

Hacettepe Üniversitesi

Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü

Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı

**MISIR'IN BAĞIMSIZLIK MÜCADELESİ VE TÜRKİYE İLE İLİŞKİLERİ
(1919-1937)**

Kemal KAYA

Doktora Tezi

Ankara, 2024

MISIR'IN BAĞIMSIZLIK MÜCADELESİ VE TÜRKİYE İLE İLİŞKİLERİ
(1919-1937)

Kemal KAYA

Hacettepe Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Ana Bilim Dalı

Doktora Tezi

Ankara, 2024

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinleri yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan **“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”** kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

...../...../.....

Kemal KAYA

1“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”

- (1) Madde 6. 1. Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez **danışmanın** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.
 - (2) Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez **danışmanın** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulunun** gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.
- ıMadde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, **tezin yapıldığı kurum** tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, **ilgili kurum ve kuruluşun önerisi** ile **enstitü** veya **fakültenin** uygun görüşü üzerine **üniversite yönetim kurulu** tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.
- Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.
- * Tez **danışmanın** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** tarafından karar verilir.

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında zgn olduğunu, Prof. Dr. Mustafa YILMAZ danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Kemal KAYA

ÖZET

KAYA, Kemal. *Mısır'ın Bağımsızlık Mücadelesi ve Türkiye ile İlişkileri (1919-1937)*, Doktora Tezi, Ankara, 2024

Bu çalışmada, İngiliz işgalinin Mısır'da oluşturduğu dirençle birlikte Mısır aydın ve siyasi çevrelerince benimsenen kendine özgü milliyetçilik anlayışını ortaya koyarak bağımsızlık mücadelesinde Mısır'ın hangi açmazlarla karşılaştığı açıklanmaya çalışılmıştır. Bunu yaparken uzun yıllar aynı yönetim yapısı içerisinde yaşadıkları Türklerin Anadolu'da verdiği Kurtuluş Savaşı sonunda elde ettiği zaferin ve devamında Türk inkılabının oluşturduğu çerçevenin Mısırlılar tarafından nasıl algılandığı, yeni Türk devletinin bir model alınıp alınmadığı tartışmalarını Mısır basınında çıkan başlıca gazete ve dergileri inceleyerek vermenin o dönemdeki iki ülke ilişkilerini anlamak açısından daha bütüncül bir bakış açısı katacağı düşünülmüştür.

Çalışmanın sonunda iki ülke ilişkilerinin yaşamış oldukları modernleşme pratiklerinden bağımsız açıklanamayacağı ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı sonrası yaşanan yenilgisi sonrası Türkiye Cumhuriyeti bağımsız bir devlet olarak kurulurken, Batılı modelleri uygulayacak kadrolar iktidar gücünü ellerinde tutarak zihinsel ve kurumsal temelli dönüşümleri gerçekleştirme fırsatı elde etmiştir. Mısır'da ise bağımsızlık meşalesini yakan milliyetçi kadro siyasal alanda iktidarı İngiliz Temsilcisi ve Kral ile paylaşmak zorunda kalmıştır. Aydın ve siyasi kesimlerce modernleşme bağlamında ortaya atılan köklü değişiklik önerileri sınırlı destek bulmuş ve belli bir dönem sonra etkisini yitirmiştir. Çalışmanın birinci bölümünde Mısır'da fikri ve siyasi hareketler, yeni ulusal bilinç arayışında İslam öncesi kadim Mısır medeniyeti vurgusu, Mısır milliyetçiliğinin Arap milliyetçiliği ile ilişkisi ortaya konulmuştur. İkinci bölümde, Birinci Dünya Savaşı sonrası Mısırlıların bağımsızlık yolundaki çabaları anlatılmıştır. Bağımsızlık için yeşeren umutların taşındığı 1919 Paris Barış Konferansı ve Mısırlıların oluşturduğu Heyet'in diplomasi faaliyetlerine bakılarak Mısır'ın bağımsızlık talepleri incelenmiştir. Bu bölümde İngilizlerin verdiği sınırlı bağımsızlık ve devamında Vefd'in Mısır siyasetinde aldığı konumu ile 1936 tarihli İttifak Anlaşması'na kadar yürüttüğü siyasetin yansımalarına yer verilmiştir. Üçüncü bölümde, Atatürk dönemi Mısır-Türkiye

ilişkileri 1936 yılında yapılan Dostluk Antlaşması'na kadar incelenerek; iki ülke ilişkilerini belirleyen dinamikler, Millî Mücadele dönemi ve Lozan Antlaşması ekseninde açıklanmıştır. Ayrıca Türk inkılabının Mısır basınında nasıl değerlendirildiği ve ilişkilere etkisi ile basının propaganda aracı olarak nasıl kullanıldığı anlatılmıştır. Dördüncü bölümde ise, dönemin iki ülke siyasi ve diplomatik ilişkileri sorun alanlarının ortaya çıkardığı mesafe ve iki ülkeyi birbirine yaklaştıran faktörler bağlamında incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk İnkılabı, Mısır Basını, Ulusal Bilinç, Milliyetçilik, Bağımsızlık

ABSTRACT

KAYA, Kemal. *Egypt's Struggle for Independence and It's Relations with Türkiye (1919-1937)*, Ph.D. Dissertation, Ankara, 2024

This study attempts to explain the impasses facing Egypt in its struggle for independence by revealing the unique understanding of nationalism adopted by Egyptian intellectuals and political circles emanating from the resistance that the British occupation created in the country. While doing this, it was thought that examining and understanding the discussions within main newspapers and magazines in the Egyptian press about the victory of the Turks with whom they lived under the same administrative structure for many years, in the War of Independence, the perception of the Turkish revolution and modality of the new Turkish state, would provide a more holistic perspective in understanding the relations between the two countries at that time.

At the end of the study, it has become clear that the relations between the two countries cannot be explained independently of the modernization practices they have experienced. While the Republic of Turkey was established as an independent state following the fall of the Ottoman Empire after the WWI, the cadres who would follow Western models acquired an opportunity to carry out mental and institutional transformations by holding the power of government in their hands. On the other hand, nationalist cadres which lit the torch of independence had to share the power in the political realm with the King and the British representative. Radical reform proposals which were put forward by intellectual and political circles as part of modernization efforts received only limited support and faded away over time. In the first part of the study, political movements in Egypt, emphasizes on pre-Islamic ancient Egyptian civilization in search of a new national consciousness and the relations between Egyptian and Arabic nationalism are discussed. In the second part, Egyptian attempts towards independence after WWI are examined. The independence demands of Egyptians are reviewed by delving into the Paris Peace Conference of 1919 where the hopes for independence flourished. This section covers the limited independence granted by the British and the position that the

Wafd assumed in Egyptian politics and the reflections of the policies it pursued until the Alliance Agreement of 1936. In the third section, Egypt-Turkey relations during the Atatürk period are examined until the Friendship Agreement signed with Egypt in 1936. The dynamics that determined the relations between the two countries are explained in the context of the National Struggle period and the Treaty of Lausanne. In addition, how the Turkish Revolution was evaluated in the Egyptian press and its impact on relations and how the press was used as a propaganda tool are explained. In the final part, the diplomatic relations between the two countries are discussed in the context of standoffs created by the disputed issues and factors bringing these countries together.

Key Words: Turkish Reform, Egypt's Press, National Awareness, Nationalism, Independence

İÇİNDEKİLER

ETİK BEYAN.....	ix
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	vi
KISALTMALAR DİZİNİ	x
ÖNSÖZ.....	xi
GİRİŞ	1
I. KONUNUN TANIMI, AMACI VE ÇALIŞMANIN ÖNEMİ	1
II. KAVRAMSAL ÇERÇEVE.....	5
III. OSMANLI DEVLETİ HAKİMİYETİNDEN 20. ASRIN İLK ÇEYREĞİNE KADAR MISIR.....	9
BİRİNCİ BÖLÜM.....	24
MISIR'DA FİKRİ VE SİYASİ HAREKETLER.....	24
1.1.Arap Milliyetçiliği ve Etkileri	24
1.2. Arap Milliyetçiliğinden Ayrılan Mısır Milliyetçiliği ve Siyasal Alanda Milli Hareket'in Ortaya Çıkışı	33
1.3. Yeni Ulusal Bilinç Arayışı: İslam Öncesi Kadim Mısır Medeniyeti Vurgusu.....	47
1.4. Sınırlı Siyasal Temsil: Dönemin Siyasi Partileri ve Basın İlişkisi	51
1.4.1. Muhafazakâr Milliyetçiler: Hizb'ül Vatani (Milli Parti)	55
1.4.2. İlmli Milliyetçiler: Hizb'ül-Ummе (Millet Partisi).....	61
İKİNCİ BÖLÜM	66
MISIR'IN BAĞIMSIZLIK MÜCADELESİ	66
2.1. Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Mısırlıların Tutumu.....	66
2.2. Mısırlıları Temsil Edecek Heyet'in Oluşturulması	70
2.3. Bağımsızlık Umudu: Paris Barış Konferansı 1919	76
2.3.1. Mısır Heyeti'nin Yazışmaları.....	78
2.4. 1919 Devrimi.....	81
2.5. Milner Komisyonu	86
2.6. İngilizlerin Tek Taraflı Bağımsızlık İlanı: 28 Şubat 1922 Deklarasyonu	91
2.7. Mısır Anayasası.....	94
2.8. Seküler Milliyetçilerin İktidarı: Vefd Hareketi	96

2.9. Kral Fuad'ın Gücü ve Zağlul'un Liderliğindeki Vefd Arasında İktidar Dengesi	102
2.10. Bağımsızlık Müzakereleri	104
2.11. Hukuki Bağımsızlığı Getiren 1936 İngiliz-Mısır İttifak Antlaşması	108
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	113
BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONRASI TÜRKİYE-MISIR İLİŞKİLERİ	113
3.1. İki Ülke İlişkilerini Belirleyen Dinamikler	115
3.1.1. Millî Mücadele Dönemine Olan İlgi	116
3.1.2. Lozan Barış Konferansı ve Mısır'ın Girişimleri	120
3.2. Türk İnkılabının İki Ülke İlişkilerine Etkisi	129
3.2.2. Mısır Basınının Türk İnkılabına Bakışı	135
3.2.3. Basının Propaganda Aracı Olarak Kullanılması	158
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	165
TÜRKİYE-MISIR ARASINDA SİYASİ VE DİPLOMATİK İLİŞKİLER	165
4.1. İki Farklı Rejim: Mesafeli İlişkilerin Arka Planındaki Sorun Alanları	174
4.1.1. Hilafet Meselesi	174
4.1.2. Kapitülasyonlar Meselesi: Karma Mahkemeler Krizi	182
4.1.3. Afyon Üretimi Nedeniyle Mısır'ın Tepkisi	185
4.1.4. Fes Olayı	188
4.2. İki Ülkeyi Birbirine Yaklaştıran Faktörler	193
4.2.1. Mısır Kadın Hareketinin Türkiye'ye İlgisi	195
4.2.2. Cumhuriyetin Kraliçesi Keriman Halis'in Mısır Ziyareti	198
4.2.3. Yaklaşan İtalya Tehlikesi	199
4.2.4. Türkiye-Mısır Dostluk Antlaşması, İkamet Antlaşması ve Tabiiyet Sözleşmesi 1937	201
SONUÇ	205
KAYNAKÇA	211
EKLER	230

KISALTMALAR DİZİNİ

a.g.e.	Adı Geçen Eser.
a.g.m.	Adı Geçen Makale.
a.g.t.	Adı Geçen Tez.
BCA	Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
bkz.	Bakınız.
çev.	Çeviren.
der.	Derleyen.
ed.	Editör.
FO	Foreign Office
Haz.	Hazırlayan
HR. SYS.	Siyasî Kısım
İTC	İttihat ve Terakki Cemiyeti
NA	National Arvieves
TDA	Türk Diplomatik Arşivi
Y.M.C.A.	Young Men's Christian Association

ÖNSÖZ

Doğu toplumlarında görülen Batılılaşma çabaları modern düşünceyi ve kurumları kendi devlet yapılarına ve düşünce biçimlerine uyumlulaştırılmasına yöneliktir. Bu yapılırken din ile modernitenin birbiriyle uzlaşmaz görünümü, bu dönüşümde en zorlu sorun alanı olarak ortaya çıkmıştır. Milliyetçilik ise modernleşme sürecinde bu toplumların en önemli ideolojik aygıtı haline gelmiştir. Bu açıdan Mısır’da 19. asır sonlarında başlayan İngiliz işgali bölgede kendine özgü bir milliyetçilik anlayışını harekete geçirmiştir. Bu çalışmada İngiliz işgali ile birlikte Mısır’da ortaya çıkan bağımsızlık mücadelesi, Mısır siyasi hareketleri incelenerek verilmiştir. Diğer taraftan, Türkiye ile Mısır arasında fiziksel kopuş eş zamanlı olarak fikirsal anlamda bir ayrılığı ortaya çıkarmamıştır. Yeni Türk devletinin kuruluşu ve Türk inkılabının elitist ve yukarıdan aşağıya doğru bir yöntemle Batılılaşma yönünde ortaya çıkardığı yenilikler ve dönüşümler Mısırlılar tarafından heyecanla takip edilmiştir. Türk inkılabının oluşturduğu algı toplumda ve elitlerce farklı yorumlanmakla beraber Mısır’da dini yapı ve düşünce varlığını güçlü bir şekilde sürdürmüştür. Özellikle Milli Mücadele dönemi yeni Türk devletinin kurulmasıyla elde edilen başarılar Mısır basınında İslami bir bakış açısıyla ele alınmıştır. Bu anlamda daha derin bir kopuş halifeliğin kaldırılmasıyla ortaya çıkmıştır. Mısır’daki İngiliz işgali ve her iki ülkede birbirine zıt rejimlerin varlığı ülkeler arası ilişkilerin dinamiklerine etki eden en önemli unsurlar olmuştur.

Bu tez TUBİTAK Doktora Sırası Araştırma Bursu kapsamındaki burs desteği ile hazırlanmıştır. Bu çalışmamın hayata geçirilmesi sürecinde tecrübesiyle ve görüşleriyle beni destekleyen danışman hocam Prof. Dr. Mustafa YILMAZ’a, alandaki tecrübeleriyle çalışmama katkıda bulunan tez izleme jürisinde bulunan değerli hocalarıma, Mısır’a gitmeden önce danıştığım ve Mısır üniversitelerindeki tanınmış tarihçilerle iletişim kurmamı sağlayan Prof. Dr. Ekmeleddin İHSANOĞLU’na, Mısır’da yaptığım araştırmalarımda kaynak temininde çok yardımcı olan Mısır Milli Kütüphanesi uzmanı Hassan SAHL’e ve araştırmacı Muhammed SARHAN ile tercümelerde çalışmama büyük katkı yapan tarihçi Ahmed GARFY’e teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca çalışmamda beni yalnız bırakmayan ve Mısır’a gelerek büyük fedakârlık yapan sevgili eşim Fidan, çocuklarım Faruk Emre, Tuğrul ve Sare Nur ile bu zorlu süreçte dualarını her zaman hissettiğim sevgili annem ve babama minnettarım.

GİRİŞ

I. KONUNUN TANIMI, AMACI VE ÇALIŞMANIN ÖNEMİ

Mısır, kadim medeniyet geçmişi ve uzun yıllar Türkler tarafından yönetilmesi sebebiyle, modernleşmenin Osmanlı coğrafyasında en önemli etkilerinin gözlendiği 19. asırda Türkiye ile idari ve hukuki olarak benzer kurumsallaşma deneyimleri göstermesi bakımından ilgi çekici olmuştur. Türkiye ve Mısır modernleşmeye maruz kalınan süreci aynı zaman diliminde yaşamıştır. Her toplumun kendine özgü yapısı, farklı kurumsal deneyimleri bulunduğu, toplumu harekete geçiren dinamiklerin değiştiği tartışma götürmez bir gerçektir. Mısır barındırdığı farklı kimlikler açısından diğer birçok Arap devletine göre kendine has -sui generis- özellikler taşımaktadır. Bu farklılık bağımsızlık yolunda sömürgeci bir ülkeye karşı Mısır'ın verdiği mücadelede ve bağımsızlık vurgusunu besleyen fikirlerde kendini göstermiştir. Aynı zamanda Mısır diğer Arap ülkelerinde görülmeyen modernleşme hamle ve girişimleri ile de bu farklılığı ortaya koymuştur.

Modernleşme sürecini sonradan yaşayan toplumlar bu dönüşüm evresinde benzer sorun alanlarına sahip olsalar da toplumu harekete geçiren dinamiklerin farklı oluşu benzer coğrafyaların farklı modernleşme deneyimlerini ortaya çıkardı. Bu anlamda Mısır ile Türkiye'yi modernleşme bağlamında karşılaştırmak zordur. Zira Mısır'ın Osmanlı idaresinde ayrıcalıklı konumda bir eyalet oluşu ve İngiliz işgal dönemlerinin Mısır özelinde kendine özgü bir durum oluşturması özellikle bağımsız devlet modeli açısından Mısır'ı Türkiye'den ayırmaktadır. Mısır'ın 19. asrı Osmanlı modernleşmesine ve dönemin merkez çevre ilişkilerinin tarihsel seyrine bakmadan anlaşılamayacağı bir gerçektir. Mısır'ın bağımsızlık mücadelesinin bu tarihsel bağlam çerçevesinde Türkiye ile olan ilişkileriyle birlikte incelenmesi Mısırlıların siyasal, hukuki ve kurumsal dönüşüm taleplerinin arka planını anlamlandırmada bize yeni bakış açıları katacaktır. Mısır'ın bağımsızlık serüveninin başlangıcı olan 1919 yılındaki Paris Barış Konferansı'ndan başlayarak resmi olarak bağımsızlığını kazandığı 1936 yılını kapsayan aralıkta bağımsızlık yolunda attığı adımlar ve Mısır'ın Türkiye ile Millî Mücadele döneminden başlamak üzere 1937 yılında imzalanan Dostluk Antlaşmasına kadar geliştirmiş olduğu siyasi ve diplomatik ilişkileri incelenerek bu ilişkilerde etkili olan

faktörler ön plana çıkarılmıştır. Bu açıdan çalışma 1919-1937 tarihleri arasındaki dönemle sınırlandırılmıştır.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında bir çıkış yolu arayan eski Osmanlı eyaletinin bağımsızlık yolunda hangi zorluklarla karşı karşıya kaldığı gözler önüne serildikten sonra, bu mücadeleyi tek başına İngiltere'nin ülkedeki askeri varlığı eksenli resmeden analizlerin eksik bıraktığı alanlar görülmüştür. Bundan hareketle Birinci Dünya Savaşı sonrası verdiği kurtuluş mücadelesiyle bağımsız bir devlet olarak kurulan Türkiye Cumhuriyeti'ndeki kurumsal ve hukuki düzenlemeleri içeren köklü değişikliklerin- siyasal sosyal ve hukuk alanında yapılan inkılaplar- Mısır'da siyasal figürler ve aydınlar tarafından takip edilmesi ve yeni dünya dinamiklerinde Türkiye'nin bir model olarak alınıp alınmayacağı tartışmalarına bakılmasının yeni bir çerçeve sunacağına inanılmıştır.

Modernleşme kapsamında, Türkiye'nin yaşadığı sorunların temelinin Osmanlı Devleti'nin son dönemlerindeki dönüşümlerin ortaya çıkardığı bakiyede bulunduğu savından hareketle bu durumun Mısır'da nasıl bir miras bıraktığı konusu bu açıdan önemli hale gelmiştir. Bununla birlikte, Türkiye Cumhuriyeti ile Mısır arasındaki ilişkilerde tarihi ve kültürel bağların önemli birer etken olmasından yola çıkarak, Mısır'ın bağımsız bir devlet olma mücadelesi verirken diğer taraftan Türkiye'nin yeni bir devlet olarak yaşadığı değişim ve oluşuma büyük ilgi göstermesi anlaşılır bir durumdur. Ayrıca Mısır'ın Türkiye ile ilişkisinin devlet modeli ve inkılap hareketleri üzerinden itici-çekici unsurlar bağlamında incelenmesi yararlı olacaktır.

Mısır'ın bağımsızlık mücadelesi incelenirken araştırma sahasına aldığımız dönem ve bu dönemin öncesine yönelik siyasal, ekonomik, sosyal ve kültürel şartlarla ilgili ayrıntılı bilgi verilmiştir. Zira Mısır'ın çok çeşitli kültür yapısı ve büyük medeniyetlerin havzası olması nedeniyle özellikle entelektüel çevrede farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Araştırmanın kavramsal çerçevesinde modernleşmenin Doğu coğrafyasında bulunduğu anlam ve bunun bir çıktısı olarak milliyetçiliğin Mısır'da gelişimi, Arap milliyetçiliğiyle olan ilişkisi, Osmanlı ve İngiliz ötekileştirmesinin bu ülkede hangi anlamda karşılık bulduğu göz önünde bulundurularak açıklanacaktır. Burada Arap milliyetçiliğinin kökenleri hakkında genel çerçeve çizilerek bunun Mısır özelinde nasıl yer tuttuğu ve vatan sevgisini esas alan ülke milliyetçiliğinin nasıl geliştiği açıklanmıştır.

Türk modernleşme serüveni, düşünsel ve kurumsal düzeyde 18. ve 19. asırda Batı’da ortaya çıkan gelişmelerin ardından buna uyum gösterme çabasıyla birlikte Türkiye’de zorunlu olarak ulus devlet biçimine dayalı bir idarenin, cumhuriyet rejiminin hayata geçirilmesini ortaya çıkarmıştır. Türk modernleşmesinin Atatürk dönemi uygulamaları çoğunluğu geleneksel değerleri taşıyan bir toplumda zihinsel ve kurumsal düzeyde büyük dönüşümleri zorunlu bir süreç olarak hayata geçirmiş, bu nedenle İslam coğrafyasında ortaya çıkan yeni yönetimler için ilgi çekici olmuştur.¹ Herhangi bir manda yönetimi altında olmaksızın gerçekleştirilen Türk inkılabı, kendi başına modernleşme için cesaretlendirici bir durumu ortaya çıkarmıştır. Bu dönemde Türkiye’nin bir model olup olamayacağı Mısır kamuoyunda yoğun olarak tartışılmıştır.

Türkiye’de, bir İslam toplumunda gerçekleşen Türk inkılabı ulus devletin en önemli ideolojisi olan milliyetçiliği topluma göre tanımlayarak amacını gerçekleştirirken; Mısır’daki ulusal bilinci harekete geçirmesi beklenen Mısır milliyetçiliği düşüncesi, fikir aşamasından aksiyon aşamasına geçerek iktidar pratiği elde etmesi neticesinde oluşan dinamizm otoriter Kral ve ülkedeki tahakkümünü çeşitli vesilelerle devam ettiren İngiltere’nin de engellemeleri ile sekteye uğramıştır. Belirlenen kavramsal çerçeveden yola çıkarak, araştırmada İngilizlerin 1882 tarihli işgali ile Mısır’da başlayan aksiyoner milli hareket 1936 yılına kadar olan süreçte gerek aydın hareketi olarak gerekse siyasetçilerin iktidar pratiklerinde bağımsızlığın kazanılmasında iç dinamik olarak itici bir rolü oynayıp oynamadığı; İngilizlerin Mısır’daki çıkarları yönünden algısının değişmesiyle yeni uluslararası dengenin buna nasıl uygun bir ortam sağladığı sorularına cevap aranmıştır.

20. asrın başında Mısır’da yaşanan bağımsızlık mücadelesinde İngiltere’nin yanında Türkiye’yi de anmak gerekmektedir. Mısır ve Türk toplumu arasındaki fikri kopuş kolay olmamıştır. Zira uzun asırlardır Mısır’daki kültürel, siyasal ve toplumsal alandaki Osmanlı-Türk etkisi göz ardı edilmemelidir. İngiltere hem Osmanlı son döneminde hem de 20. asrın başlarında fiili ve hukuki olarak Türklerden kopardığı Mısır’da kolonyal dönem sonrası bir düzen inşa etmiştir. Bu düzen İngiltere’nin ekonomik çıkarları ile ilgilidir. 1922 yılında İngiltere’nin tek taraflı beyanı ile bir devlet olarak kurulan Mısır’ın

¹ İskender Gökalp ve François Georgeon, **Kemalizm ve İslam Dünyası**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007, s.9

yeni siyasal sisteminin ortaya çıkardığı anayasal monarji rejimi Osmanlı Devleti'nin son dönemdeki siyasal-kurumsal yapısına benzemektedir. Bir tarafta cumhuriyet ilan edilirken diğer tarafta ise Mehmed Ali Paşa hanedanı ayrıldığı devletin küçük bir prototipiyle 20. asrın ortalarına kadar iktidarda kaldığı görülmüştür. Her iki ülke arasındaki diplomatik ilişkiler ancak 1925 yılında başlayacaktır. Osmanlı Devleti'nin son asrında İstanbul ve Kahire merkezli yaşanan rekabete bağlı olarak iki ülkenin bölgede geçmişten gelen liderlik potansiyeli ve Birinci Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan iki ülkenin siyasal rejimleri arasındaki zıtlık mesafenin en önemli sebepleri olarak görülmüştür.

Yapılan çalışmalara bakıldığında, özellikle Mehmed Ali Paşa ve sonrası hıdivlik dönemleri bu açıdan yoğun olarak incelenmiştir. Birinci Dünya Savaşı sonrası Türkiye ile Mısır ilişkileri Atatürk dönemi dahil olmak üzere yakın dönemi kapsayacak şekilde incelenmiş, özellikle çalışmamızda değineceğimiz Türk inkılabının Mısır'daki yansımalarını inceleyen lisansüstü tezler ve makaleler gözden geçirilmiştir. Bu çalışma ile birlikte Mısır siyasal tarihi açısından ilgili dönem incelenmekle beraber Mısır'ın ortaya koymuş olduğu bağımsızlık mücadelesi geliştirmiş olduğu Mısır milliyetçiliği bağlamında değerlendirilmiştir. Bu tezde Türkiye'de olan bitenlere karşı Mısır aydını ve devlet adamlarının girişimlerini ve düşüncelerini resmi yazışmalar ile dönemin Mısır kamuoyunun yansıtmada en önemli araç olan Mısır basınındaki gazeteler ve dergiler üzerinden verilmesinin daha önce yapılmış olan çalışmalara önemli bir katkı sağlayacağı düşünülmüştür.

Çalışmamızda ikili ilişkilerin arka planındaki koşullar incelendikten sonra bu ilişkilerin ortaya çıktığı düzlem nedensellik bağı kurularak analiz edilmiştir. Araştırmamızda birincil kaynak olarak resmi yazışmalar, Mısır'ın önde gelen siyasal figürlerinin hatıratları, Mısır basınında El-Ahram, El-Mukattam, El-Ahbar, El-Muhadenet, El-Menar ve El-Hilal başta olmak üzere döneme ilişkin yayınlanan birçok gazete ve dergi kullanılmıştır. Ayrıca İngiliz görüşlerini yansıtmaması bakımından The Times gazetesinden yararlanılmış, Türk basınında ise Akşam, Cumhuriyet ve Hakimiyet-i Milliye gazetelerinden döneme ilişkin yazılar kullanılmıştır. İki ülke ilişkilerini araştırmak açısından resmi yazışmaların bulunduğu arşivler her iki ülke için kısıtlı imkanlar sunmaktadır. T.C. Dışişleri Bakanlığı arşivi Mısır için henüz açık olmamakla birlikte Mısır hakkında diğer ülkeler özelinde bazı veriler elde edilebilmektedir. Aynı zamanda

Mısır'daki resmi arşivler de araştırmacılar için maalesef kapalı durumdadır. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi ve Cumhuriyet Arşivi, IRCICA Kütüphanesi ve Milli Kütüphane Arşivi ile İngiliz Dışişleri Bakanlığının yıllara göre Türkiye Yıllık Raporları döneme ilişkin birinci elden resmî belgeler ve yazışmaları görme imkânı sunarken Kahire'de bulunan *Daru'l-Kutub ve'l-Vesâiku'l-Kavmiyye*-Mısır Milli Kütüphanesi'nde bir kısmı dijital hale getirilmiş olan döneme ait gazeteler ve dergiler birincil kaynak olarak önemli çıktılar sunmuştur. Bu anlamda Mısır ile Türkiye arasındaki ikili ilişkileri analiz etmede basın en önemli kaynak olma özelliğini korumaktadır.

II. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Mısır'a yönelik bu çalışmayı yaparken modernleşme ve milliyetçilik kavramları üzerinden teorik çerçeveyi çizmeye çalıştık. Zira modernleşme; Batılılaşma, yenileşme, ilerleme ve çağdaşlaşma kavramları üzerinden milliyetçilik ile sıkı bir ilişki içerisindedir. Modernite kavramı ilk olarak Hegel tarafından İngiltere'ye özgü kullanılmıştır. Bununla birlikte bu kavram 1700'lü yıllarda ortaya çıkan Batı Avrupa merkezli yaşam biçimlerini tanımlarken daha sonra yaygın olarak kullanılmaya başlamıştır.² Modernleşmenin tarihi konusunda yapılan tartışmalara bakıldığında gelenekselci yaklaşım, geleneklerden kopuşun tarihin saptanabilir bir anında olduğunu ve milat olarak bunu Sanayi ve Amerikan Devrimleriyle başlatıp Fransız Devrimiyle doruğa ulaştığını savunmuştur.³ 18. asırdan itibaren dünyayı Batı merkezli olarak dönüştüren modernite serüveni ile birlikte oluşan modern yapılar, bunun dışında kalan ve bu sisteme ayak uydurmaya çalışan toplumları “modernleşme” sürecine maruz bırakmıştır.⁴ Modernleşmenin toplumsal hayattaki karşılığı ise buna maruz kalan toplumun geleneksel yaşamın oluşturduğu çerçevenin dışına çıkarak modern yaşama doğru sosyal ve kültürel anlamda değişmesinde görülmüştür.⁵ Böylelikle Batı dışı toplumların modern olmak adına Batı Avrupa'nın oluşturduğu modele benzeme talepleri modernleşme sürecini doğurmuştur.⁶

² Mehmet Karataş, **Modernlik Küreselleşme ve Türkiye'nin Kimlikler Evreni**, Küre Yayınları, İstanbul, 2015, s.27

³ İlan Pappé, **Ortadoğu'yu Anlamak**, Çeviren: Gül Atmaca, NTV Yayınları, İstanbul, 2011, s.3

⁴ Mümtaz'er Türköne, **Modernleşme, Laiklik ve Demokrasi**, İstanbul, Ark Yayınevi, 1994, s.59-60

⁵ Karataş, **a.g.e.**, s.33

⁶ Mustafa Yılmaz, “Açış Konuşmaları”, **Avrupa Birliği: Çağdaş Uygarlığın Yolu mu, Ulusal Egemenliğin Sonu mu?**, Ed. Mustafa Yılmaz vd., Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2005, s.4

Batı’da düşünsel felsefi temelleri olan modernleşme süreci sosyal, kültürel ve kurumsal yapılarda eski gelenek anlayışı yerine modern ölçütlerin dayattığı daha iyi ve daha yeniye doğru bir değişim sürecini ortaya koymuştur. Batı dışı toplumlar için vurgulanan modernleşme süreci, aslında Batı’daki kurumsal dönüşümün kendine özgü olduğunu göstermektedir. Çünkü bu süreç kurumsal ve düşünsel dönüşüme yabancı toplumlarda uyumlaşma sorununu ortaya çıkarmaktadır.⁷ Doğulu toplumların modernleşmesinde, Batı’nın yaşadığı bazı sancılı değişim süreçleri (Reform, Rönesans, Aydınlanma) ve modern dönemler ıskalanmış, bu “*her şeyden önce Modern Avrupa’nın köşe başlarını tuttuğu, sömürü ağını kurduğu, siyasî ve kültürel hegemonyasını pekiştirdiği bir dünyada sıkıntılı ve sancılı bir süreç olmuştur.*”⁸ Modernite diyalektik olarak gelenekseli yıkarak kendine alan açmıştır. Batı moderniteye ulaşırken dinle çatışmaya girmiş, ancak bu durum tezatlık oluştursa da İslam coğrafyasında dinle modern yapılar birbirinden keskin şekilde ayrılmamıştır.⁹ Avrupa’nın teknoloji, fikir hayatı, sanayi, askeri ve ekonomi başta olmak üzere hayatın her alanına isabet eden alanlarda çok önemli ilerlemeler kaydetmesine karşı, 19. asır Müslüman düşünürleri ve devlet adamları, dini ve toplumsal reformlar yapılarak bu seviyeye ulaşılacağına olan inancı desteklediği görülmüştür. Böylelikle İslam toplumu dinin yeniden yorumlanmasıyla modern dünyada yerini alabilecekti.¹⁰ Bu anlamda Müslüman Doğu coğrafyasındaki modernleşme pratikleri belli motivasyonlardan hareket ediyordu. Hristiyan Batı ile Müslüman Doğu arasındaki etkileşime dikkat çeken Dawn’a göre, Müslümanlar dinin kutsallığına sahip çıkarken sadece ismen Hristiyan olan Franklar yalnızca akli esas alıyordu. Ayrıca doğa bilimlerinde Müslümanlar geçmişte Frankların hocası olmuşsa şimdi Müslümanlar onlardan Batı ilimlerini ödünç almalıdır. Bu şekilde Batı ile aradaki mesafenin bu döngü içerisinde kapanacağı hesap edilmiştir.¹¹

Modernleşme deneyimlerine bakıldığında ortak bir ideal etrafında toplanma arzusu olan bütünleşmiş bir toplum tasavvuru vardır. Modern dünyanın ortaya çıkardığı modellerin

⁷ Karataş, **a.g.e**, s.30-36

⁸ Türköne, **a.g.e**, s.60

⁹ İsmail Kara, “İslam Düşüncesi Seminerleri”, **Zeytinburnu Kültür Sanat**, 21 Kasım 2013, <https://www.youtube.com/watch?v=93NIKNcooJU>, Erişim Tarihi:10.11.2019

¹⁰ Youssef M. Choueiri, **Ortadoğu Tarihi: Dini, Siyasî, Kültürel ve Ekonomik Perspektiften**, Çev. Fethi Aytuna, İnkılap Kitapevi, İstanbul, 2011, s.347

¹¹ C.Ernest Dawn, “The origins of Arab nationalism”, **The origins of Arab nationalism**, ed. Rashid Khalidi vd., Columbia University Press, New York, 1991, s.5

milliyetçilik ideolojisi etrafında ancak çeşitli yönden benzer özelliklere sahip bir toplum vasıtasıyla gerçekleştirilebileceği benimsenmiştir. Böylelikle milliyetçilik modernleşmenin bir aracı olarak ortaya çıkmıştır. Modernleşme ve milliyetçilik arasındaki ilişkiyi açıklayan Gellner, milliyetçiliği politik ve ulusal birimin birbiriyle uyumlu olmalarını öngören siyasal bir ilke olarak tanımlamıştır.¹² Modern bir ulusun var olabilmesi için bir toprağa ihtiyacı olmuştur. Ulusu hayal edilmiş siyasal bir topluluk olarak tanımlayan Anderson, ulusu kendisine egemenlik hakkı vermekle birlikte belirli sınırlılıkları içeren bir cemaat olarak görmüştür.¹³ Bu durum imparatorlukların çözüldüğü Birinci Dünya Savaşı sonrası dönemde türdeş etnik-dilsel veya dini yapıların bulunmasının zorluğundan dolayı devletlerin ortaya koydukları zorunlu bir tercihtir. Devletlerarası sistemde her egemen devletin kuruluşuna mukabil bir “ulus”, bir “halk” olgusunu ortaya çıkarması sistem içerisinde devletlerin kaynaşma sorunu ile açıklanmaktadır. Egemen devletin hem içten gelen hem dışardan gelen parçalanma tehditlerine ulusal duyguların geliştiği ölçüde karşı durabileceği yargısından hareketle devletler politikalarının etkinliğini artırmak adına milliyetçi politikaları desteklemiştir.¹⁴ Toplumsal temelde desteklenmeyen milliyetçiliğin aynı coğrafya içerisinde yaşayan halkları bir millet haline dönüştürmedeki gücünün de sınırlı olacağının altını çizen Oran, milliyetçiliğin etkili bir ideoloji anlamında ortak bir “duygu” etrafında “biz” bilincini harekete geçiren şeklinin “egemen sınıf veya başat grup tarafından ileri sürülen tutunum ideolojisi olarak” ortaya çıktıktan sonra kitlesel bir eyleme dönüştüğünde ancak anlam kazanacağını ve bir harekete dönüşeceğini belirtmiştir.¹⁵ Pappe’ye göre ise, milliyetçilik sayesinde Batılılaşma çabasına giren toplumlarda modernliğin gerektirdiği en önemli aşamalar olan teknik ve ekonomik dönüşüm ile Batılı kurumların ve ideolojilerinin alınması aşamaları tamamlanmıştır.¹⁶ Bu durumda her açıdan değişime ayak uydurmaya

¹² Ernest Gellner, **Uluslar ve Ulusçuluk**, Çev. Büşra Ersanlı Behar ve Günay Göksu Özdoğan, İnsan Yayınları, İstanbul, 1992, s.19

¹³ Benedict Anderson, **Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması**, Metis Yayınları, İstanbul, 2011, s.20

¹⁴ Etienne Balibar ve Immanuel Wallerstein, **İrk Ulus Sınıf Belirsiz Kimlikler**, Çev. Nazlı Ökten, İstanbul, Metis Yayınları, 2007, s.101-102

¹⁵ Baskın Oran, **Kara Afrika’da Az-Gelişmiş Ülke Milliyetçiliği**, Doktora Tezi Özeti, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Dergipark Akademi, Cilt:28, Sayı:3, 1973, s.247-248, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ausbf/issue/3131/43497>, Erişim tarihi: 06.11.2024

¹⁶ Pappe, **a.g.e.**, s.6

çalışan Doğu toplumları için milliyetçilik bir tutunum ideolojisi olarak pragmatik çözümler bulmada önemli fırsatlar sunmuştur.

Müslüman aydınlar Batı'daki millet modelini Müslüman bir topluma nasıl uyarlanabileceği konusuyla ilgilendiler. İslam toplumunun merkezinde olan cemaat aidiyetinden milliyet kimliğine geçmenin yollarını aradılar.¹⁷ Bu anlamda milliyetçiliğin Osmanlı Orta Doğusu'nda fikirsel öncülü Batı'da eğitim almış aydınlar olmuştur. Goldschmidt Jr. ve Davidson'a göre, ulus bilincinin toplulukların yüksek sadakatle bağlı olduğu siyasal bir amacı elde etmeleri için en önemli araç olduğu gerçekliği bir yana, milliyetçiliğin özü İslam'a uzaktı ve geleneksel İslam anlayışına göre Müslümanların sadakatle etrafında toplanacakları tek siyasal anlayış ümmet topluluğu olmuştur. Burada dil, din ve ırk ayrımı gözetilmeksizin bütün Müslümanların kardeş oldukları ifade edilmiştir.¹⁸ Ancak milliyetçiliğin modernlikle, dinin ise antikle ile olan bağı doğal olarak bu iki fenomen arasındaki çatışmayı kaçınılmaz kılmıştır.¹⁹

Bir bütün olarak modernleşme çabaları Osmanlı coğrafyasında milliyetçi düşüncenin filizlenmesi açısından önemli bir etken olmuştur. Arap dünyasının ulus-devletleşme aşaması anlatılırken bölgenin hemen hemen tamamında modernleşme sürecine geçişi Napolyon'un Mısır'ı işgaliyle başlatılmıştır.²⁰ Fransız İhtilali'nin ortaya çıkardığı milliyetçilik²¹ akımının etkisiyle imparatorlukların sınırları içerisinde bulunan yabancı milletler birer birer bağımsızlıklarını kazanırken milli devlet prensibinden hareket

¹⁷ Türköne, **a.g.e** s.31-32

¹⁸ Arthur Goldschmidt Jr.ve Lawrence Davidson, **Kısa Ortadoğu Tarihi**, Çev. Aydemir Güler, Doruk Yayıncılık, İstanbul, 2008, s.247

¹⁹ Choueiri, **a.g.e.**, s.348

²⁰ Özge Özkoç, **Mısır'ın Uzun 19. Yüzyıl Modernleşme, Merkezileşme ve Özerklik**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2015, s.21; "Mısır'ın Uzun 19. Yüzyılı" başlıklı çalışmada Özkoç Mısır'ın 1800'lü yılları modernleşme, merkezileşme ve özerkleşme bağlamında incelemiştir. 1805 yılında başlayan Mehmed Ali Paşa iktidarında 1914'deki İngiliz Protektorasının ilan edilmesine kadarki dönemi inceleyen yazar çalışmasının merkezine Mısır'ın Osmanlı idari sistemi içerisinde değişen konumunu koymaktadır. Eserde, çalışmamızın önemli bir başlığı olan milliyetçilik düşüncesinin Mısır'ın bağımsız bir devlet olarak kurulmasına etkisi açısından özellikle Mehmed Ali Paşa'nın Mısır milliyetçiliğinin önderi olarak görülmesi eleştirilmektedir. Özellikle Mehmed Ali Paşa döneminde kurulan modern ordunun Osmanlı Devleti'ne savaş açması bu milliyetçi ideolojinin beslediği bir işaret olmakla birlikte yazar bu çıkarımları reddederek Mısır'ın 19. asrını Osmanlı Devleti'nin kendi eyaletini hıdivlik yönetimi altında ekonomik, siyasal ve toplumsal olarak yeniden düzenlediği imparatorluk yapısı bağlamında değerlendirilmesi gerektiğini ileri sürer. Özkoç, **a.g.e.** s.25

²¹ Geleneksel manada milliyetçilik ülkeyi yabancı işgalden kurtararak o ülke vatandaşlarının ulusal hedeflerini gerçekleştirebilecekleri bağımsız bir devlet kurmayı amaçlamıştı. Bunun tezahürü olarak Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi ile bağımsızlık hayali kuran milletler, uluslararası toplumdan kendi kendilerini yönetme isteklerine saygı duyulmasını bekliyordu. Hans J. Morgenthau, **Uluslararası Politika: Güç ve Barış Mücadelesi**, Cilt I. Türk Siyasi İlimler Derneği Yayınları, 1970, s.430-431

edildiği bu dönemde Osmanlı Devleti farklı dini-etnik cemaatlerden meydana gelen halklarını devletin ayakta kalabilmesi adına millet haline getirmeye çalışmıştır.²² Ancak Ortadoğu'daki devlet yapısı hem Avrupa'daki modern ulus devlet yapılarından hem de bölgedeki diğer örneklerinden ayrılmıştır.²³ Batı dışı modernleşme deneyimlerinde sınırlı sayıda elitin, otoriter tavırla ortaya koyduğu bir model olarak Türkiye örneği öne çıkarılmıştır. Bakıldığında benzer tavırlar Mısır'da da geçerli olmakla birlikte farklı dinamikler devreye girmiştir.

III. OSMANLI DEVLETİ HAKİMİYETİNDEN 20. ASRIN İLK ÇEYREĞİNE KADAR MISIR

Ortadoğu'yu Afrika'ya bağlayan bir köprü konumuyla farklı kimliklere sahip olması ve topraklarında birçok medeniyetin varislerini barındırmasıyla Mısır, her dönemin hâkim güçlerinin elinde bulundurmak istediği bir ülke olmuştur. Milattan önce 332 yılından 1952 yılına kadar Mısırlı olmayanlar tarafından yönetilen ülke Arapların fethinden önce Roma ve Bizans İmparatorluğu toprağıyken 639 yılında Arap fethinden itibaren İslam kültür ve medeniyet havzasına girmiştir. 834'ten itibaren Bağdat'ta iktidarı ele geçiren Türk oligarşisinin üyelerine Abbasi hanedanının askeri mülkiyet (ikta) olarak verdiği Mısır'daki²⁴ Türk varlığı asıl olarak Tolunoğlu Devleti'nin 868'de kurulmasıyla birlikte başlamış, Fatımiler dönemi hariç olmak üzere Mısır 1952 yılına kadar Türkler tarafından yönetilen bir ülke olmuştur. Türkiye ile olan bağı Yavuz Sultan Selim'in 1517'de Mısır'ı fethetmesiyle kurulmuştur. Mısır'ın alınmasıyla Memluk Devleti'ne son verilmiş ve İslam'ın klasik merkezlerinden biri olan Kahire Osmanlı Devleti'ne bağlanmıştır. Mısır'ın idari şekli Kanuni döneminde yapılan Kanunnameye göre on dört kısma ayrılmış ve her biri hükümet temsilcileri vasıtasıyla valiye bağlanmıştır.²⁵ Ancak Osmanlı Devleti Mısır'da merkezi iktidarın gücünü sürekli olarak hissettirmede hep zorlanmıştır. Zira imparatorluk başkentine uzak bulunan eyaletteki bürokraside Memluk ağırlığı devam etmiştir.

²² Türköne, **a.g.e.**, s.41-42

²³ Karataş, **a.g.e.**, s.40

²⁴ Afaf Lutfi Al-Sayyid Marsot, **Mısır Tarihi Arapların Fethinden Bugüne**, Çev. Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2007, s.6-7

²⁵ Marsot, **a.g.e.**, s.41

1800'lü yıllar Osmanlı Devleti'nin Arap topraklarında hâkimiyetinin zayıflamaya başladığı yılları ifade ediyordu. İmparatorluğun ekonomik zayıflığının verdiği kırılmalı kendisine bağılı eyaletlerin kolonyal güçler tarafından fiili olarak işgal edilmesine sebep olmuştur. Öyle ki 1700'lü yılların sonlarında devletin kamu gelirleri Britanya'nın beşte biri kadardı.²⁶ Hakimiyet altında bulunan topraklardaki bu zayıflık sadece ekonomik nedenlerle ortaya çıkmamıştır. Avrupa'daki ilerlemeye bakarak aradaki mesafeyi kapatmak için yoğun bir çaba içine girilmiştir. Pappe'ye göre, Ortadoğu'nun bugün bile tamamlanamamış modernleşmesi Osmanlı İmparatorluğu'nda III. Selim ve Mısır'da Mehmed Ali Paşa gibi reformcu yöneticilerin askeri teknoloji ve tarım alanında Avrupa'dan ithal ettiği yöntem ve insan kaynağı sayesinde belirli bir aşama kat etmiştir. Batılılaşma için gerekli olan alt yapı Avrupalı danışmanlar tarafından hayata geçirilmiştir.²⁷ 19. asırda Batı ile arasındaki mesafeyi kapatmak adına Osmanlı Devleti hızlı modernleşme sürecine girdiğinde, bu süreçte İstanbul ve Kahire taşıdıkları medeniyet hafızasına uygun yapısal özellikleri ile öne çıkan merkezler olmuştur.²⁸ II. Mahmut bu dönemde merkezi güçlendirmek adına taşrada ve başkentte padişahın gücüne dayanmayan bağımsız güç odaklarını tasfiye etmeyi hedeflemiştir. Padişah merkezde bunu başarsa da Mısır'da Mehmet Ali Paşa onun bu hedefini baltalamıştır.²⁹ Bu dönemde Mehmet Ali, askeri yeniden teşkilatlanma ve genişleme planlarına uygun olarak ilerde büyük bir kalkınma programını hayata geçirecek bir dizi reform girişimini başlatmıştır.³⁰ Mısır modernleşmesinde kendi iç dinamiklerinin ihmal edilmeksizin bir Batı etkisi bulunduğunu ancak Mısır'daki sürecin Osmanlı modernleşmesinden bağımsız düşünölemeyeceğini vurgulayan Özkoç, İstanbul ve Kahire merkezli modernleşme deneyimlerinin adem-i merkezîyetçilikten merkezîyetçiliğe evrilen ekonomik, idari ve toplumsal temelde ortaya konulması gerektiğini ifade etmiştir.³¹ Bu halde merkezden

²⁶ Roger Owen, **The Middle East in the World Economy 1800-1914**, St. Martin's Press, New York, 2005, s.59

²⁷ Pappe, **a.g.e.**, s.5-6

²⁸ E. Zeynep Güler, "Batılılaşma ve Modernleşme Üzerine Düşünceler: Tahtavi ve Dostoyevski", **İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, No:33, Ekim 2015, s.146

²⁹ Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, 8. Baskı, Çev. Boğaç Babür Turna, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2015, s.125

³⁰ J.C. Hurewitz, **Orta Doğu Siyaseti: Askeri Boyutlar**, Çev. Em. Tümgeneral Nusret Özselçuk, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1980, s.30

³¹ Özkoç, **a.g.e.**, s.16

uzak dağınık yapıları, merkezileşmiş yapıları güçlendirerek ve kurumsallıkla birlikte toparlanabileceği düşünülmüştür.

Avrupa'nın bölgeye saldırgan bir tutumla başlattığı siyasal, askeri ve ekonomik amaçlı müdahalesi Osmanlı Devleti'nin kırılğan siyasal ve askeri zaafı neticesinde 19. asır içerisinde önemli toprak kayıplarına neden olmuştur. Bu dönem Osmanlı ve genel çerçevede Ortadoğu tarihinde bir dönüm noktası kabul edilmiştir. Sömürgecilik yarışında öne çıkan ülkelerden Fransa 1830'da Cezayir'i, 1881'te Tunus'u işgal etmiştir. Üstelik aynı asrın başında Napolyon Bonapart Mısır'ı işgal etmiştir. Hathaway'a göre Mısır'ın işgali ile birlikte bütün Ortadoğu'da "gelenek" ile "modernite" arasındaki ayrım gün yüzüne çıkmıştır. Fransız işgalinin arka planındaki zihniyet, aydınlanma felsefesinin ve bilimin imkanlarını "cahil" Mısırlılara götürmek üzere "uygarlık misyonu" yüklenmiştir.³² 1798 yılındaki Fransız işgali hem Mısır hem de Ortadoğu için modernleşme bağlamındaki tarih açısından bir mihenk taşı olmuştur. Osmanlı Devleti, uzun yıllar dost kalan Fransa'nın Napolyon Bonapart öncülüğünde Mısır'ı 1798'deki işgaline başkaca sorunlarla uğraştığından ilk başta cevap verememiş, daha sonra 1798'de Rusya ve İngiltere ile antlaşmalar imzalamıştır. 1801 yılında yapılan savaş sonucu Fransızlar Mısır'dan çıkarılmıştır. Fransızların Mısır'dan çekilmesiyle Bab-ı Ali İngilizlerin Mısır'a yerleşmek niyeti olduğuna vakıf olmuştur.³³ İngiltere'nin yardımıyla Fransız işgaline son veren Mehmed Ali Paşa ve ailesinin Mısır'da bir buçuk asır sürecek iktidarı başlamıştır. 1805 yılında iktidara gelen Mehmed Ali Paşa 1811 yılında Osmanlı idaresinin sürekli uğraşmak zorunda kaldığı yönetimde etkili olan Memluk elitini tasfiye etmeyi başarmıştır. Modern Mısır'ın kurucusu olarak görülen Mehmed Ali Paşa, Mısır valisi yaptığı yenilikler ve modernleşme çabaları, ayrıcalıklı eyalet yönetimi ile Osmanlıya bağlı olarak yönettiği Mısır'ı siyasal, askeri ve teknolojik anlamda geliştirdiği gibi Batılı fikirlerin tartışılmasına da zemin hazırlamıştır. Merkezi idarenin gücünün zayıfladığı dönemde Paşa'nın Osmanlı'daki yenileşme hareketlerine örnek olacak girişimleri ona bağlı olduğu Bab-ı Ali'den bağımsız hareket etme kabiliyeti kazandırmıştır.³⁴ Mehmed Ali Paşa döneminde, askeri ve sivil bürokraside Mısır-Osmanlı

³² Jane Hathaway, **Osmanlı Hakimiyetinde Arap Toprakları 1516-1800**, Çev. Gül Çağalı Güven, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, s.291

³³ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, V. Cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2011, s.43

³⁴ Zeynep Güler, **Süveyş'in Batısında Arap Milliyetçiliği Mısır ve Nasırcılık**, Yenihayat Yayınları, İstanbul, 2004, s.28

elitinin yönetici olduğu Mısırlı Arapların ise yönetilen olduğu bir ayrım söz konusuydu. Siyasal ve kültürel açıdan Osmanlı-Mısır sentezine dayalı yeni bir yönetim anlayışı modeli ortaya çıkmıştır.³⁵

Eyalet yönetimindeki Memluk elitinin gücünü 1811 yılında ortadan kaldıran Mehmed Ali Paşa, tek gücün kendinde olacağı otoriter bir sistem inşa etmeye çalışmıştır. Ulemanın yönettiği vakıflara el koyarak onları zayıflatmış ve özel mülkiyetteki toprakları mültezimlerden alarak gücünü topraktan alan aristokrasiye darbe vurmuştur. Köylülerin yetiştireceği ürünü ve daha sonraki üretim ve satış aşamalarını belirleyerek tarım arazileri üzerinde devlet tekeli kurmuştur.³⁶ Bu şekilde Paşa, iktidarını kendine yakın bulduğu yerel Müslüman ve azınlık tüccar Türk-Arnavut destekçileri ile birlikte merkezîyetçi bir otorite oluşturmak istemiştir.³⁷ Diğer taraftan Paşa, askeri anlamda Avrupa'yı model alan reformlar yapmıştır.³⁸ Fransızların daha etkin olduğu süreçte Napolyon ordusunun dağılmasından sonra iş bulmak isteğiyle gelen Fransız subayları sayesinde Mısırlı fellahlar da orduya dahil olmuştur. Ancak üst rütbeli subayların tamamı Osmanlı olmakla beraber Mısırlılar erden yüzbaşı rütbesine kadar ilerleyebiliyordu.³⁹ Mehmed Ali, Avrupa'daki gelişmeleri takip etmek adına başta Paris olmak üzere, önemli Avrupa başkentlerine öğrenciler göndermiştir. Bu şekilde her alanda bilgiye sahip olan gençler Mısır'ı kalkındırmada öncü olmuştur.⁴⁰ Avrupa usulünde yetiştirilmiş bir ordusu ve donanması olan Mehmed Ali, Vehhabi isyanı ile Kıbrıs ve Girit isyanlarının bastırılmasındaki yararlıktan ötürü padişahın güvenini kazanmıştı. Kendisine bağlı bir valinin askerî açıdan bu kadar güçlü olması daha sonra Bab-ı Ali'nin başını ağrıtacaktı. Mehmed Ali, Yunan asilerin isyanını bastırılması desteği karşısında Girit ve Mora valiliklerini istemiş ve padişah da kabul etmişti. İsyan 1827'de başarı ile bastırılmış, fakat Avrupa devletlerinin araya girmesi sonucu Osmanlı Devleti istemediği bir netice ile karşılaşmıştır. Navarin'de 1827 tarihinde Osmanlı ve Mısır donanmaları Rusya'nın da dahil olduğu İngiltere ve Fransız kuvvetlerince yakılmıştır.⁴¹ Mısır'dan beklenen yardım gelmemiş ve savaş sonunda Osmanlı Devleti istediği neticeyi alamayınca Padişah

³⁵ Özkoç, **a.g.e.**, s.20

³⁶ Goldschmidt Jr.ve Davidson **a.g.e.**, s.230-31

³⁷ Marsot, **a.g.e.**, s.55

³⁸ Güler, **a.g.e.**, s.36

³⁹ Marsot, **a.g.e.**, s.57

⁴⁰ Karal, **a.g.e.**, s.128

⁴¹ Karal, **a.g.e.**, s.115-18

Mehmed Ali Paşa'ya sadece Girit valiliğini vermekle yetinmiştir. Mısır valisinin isyanının başlangıç noktası bu hadise olmuştur.⁴²

Mehmed Ali'nin isyanı imparatorluğun bir iç meselesi olarak başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin bu mücadelede zayıf düşmesi sonucu büyük devletler işe karışmış ve mesele uluslararası boyut kazanmıştır. Bu anlaşmazlık Mısır'ı özerkliğe götüren Londra Antlaşması ile çözüme kavuşmuştur.⁴³ İngiltere, Rusya, Avusturya ve Prusya devletleri arasında yapılan dördü antlaşmaya ilk başta uymak istemese de Fransa'dan beklediği yardımın gelmemesi, Suriye'de yenilmesi ve oğlu İbrahim Paşa'dan uzun süre haber almaması üzerine Mehmed Ali, Mısır'ın kendisine babadan oğula geçmek suretiyle verilmesi karşılığında şartları kabul etmiştir. İngiltere, imparatorluk merkezinin lehine olan bu anlaşmada daha uzun vadede çıkarları bulunuyordu. Bu açıdan Mehmet Ali Paşa'nın güçlü Mısır'ı ve ordusu bölgede emelleri olan, başta İngiltere'yi rahatsız etmiştir. Bu güçlü ordu hem Osmanlı Devleti'nin hem de İngiltere'nin işine gelmiyordu. Bu anlaşmaya göre Osmanlı ile yapılan Baltalimanı Antlaşması'nın Mısır'a uygulanacak olması ekonomik açıdan büyük bir zafiyet oluşturmuştur. Böylelikle 1838 yılında yapılan anlaşmadaki hükümler gereğince Mehmet Ali'nin iç ve dış ticaret üzerindeki tekeli kaldırılarak Mısır'daki sivil ve askeri sanayi bir yıl içerisinde etkisini yitirdiği gibi Avrupa malları Mısır'a kolaylıkla girerek iç üretime darbe vurmuştur. En önemlisi İngiltere İmparatorluk içindeki bu rekabeti kendi lehine kullanarak Mehmed Ali'nin güçlü ordusuna büyük bir darbe indirmiştir. "İmparatorluğun parlayan asi yıldızı" bir daha ekonomik olarak kendini toparlayamamıştır. Sonuç olarak Mehmed Ali'nin askeri ve ekonomik modernleşme planları başarısızlıkla son bulmuştur.⁴⁴ Buna rağmen Mehmed Ali, 1849'da öldüğünde Mısır'da geriye yarı özerk hareket eden, zirai ve sınai anlamda gelişmiş bir idari yapıyla geriye yabancılara borçsuz bir eyalet mirası bırakmıştır.⁴⁵

Osmanlı Devleti'nde Mehmed Ali Paşa ile münasebetler uzun süren anlaşmazlığın ardından "Mısır Valiliği İmtiyaz Fermanı" başlığı ile hukuksal bir çerçeveye kavuşmuştur.⁴⁶ Paşa, toprağı kontrol altında tutarak siyasal iktidarını sosyal güce

⁴² Karal, **a.g.e.**, s.128-129

⁴³ Karal, **a.g.e.**, s.125

⁴⁴ Marsot, **a.g.e.**, s.65; Hurewitz, **a.g.e.**, s.31; Sevdâ Özkaya, **Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır (1839-1882)**, Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü Tarih anabilim Dalı, 2007, s.272

⁴⁵ Goldschmidt Jr.ve Davidson, **a.g.e.**, s.232

⁴⁶ Karal, **a.g.e.**, s.200-201

dönüştüren bir taşra idarecisi olmuştur. Onunla birlikte toprağın çoğu Türk-Mısırlı yeni aristokrasinin eline geçmiştir. Bu nedenle 1882’de Mısır’ı işgal eden İngilizler bu sınıfla ittifak yapmak zorunda kalmıştır. İngiltere bu gücü ancak Avrupalı tüccarlarla dengeleyebilmiştir.⁴⁷ Eski bir Osmanlı eyaletinden yarı bağımsız sağlam bir devlet⁴⁸ ortaya çıkarırken Mısırlılara bir kimlik anlayışı ve kurmuş olduğu siyasal yapıda bir pay vermiştir. Bu durum firavunlardan beri ilk defa Mısırlıları yönetime yakınlaştırmıştır. Bunu planlı bir şekilde ortaya koymasa da Mısır’ı Mısırılaştıran bir lider olarak görülmüştür.⁴⁹

Mehmed Ali Paşa sonrası valiliği kısa süren İbrahim Paşa ve halefleri olan Abbas Paşa ve Sait Paşa’nın Mısır’ı yönettikleri dönem “geçiş dönemi” olarak nitelendirilmiştir.⁵⁰ Mısır için Mehmed Ali’den sonra en önemli dönüşümleri yapan İbrahim Paşa’nın çocuklarından İsmail (1863-1879) döneminde Mısır valileri “Hıdiv”⁵¹ unvanıyla anılmaya başlanmıştır. Yaptırmış olduğu yeni okullar, adliye sarayları, demiryolları ve telgraf hatları ile Mısırlıları birbirine yaklaştıran Hıdiv milliyetçi duyguların yeşermesine de katkıda bulunmuştur.⁵² Diğer taraftan Londra Antlaşması ile kısıtlanan asker sayısındaki bu sınırlama Hıdiv İsmail’in 1870 yılına doğru Bab-ı Ali’ye verdiği vergiyi iki katına çıkarması karşılığında ordu mevcudunun 100 bine çıkarmasına izin verilmesiyle aşılmıştır.⁵³ Yapılan önemli atılımların yanında eyaletin konumunu Doğu Akdeniz’de parlatacak bir proje olan Süveyş Kanalı’nın 1869 yılında açılmasından sonra bölgeyi Uzak Asya ve Avrupa arasındaki ticari pazar için stratejik ve ekonomik bir geçiş alanına dönüştüren Hıdiv, o dönemde sömürge yarışında önde olan Fransa ve İngiltere’nin bölgeye ilgisini artırarak özerk Osmanlı eyaletinin kolonyal amaçlarla ilerde işgal edilmesine sebep olacaktı. 1873 tarihli padişah fermanı ile Mısır’da içişlerinde özerk hareket etme imkânı verilen Hıdiv İsmail, aldığı imparatorluk fermanı ile Bab-ı Ali’nin onayı olmaksızın dış borç alma ve imtiyazları güvenceye alma hakkı elde etmişti. Ancak

⁴⁷ Albert Hourani, “Modern Ortadoğu’nun Osmanlı Geçmişi”, içinde **Osmanlı ve Dünya**, Haz. Kemal Karpat, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2000, s.115

⁴⁸ Peter Mansfield, **Ortadoğu Tarihi**, Çev. Hüseyin Hüsrev Yolsal, Say Yayınları, İstanbul, 2012, s.133

⁴⁹ Marsot, **a.g.e.**, s.61-65

⁵⁰ Özkoç, **a.g.e.**, s.120

⁵¹Farsça Hükümdar anlamına gelen bir sözcük olan ‘hıdiv’ unvanı Mehmed Ali Paşa tarafından da gayri resmi olarak kullanılmış, bu unvan ile birlikte Hıdiv İsmail, aynı derecede özerkliğe sahip olmayan Osmanlı’daki diğer valilerden kendi konumlarının farklılığını ortaya koymayı amaçlıyordu. Özkoç, **a.g.e.**, s.69

⁵² Goldschmidt Jr.ve Davidson, **a.g.e.**, s.251-253

⁵³ Hurewitz, **a.g.e.**, s.32

Hıdiv İsmail, döneminde yaptığı reformlarla müsrifçe hareket etmiş ve ülkenin ödeyebileceğinden çok fazla borçlanmaya gitmiştir. Süveyş Kanalı gibi büyük bütçeli modernleşme projeleri neticesinde borç sarmalının oluşturduğu mali bataktan kurtulmak için Avrupalı devletlerin kapısını çalmıştır. 1876'da Kamu Borçları Sandığı (Caisse de la Dette) olarak bilinen kurum kurulmuş ve hissedar olarak İngiltere, Fransa, Avusturya ve İtalya'nın yer aldığı komiserler tarafından temsil edilmiştir. İngiltere'nin bu kuruluştaki temsilcisi ileride genel konsül olacak Albay Evelyn Baring (Cromer) idi.⁵⁴ Mısır'a Avrupalı devletlerin müdahalesini de getiren bu yapı Hıdiv İsmail'in azline sebep olmuştur.⁵⁵

1876'dan itibaren ekonomik olarak Mısır'da İngiltere ve Fransa'nın ağırlığı hissedilmesiyle, Mısırlı toprak aristokrasisi, anayasal monarşi yanlısı bürokratlar, Mısırlı aydınlar ve ordudaki alt kademe subaylar Ahmed Urabi öncülüğünde hem Hıdiv'in hem de Avrupalı devletlerin hakimiyetine karşı ilk milliyetçi muhalefetin bayraktarlığını yapmıştır.⁵⁶ Bir taraftan da Avrupalı alacaklılar tarafından 1878 Ağustos'ta borçlarını ödemesi konusunda sıkıştırılan Hıdiv İsmail, iktidarını paylaşmak anlamına gelen bir kararla kabinesine bir İngiliz ve bir Fransız üye almaya razı olmuştur. Dış ilişkilerde sıkışan Hıdiv içeride bir hamle yaparak ordudaki yabancı düşmanı güçleri ayaklanmaları için cesaretlendirmiştir. 1879 Şubat ayında bir askeri ayaklanmadan sonra Mart ayında asker ve Mısırlı elitlerin yer aldığı "Ulusal Cephe"nin oluşturduğu baskının⁵⁷ bir sonucu olarak Hıdiv kabineye aldığı yabancı bakanları görevden almıştır. Ama bu yaptığı son hamle olmuş ve yatırımcıların çıkarlarını korumak isteyen İngiltere ve Fransa padişahı İsmail'i görevden almasını istemiştir. Bunun üzerine yeni bir fermanla görevine son verilen Hıdiv yerini oğlu Tevfik'e bırakmıştır.⁵⁸

Hıdiv İsmail sonrası iktidara gelen oğlu Tevfik (1879-1892), görevi devraldığında, her biri iktidarın gücünü zorlayan iki engeli aşmak zorundaydı: *Avrupa askeri gücü* ve *Müslüman-Mısırlı milliyetçilerin direnişi*.⁵⁹ Bu zor dönemde eli oldukça zayıf olan yeni Hıdiv görev süresince tamamen Avrupalı konsolosların etkisi altına girmiş ve Düvel-i

⁵⁴ Mansfield, **a.g.e.**, s.138-139

⁵⁵ Marsot, **a.g.e.**, s.69-70

⁵⁶ Özkoç, **a.g.e.**, s.155

⁵⁷ Özkoç, **a.g.e.**, s.160

⁵⁸ Goldschmidt Jr.ve Davidson, **a.g.e.**, s.252

⁵⁹ Arthur Goldschmidt Jr., **Modern Egypt The Formation of a Nation State**, Second Edition, Westview Press, Oxford, 2004, s.41

Muazzama ile yapılan müzakerelerde *Tasfiye Yasası*'nı kabul etmek zorunda kalmıştır. Anlaşmaya göre hissedarların borcunu ödeyecek olan Borçlar Sandığı Mısır'ın gelirlerinin büyük oranını alacaktı. Bununla birlikte Mısır mali açıdan hiç hareket edemez duruma gelmiştir.⁶⁰ Bu arada eyaletteki ilk muhalefet grupları Hıdiv Tefik zamanında oluşmaya başlamıştır. Bu dönemde reformist lider olan Cemalettin Afgani⁶¹ liberal siyasal fikirler aşılayarak Mısır'da bir anayasal hareketin doğuşunu teşvik etmiştir. İdeolojik anlamda Afgani'nin yandaşı olan siyasal-dini reformcular harekete büyük katkı yapmıştır.⁶²

Hıdiv Tefik zamanında orduda sadece dört yerli Mısırlı albay bulunuyordu. Hıdiv, subay kadrosunun tamamının Türk-Çerkezlerden oluşmasını istiyordu. Mısırlı albaylar bu duruma karşı çıkmış ve sonunda Ahmed Urabi adındaki albay tutuklanmıştı. Gelişen bu olaylar bir taraftan da ülkedeki denetimi artan Avrupalıların durumuna karşı “Mısır Mısırlılarındır” sloganıyla halkın duyduğu tepkiyi göstermek üzere bir harekete dönüşmüş ve devrimin fitilini ateşlemiştir.⁶³ Urabi'nin yaptığı devrim aslında Fransız-İngiliz kontrol sistemine karşı yapılmıştı ve Mısırlılık karakteri üzerine kurulmuştu.⁶⁴ Urabi Paşa liderliğindeki ayaklanmanın milliyetçi karakterinin yanında İngiltere'nin Mısır'daki ekonomik çıkarlarını tehlikeye düşürmesi burayı artık hakimiyet sağlamayan bağlarla yönetemeyeceğini anlayan İngiltere'nin müdahalesine zemin hazırlamıştır.⁶⁵ İngiliz işgalinin gerekçeleri belliydi. İngiltere'nin Mısır maliyesinde önemli çıkarları vardı. Mısır hükümeti borç faizlerini geri ödemezse sıkıntı çekenler arasında İngiliz tebaası da olacaktı. Diğer en önemli sebep ise İngiltere'nin 1875 yılında hisselerini satın aldığı Süveyş Kanalı'nın jeopolitik konumuydu. Başka hiçbir ülkenin veya başka bir gücün müdahalesine izin vermek istemeyen İngiltere işgal kararıyla Avrupa ve Hindistan arasında asker ve ürünlerin hızlıca transferini sağlayacaktı. Diğer taraftan Osmanlı Devleti'nin işgale karşı güçlü bir tepki veremeyeceği açıktı.⁶⁶ Mısır işgal edilince Britanya imparatorluk sınırları içerisinde görülmemiş, fakat bölgedeki İngiliz çıkarlarının

⁶⁰ Marsot, **a.g.e.**, s.70-71

⁶¹ 19. asır İslam Dünyasında reformist hareketi başlatan Afgani hakkında bkz.: Albert Hourani, **Çağdaş Arap Düşüncesi**, Çev. Latif Boyacı ve Hüseyin Yılmaz, İnsan Yayınları, İstanbul, 2014, s.125-152

⁶² Marsot, **a.g.e.**, s.72; Mansfield, **a.g.e.**, s.141

⁶³ Marsot, **a.g.e.**, s.72-73

⁶⁴ Goldschmidt Jr.ve Davidson, **a.g.e.**, s.274

⁶⁵ Özkoç, **a.g.e.**, s.175

⁶⁶ Goldschmidt Jr., **a.g.e.**, s.51

en önemli bağlantı noktası olmuştur.⁶⁷ Tignor’a göre, Urabi isyanı eğitilmiş ve hali vakti yerinde Mısırlılar içinde filizlenen milliyetçi duyguları kristalize etmişti. Ancak hareketin başarısızlığa uğramasıyla birlikte İngiliz işgal ordusunun Mısır’a yerleşmesi ve Urabi hareketinin başlıca şahsiyetlerinin sürgün edilmesi geleceğe dair “Mısır Mısırlılarıdır” sloganı etrafındaki umutları söndürmüştür. Bu umutların tekrar filizlenmesi uzun zaman alacaktı.⁶⁸

İngiliz işgali zamanla “örtülü himaye”ye⁶⁹ dönüşmüştür. İngiltere hem idari olarak hem de askeri varlığıyla Mısır’a yerleşiyordu ve yakın bir zamanda çıkmaya hiç niyeti yoktu. Artık Mısırlılar yabancı bir *Efendi* ile karşı karşıya kalmıştır.⁷⁰ İngilizler işgalle birlikte iktisadi ve sosyal alanda güçlü olanlar arasında bir denge politikası izlemiştir. Böylece bu yapıların tek başına işgale karşı çıkmasını engellemiştir.⁷¹ İşgal sonrası Mısır’a Britanya tarafından atanan yüksek komiserler, milliyetçi liderleri göz ardı etmeyi tercih etmiştir. Milli hareketin yapısal zayıflığı ve İngilizlerin milliyetçi liderlere karşı olumsuz yaklaşımı onların gerçekleştirmek istediği siyasal bağımsızlık, anayasa ve parlamento hedeflerini akamete uğratmıştır. Çünkü bu kurumlar İngilizlerin Mısır’da kurmuş olduğu asimetrik güç-iktidar yapısı için tehdit oluşturunuyordu.⁷² 1882 İngiliz işgali Mısır’ı her anlamda dönüşüme uğratmıştır. İngiltere’nin Hindistan’daki çıkarları için önemli jeopolitik konumda olan eyalet, işgal döneminde ekonomik olarak belirgin bir toparlanma dönemine girmiş, işgal yılları aynı zamanda anti-emperyalist milliyetçi hareketlerin yeşerdiği bir dönem olmuştur. Abdülazim Ramazan, İmparatorluk’ta 1882 yılındaki İngiliz işgali sonrasında politik bir hareket olarak İslam Birliğinin-Osmanlılık öne çıktığını, ancak Osmanlılık fikrinin İslami bir hareket olmadığını öne sürmüştür.⁷³ İslam Birliği anlayışının ise bir anlamda işgale karşı siyasal bir araç olarak etkili olması

⁶⁷ Mansfield, **a.g.e.**, s.149

⁶⁸ Robert L. Tignor, **Egypt: A Short History**, Princeton University Press, New Jersey, 2011, s.235

⁶⁹ “Büyük Britanya imparatorluk genel valisi Lord Milner, Britanya’nın Mısır’daki yönetimini-Cromer’in Hıdiv ve üyelerinin hepsinin bakanlıklarında Britanyalı danışmanlar bulunan kabinesinin sağladığı perdenin arkasından yönettiği bir sistem “Örtülü Hamilik” olarak adlandırıldı.” Bkz.: Mansfield, **a.g.e.**, s.154

⁷⁰ Goldschmidt Jr., **a.g.e.**, s.52

⁷¹ Rauf Abbas Hamid, “Ahmed Lutfi Seyyid vel İhtilal el-Britani”, 29 Kasım 1999, <https://www.raoufabbas.org/Download/1999-11-29%20AhmedLoutfiAlSayed.pdf>, Erişim tarihi: 18.10.2020

⁷² Marius K. Deeb, **Party Politics in Egypt: The Wafd & its Rivals 1919-1939**, Ithaca Press, London, 1979, s.2

⁷³ Abdülazim Ramazan, **Tatavvur el-Hareke el-Vataniyye fi Mısır 1918-1936**, 1. Cilt, Heyet el-Mısıryye el-Amme el-Kitabe, 1995, s.29-31

bekleniyordu. Zamanla İngiliz işgali ekonomik ıslahatlarla birlikte kalıcı hale gelmiş, bu durum kendisine bağlı kalan toplumsal güçlerin işgalin meşrulaştırılmasında kullanmasının bir neticesi olarak yeni bir boyut kazanmıştır. Tüm toplumsal dinamikleri harekete geçiremeyen Mısır'daki Milli Hareket ise zamanla heyecanını kaybetmiştir.⁷⁴ İngiliz işgali sonrası Mısır ve Britanya arasındaki benzersiz ilişkiyi yönetecek kişi daha sonra Lord Cromer unvanını alacak olan Baring Mısır'da uzun yıllar danışmanlık yapmış, siyasette önde gelen bir emperyalist ve iktisadi ve mali konularda liberal eğilimlere sahip bir kişilik olarak Mısır'ın işgal tarihinde yer etmişti. Maliyeyi akılcıca yönetmesi sayesinde halkın refah seviyesi yükselse de tek bir ürüne bağlı -pamuk- ekonomisi bu yapının en kırılgan yanıydı. Ona göre Mısırlılar, üstün Anglosakson örneğindeki “yönetici ırk”ın aksine “tabi ırk”tı. Mısırlıların kendi kendilerini yönetebileceğine inanmıyordu.⁷⁵ Cromer İngiliz vesayetinin uzun yıllar süreceğine inandığı için görevde kaldığı sürece uzun vadeli politikalar ortaya koymayı tercih etmiştir.

Ancak Cromer'in işini zorlaştıran durum Osmanlı Devlet'ne bağlı olan Mısır'ın resmi olarak tam teşekküllü bir İngiliz sömürgesi olmamasıydı.⁷⁶ Cromer'in kurmuş olduğu danışman ekip, Eğitim, Maliye, İçişleri, Adalet ve Bayındırlık Bakanlarının yanında görev yaparak yönetime müdahale ediyordu. Bunlar içerisinde projelerin uygulanmasında onay makamı olduğu için öne çıkan Maliye Bakanlığı danışmanı stratejik öneme sahipti. Cromer bu şekilde kontrolü etkili bir şekilde iyice eline almaya çalışmıştır. 1884'te Şefik Paşa'ya gönderdiği yazıda herhangi Mısırlı bir yetkilinin kendinden daha alt kademede olsa bile İngiliz yetkilinin söylediğine uymak zorunda olduğunu bildiriyordu. Bu düzene riayet etmeyen Mısırlılar istifa etmek zorunda bırakılıyordu.⁷⁷

Cromer, eğitime çok kısıtlı bütçe ayırmıştı. Her düzeyde eğitimi paralı yaparak halkın eğitim almasını engellemiştir. Eğitim kurumlarının, özellikle üniversitelerin halkı bilinçlendireceği ve milliyetçi düşünceye sahip birikimli bir tabakayı oluşturacağını düşünmekteydi.⁷⁸ Ancak, Cromer döneminde milliyetçi düşünce filizlenerek

⁷⁴ Muhammed Ferid, **Mısır Mısırlılarıdır İngiliz İşgaline Karşı Osmanlı Hilafeti**, Çev. Ali Benli, Kahire: Klasik 41. Kitap, 1978, s.XXVII

⁷⁵ Mansfield, **a.g.e.**, s.150-160

⁷⁶ Tignor, **a.g.e.**, s.230-231

⁷⁷ Janice J. Terry, **The Wafd, 1919-1952: Cornerstone of Egyptian Political Power**, Third World Centre for Research and Pub., London, 1982, s.7; “Tilmiz min Telamiz Cromer”, **El Ahram**, 20 Temmuz 1935

⁷⁸ William L. Cleveland, **Modern Ortadoğu Tarihi**, Çev. Mehmet Harmanlı, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2008, s.120

büyüyecekti. Eğitimli Mısır elitlerinin işgale karşı milliyetçi duyguların kurumsal alt yapısını hazırladıkları bir merkezleri bulunuyordu: Mısır Milliyetçiliğinin de merkezi olan yer öğretim üyeleri Fransızlardan oluşan Hukuk Fakültesiydi.⁷⁹ Hıdiv Tevfik'in ölümü sonrası başa geçen II. Abbas Hilmi (1892-1914), Cromer'den bağımsız hareket etmeye çalışmıştır. Milliyetçi duygular tekrar canlandığı bu dönemde İngiltere'ye karşı bir meydan okumayı göze almıştır.⁸⁰ Azledilme korkusuna rağmen Hıdiv Mısır'daki İngiliz varlığına karşı çıkmış ve genç milliyetçilerden oluşan muhalefet hareketinin faaliyetlerini finansal açıdan desteklemiştir. Bir şekilde İngilizlere karşı güçlü bir muhalefetin olması kendi konumunu da güçlendirecekti.⁸¹ Yeni Hıdiv İngilizlerle doğrudan yüz yüze gelmektense kültürlü genç vatansever Mısırlıları el altından cesaretlendirmiştir. İlk yıllarında selefi Hıdiv Tevfik'in aksine İngiliz işgaline karşı net bir tavır içindeydi. Bu durum Mısır halkı üzerinde büyük yankı uyandırmıştır.⁸² Bu dönemde, Cromer'in Mısır'daki Milli Hareketin ılımlıları olarak onayladığı iki isim, Şeyh Muhammed Abduh ve genç avukat Saad Zağlul'du. Bunun yanında Osmanlı yanlısı olmayan Ahmed Lütfi Seyyid ılımlı milliyetçiler içerisinde Cromer'in en çok desteklediği isimlerdendi.⁸³

Cromer dönemi⁸⁴ fellahların topraklarının borçları nedeniyle elinden çıktığı, bu şekilde yerlerinden olan köylülerin huzursuzluğunun doruğa çıktığı bir dönem olmuştur. 1906 yılında Dinşevay'da meydana gelen olaylar ve daha sonraki acımasız yargılamalar Mısır milliyetçilerinin gözünde bardağı taşıran son damla olmuştur. İngiliz aleyhtarlığı için bu

⁷⁹ Burası sadece bir hukuk mektebi değildi. O dönemde Mısır'da bağımsızlık fikirleri ve vatan mücadelesinin fikri altyapıları bu fakültede gelişmiştir. Askeriyede Arap asıllı olanlar için üst kademelere ilerlemede kısıtlı imkân bulunmasından dolayı, özellikle Urabi Paşa'nın mücadelesi başarısızlığa uğradıktan sonra Mısırlı vatanseverler yönetimi değiştirme potansiyeli daha güçlü olan askeriye değil hukuk mektebini tercih etmişlerdi. Bkz.: Hamid, "Ahmed Lutfi Seyyid vel İhtilal el-Britani", 29 Kasım 1999, <https://www.raoufabbas.org/Download/1999-11-29%20AhmedLoutfiAlSayed.pdf>, Erişim tarihi: 18.10.2020; Mansfield, **a.g.e.**, s.159

⁸⁰ Mansfield, **a.g.e.**, s.161

⁸¹ Marsot, **a.g.e.**, s.77

⁸² Rauf Abbas Hamid, "Ahmed Lutfi Seyyid vel İhtilal el-Britani", 29 Kasım 1999, <https://www.raoufabbas.org/Download/1999-11-29%20AhmedLoutfiAlSayed.pdf>, Erişim tarihi: 18.10.2020

⁸³ Cromer her ne kadar onu ılımlı biri olarak görsen de Saad Zağlul katı milliyetçiliği ve İngiltere düşmanlığı ile öne çıkacaktı. Zağlul, Cromer döneminde Eğitim Bakanlığı, Kichner döneminde ise Parlamento Başkan Yardımcılığı yaptı. Bkz.: Mansfield, **a.g.e.**, s.164-170

⁸⁴ Cromer, kendi uygarlığının üstünlüğüne inanan bir bürokrat olarak uzun yıllar Mısır'da görev yapmıştı. İngiliz Komiseri "Şarklıların Batılı usulleri öğrenmedikleri sürece bir gelişim gösteremeyeceklerini, bunu yapabilmek için bu geri kalmış ülkelerin Britanya gibi gelişmiş ülkeler etkisi altında bir çıraklık döneminin geçirmesi gerektiğine" inanıyordu. Bkz.: Cleveland, **a.g.e.**, s.118

olay fitili ateşleyen bir gelişmeydi.⁸⁵ Gelişen hadiseler fellahlarla şehirdeki milliyetçileri birleştirmiştir. İngiltere'nin düşman bir işgalci olduğu konusunda ortak bir görüş oluşmuştur. İngilizlerin bu güç gösterisi bir hata olmuş ve kendilerini bir işgalci olarak zor duruma sokmuştur. Bu olaylar sonucunda Lord Cromer 1907'de emekliliğini isteyerek ülkeden ayrılmak zorunda kalmıştır.⁸⁶

Mısırlılar İngilizlerin işgali sonlandıracaklarına dair inancı kalmamıştı. Bu dönemde Milli Hareket⁸⁷ ile birlikte Mısır siyasal hayatında ön plana çıkan milliyetçiler işgalin yasal karşılığının olmadığını ve İngilizleri bertaraf edecek bir Avrupalı devletin dengeleyici olacağını stratejik olarak benimsemişlerdi.⁸⁸ Milliyetçi akımın ilk ve en önemli talebi İngiliz ordusunun ülkeden ayrılmasıydı. Bu yapı gizli bir cemiyet olarak kurulmuş ve genç Hıdiv Abbas tarafından desteklenmiştir. Harekete liderlik eden Mustafa Kâmil hareketin sözcülüğünü yapıyordu.⁸⁹ Siyasal alanda ise bu dönemde belli partiler kurularak halkın yönetime katılımını sağlamıştır. Birinci Dünya Savaşı öncesinde 1907 tarihinde üç muhalif hareket olan Anayasal Reform Partisi, Halk Partisi ve Milli Parti bu dönemde kurulmuştur. Her birinin kendi görüşlerini yansıtan gazeteleri bulunmaktaydı. Ortaya çıkan resimde, hareketin liderleri Mısır elitlerinin taşıdığı sosyal yelpazeyi yansıtıyordu.⁹⁰

⁸⁵ Deltada küçük bir köy olan Dinşevay'da İngiliz subaylarının güvercin atış alanı olarak kullanmak istedikleri köyün arazisinde geçimini güvercin yetiştiriciliği ile kazanan halkın tepki göstermesiyle olaylar başladı. Köylüler askerlere sopalarla müdahale etti ve ellerindeki silahları aldılar. Askerin biri yardım çağırmaya çıktığında güneş çarpması sonucu öldü. Bunun üzerine 52 köylü şiddet kullandıkları gerekçesiyle tutuklandı ve kurulan özel mahkemede otuz dakikada yargılanarak çok ağır cezalara çarptırıldılar. Bir askerin güneş çarpması ölmesi nedeniyle dört kişiye idam, iki kişiye müebbet, altı kişiye yedi yıl hapis cezası, geriye kalanlara ise kırbaç cezası verildi. Marsot, **a.g.e.**, s.79-80

⁸⁶ Cleveland, **a.g.e.**, s.123

⁸⁷ Abdülazim Ramazan Milli Hareketin üç ayrı dönemi olduğunu belirtmiştir. İlk dönem İngiliz işgalinin başladığı 1882 yılından 1914 yılında başlayan Birinci Dünya Savaşı'na kadar, İkinci dönemi 1914'ten İngilizlerle 1936 yılında yapılan ittifak anlaşmasına kadar, Üçüncü dönemi ise 1936'dan 1952 yılında yapılan askeri darbeye kadarki tarih aralıklarını kapsayan dönemlerdir. Milli hareketin ilk döneminde öne çıkan Mustafa Kâmil İslam Birliğini savunurken Ahmet Lütfi Seyyid Mısır milliyetçiliğini savunmuştur. İkinci dönemde öne çıkan Saad Zağlul liderliğindeki Hizb'ül Vefd ise Mısır'ın bağımsızlığını savunan tek parti olarak kalmıştır. Ramazan, **a.g.e.**, s.24

⁸⁸ Marsot, **a.g.e.**, s.78; 1906 Dinşevay Olayı ile birlikte siyasal partilerin kurulduğu dönemden sonra özellikle himayenin ilan edildiği 1914 yılına kadar İngiliz karşıtlığının toplumsal bir hareketlenmeye dönüşmemesini iki nedene bağlayan Erel Çalan, ilkinin işgal yönetiminin yerel güçlerle iş birliği yapması, diğerini ise Osmanlı Devleti'nin zayıflaması nedeniyle Mısırlıların İngiliz himayesini tercih etmeleri olarak açıklamıştır. Zeynep Gül Erel Çalan, **İngiliz Kaynaklarına Göre Vefd Partisi'nin Kuruluşuna Kadar Mısır'da İngiliz Politikaları**, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2021, s.185

⁸⁹ Goldschmidt Jr., **a.g.e.**, s.54-55

⁹⁰ "Bir Ezher mezunu olan Şeyh Ali Yusuf (1863-1913) çevresindeki Anayasal Reform Partisi ve gazetesi *Al-Muayyad*, Mısır'ın İslami bir çerçeve içinde bağımsızlığını savunmaktaydı. Muhammed Abduh ve Raşid Rida gibi tanınmış İslami reformcular bu gazeteye yazmaktaydılar. Halk Partisi'nin baş sözcüsü Kahire Hukuk Fakültesi mezunu olan el-Ceride gazetesinin editörü Lütfi Seyyid'di. Halk Partisi, Mısır'ın geleceği

Birinci Dünya Savaşı'nın ilan edilmesi Hıdiv Abbas'ın görevden alınması sonucunu doğurdu. İngiltere'nin Mısır'da himaye kararı alarak sıkıyönetim ilan etmesi siyasal yelpazedeki tartışmaları sonlandırmıştır.⁹¹ Masfield'e göre, savaş boyunca Mısır milliyetçiliğinin ruhu zayıflasa da savaş sonrası yenilenmiş bir güçle kendini siyaset sahnesine atacaktı.⁹² Mısır üzerine İngiltere tarafından kurulan himaye, Urabi Paşa'dan bu yana gelişmekte olan Mısır milliyetçiliğine şok etkisi yaşatmış ancak savaş sırasındaki gelişmeler Mısır milliyetçiliğine yeni bir ivme kazandırmıştır.⁹³ Savaş patlak verdiğinde Mısır'ın stratejik konumu nedeniyle İngiltere önemli miktarda askeri personel ve malzemeyi Mısır'a yığmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun itilaf devletlerine karşı savaş ilanını Mısır'ın konumunu tartışmalı hale getirmiştir. Süveyş Kanalı'nın İngiltere için Avrupa'ya asker sevkiyatında hayati önem taşıdığı bu dönemin şartları Osmanlı ile Mısır'ın bağının koparılmasını artık zorunlu kılmıştı. Diğer taraftan İngilizler Mısırlıların pan-İslamcı duyguları kullanan Osmanlılardan yana taraf olmasından çekiniyordu. İngiltere hükümetinde bu konuya ilişkin tartışmaların ardından Mısır'daki İngiliz kuvvetlerinin başkomutanı 3 Kasım 1914'te sıkıyönetim ilan etmiştir. Daha sonra Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesini gerekçe göstererek İngiltere 18 Aralık 1914'te Mısır'da himaye ilan etmiştir.⁹⁴ Her ne kadar Mısırlıların kızgınlığını yatıştırmak için savaşın yükünün tümüyle İngilizlerin çekeceğine dair söz verilse de Sina'da olası bir Osmanlı işgaline karşı koyması için Mısırlıların Süveyş Kanalı'na sevk edilmesi bu sözü geçersiz kılmıştı. Bu durum Mısırlıların Osmanlı'ya karşı savaşması demektir.⁹⁵ Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesiyle Mısır'da Hıdiv'in Osmanlı'ya yakınlığından çekinen İngilizler onun yerine "sultan"⁹⁶ unvanıyla amcası Hüseyin Kâmil'i başa getirmiştir. Britanya'nın Mısır'da himaye ilan etmesiyle⁹⁷ birlikte Mısır'ın

üzerindeki tartışmada laik bir liberalizm görüşünü dile getiriyor ve Mısırlılara kendi kendini yönetmeye muktedir olduklarını göstermeleri gerektiğini hatırlatıyordu. Üçüncü grup olan Milli Parti'nin başında Mustafa Kâmil vardı ve el-Liva bu partinin resmi organı sayılıyordu. Mısır'daki protesto hareketinin öncülü sayılabilecek gazete 1900'de kurulmuştur. Mustafa Kâmil İngilizlerin derhal ülkeyi boşaltmalarını istiyor ve Mısır'ın sakinlerinin sadakatlerini borçlu oldukları bir toprak olduğunu savunuyordu." Bkz.: Cleveland, **a.g.e.** s.122-124

⁹¹ Cleveland, **a.g.e.**, s.124

⁹² Mansfield, **a.g.e.**, s.172

⁹³ Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995**, Timaş Yayınları 22. Baskı, İstanbul, 2017, s.186

⁹⁴ Terry, **a.g.e.**, s.9-11; Goldschmidt Jr.ve Davidson, **a.g.e.**, s.332

⁹⁵ Tignor, **a.g.e.**, 2011, s.240

⁹⁶ Abbas'ın amcası Hüseyin Kâmil yaşlı ve yumuşak başlıydı. Kendisine Britanya hükümdarının ünvanının verilmesi uygun görülmemiştir. Bunun yerine Sultan" denilecekti ve kendisine "Majeste" yerine "Şevketli" diye hitap edilecekti. Mansfield, **a.g.e.**, s.171

⁹⁷ Marsot, **a.g.e.**, s.80

bağları Osmanlı Devleti ile tamamen kopmuştur. İngilizler savaş sonrasında Mısır'ın konumunu yeniden değerlendirme sözü vermiştir. Bundan dolayı Mısırlılar bağımsızlık adına umutlanlanmıştır. Diğer taraftan, Mekke Şerifi Hüseyin'in başını çektiği Batı destekli Arap Ayaklanmasına Mısır'ın desteği sınırlı olmuştur. Bunun başlıca sebepleri, Mısırlıların Osmanlı Devleti'nin İngiltere'yi yenerek Mısır'dan çıkaracağına ve Arap isyanını bastıracağına inanmalarıydı.⁹⁸ Ancak İngiliz askeri idaresi altında bulunan Mısır askerleri savaşta Süveyş Kanalı'na yapılan tek Türk saldırısına karşı savunma yapmıştır.⁹⁹ Kanal Cephesi'nde 4. Ordu Komutanlığını yürüten Cemal Paşa bölgeye iki defa saldırı yaptıysa da demiryolu ulaşımının olmaması ve su ikmalinin yetersizliği gibi sebeplerden ötürü çölü geçememiştir.¹⁰⁰ Mısırlıların savaşta İngiltere saflarında yer alması savaş sonrası bağımsızlık talepleri için bir gerekçe oluşturacaktı.

1882-1914 yıllarını kapsayan İngiliz işgal döneminde Mısır'da siyasal olarak İngiltere ve Osmanlı Devleti hükümlanlık hakkını paylaşmış, ancak eyaletin idari konumunda bir değişiklik yapılmamıştı. Birinci Dünya Savaşı sonrası Ortadoğu'da siyasal tarihin yönü başka uluslararası dengelere evrilmeye başlamıştır. Wilson'un ondört ilkesi ve itilaf devletlerinin diğer vaadleri, sömürge altındaki ülkelerde yeni bir ruh, yeni bir heyecan ortaya çıkarmıştır. Ancak bağımsızlık rüyası gören halkların sadece bazıları bunu başarabilecekti. Choueiri'ye göre, Birinci Dünya Savaşı sonrası oluşan düzenle birlikte yıkılan Osmanlı Devleti'nden Türkiye'nin Ortadoğu'da bölgesel olarak tanımlanmış ulus-devlet biçiminde yeni bağımsız bir ülke olarak ortaya çıkması, Mısır'ın bağımsızlık serüveninde modernleşmenin tamamlayıcı unsuru olarak toprağı temel alan bir ulus-devlet anlayışının gerekli yönetim biçimi olduğu savını doğrulamıştır. Bu dönemde dünya sisteminde toplum içi reform hareketleriyle bir arada varlığını sürdüren sömürgecilik Ortadoğu'daki merkezi devletlerden kendine yetebilen ulus-devletlerin oluşmasına imkân tanıyordu.¹⁰¹ Ancak bağımsızlık sürecinin gecikmesi nedeniyle Mısır, yabancıların bütün ayrıcalıklarının kaldırıldığı ve ülke savunmasını tek başına yapacağı, kendi kendine yetebilen konuma gelmesi için işgalin tam anlamıyla bitmesini bekleyecekti.

⁹⁸ Niyazi Berkes, **Arap Dünyasında İslamiyet Milliyetçilik Sosyalizm**, Köprü Yayınları, İstanbul, 1969, s.96.'dan aktaran Arda Baş, **Demokrat Parti Dönemi Türkiye Mısır İlişkileri 1950-1960**, Gazi Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 2015, s.17

⁹⁹ Mansfield, **a.g.e.**, s.171

¹⁰⁰ Armaoğlu, **a.g.e.**, s.107

¹⁰¹ Choueiri, **a.g.e.**, s.347; Israel Gershoni ve James P. Jankowsky, **Egypt, Islam and th Arabs: The Search for Egyptian Nationhood 1900-1930**, Oxford University Press, 1986, s.54

Birinci Dünya Savaşı sonrası oluşan siyasal yapıda Osmanlı yönetim sistemi ve kültürü, Ortadoğu'da İstanbul'a bağlılığı bulunan yöneticiler eliyle idare edilen her bir siyasal yapıya önemli ölçüde miras kalmıştır. Dünyanın pek çok yerinde olduğu gibi 1920'lerde ve 1930'larda Ortadoğu'da da bölgesel olarak tanımlanmış ulus-devlet kral tarafından temsil edilmekteydi. Coğrafyası, sosyo-ekonomik gelişmeleri ve son yıllardaki siyasal olayların seyri Mısır'ı Müslüman ve Arap bölgelerinden ayırmaya zorlasa da Mısır'da da kesinlikle durum aynıydı. Bütün dirence rağmen 1920'lerde Ortadoğu'daki hâkim güç yeni sınırları çizen, kimin yöneteceğine ve hangi hükümet şeklinin kurulacağına karar veren İngilizler ve Fransızlardı.¹⁰² İngiltere ve Fransa'nın hegemonyal güç olduğu bu dönemde kurmuş oldukları ekonomik ve siyasal düzenle birlikte manda ve bağımsızlık sonrasında dahi eski bağlantılarında etkilerini korumuşlardır.¹⁰³

¹⁰² Gershoni ve Jankowsky, **a.g.e.**, s.54; Roger Owen, **State, Power and Politics in the Making of the Modern Middle East**, Second Edition, Routledge, London and New York, 2000, s.8-10

¹⁰³ Choueiri, **a.g.e.**, s.362

BİRİNCİ BÖLÜM

MISIR'DA FİKRİ VE SİYASİ HAREKETLER

1.1.Arap Milliyetçiliği ve Etkileri

Milliyetçi ideoloji Fransız Devrimi'nin bir çıktısı olarak 19. asırda ortaya çıkan ve günümüze kadar etkisi belirgin bir şekilde hissedilen bir fenomendir. Asrın sonunda 'millet' artık etnik-dil temelli olarak tanımlanıyordu. Bu devrimin sonraki döneme etkisi ulus-devlet merkezli bir devlet sistemini ortaya çıkarmasıydı. Milliyetçilik, ulus-devletin ilk olarak Avrupa'da ortaya çıkışıyla imparatorlukların içerisindeki farklı milletleri tetikleyen ve onlara dinamizm katan bir süreci başlatmıştır. Medeniyetin Batı merkezli olduğunu kabul eden bu dönemin aydınları ve idarecilerinin "milli devletler" ve "millet" anlayışını aldığı Batı modeli, İslam temelli millet anlayışı ile çatışma içerisine girmiştir.¹⁰⁴ Çalışma sahamız olan Ortadoğu'daki toplulukların din temelli aidiyeti, etnik bir yapıya dayanan bir devlet ideolojisini oluşturmayı güçleştirmişti. Ortadoğu'da *Milliyetçilik*¹⁰⁵ konusunu açıklarken öncelikle din ve milliyetçilik ilişkisine değinmek gerekmektedir. Choueiri'ye göre din yaratıcı tarafından konulmuş yasalara boyun eğmeyi bir kural olarak varsayarken, milliyetçilikte hukuk ve meşrutiyet kaynağının merkezinde toplum vardır ve sorunların çözümünde akıl ön planda olmuştur. İlkinde bir yargıya varma ve stratejik kararlar almada gelenekler hayati önem taşıırken ikincisinde laik tavır belirleyicidir. Yine din nihai hedefe ulaşmada belli bir bölgeyi sıçrama tahtası olarak görürken milliyetçilikte kimlik ulusal mirasın tarihsel olarak belirlediği bir coğrafyada anlam bulmuştur.¹⁰⁶ Yakın geçmişte milliyetçilik üzerinde yapılmış akademik çalışmaları model alan üç çeşit Ortadoğu milliyetçiliğine atıf yapıldığını belirten Choueiri, ilkinin liberal vatanseverlik, ikincisini bütünüleyici milliyetçilik, üçüncüsünü ise toprağa dayalı milliyetçilik olarak işaret etmiştir. Arap dünyasındaki milliyetçiliğin bir kimlik çatışması

¹⁰⁴ Kemal Karpaz, **Osmanlı'dan Günümüze Ortadoğu'da Millet, Milliyet, Milliyetçilik**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011, s.32

¹⁰⁵ Ulusçuluk ve milliyetçiliğin Türkiye'de genellikle aynı anlamda kullanıldığını belirten Kemal Karpaz'ın, "ulusçuluk kelimesi, belirli bir topluluğu ve bilhassa topluluğun yaşadığı alanı karşılamaktadır... Buna karşılık millet terimi siyasi bir topluluğun kimliğini ve o kimliğin dayandığı manevi esasları ifade etmesi..." tanımlamalarından hareketle araştırmamızda "millet" ve "milliyetçilik" terimlerini kullanacağız. Bkz.: Karpaz, **Osmanlı'dan Günümüze Ortadoğu'da...**, s.11

¹⁰⁶ Choueiri, **a.g.e.**, s.350

halinde devlete dayalı vatanperverlik ile kavmiyetçilik arasında karmaşa yaşadığını belirtmiştir.¹⁰⁷

Karpat, önemli bir Arap nüfusunun yaşadığı Osmanlı Devleti'nde 1830'lara kadar bir milletin olmadığını, bu nedenle bir Osmanlı milletinden bahsedilemeyeceğini ve devletin bu döneme kadar her biri kendi kimliğinde göreceli olarak kültürel ve dinsel bir özerkliğe sahip idareler içindeki topluluklardan meydana geldiğini vurgulamıştır. Etnik ve din merkezli kimliklerin bulunduğu yapıda Müslümanlar açısından dini kimlik ön plandaydı.¹⁰⁸ Osmanlı'da milliyetçilik hâkim dinin dışında kalanların siyasal "öteki"ye dönüşmesiyle kendine yön bulmuştur. Tanzimat'la birlikte reçete olarak uygulanmaya başlayan ve 1856 Islahat Fermanıyla birlikte devam eden etnik kavime dayalı "millet" oluşturma fikri bir çare olarak sunulmuştur. Fakat bu kurguda gerekli olan türdeş toplum özelliği Osmanlı toplumunda hep eksik kalmıştır.¹⁰⁹

Milliyetçiliğin etkilerinin belirgin bir şekilde hissedildiği 19. asırda Osmanlı Devleti, sınırları içerisinde yaşayan farklı unsurları bir arada tutmak adına bir arayışa girmiştir. Esasında II. Mahmut'un başlattığı bu siyaset farklı ırk ve inançları olan tebaaya eşitlik verilerek ve onların haklarını ve emniyetlerini koruyarak bir arada tutulacağı anlayışıyla imparatorluk coğrafyası içerisinde modern kimliğe geçişin bir aşaması olarak ortaya çıkmıştır. Bu bir anlamda dini cemaat üyelerini devletin yurttaşları haline döndürme politikasıydı. Böylelikle geçmişte sadece sultanın uyruğu olan bireyler artık devletin vatandaşıydı.¹¹⁰ Bir Osmanlı milleti ortaya çıkarmak isteyen Osmanlı yönetici seçkinleri millete vatan sevgisini vermeye çalışmışlardı. Vatan¹¹¹ kavramı Mısırlı el-Tahtavi tarafından tanımlanmaya çalışılıyordu, siyasal düzlemde ise Namık Kemal tarafından ifade ediliyordu.¹¹² 19. asrın ikinci yarısında ortaya çıkan "Osmanlıcılık" tüm tebaayı bir

¹⁰⁷ Choueiri, **a.g.e.**, s.346-347

¹⁰⁸ Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Ortadoğu'da...**, s.184;

¹⁰⁹ Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Ortadoğu'da...**, s.27; Karpat'a göre Araplar ve Türkler milli bir geçmişi canlandırmaktan ziyade, sahip oldukları kimliklerini ve inançlarını korumak ve dönemin koşullarının ortaya çıkardığı bağımsız devlet olma fırsatını değerlendirmek adına yeni örgütlenme biçimlerine yönelmek durumunda kaldılar. Bu nedenle, *Ortadoğu'daki devletlerin hiçbir zaman Avrupalı etnik-kültürel-dinsel anlamda "milli" olamayacaklarını*, İslam temelli kimliklerini aşamayacaklarını belirtir. Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Ortadoğu'da...**, s.225-227

¹¹⁰ Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Ortadoğu'da...**s.185-186; Yusuf Akçura, **Üç Tarz-ı Siyaset**, Günümüz Türkçesine Uyarlayan: Erol Kılınc, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2015, s.76-77

¹¹¹ Vatan imgesi ile ortaya çıkan duygudaşlık sayesinde oluşan sevgi bağı genel amaca hizmet eden bireylere motivasyon sağlar. Mehmet Ali Ağaoğulları, **Ulus-devlet ya da Halkın Egemenliği**, İmge Kitabevi, Ankara, 2006, s.153

¹¹² Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Ortadoğu'da...**, s.188

arada tutmayı amaçlarken özellikle 1869 tarihli Tabiiyet Kanunu cemaat üzerine kurulmuş yapıyı fert üzerine dönüştürmüş ve bu yapıların dil, din, kavim üzerine yeni sorgulamalar yapmasını sağlamıştır. Sonuçta Osmanlılık kimliği etkili olmamış, Arapça konuşan bazı bölgelerdeki unsurlar kendilerini Türklerden üstün olduklarını ifade etmeye başladıkları görülmüştür.¹¹³ Diğer taraftan bağımsızlık karakteri Balkanlarda yaygınlaştıkça buradaki farklı etnisiteyi bir arada tutmak isteyen Osmanlı reformcuları tarafından toplumsal temelde ırk, dil ve din gruplarına özerkliğin temin edilerek bu grupların Osmanlılık fikri etrafında toplanmalarını amaçlayan bir çözüm ortaya konulmuştu. Osmanlı Devleti'nin Rusya ile yaptığı 93 Harbi ve yenilgisi sonrasında taraflar arasında yapılan Berlin Antlaşması'yla Balkanlarda yeni milli devletlerin oluşması önemli bir dönüm noktası olmuştur.¹¹⁴ Devleti ayakta tutacak yeni bir tutunum ideoloji gerekliydi, zira *pandoranın kutusu* artık açılmıştı. Ulus-devlet ilkesine işlerlik kazandırması bakımından önemli olan Berlin Antlaşması ile birlikte bu durumun Araplar için de örnek teşkil etmesi Osmanlı yöneticilerini endişeye sevk etmiştir. Bu nedenle İslamiyeti birleştirici bir ideoloji haline getirmek için II. Abdülhamid tarafından, "Panislamizm" olarak adlandırılan politikası ortaya konulmuş ve uygulanmıştır. Osmanlı milleti oluşturma fikri yerini İslami unsurları öne çıkarma siyasetine bırakmıştır.¹¹⁵ Milli kimliklerin, milliyetçi duyguların yeşerdiği bu dönemde merkezin gücünü vilayetlerde hissettirmeye çalışan Sultan II. Abdülhamid, İslam'ı bir ideoloji olarak kullanarak merkez ile çevrenin bağlarını güçlendirme yoluna gitmiştir. İlk defa bir ideoloji siyasal bir aygıt olarak kullanılarak imparatorluk içindeki Müslüman unsurları bir arada tutma gayesiyle uygulanmıştır. Bu ideoloji belirgin şekilde Araplara yönelik olmakla birlikte başarılı şekilde uygulanmış ve 1916 yılına kadar Arapları Osmanlı toplumu içerisinde tutmuştur.¹¹⁶

Arap ulusal bilinci uzun yıllar boyunca hep canlı kalmıştır. Çünkü Araplar bu bilinci ayakta tutacak dil ve din gibi iki önemli unsura sahiptir. Arapların bu özelliklerinin öne çıkardığı manevi ve kültürel bağları başka ortak paydalara göre daha güçlüdür. Bu durum

¹¹³ Karpaz, **Osmanlı'dan günümüze Ortadoğu'da...**, s.30-31

¹¹⁴ Goldschmidt Jr. ve Davidson, **a.g.e.**, s.261; Padişah bu fikri sömürgeci Avrupalılara karşı sömürgelerindeki Müslümanları kışkırtmak için bir araç olarak kullanmasını bildi. Ramazan, **a.g.e.**, s.29-31

¹¹⁵ Karpaz, **Osmanlı'dan günümüze Ortadoğu'da...**, s.31-34; Akçura, **a.g.e.**, s.78

¹¹⁶ Karpaz, **Osmanlı'dan günümüze Ortadoğu'da...**, s.189-190

belli bir ırka değil, belli bir kültüre yönelik milliyetçi söylemi geçerli kılmıştır.¹¹⁷ Arap dünyasında milletleşme olgusu, diğer Doğu modernleşmesi örneklerinde olduğu gibi “yukarıdan aşağıya” gelen talepler çerçevesinde siyasal seçkinlerin başat rol oynadığı müdahaleci bir dönüşümün ürünüdür. Arap aydınları ise bu dönüşüme fikri destek vermiştir.¹¹⁸ 19. asrın ilk yarısından itibaren Osmanlı’da yeniliklerin resmi olarak uygulanmasından itibaren belirli bir toprağı hesaba katan vatan kavramı Arap dünyasında siyasal söylem olarak girmiş oldu. Bu kavram Arap dünyasının muhtelif bölgelerine yayılarak Müslüman ve Hristiyan Arapların zihninde önemli bir yer tutmuştur. Entelektüel düzeyde gelişen bu kavramın halkta karşılığı yoktu.¹¹⁹ Dawn, temelde vatanseverlik duygusu ile başlayan daha sonrasında Müslüman Arapların da katıldığı milliyetçi görüşleri Tahtavi ve Abduh’a dayandırmaktadır:

Araplar arasında milliyetçi bir benlik oluşturma süreci, Müslüman Arapların ve Türklerin başını çektiği deneyimle Avrupa’da vücut bulmuş anavatan-patria ve vatanseverlik-patriotism kavramının Yakın Doğu koşullarına uyum sağlamasıyla ortaya çıktı. Araplar arasında bu yorumu ilk başlatan Rifa’ah Rafi’ al-Tahtavi olmuştur. Tahtavi 19. yüzyılın ortalarına doğru eğitim için gittiği Paris’te ülkelerin her birinin kendine has özellikleri olduğunu ve o ülkede yaşayanların ona karşı bir sevgi beslediğine dair gözlemlerini açıklamıştır. Fransız vatanını Arap vatanına çevirmiş, vatan sevgisi ve vatanseverlikten bahsetmiştir...¹²⁰ Arap milliyetçiliği ideolojisinin temelinde dayandığı sav Abduh’un İslami modernizm ve dirilişçiliği görüşlerinde karşılık buluyordu. Ona göre İslam özünde geri değildi ve atalarının sahip olduğu İslam anlayışı insanlığa akli kullanmayı bahsetmişti. Batı, modernitenin esaslarını oluşturan İslam’dan birçok şeyi ödünç almış ve ilerlemişti. İslam Dünyası ise, gerçek İslam’dan uzaklaşmış, alçalmıştı. Bunun çaresi atalarının yaşadığı gerçek İslam’a dönmektir. Ancak bu şekilde Batı ile arasında oluşan mesafe kapanabilirdi. Bu dönüşüm gerçek İslam’ı yaşayan atalarının Arap olmasından yola çıkarak Arapçılık ve Arap kültürü yeniden canlandırılarak kendi ırkının Müslümanlar arasında lider konuma yükselmesiyle mümkün olacaktı.

¹¹⁷ Zeine N. Zeine, **Türk Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu**, Çev. Emrah Akbaş, Özgü Yayıncılık, İstanbul, 2020, s.175

¹¹⁸ Çağatay Okutan, “Arap Milliyetçiliği”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, 2001, 56(2), s.161

¹¹⁹ Choueiri, **a.g.e.**, s.359

¹²⁰ Dawn, **a.g.e.**, s.4-5

*Abduh tarafından geliştirilen bu düşüncenin sonraki takipçileri Muhammed Reşit Rıza ve Abdurrahman al-Kavakibi olmuştur.*¹²¹

Muhammed Abduh'un¹²² bazı fikirleri Mısır'daki liberal ve siyasal liderler üzerinde olağanüstü etki doğururken, onun özellikle İslam'ı toplum hayatının merkezinde reforme ederek yeniden tesis etme eğilimine şüphe ile bakılmıştır.¹²³ Bununla birlikte, Abduh'un Batı'ya bir cevap olarak İslam'ın modern dünya ile bağını bir temele oturtma gayreti sadece Müslüman Arap dünyasında karşılık bulmamış, yaygın olarak laik Arap milliyetçiliğinin öncülleri olarak adlandırılanlar da dahil olmak üzere birçok Hristiyan Arap tarafından kabul görmüştür. Abduh'un ortaya attığı fikirler Mısır'da İngilizlerin de kendisi ile iş birliği yapmalarının önünü açmıştır.¹²⁴ Arap dünyasında öne çıkan figürlerden Müslüman Suriyeli din alimi ve yeni aydın topluluğu üyelerinden Abdurrahman el-Kevakibi (1849-1902), ulusal bir toplumun yaratılması çağrısıyla Müslüman, Hristiyan ya da Yahudi bütün dini çevreler ve grupları bir araya getirmeye çalışmıştır. Arapların geri kalmasını Osmanlı Devleti'nin uygulamalarına bağlayan el-Kevakibi, ulus kavramını halkın özgür bireyler ve vatandaşlar olarak siyasal katılımına atıf yaparak açıklıyordu ve vatanseverlik bağlarıyla birbirine bağlanmış bir Arap ulusunun varlığını destekliyordu. Onun ayrı ulusal varoluş kavramına verdiği anlam Osmanlı Devleti'nden tam bağımsızlık talebine dönüşmemiştir. Ancak 1908 yılındaki Jön Türk devriminden sonra durum değişecekti. Bu dönemden sonraki politikalarda ulusal karakterler daha belirgin hale gelmiştir.¹²⁵ Buraya kadarki tartışmalarda milliyetçilik dinle iç içe yürümüştü. Hristiyan Araplar ise seküler Arap milliyetçiliğini öne çıkarmıştı. Milliyetçilik fikri Müslüman coğrafyada ilk önce entelektüel kültürel bir etki yapsa da bu etki daha geniş tabana yayılmaya çalışılmıştır. Daha çok Protestan kurumlarında eğitim görmüş çoğunluğu Hristiyan Arap gazeteciler eliyle yürütülen Arap kültürünü diriltme hareketi Suriye-Lübnan kökenliydi.¹²⁶ Dawn'a göre, Arap milliyetçiliğinin kökenlerine

¹²¹ Dawn, **a.g.e.**, s.9

¹²² "20. asrın başında laik milliyetçilik ve reforme edilmiş İslam öne çıkmıştı. Mısır'ın en saygın Müslüman alimi olan Muhammed Abduh, Batı bilimi ve değerleri ile geleneksel İslami öğretiler arasında uyumluluk bulmak için çok uğraştı." Bkz.: Tignor, **a.g.e.**, s.252

¹²³ Nadav Safran, **Egypt in Search of Political Community: an Analysis of the Intellectual and Political Evolution of Egypt, 1804-1952**, Harvard University Press, 1961, s.101

¹²⁴ Dawn, **a.g.e.**, s.7

¹²⁵ Choueiri, **a.g.e.**, s.360-361

¹²⁶ Zekeriya Kurşun, **Osmanlı Arapları Hilafet-Siyaset-Milliyet (1798 -1918)**, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul, 2022, s.86

ilişkin en yaygın açıklama, şüphesiz, yurttaşların kültürel ve politik yaşamını dine değil, milliyete dayandıran İslam ya da Türkler tarafından kuşatılan-Batı ile teması olan-Lübnanlı Hristiyan Arapların başını çektiği anlayıştır.¹²⁷ Osmanlı Devleti'nin 19. asırdaki merkezileşme politikası Ortadoğu bölgesinde milli kimlikleri harekete geçiren en önemli faktörlerden biriydi. Özellikle Suriye ve Lübnan'ın içinde olduğu bölge Arap milliyetçiliğinin beslendiği en önemli merkez olmuştu. Buradaki misyoner okullarında yetişen aydınlar Arap milliyetçiliği fikrinin öncülüğünü yapmıştır. İdeolojik olarak Arap milliyetçiliğinin ilk ortaya çıkışı ile ilgili tartışmalara bakıldığında 1860'larda İbrahim el-Yazıcı adındaki Suriyeli bir Hristiyanın bunu başlattığı ifade edilmiştir. El-Yazıcı, Osmanlının uygarlığı öğrenmiş bir toplumu geri götürdüğünü ve Osmanlı boyunduruğundan kurtulacak Arapların eski günlerine dönebileceğini belirtmiştir. Ancak esas itibariyle Arap milliyetçiliği 1908'den sonra somut işaretlerini ortaya koymaya başlamıştır. Jöntürk devrimini Araplar başlangıçta heyecanla karşılamıştır. İttihat Terakki yönetimiyle ortaya çıkan liberal rüzgarla birlikte Arapların üye olabildiği siyasal partiler kurulmuştur. Ama bu rüzgâr kısa sürmüş ve Osmanlı Devleti'nde daha önce görülen merkezîyetçilik ve Türkleştirme politikalarına dönülmüştür.¹²⁸ Ferid, Osmanlı Ayan Meclisi üyesi Süleyman el-Bustani ile yaptığı görüşmede kendisine el-Bustani tarafından ittihatçıların yönetimindeki Türklerin Mısırlılara karşı yaklaşımında hata yaptıklarını, devletin içerisinde yaşayan Müslüman milletlere iç bağımsızlığı vererek devletin ayakta durabileceğini aktardığını belirtmiştir.¹²⁹

Arap topraklarında Abdülhamit döneminde rastlanılan Türk karşıtı hissiyat daha çok küçük bir aydın ve çoğu Hristiyan olan bir azınlık grup tarafından paylaşılmış ve Müslüman Araplar arasında çok karşılık bulmamıştır.¹³⁰ Zeine'ye göre Osmanlı Devleti döneminde Araplar güven içerisinde olmuşlardır. İmparatorluk, Arapları da içine alan İslam Dünyasını 400 yıl boyunca hamiliğini yapmış ve yabancı tecavüzlerine karşı korumuştur. 19. asrın sonlarına kadar her iki milletin de paylaştıkları dünya siyasal olarak ulusal değildi. Özellikle İmparatorluğun son dönemindeki Jön Türk iktidarı yıllarında gelişen Arapları dışlayıcı uygulamalar Arap vilayetlerinde tepki ile karşılanmıştır. Bu dönemde Araplar ulusçu ve ayrılıkçı eğilimler göstermişlerdir. Ancak bu dönem dışında

¹²⁷ Dawn, a.g.e., s.3

¹²⁸ T.G. Fraser vd., **Modern Ortadoğu'nun Kuruluşu**, Çev. Füsun Doruker, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2011, s.22-24

¹²⁹ Ferid, a.g.e., s.353-354

¹³⁰ Zeine, a.g.e., s.65

bu bölgelere geniş bir yerel özerklik verilmiştir.¹³¹ Bu yüzden imparatorluk sınırları içerisindeki belirli merkezlerde 1870’lerde kültürel anlamda ortaya çıkan “Araplık bilincinin” siyasal alana taşınması zaman almıştır.¹³² Arap ulusçuluğunu aşamalarını üçe ayıran Zeine, ilk aşamanın ortaya çıkışını İslam’ın doğuşu ile ilişkilendirir. İkinci safhayı Arap topraklarındaki Türk yönetiminin son yıllarındaki siyasal ve toplumsal koşullarının ortaya çıkardığı “siyasal ulusçuluk” ile açıklamaktadır. Üçüncü aşama olarak, Birinci Dünya Savaşı sonrası Batılıların Ortadoğu siyasetine bağlı olarak bölge ülkelerinde oluşan hayal kırıklıkları ve bu siyasete gösterdikleri tepkinin olduğu dönemi ifade etmektedir.¹³³

1908 ve 1918 yılları arasında Araplar reform taleplerini dile getirmişlerdir. Reform taleplerinde öne çıkan İmparatorluk içerisinde Arap özerkliği idi. Tam Arap egemenliğine yönelik bağımsızlık talepleri ise sonraki dönemlere denk gelmiştir.¹³⁴ Kimi yazar, Osmanlı Devleti’nde Arap milliyetçiliğinin başlangıcı olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin iktidara geldiği 1908 yılını ölçü almaktadır. Bu dönemde devrimin verdiği özgürlük rüzgarıyla kurulmuş olan Arap-Osmanlı Kardeşlik Cemiyeti’nin 1909’da kapatılması ve Türkçenin yönetim ve eğitim dili olarak dayatılmasıyla gün yüzüne çıkan Panturanist politikalar Araplar tarafından tepki ile karşılanmıştır.¹³⁵ İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin milliyetçi politikaları Arap milliyetçiliğini canlandırmıştır. Özellikle Arapça konuşan eyaletlerde okullar ve devlet dairelerinde Türkçeyi dayatma girişimleri İmparatorluk ile kurulan bağı zayıflatmıştır.¹³⁶

Her ne kadar Jön Türklerin ileri gelenleri tarafından yapılan yazışmalarda, İmparatorluk içindeki tüm etnik gruplara eşit bir yaklaşım çerçevesinde Türklerle Araplar arasında herhangi bir ayırım yapılmadığını ve tüm etnik yapıların kendi kültürlerini geliştirmesinin doğal olduğu belirtilse de diğer taraftan bu görüşlerin zaman içerisinde değiştiği

¹³¹ Zeine, **a.g.e.**, s.172; Zeine, 19. asrın sonu veya 20. asrın başlarında Arapların uyanış yaşadıklarına dair iddiaları gerçekçi bulmaz. Uyanıştan kastedilen Arap bilinci ve Arap kimliği ise kullanılan kavramın yanlış olduğunu belirtir. Zira 400 yıllık Osmanlı hükümlerinde Araplık ve Arapça ekseninde ırksal ve kültürel kimliklerini rahatlıkla ifade edildiğini vurgular. Şayet uyanıştan kastedilen Arapların kendilerini Türklerden ayırma ve bağımsız bir Arap devleti kurma arzusu ise bunun uyanıştan ziyade kendi kaderini tayin ve bağımsızlık arzusu olduğunu belirtir. Zeine, **a.g.e.**, s.172-176

¹³² Özge Özkoç, **İmparatorluk İktidarının Sınırında Osmanlı Mısırı: Mehmet Ali Paşa Döneminden Hıdivliğe**, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2013, s.251

¹³³ Zeine, **a.g.e.**, s.172-178

¹³⁴ Özkoç, **a.g.e.**, s.101

¹³⁵ Goldschmidt Jr. ve Davidson, **a.g.e.**, s.278

¹³⁶ Goldschmidt Jr. ve Davidson, **a.g.e.**, s.264

görülmüştür. Hanioglu'na göre, Jön Türkler için Araplarla aynı dine mensup olmanın önemi yoktu. Türkleri Arap kabilelerine medeniyet getiren ve onları Batı emperyalizminden koruyan bir kalkan olarak görüyorlardı. Bu farklılık İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC)'nin ilk yıllarında Araplar hakkında tutumlarında iki şekilde ortaya çıkmıştır. İlk çökmekte olan imparatorluğu kurtarmak adına Arapların da dahil olduğu ayrılıkçılığı tetiklese de kültürel özerklik fikrini desteklerken, diğeri ise Araplarla aynı dini paylaşırsalar da onları imparatorluk içerisinde en aşağı etnik grup olarak gören tutumdur.¹³⁷ Bu tutum değişiminde yeni uluslararası koşullar ve oluşan savaş rüzgarının etkisiyle artık tek bir millet olarak var olma mücadelesinin rasyonel olacağı savının büyük payı bulunmaktadır.

Kayalı'ya göre İttihat ve Terakki politikaları devrimin ortaya çıkardığı sosyalleşme süreçlerinde Osmanlı toplumunun tamamını içine alan entegrasyon, özgür basın ve geniş eğitim olanaklarıyla Arap milliyetçiliğini besleyen etnik bilincin artmasını desteklediği görülmüştür.¹³⁸ Yazara göre imparatorluk içerisindeki Müslüman gruplar arasında siyasal anlamda milliyetçilik Birinci Dünya Savaşı'na kadar önemli bir gelişim göstermemiştir. Bunun en önemli nedeni olarak dinin milliyetçi ideolojiler için önemli bir bileşene sahip olması ve Müslüman halkın birincil sadakat bağı olarak dini, milliyetçiliğin önünde görmesi olarak açıklanmıştır.¹³⁹ Hanioglu'na göre özellikle 1908'den sonra Jön Türk liderlerinin Araplara yönelik tutumları karşısında Türkleri “zalim-baskıcı” olarak gören Arap milliyetçileri ile aralarında çatışmanın olması doğaldı. Zira bu liderler Türklerin Ortadoğu'da Arapları yönetme hakkına sahip olduklarını ve kendilerini üstün bir ırk olarak kabul ediyordu.¹⁴⁰ Diğer taraftan 1913'te Paris'te düzenlenen Paris Kongresi Arap milliyetçiliği için yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. O döneme kadar Arap milliyetçileri sadece Osmanlı sınırları içerisinde yerel ve kültürel özerkliğe yönelik talepler dile getirmişti.¹⁴¹ Bu dönemden sonra Osmanlı ile sadakat bağı neredeyse kopmuştur.

¹³⁷ M. Şükrü Hanioglu, “The Young Turks and the Arabs Before the Revolution of 1908”, **The Origins of Arab Nationalism**, ed. Rashid Khalidi vd., Columbia University Press, New York, 1991, s.31-32

¹³⁸ Hasan Kayalı, **Jön Türkler ve Araplar Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık 1908-1918**, Çev. Türkan Yöney, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s.15-16

¹³⁹ Kayalı, **a.g.e.**, s.15-16

¹⁴⁰ Hanioglu, **a.g.e.**, s.44

¹⁴¹ Bassam Tibi, **Arab Nationalism: Between Islam and the Nation-State**, Mac Millan Press, London, 1997, s.16

Arap milliyetçiliğinin kökenlerine bakıldığında, Türk ötekileştirmesi ve Avrupa sömürgeciliğine karşı reflekslerin geliştiğini ve dönemsel olarak birinden diğerine yoğunlaştığı görülmektedir. Dawn'a göre Arap milliyetçiliği düşüncesini besleyen en önemli iki dinamik Osmanlı ve Batı karşıtlığıydı. Osmanlı Devleti'nde bir muhalefet hareketi olarak ortaya çıkan Arap milliyetçiliği, Osmanlı Araplarına olduğu kadar Osmanlı Türklerine karşı da yönelmişti. Tartışma toplum ideallerini ileriye taşıma iddiasındaki elitler eliyle yürütülmüştür. Batı karşıtındaki geriliğe karşı çözüm üretmede İslami modernist Osmanlıcılığın elde ettiği başarısızlık Arap milliyetçiliğine uygun ortam hazırlamıştır.¹⁴² Aslına bakılırsa Birinci Dünya Savaşı öncesinde Arap milliyetçiliğinin etkisi zayıftı. Arapların çoğu için milliyetçilik uzak bir ideolojydi. Bu dönemde Osmanlı anayasası kendilerine parlamenter temsil olanağı sunmaktaydı ve devletin birçok önemli kademesinde, memurluktan bakanlığa kadar kendilerine yer bulmuşlardı. Bu nedenle siyasal otoriteye ve devletlerine bağlıydılar.¹⁴³

Choueiri'ye göre Ortadoğu'da milliyetçiliğe atfedilen anlam sömürgeciliğin pençesinden kurtulmaya çalışan bölgenin hızlı politik uyanışının tetiklediği bir süreci ortaya koymuştur.¹⁴⁴ Tibi ise Arap milliyetçiliğinin Arap dünyasında siyasal bir güç olarak belirmesinin bölgedeki İngiliz ve Fransız mandalarından önceki döneme denk geldiğini belirtmektedir. Ama bu siyasal güç hiçbir zaman toplum temelli bir ulus devlet yapısına kavuşmamıştır. Osmanlı Devleti'nin dağılması sonrası ve yıkılmasıyla birlikte Ortadoğu'da ulus-devletler doğal bir süreçte ortaya çıkmamıştır. Bu devletler belirli bir süre Batılı güçlerin sömürgeleri haline gelmiştir. Sömürge sonrası bölgede kurulan birçok Arap devleti ulus-devlet bağlamında bir pan-Arap devleti özelliği kazanamamıştır. Tibi'ye göre, kurulan Arap devletlerinin ulus anlayışını öne çıkaran devlet modeline geçişini zorlaştıran iki önemli eksiklik öne çıkmıştır: İlki bu yapıların Avrupa'daki ulus-devlet oluşumunda ortaya çıkan toplumsal seferberlikten yoksun oluşu, diğeri ise bu bölgedeki milletlerin birleştirici unsur olarak dil ve din eksenli ortak bir kültüre sahip olmaları bu yapının zayıflıkları olarak görülmüştür.¹⁴⁵

¹⁴² Dawn, **a.g.e.**, s.23

¹⁴³ Goldschmidt Jr.ve Davidson, **a.g.e.**, s.279

¹⁴⁴ Choueiri, **a.g.e.**, s.345

¹⁴⁵ Tibi, **a.g.e.**, s.13-14

1.2. Arap Milliyetçiliğinden Ayrılan Mısır Milliyetçiliği ve Siyasal Alanda Milli Hareket'in Ortaya Çıkışı

Mısır'da milliyetçiliğin başlangıcını Mehmed Ali Paşa'ya dayandıran ve buna karşı çıkan¹⁴⁶ görüşlerin yanında bunun başlangıcını Memlûkler dönemine ve daha eskiye firavunlara götüren görüşler¹⁴⁷ bulunmaktadır. Ancak siyasal ve toplumsal anlamda milliyetçiliğin Osmanlı coğrafyasındaki Arap eyaletlerinde izleri ancak 1800'lerin sonlarında ortaya çıkmıştır.¹⁴⁸ Mısır'da toprağa dayalı milliyetçilik, vatan ve vatanseverlik fikirleri Avrupa'nın Mısır'ın iç işlerine karıştığı dönemde ve İngilizlerin işgal dönemlerinde yoğun olarak işlenmiştir. Bilinen anlamda milliyetçilikten ayrı bir motivasyonu olan bu fikirler aynı zamanda Osmanlı başkentinde de tartışılıyordu.¹⁴⁹ Esasen 1800'lerin sonlarına doğru çeşitli Arap ülkelerinde ortaya çıkan kuramsal ve eylemsel düzeydeki Arap milliyetçileri bu düşüncenin tüm Arap coğrafyasına yayılmasına katkıda bulunmuşlardır. Özellikle bu dönemde Avrupa'da eğitim alanlar orada edinmiş olduğu milliyetçi fikirleri aktarmışlardır. Mısır, 1800'lü yılların üçüncü çeyreğinde Beyrut'la birlikte Araplar için eğitimin ve gazeteciliğin en önemli merkezlerinin başında gelmekteydi. Bunda yerel yazarların yanında Suriye'den gelen yazarların da payı vardı. Bölgeye yönelik Osmanlı siyasetinin getirdiği doğrudan müdahale nedeniyle başta Suriyeli aydınlar olmak üzere Arap muhalefeti İngiliz yönetimi altında güvenli bir liman bulacaklarını düşündükleri Kahire'ye yerleşmişlerdi. Bölgede milliyetçiliğin ilk kuramcıları bunlar arasından çıkmıştır. Ancak milliyetçiliğin Mısır'daki yansıması ülkeyi esas alan bir zeminde Mısır'da Rifa'a Rafi Tahtavi tarafından ele alınmıştır. Tahtavi vatan kavramı etrafında gelişen ülke milliyetçiliğinin en önemli kuramcısı olarak Mısır'da ulusal birliği sağlamayı amaçlamıştır.¹⁵⁰

Mehmet Ali Paşa'nın özerk yönetimindeki Mısır, Avrupa'daki fikirsel ve kurumsal gelişmeleri İstanbul'dan önce takip ediyordu. Tahtavi, bu dönemi yansıtan en etkili fikir öncülerindendi.¹⁵¹ Mısır milliyetçiliği özellikle Tahtavi'yi başta olmak üzere Avrupa'ya

¹⁴⁶ Khaled Fahmy, **Paşanın Adamları: Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır**, Çev. Deniz Zarakolu, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010, s.3-36.

¹⁴⁷ Abdurrahman er-Rafi, **Tarih-ül Hareket el Kavmiyye fi Mısır el Kadime**, Kahire, 1963, s.20

¹⁴⁸ Özkoç, **a.g.e.**, s.25

¹⁴⁹ Hilal Görgün, "Mısır'da XIX. Yüzyıl Sonunda Panislamist Osmanlı Tarih Yazıcılığı: Muhammed Ferid ve Mustafa Kâmil" **İslâm Araştırmaları Dergisi**, 4 (2000), s. 105-131

¹⁵⁰ Choueiri, **a.g.e.**, s.358; Kayalı, **a.g.e.**, s.147; Güler, **a.g.e.**, s.37-39

¹⁵¹ Kayalı, **a.g.e.**, s.26

birçok öğrenci gönderen Mehmed Ali Paşa döneminde özerkleşen eyalet yapılarıyla birlikte canlanmıştır. Bağımsız bir devlet olma hayaliyle Osmanlı Devleti'ne kafa tutması Mehmed Ali Paşa'yı ilerde ulus bilincine dönüşecek Mısırlılık duygusunu harekete geçiren lider olarak görülmesini sağlamıştır.¹⁵² Bu dönemde Mısır milliyetçiliği başlamamış olsa da eyalette yapılan modern dönüşümler sayesinde bir Mısır kimliği oluşmuştur.¹⁵³ İmparatorluk modern dünyaya uymaya çalışırken benzer süreçleri yaşayan Mısır'da ilk ıslah fikirlerine sahip kuşaktan olan Tahtavi, Mısır ulusu fikrini ilk defa ortaya atarak bunu İslam düşüncesi ile açıklamaya çalışmıştır.¹⁵⁴ Ancak birbiriyle uzlaşmaz görülen İslam toplumu ile Mısır ulusu düşüncesi Tahtavi'nin zihninde belirli bir yere oturmuştu.¹⁵⁵ Tahtavi'nin Batı'yla ilgili düşünceleri Paris'te kaldığı 5 yıl içerisinde şekillenmiş ve burada Aydınlatma Dönemi'nin düşünsel öncüllerini tanıma fırsatı bulmuştur. 1830 Devrimini yakından takip etmiştir. Burada anayasa, hukuk gibi kavramların yanında “millet”, “vatan” ve “vatanseverlik” kavramlarını anlamaya çalışmıştır. Vatan kavramını işlemesi dolayısıyla Mısır milliyetçiliğinin ilk temsilcisi olarak kabul edilen Tahtavi'nin zihninde milliyetçi düşüncenin söylemlerinden olan yurtseverlik fikrinin oluşması tanıştığı Montesqueu sayesinde olmuştur. Bu sayede Avrupa'daki devrimler çağı ile Mısır'da yapılan yenilik hareketleri arasında bağlantı kurmuştur.¹⁵⁶ Tahtavi de Osmanlı reformcuları gibi milliyetçilik kavramını kendince yorumlamıştır. Mısır'ı Araplık üzerinden değil, bir ulusal topluluğu içinde barındırdığı vatan olarak tasavvur eden Tahtavi, Arapların İslam tarihindeki rolünü teslim etmekle beraber yurtseverlik anlayışında Arapça konuşan coğrafya değil, Mısır vardır, modern Mısır'ın tarihini Firavunlara kadar götürmüştür.¹⁵⁷ Ona göre toplumsal olan dinsel olandan daha önceliklidir.¹⁵⁸ Tahtavi Mısır vatanseverliğinden bahsederken Türk benzerleri Osmanlıcılık ruhunu oluşturmayı hedeflemişlerdi. Bunlardan hiçbiri Avrupa'daki milliyetçi anlayışların içine derinlemesine girmemiştir. Ancak her birine göre vatanseverlik, Fransız medeniyetinin Müslümanlar için faydalı olan bir unsuru

¹⁵² Güler, a.g.e., s.28

¹⁵³ Michael Wood, “The Use of the Pharaonic Past in Modern Egyptian Nationalism”, **Journal of the American Research Center in Egypt**, 1998, Vol. 35 (1998), pp.179-196, s.180

¹⁵⁴ Hourani, **Çağdaş Arap...**, s.89

¹⁵⁵ Hourani, **Çağdaş Arap...**, s.220

¹⁵⁶ Güler, a.g.m., s.145-163

¹⁵⁷ Hourani, **Çağdaş Arap...**, s.100

¹⁵⁸ Tibi, a.g.e., s.87

olarak görülmüştür.¹⁵⁹ Karpas, Tahtavi'nin düşüncesini Arap ve Mısır milliyetçiliği kavramları yerine reformculuğa atfen yorumlamaktadır. Zira ona göre Türk-Arap anlaşmazlığı, reformların hayata geçirilmesinde nasıl bir yöntem izleneceği ile alakalıydı.¹⁶⁰

Osmanlı Arap eyaletlerinde benzer milliyetçi tezahürlerin önem kazandığı bir dönemde, Mısır milliyetçiliği edebi ve siyasal kuşak tarafından ifade edilen bir kavram olarak ortaya çıkmıştır. Jankowsky'e göre, 1870'lerden itibaren Mısırlı aydınlar ve siyasal liderler tarafından ortaya konulan ilk aşamada, erken Mısır milliyetçiliği, her an bozulabilecek bir ortak yaşam içinde potansiyel olarak çatışan iki bağı ortak noktada buluşturmuştur: Biri, Mısır halkının Nil Vadisi'nin sakinleri olarak tarihi, coğrafi ve politik farklılığı. Diğeri ise sembolik düzeyde de olsa Mısır'ın resmi hükümdarı Osmanlı Devleti'ne dışarıdan bağılılığıydı. Bu yüzden 19. asır sonunda Mısırlı milliyetçiler Mısır'ı Firavunlar döneminden beri ayrı bir tarihsel varoluşa sahip bir coğrafya olarak ifade ederken, diğeri Osmanlı'yı özellikle İslam inancından kaynaklanan bir bağ ile ümmetin savunucusu olarak görmüştür.¹⁶¹ Toprağa dayalı bu anlayış ve diğeri Arap eyaletlerinden farklı Mısır'a özgü yönetim biçimi ona Müslüman Arap üst kimliğinin ötesinde kendine özgü Mısır kimliğini ortaya çıkarmasına imkân vermiştir. Bu toprakların Firavunlardan beri üzerinde yaşayan halka ait oluşu Mısırlılık aidiyeti için oldukça malzeme oluşturmıştır.¹⁶²

Vatanseverlik üzerinden oluşturulan Mısırlılık bilinci sadece İslam geçmişi ile değil eski medeniyet geçmişine atfen oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu da ulus-devlet idealinin bir kimlik inşa ederek sağlanabileceği genel kabulünden hareketle ortaya çıkan bir iradeydi. Mısır ulusu düşüncesi tek bir İslami bütünlüğü değil, tek bir siyasal bütünlüğü kabul etmiştir. Erdemli bir toplumun ortaya çıkmasını ortak bir dine dayanan bir hukuk sisteminin dışında aramıştır.¹⁶³ Hourani'ye göre Mısır milliyetçiliği ile İslam arasındaki ilişki biraz karmaşıktı. Bu anlayış tek bir İslami siyasal cemaati reddetmiş, ortak bir din

¹⁵⁹ C. Ernest Dawn, **From Ottomanism to Arabism: Essays on the Origins of Arab Nationalism**, Urbana: University of Illinois Press, 1973, s.124-125

¹⁶⁰ Kemal Karpas, **Türk Dış Politikası Tarihi**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012, s.186

¹⁶¹ James Jankowsky, "Egypt and Early Arab nationalism 1908-1922", **The Origins of Arab Nationalism**, ed. Rashid Khalidi vd., Columbia University Press, New York, 1991, s.243-244

¹⁶² Marsot, **a.g.e.**, s.6-7

¹⁶³ Hourani, **Çağdaş Arap...**, s.220

ve vahye dayalı bir sistemin dışında ayrı bir siyasal varoluşu öncelemiştir.¹⁶⁴ Dini kimliklerin belirleyici olduğu coğrafyada milliyetçiliğin baskın olması tezat görünse de modern dönemde bu kimlikler birbirine geçmiş durumdadır. Mısır'da ortaya çıkan milliyetçilik “Mısır Mısırlılarıdır” sloganı etrafında toplanan bir tür ülke milliyetçiliğiydi. Bununla birlikte, modern Mısır milliyetçiliğinin başlangıcı 19. asrın sonlarına dayanmaktadır.¹⁶⁵ Görgün, Mısır'da 19. asr sonlarında gelişen milliyetçiliğin “vatan” kavramı ve bunun etrafında oluşan fikir hareketleri çerçevesinde incelenmesi ve aynı dönemde başta İstanbul'da olmak üzere Osmanlı merkezlerinde bu kavramın bulunduğu anlam ile karşılaştırma yapılması gerektiğine işaret eder.¹⁶⁶ Mısır milliyetçiliği ile erken dönem Arap milliyetçiliğini inceleyen Jankowski ilkinin bir nesil önde geldiğini söyler ve aralarında bağlantının ve benzerliğin çok az olduğunu belirtir.¹⁶⁷ Zira, belirli bir kavmi esas almayan Mısır milliyetçiliği aynı toprak parçasında bulunan ve üzerinde yaşadığı toprağa sevgi besleyenlerin sahip olduğu ümmet bilincinin bir çeşit coğrafi yurtseverlik olarak ortaya çıkmasıydı.¹⁶⁸

Milliyetçiliğin fikirden aksiyon aşamasına geçmesi, ilerde siyasal partilerin esin kaynağı olacak olan Milli Hareketin ortaya çıkışıyla başlamıştır. Bu dönüşüm işgal döneminin öncesine denk gelmektedir. Milliyetçilik ordu içinde kendi kendine geliyordu. Mehmed Ali Paşa'nın dördüncü oğlu olan Said Paşa, Mısırlıların subay olarak orduda yükselmesine imkân tanırken Hıdiv İsmail bunun tersine Türk ve Çerkezleri öne çıkararak geleneksel eliti desteklemişti. Bu durum Mısırlı subayların gizlice örgütlenmesini sağlamış ve Milli Hareket'in çıkış noktası bu gizli örgüt olmuştur.¹⁶⁹ Siyasal alanda kendini gösteren aksiyoner milliyetçilik Hıdiv İsmail zamanında kendine hayat sahası bulmuştur. 1867 yılındaki fermanla “Hıdiv” unvanını alan İsmail Paşa zamanında ortaya çıkan milliyetçilik, İslami değerleri dışlamayan ve Mısır topraklarını

¹⁶⁴ Albert Hourani, **Arabic Thought in the Liberal Age 1798-1939**, Cambridge University Press, 1983, s.193

¹⁶⁵ Mısır milliyetçiliği Mısır'da 19. asr sonunda oluşan Mısır Milli Hareketi ile Arap birliği fikri arasındaki mesafe açıklanarak anlaşılabilir. Arap milliyetçiliği fikrinin öncülüğünü yapan Suriye-Lübnanlı aydınlar Osmanlı yönetiminden kurtulmak isterken Mısırlı milliyetçiler ismen Osmanlı Devleti'ne bağlı olan vatan toprağını İngiliz işgalcilere karşı savunarak bir mücadeleye girişmişti. Ayrıca Arap milliyetçileri Osmanlı coğrafyası içerisinde İngilizlerle iş birliği yaparken Mısırlılar Osmanlılık etrafında toplanmıştı. Tibi, **a.g.e.**, s.179

¹⁶⁶ Görgün, **a.g.m.**, s.105-131

¹⁶⁷ Jankowsky, **a.g.e.**, s.243-244

¹⁶⁸ Hourani, **Çağdaş Arap...**, s.372

¹⁶⁹ Goldschmidt Jr. ve Davidson, **a.g.e.**, s.253-254

önceleyen; 1870'lerden itibaren eyaletteki ekonomik ve siyasal alandaki gelişmelerden etkilenecek Avrupalı devletlere karşı bir tepki olarak belirmiştir.¹⁷⁰ Açılan yeni okullar ve kurumlar vasıtasıyla milliyetçi duyguları destekleyen Hıdiv İsmail döneminde yapılan özerkleştirme faaliyetleri milliyetçilik hassasiyetlerini harekete geçiren bir karakterden çok hanedanın geleceğini temin etmekle ilgiliydi. Esas olarak Mısır'daki milliyetçi düşünce ve hareket Hıdiv'in ülkede kurmuş olduğu ekonomik, siyasal ve toplumsal yapıyı kırmayı amaçlayan bir karaktere sahipti.¹⁷¹ Mısır'da milliyetçiliği ayakta tutan diğer durum Sudan meselesiydi. Hıdiv İsmail döneminde işgal edilen Sudan'da 1881'de Mehdi tarafından başlatılan bir isyan hareketi ortaya çıkmıştır. İngiliz General bu isyanı bastırmada başarılı olamamış ve 1895'te öldürülmüştür. Sudan'ı tekrar almak isteyen İngiltere, 1898'de Hartum'a girerek bölgeyi tekrar denetimine almıştır. Ancak İngiltere Sudan'ı Mısır'dan ayırmaya karar vermiş ve başına ayrı bir İngiliz Valisi atamıştır. Sudan'ın tekrar geri alınmasına katılan ve bu durumu kabul etmek istemeyen Mısırlılar, Mısır'ın Sudan'daki konumuna geri dönme talepleriyle uzun dönem milliyetçiliği ayakta tutacak bir argüman geliştirmeye çalışmıştır.¹⁷²

Mısır'da Milli Hareket bir aksiyon olarak 19. asrın son çeyreğinde farklı dinamiklerden beslenerek gelişmiştir. 1870 ve 1880'lerde küçük ama etkili iki Mısırlı grup ortaya çıkmıştır: Şehirlerde yükselen orta sınıf ve Mısır'ın tarımsal bölgesindeki Türk ve Mısırlı büyük toprak sahiplerinin dahil olduğu azınlık grup. İleriki yıllarda bağımsızlık mücadelesinde öne çıkacak en önemli figürlerden olan Zağlul Paşa, orta sınıfa aitti ve bu grup Mısır'ın bağımsızlığının kazanmasında önemli rol oynayacaktı. Bearce, bu orta sınıfın yükselişinin Zağlul'un ve onun kuşağının doğuşuna rastladığını belirtmektedir. Ona göre, Mısırlılık merkezli milliyetçilik anlayışının bel kemiğini oluşturacak bu kesim toplumun farklı kimliklerini temsil ediyordu. Geçimini sağlamak ve eğitim amacıyla şehirlerde yaşayan ve içerisinde fellahların çocukları, küçük toprak sahipleri, zanaatkarlar ve esnaflar, İslam hukukçuları ve küçük dini liderlerin bulunduğu bu kuşak Batılı fikirlerin Mısır'daki etkisiyle karşılaşmış ve bu fikirler sayesinde zihinsel bir dönüşüme uğramıştı.¹⁷³

¹⁷⁰ Özkoç, **a.g.e.**, s.159

¹⁷¹ Goldschmidt Jr. ve Davidson, **a.g.e.**, s.253; Özkoç, **a.g.e.**, s.136

¹⁷² Goldschmidt Jr. ve Davidson, **a.g.e.**, s.49-52

¹⁷³ George Donham Bearce Jr., **Saad Zaghlul and Egyptian Nationalism**, Yüksek Lisans Tezi, University of Wisconsin, 1949, s.3-4

Milli Hareketin içindeki yönelimler çeşitliydi. Bir tarafta Türk ve Çerkezlerin ordudaki ayrıcalıklarını istemeyen Mısırlı subaylar, parlamenter sistemi savunan siviller, Afgani ve Abduh gibi reformcuları izleyenler hareketteki farklı yönelimleri ortaya koyuyordu.¹⁷⁴ 19. asır Ortadoğusunda bu sırada ortaya çıkan bütün siyasal hareketlerde etkisi olan pan-İslamist reformcu Afgani, Ezher'den ayrılarak ayrı bir akademi kurmuş ve ileride siyasal lider veya İslam reformcusu olacak genç Mısırlıları etkilemişti. Mısır milliyetçiliğinde kurumsal-düşünsel bir aşamayı temsil eden Milli Hareket'in oluşmasında o dönemin reformcusu Afgani ve Abduh'un etkisi büyüktü. Cemalettin Afgani'nin 1871 yılında Mısır'a gidişi ve burada 8 yıl kalmasıyla birlikte bölgenin düşünsel hayatında uzun yıllar etkisini devam ettirecek bir süreci başlatmıştır. 1870'lerde Afgani'nin fikirlerinin yayılmasına yardım eden Abduh, işgal yıllarına denk gelen Mısır aydınları için önemli bir figürdü. Daha çok Ezher ekolünden gelen ve aralarında Abduh ve Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Mısır'ın bağımsızlık mücadelesinin öncüsü olan Zağlul gibi önemli isimleri de içine alan bir öğrenci grubuna rehber olmuştu.¹⁷⁵ Bearce'a göre, Zağlul'un da içinde bulunduğu dönemde Ezher'deki entelektüel hareket Mısır milliyetçiliğini tetiklemiştir. Dolayısıyla bu hareketin yükselişi Cemalettin Afgani'nin 1871'de Ezher'e gelişine kadar götürülebilir. Ancak, Zağlul ve Milli Hareketin ilk hikayesi büyük ölçüde 1882 yılındaki Urabi Paşa devriminde öne çıkan düşünür olan Abduh ile ilişkilendirilir.¹⁷⁶ Bearce, Abduh'un siyasal düşüncesinin temelinde Mısır için barışçıl, demokratik anayasal kurumların kurulması ve sorumlu hükümet ilkesine dayalı bir parlamenter sistem geliştirmek amacı yattığını belirtmiştir.¹⁷⁷ Hourani'ye göre bu düşünce, dini ve milli tüm toplumsal birlik menfaatlerinin uyum içerisinde olduğu ırksal özelliklerin esas alınmadığı bir Mısır milleti sistematiğini destekliyordu.¹⁷⁸ Safran'a göre, Abduh'un düşüncesi ılımlı bir milliyetçilik için uygun bir başlangıç teşkil etse de, Mısır milliyetçiliğinin kurucularının ilhamlarının asıl kaynağı Abduh'un temel eğilimleri ile temelde çelişen liberal Batı milliyetçiliği idi. İslam'ın reforme edilmiş haliyle Mısır'ın kamusal ve toplumsal hayatında belirleyici olması yerine, Liberal Milliyetçiler dini yaratıcı ile birey arasındaki vicdani ilişki çerçevesinde görmeyi tercih etmiş, sosyal ve

¹⁷⁴ Goldschmidt Jr. ve Davidson, **a.g.e.**, s.256

¹⁷⁵ Hourani, **Çağdaş Arap...**, s.131; Goldschmidt Jr. ve Davidson, **a.g.e.**, s.253

¹⁷⁶ Bearce Jr., **a.g.t.**, s.5

¹⁷⁷ Bearce Jr., **a.g.t.**, s.7

¹⁷⁸ Hourani, **Çağdaş Arap...**, s.243

politik yaşamı ulus ilkesi ve Batı'nın bazı idealleri ve değerleri üzerine inşa etmeye çalışmışlardı.¹⁷⁹

Milliyetçiliği besleyen fikirler yeni gelişen basın tarafından dile getiriliyordu. 1880'lerde *Mısır El-Fatat*, *El-Mufid*, *El-Mahsura*, *El-Burhan* ve *El-Ta'if* gibi gazeteler milli hareketin adeta sözcülüğünü yapıyordu. Bu gazeteler Hıdiv'in karşısında bütün Mısırlıları Urabi'yi desteklemeye çağırıyordu ve Osmanlı Devleti'nin müdahalesini talep ederek Avrupa devletlerinin tahakkümünden Mısırlı Müslümanları kurtarmasını istiyorlardı.¹⁸⁰ 1880'lerin başındaki Urabi isyanına kadar İslami sloganlar Mısır'da önemli rol oynamaya devam etmiş fakat daha sonra ikinci planda kalmıştır. Kendini Mısır milliyetçiliğinin öncüsü olarak gören Urabi, Türk-Çerkez kontrolündeki orduyu ele geçirerek İngiliz tahakkümüne karşı gelmeyi iki hedef olarak seçmişti.¹⁸¹ Ocak 1881'de Hıdiv Tevfik'e karşı Ahmet Urabi liderliğinde gerçekleşen milliyetçi ayaklanma liberal bir kabinenin göreve gelmesini kabul ettirmişti. Ertesi yıl milliyetçiliği ile öne çıkan Mahmut Sami al-Barudi başbakan, Urabi ise savaş bakanı olmuştu.¹⁸² Urabi'ye dışarıdan desteği hem Osmanlı Sultanı hem de Hıdiv Tevfik'in İstanbul'da yaşayan amcası veriyordu. Mısır'daki milliyetçi ayaklanmayı fırsat bilen Bab-ı Ali Mısır'ı tekrar kontrolü altına almak istiyordu.¹⁸³ Hem Urabi hareketinin hem de Panislamizm politikasını ortak yanı din milliyetçiliğiydi. Urabi bunu yerel hedeflere doğru yöneltirken, II. Abdülmahid bu politikayı devletin dağılmasını önleyecek bir tedbir olarak kullanıyordu.¹⁸⁴

Urabi devriminin İngilizlerin müdahalesi ile son bulmasından sonra ilk başta Zağlul ve Abduh tutuklanmıştır. Kısa bir süre sonra Abduh, Hıdiv tarafından affedilip sürgüne gönderilirken Zağlul kısmen Blunt'ın¹⁸⁵ çabalarıyla da olsa aynı şekilde serbest bırakılmış ve Mısır'da kalmasına izin verilmiştir.¹⁸⁶ Bu dönemde diğer Arapların Osmanlı yönetimi

¹⁷⁹ Safran, *a.g.e.*, s.85

¹⁸⁰ Abbas Kelidar, "The political press in Egypt, 1882–1914." **Contemporary Egypt: Through Egyptian Eyes**, Ed. By. Charles Tripp, Routledge, 2002, s.4-5

¹⁸¹ Sami Zubeida, **Islam, the People and the State: Political Ideas and Movements in the Middle East**, I.B. Tauris, New York, 2009, s.152

¹⁸² Goldschmidt Jr. ve Davidson, *a.g.e.*, s.254-255

¹⁸³ Goldschmidt Jr. ve Davidson, *a.g.e.*, s.255

¹⁸⁴ Süleyman Kızıltoprak, **Mısır'da Osmanlı İşgali: Osmanlı'nın Diplomasi Savaşı (1882-1887)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010, s.127

¹⁸⁵ Wilfrid Scawen Blunt (1840-1922); İngiliz siyaset adamı, Büyük Britanya İmparatorluğu'na karşı Müslüman sömürgelerin kurtuluş hareketlerini desteklemesiyle öne çıkmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Kemal Kahraman, "Wilfrid Scawen Blunt", **İslam Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/blunt-wilfrid-scawen>, Erişim Tarihi: 2 Aralık 2021

¹⁸⁶ Bearce Jr., *a.g.t.*, s.10

ile bağları zayıflarken İngilizlerin 1882 yılındaki işgali zaten merkezden oldukça bağımsız hareket eden Mısır'ın Osmanlı Devleti'ne duygusal bağlılığını artırmıştır. Mısır'da Osmanlı Devleti'ne karşı bir Arap milliyetçiliği çok karşılık bulmamıştır. Zira İngiliz işgalinden hiç hoşnut değillerdi.¹⁸⁷ Özkoç, Mısır'da ortaya çıkan muhalefet hareketinin temel motivasyonun Araplık veya Mısırlılık çerçevesine oturan bir milliyetçilik vurgusundan ziyade Panislamist Osmanlıcılık temelinde ortaya çıkan İngiliz karşıtlığına dayandığını ortaya koymuştur. Özetle, Osmanlı egemenliği döneminde kültürel bir uyanışa kapı aralayan milliyetçilik anlayışı İngiliz işgal dönemiyle siyasal bir hareket olarak bağımsızlık düşüncesine dönüştüğünü belirtmiştir.¹⁸⁸ Mısırlıların kendisini diğer Arap toplumlarından ayıştıracak çokça unsur barındırması ve münhasır bir ulus olarak ortaya çıkma gayretleri milliyetçilik açısından anlaşılabilir bir durumdur. Bu açıdan Mısır'da Arap ulusunu esas alan kavmiyetçi bir milliyetçilik anlayışını destekleyecek unsurlar zayıf kalmış ve Mısırlılık öne çıkmıştır.

İşgal insanların zihninde yeni bir politik yaşamın ortaya çıkmasını tetiklemiştir. Mısır'ın İngilizler tarafından işgalinden sonra yeni bir nesil ortaya çıkmış, bu nesillerin zihninde Urabi Paşa'nın uğradığı yenilgi hep var olmuştur. Buna rağmen hiç ümitsizliğe kapılmadıkları gibi gizli ve açık cemiyetler kurulmuştur. Gazeteler ve dernekler kurulmuş, *Cem'iyat Latif Selim*, *Salon Nazlı Fazıl*, *Sahife el-Mueyyid* gazetesi gibi kuruluşlar ilk milliyetçileri etrafında toplamıştır. Ortada daha parti yokken bunlar yeni oluşacak milli hareketlerin mayasını oluşturmıştır.¹⁸⁹ Böylelikle 1882'deki İngiliz işgali ile baskılanan milliyetçi ideoloji 1892'de hıdiv olan II. Abbas Hilmi Paşa'nın desteğiyle tekrar canlanmıştır. Ancak yeterince seküler nitelik kazanamayan Mısır milliyetçileri, II. Abdülhamit'in Panislamizm siyaseti sayesinde merkezi devlete bağlılıklarını sürdürmüştür.¹⁹⁰ Yine de 1882 İngiliz işgali Panislamizmin bir yenilgisi olarak değerlendirilmiştir. Bu tarihle birlikte İngiltere Mısır'ı kontrol etmek için Osmanlı Devleti ile anlaşma yapmak zorunda kalmamıştır.¹⁹¹

¹⁸⁷ Jankowsky, **a.g.e.**, s.245

¹⁸⁸ Özkoç, **a.g.e.**, s.194-199

¹⁸⁹ Ahmed Zekeriyya Eş-Şillak, "Safahat Matviyye min Tarih El-Hareket-El İstiklaliyye fi Mısır Li Ahmed Lutfi Seyyid", **Dırasa ve Tahlil**, Havliyyet Kulliyyet-El İnsaniyyat vel Ulum el İctimaiyye, Sayı 12, Katar, Katar Üniversitesi, 1989, s.136-137; Yeni nesiller içerisinde bu cemiyetlere gelenlerden öne çıkanlar; Saad Zağlul, Mustafa Kâmil, Muhammed Ferid, Ahmed Lütfi Seyyid, Kasım Emin gibi isimlerdir. Eş-Şillak, "Safahat Matviyye...", s.137

¹⁹⁰ Özge Özkoç, **a.g.t.**, s.250-251

¹⁹¹ Kızıltoprak, **a.g.e.**, s.132-138

Bakanları atama ve görevden alma hakkı ve Mısır ordusunun kontrolü hususlarında İngiliz Komiseri Cromer'le mücadeleyi göze alan Hıdiv II. Abbas Hilmi, Avrupalı ve yerli destekçilerden oluşan bir yapı inşa etmiştir.¹⁹² Birçok açıdan Hıdiv'in 1892'de iktidara gelmesi siyasal basının gelişimine ve milliyetçiliğinin canlanmasına önemli etkisi olmuştur. Abbas da dedesi İsmail gibi Avrupa hakimiyetine karşı gazeteleri desteklemiştir.¹⁹³ Dönemin aksiyoner gençlerinin milliyetçilik umutları yeni iktidara gelen Abbas Hilmi Paşa ile uyum sağlamıştır. Yeni Hıdiv kendilerine para dahil çeşitli desteklerde bulunmuştur. Hıdiv'den alınan paralarla gazete ve cemiyetler kurulmuştur. Bu cemiyetler tek bir amaç etrafında toplanmıştır; ülkeyi kurtuluşa sevk etmek anlamına gelen "Tahrir-El-Bilad". Aynı zamanda bu genç Hıdiv yeni nesilden öne çıkanları kendi idari kadrosuna almış, kimilerini Avrupa'ya göndermiştir. Mısır'ın meselesinin Avrupa kamuoyunda yer almasını sağlamalarını ve Avrupa'da bu meselenin sözcüsü olmalarını istemiştir.¹⁹⁴ Zira bu hareket, Mısır meselesinin ve kurtuluşunun Fransa başta olmak üzere Avrupa'dan elde edeceklerini düşünmüştür. Bunun için Hıdiv Abbas Hilmi Paşa, Mustafa Kâmil ile iletişim kurmuş ve ondan Ahmed Lütfi Seyyid¹⁹⁵ ve Abdulaziz Fehmi ile birlikte bağımsızlığı hedefleyen "Tahrir-El Mısır" adında bağımsız bir siyasal cemiyet kurmalarını istemiştir. Hıdiv ayrıca, Lütfi Seyyid'i İsviçre'ye göndermiş ve özgürce gazete kurması için vatandaşlık almasını istemiştir. Bâb-ı Âlî'nin bu duruma karşı çıkması üzerine bu gazete kurulamamıştır. 1897 yılında İsviçre'de yaşayan Seyyid,

¹⁹² Goldschmidt Jr. ve Davidson, **a.g.e.**, s.258

¹⁹³ Kelidar, **a.g.e.**, s.8

¹⁹⁴ Eş-Şillak, "Safahat Matviyye...", s.137

¹⁹⁵ Ahmed Lütfi es-Seyyid (1872-1963) 19. asırdaki Mısır aydınlarının önderi olarak görülmektedir. Kahire'de bulunan Hıdiv Hukuk Mektebi'nde (Medrese el-Hukuk el-Hıdiviyye) eğitim aldı. Mısır'ın siyasal ve fikir hayatındaki önemli şahsiyetlerin devam ettiği okulda Mısır'ı bağımsızlığa götürecektik düşüncelerin gelişmesi için uygun bir ortam vardı. Lütfi el-Seyyid gibi Mısır'ın elit tabakasının devam ettiği bu okulda onun siyasal bilinci ve fikirlerinin gelişiminin önemli bir rolü vardı. Lütfi Seyyid 1894 yılında hukuk mektebini bitirdikten sonra mesleğe savcılıkta kâtip olarak başladı ve daha sonra avukatlık meslek örgütünde (el-Avukat el-Umumi) sekreter olarak bir müddet çalıştı. 1905 yılında istifa edene kadar savcılık yapan Seyyid 1906'dan sonra gazetecilik ve siyaset ile ilgilendi. Gazetecilik yönü ağır basan Ahmed Lütfi, el-Mevsuat dergisi ile el-Şaraiyye ve el-Mueyyed gazetelerinde yazılar yazmıştır. Bu on yıllerde iyi bir hatip olmasını sağlayacak ortamı vermişti. Entelektüel bilgi birikiminde İslam-Arap kaynaklarından çok Batı kaynakları ağır basıyordu. Ahmed Lütfi Seyyid'in fikirlerinin oluşmasında Hukuk mektebi ve memuriyet dönemi ile Mısır'da ve Avrupa'daki önde gelen düşünürlerin etkisi büyüktü. Mısır'da Afgani ve özellikle Muhammed Abdüh'tan çok etkilenmiştir. Auguste Comte, J. Stuart Mill ve Emile Durkheim'in bireysel özgürlükler ve ilerleme ile ilgili fikirlerinden; Jeremy Bentham'ın faydacı teorisinden; Aristo ve Jean-Jacques Rousseau'nun siyasal fikirlerinden; Herbert Spencer'in eğitim alanındaki fikirlerinden etkilenmiştir. Bu düşünce öncülerinden beslenen Seyyid, Mısır'daki bağımsızlık fikrine yön verecek ve fikirlerini uygulamaya çalışacaktı. Eş-Şillak, "Safahat Matviyye...", s.131-155; Lütfi Seyyid bir politikacıdan ziyade düşünce adamıydı. Mısır milliyetçiliğinin İslam ve Batı düşüncesi ile ilişkisini kuran felsefi tartışmalara öncülük ediyordu. Terry, **a.g.e.**, s.75

Cenevre Üniversitesi'nde Hukuk ve Felsefe dersleri almış ve Muhammed Abduh ile burada ikinci defa karşılaşmıştır. Abduh'un Hıdiv ile ilişkisi kötü olduğu bilinmekle birlikte Seyyid, onun fikirlerinden etkilenmeye başlamıştır. Özgürlüğün eğitimle elde edileceğini benimseyen Seyyid, bununla ilgili hazırladığı raporu Hıdiv'e göndermiştir.¹⁹⁶

Hıdiv ülkede güçlü bir şekilde bulunan İngiltere'nin ağırlığını dengelemek adına yaptığı girişimlerden bir sonuç alamamıştır. Ayrıca, burada bağımsızlık mücadelesinde sadece İngiltere değil, Osmanlı Devleti'nin çıkarlarında bir kesişme olduğu görülmüştür. Mısır meselesi ile ilgili Fransa'nın İngiltere ile yaptığı 1904 Dostluk Anlaşması (Entente Cordaile)¹⁹⁷ neticesinde hem Fransa'dan, bir taraftan da Osmanlı Devleti'nden ümitlerini kesen bu aydın kuşak Hıdiv'in İngilizlerin baskısı karşısında aciz kaldığını düşünmüş ve büyük bir hayal kırıklığına uğramıştır. Aslında bu hayal kırıklığı kendi aralarında yeni görüş farklılıkları oluşmasına neden olmuştur. Örneğin Mustafa Kâmil, El-Mueyyid gazetesinden uzaklaşmıştır. Lütfi Seyyid ise Şeyh Muhammed Abduh ile yakınlaşarak onun reform düşüncesinin etkisi altına girmiş, Hıdiv ve Türklerden uzaklaşmıştır. Bağımsızlığın ancak Mısırlılarla sağlanacağına kanaat getirmiştir.¹⁹⁸

Mısır milliyetçiliğinin fikri ve aksiyoner tarafı el-Afgani-Urabi hareketinin ortaya koyduğu retorikte buluşmuştur. Bu söylem daha sonra dönemin önemli siyasal figürlerinden olan Mustafa Kâmil ve Ahmed Lütfi el-Seyyid'in seküler liberal merkezli milliyetçilik anlayışında karşılık bulmuştur.¹⁹⁹ Mısır'ın on dokuzuncu asrın sonları ve yirminci asrın başlarındaki koşulları Mısırlı kuşakları dönüştürmüştü. Bu kuşağın karşılaştığı yeni bir ekonomi, yeni bir devlet, yeni bir yaşam tarzı, yeni okullar, fikirler, meslekler ve rollerin tümünü kapsayan sosyo-ekonomik ve kültürel değişimler yaşamları boyunca onları etkilemiştir. Bu koşullar, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Mustafa Kâmil ve Lütfi Seyyid'in öncülük ettiği Mısır toprak milliyetçiliği okulunda yetişmiş olan kuşağın Batı etkisinde ve Mısır merkezli bir milliyetçi bakış açısında birleşmesini sağlamıştır.²⁰⁰ Safran, Mustafa Kâmil'in modern Mısır milliyetçiliği hareketinin

¹⁹⁶ Eş-Şillak, "Safahat Matviyye...", s.137; Tamim el-Bargouti, **El-Vataniyye El-Elife**, Dar'ul Kutub vel-Vesaik el-Kavmiyye, Kahire, 2016, s.61

¹⁹⁷ İngiltere ve Fransa'nın yaptığı bu anlaşma ile İngiltere'nin Mısır üzerindeki hakları ile Fransa'nın Fas'taki hakları karşılıklı olarak tanınıyordu. Anlaşma metni için bkz.: https://www.lib.byu.edu/index.php/The_Entente_Cordiale_Between_The_United_Kingdom_and_France, Erişim Tarihi:1 Aralık 2021

¹⁹⁸ Eş-Şillak, "Safahat Matviyye...", s.138

¹⁹⁹ Safran, **a.g.e.**, s.102-103

²⁰⁰ Gershoni ve Jankowsky., **a.g.e.**, s.94

kurucusu olarak görüldüğü durumda, milliyetçi ideolojinin kurucusunun da Lütfi Seyyid olarak kabul edilmesi gerektiğini ifade etmiştir.²⁰¹

Araplarda olduğu gibi 1900'lerden sonra Mısır'da ortaya çıkan kuşağa mensup yazarların çoğu toplumu yeniden ayağa kaldıracak seküler prensip olarak milliyetçiliği görüyordu. Eğitimli sınıfla birlikte öğrencilerin siyasal bir güç olarak ortaya çıkışı yabancı egemenliğine karşı milliyetçilik düşüncesine eylemsel bir nitelik kazandırmıştır.²⁰² Saad Zağlul, kardeşi Fethi Zağlul, Kasım Emin, İbrahim el-Hilbavi, Talat Harp, Hasan Abdurrazık gibi öne çıkan siyasal figürler İmam Muhammed Abduh'un ıslahatçı düşüncelerinden ilham almıştır ve onun ilkesi etrafında toplanmıştır. Bağımsızlığa hazırlanmak için ilk önce eğitimi ıslah ile başlangıç yapılmasını ve bu süreçte İngiliz yönetimi ile iş birliği-müzakere yapmak dahi hiçbir sakınca görmemişlerdir. Hıdiv ile Lord Cromer arasındaki husumeti değerlendirerek Hıdiv'in bütün yetkilerinden feragat etmesini istemişlerdir.²⁰³ Muhammed Abduh'un tesiri altında olan, onun düşüncelerinden etkilenecek Mısır siyasetinde yer alan bu yeni akımla ilgili Lord Cromer kendi raporunda övgü ile bahsetmiştir. Cromer akım için hem yenilikçi hem de mutedil-diplomatik-müzakereci olduklarını, Mustafa Kâmil ve Muhammed Ferid için ise mutaassıp, Panislamizm taraftarı olduklarını ifade etmiştir. Ayrıca İngiltere hükümetinin yenilikçi akımı desteklemesi gerektiğini belirtmiştir.²⁰⁴

Yeni genç nesil Mısır'da taleplerini artık yüksek sesle dile getirmeye başlamıştır. İki yıl boyunca (1905-1907) öğrenci, esnaf ve avukatların dahil olduğu bir eylem yapılmış ve Hıdiv'den yeni anayasa talebinde bulunulmuştur. Ancak Mısır'daki ayanlar kendi menfaatlerini korumak için bu eylemleri desteklememiştir.²⁰⁵ 1906'da Mısır'daki milliyetçileri bölen iki hadise gerçekleşmiştir: Taba-Sina Yarımadası olayında Osmanlı Sultanı II. Abdülhamit'in bu yeri Filistin'e vermek istemesi ve Dinşevay Olayı sonrası milliyetçiler kendilerine yeni bir yol çizmesi. Bu olaylardan sonra eğitimli Mısırlılar Millet Partisi (*Hizb 'ul Umme*) adında yeni bir parti etrafında toplanmıştır. Ayrıca 1907'de *Es-Sulta el-Hıdiviyye* diye bir parti kurulmuş ve bu parti daha sonra Anayasal Reform Partisi (*Hizb 'ul Islah ala el Mebadi el-düsturiyye*) adını almıştır. İngilizler olayları

²⁰¹ Safran, **a.g.e.**, s.85

²⁰² Hourani, **Çağdaş Arap...**, s.10-11

²⁰³ Eş-Şillak, "Safahat Matviyye...", s.138

²⁰⁴ Eş-Şillak, "Safahat Matviyye...", s.139

²⁰⁵ Eş-Şillak, "Safahat Matviyye...", s.140

bastırmak için Abduh taraftarlarını desteklemeye devam etmiştir. Bu çerçevede de Hizb'ul Umme ve Sahifet'ül Ceride²⁰⁶ gazetesini desteklemişlerdir. Şüphesiz Hizb'ül Umme'nin ilkelerine bakıldığında bağımsızlıktan söz etmemekle beraber bağımsızlığa giden ilk adımlar olarak yorumlanmıştır. Partinin iki sloganı vardı. “İtidal” ve “Aşamalı ilerleme”. Çünkü ülkenin şartları göz önünde bulundurarak hareket etmeyi tercih etmişlerdir.²⁰⁷ Al-Ceride editörü Lütfi Seyyid, Avrupalı bir yapıda ayrı ve bağımsız bir ulus-devletten yanaydı. Dini ve etnik ayrım olmaksızın bütün Mısırlıları bir araya getirecek bölgesel bir milliyetçiliği savunuyordu.²⁰⁸ Lütfi Seyyid ‘İhtilalin en önemli sonuçları” konulu konuşmasında devrimin sonuçlarıyla ilgili olarak; “Mısır ekonomisinin Mısırlılaşması, kadınların peçeyi terk etmesi ve ulusal harekete katılmaları, paşalar sınıfının yıkılması, iktidarın fellahlar tarafından ele geçirilmesi, Türk unsurunun Mısır siyasetinde ortadan kalkması gibi unsurları sayarak bağımsızlığın bunlardan sonra geleceğini, zira iç kurtuluş olmadıkça dış bağımsızlığın herhangi bir değerinin olmayacağını” ifade etmiştir.²⁰⁹

Bu dönemde diğer önemli siyasal hareket, aynı zamanda gazeteci olan Mustafa Kâmil tarafından kurulmuştur. Yerli gazetelerden 1889’da kurulan el-Mueyyid gazetesi Ali Yusuf’a, 1900’de kurulan el-Liva gazetesi Mustafa Kâmil’e aitti. Hourani’ye göre Kâmil’in fikirleri, belagati ve kurmuş olduğu gazete gençler üzerinde etkili oldu. Fakat sahip olduğu siyasal etkisi başka bir faktör olan Hıdiv Abbas Hilmi’nin desteğine bağlıydı. İyi bir hatip ve aynı zamanda genç bir hukuk öğrencisi olan Mustafa Kâmil kurduğu gizli derneği geniş bir harekete dönüştürerek Milli Parti’yi kurmuştur.²¹⁰ Kâmil’in öne çıkmasında öğrenci sınıfının büyümesi önemli bir etken olmakla birlikte konuşmaları ve makaleleri onun bilinirliğini daha çok artırmıştır.²¹¹

1907’de Cromer’in yerine Mısır’a gelen İngiliz Komiseri milliyetçilerin gücünü etkisizleştirecek bir iş birliği politikası gütmüştür. Birinci Dünya Savaşı başladığında sürgüne gönderilen Mısırlı milliyetçi liderler, İngilizlere karşı gerçek bir ulusal ve

²⁰⁶ Hizb'ul Umme'nin lideri olan Lütfi Seyyid gazetenin başmuharriri oldu. Partinin ilkeleri: Mısır halkını bilimsel ve ekonomik yetisini geliştirmek ve hükümetin karar mekanizmasına katılmak olarak belirlendi. Bkz.: Eş-Şillak, “Safahat Matviyye...”, s.141

²⁰⁷ Eş-Şillak, “Safahat Matviyye...”, s.141

²⁰⁸ Kelidar, **a.g.e.**, s.16

²⁰⁹ Qal'aji, Qadri. Sa'd Za~lul. Beirut, 1948, s.96’dan aktaran Hourani, **Arabic thought...**, s.216

²¹⁰ Hourani, **Arabic thought...**, s.200; Goldschmidt Jr.ve Davidson, **a.g.e.**, s.259

²¹¹ Hourani, **Arabic thought...**, s.201

devrimci hareket oluşturmaya yetecek öfkeyi ancak savaştan sonra ortaya çıkaracaktı.²¹² Mısırlı milliyetçiler sömürgeci devlete karşı İstanbul'dan medet umuyorlardı. Bu nedenle Arap siyasal muhalefetine çok ilgi göstermemişlerdir. Üstelik taraflar arasında anlaşmazlıklar bulunuyordu.²¹³ Savaş öncesi duruma bakıldığında Mısır, Osmanlı Asyası'nda ortaya çıkan Arap milliyetçi hareketine dahil olmamış ve kendi sorunlarının bölgedeki Arapların sorunlarına uzak kalmıştır.²¹⁴ Diğer taraftan, Hıdiv Abbas Hilmi'nin Birinci Dünya Savaşı öncesinde Arap dünyasındaki siyasete karışmasının nedeni ileride Arap halifeliği fikrini destekleyerek kendisinin siyasal pozisyonunu güçlendirmeye ilgiliydi.²¹⁵ Birinci Dünya Savaşı sonrası Ortadoğu'da imparatorluk topraklarında yeni düzenlemelerin ortaya çıktığı esnada Mısır'ın Arap milliyetçiliğinden farklı yerde durması daha da belirgin hale gelmiştir. Osmanlı ile bulunan bağı fiili olarak ortadan kalkması Mısır'ı Arap dünyasına yaklaştırmamış, aksine savaş öncesi Osmanlıcılıkla birlikte var olan toprak esaslı Mısır milliyetçilerinin yönelimini ulusal bağlılık etrafında geçici olarak tartışmasız bırakmıştır. Savaştan hemen sonra ortaya çıkan Mısır milliyetçi devrimi amaçları ve eylemlerine bakıldığında Mısır'ı ilgilendiriyordu, aynı dönemde Arap Asya'sında devam eden Arap milliyetçiliğiyle bir ilgisi yoktu.²¹⁶ Bu nedenle, Birinci Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan Arap milliyetçiliği Mısır'daki milliyetçilik arasında bağlantı bulmak zordu. Mısır'daki durum işgalci İngilizleri ötekileştirerek amacına ulaşmaya çalışıyordu.²¹⁷ Mısır'da gelişen milliyetçi hareketin geçmişi diğer Arap ülkelerine göre farklılık arz ediyordu. 1919 Devrimi'nin Mısırlı liderleri Mısır'ı Osmanlı hükümranlılığı içerisinde tamamen ayrı bir konumda gördükleri için komşu Arap topraklarında gelişen milliyetçilik arasında doğrudan bir ilişki kurmamıştır. Saad Zağlul ve arkadaşları söylemlerinde Arap milliyetçiliği boyutuna çok değinmeden Mısır medeniyeti mirasına vurgu yaparak Paris Barış Konferansı'na katılan "Doğu Milletleri Topluluğu" heyeti ile temastan kaçınmıştır. Bununla birlikte diğer Arap ülkeleri bağımsızlık talepleri noktasında Avrupa ülkeleri nezdinde bu dönemde daha fazla kabul

²¹² Goldschmidt Jr.ve Davidson, **a.g.e.**, s.260

²¹³ Kayalı, **a.g.e.**, s.147

²¹⁴ Jankowsky, **a.g.e.**, s.253

²¹⁵ Jankowsky, **a.g.e.**, s.247

²¹⁶ Kayalı, **a.g.e.**, s.259

²¹⁷ Peter Mansfield, **Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası**, Çev. Nuran Ülken, Sander Yayınları, İstanbul, 1975, s.38

görmüştür. Üstelik Mısırlılar savaşta İngilizlerin politikasına hizmet etmişti ve bağımsızlık emelleri zikredilen ülkelerden çok daha eskiye dayanıyordu.²¹⁸

Savaşın Mısır milliyetçiliğinin doğasını değiştirmesiyle birlikte bu hareket, eğitilmiş seçkinlerle birlikte aktif veya pasif tüm halkın desteğini almıştır. Ortaya çıkan yeni duygu Kâmil'in kurduğu Milli Parti tarafından değil, onun ekolünden ve ilkelerinden olmayan bir adam tarafından geliştirilmiştir. Siyasal figür olarak ortaya çıkan Saad Zağlul'un²¹⁹ kariyeri Birinci Dünya Savaşı ile değişmiştir. Daha önce devlet kademesinde yüksek makamlarda bulunmuşken savaş sonrası siyasal bir lider olarak öne çıkmıştır. Bağımsız Mısır'ı bir taraftan Firavunlara, diğer taraftan Arap geçmişine dayandıran bir çizgide düşünüyordu.²²⁰ Savaş sonrası Mısır'da verilen bağımsızlık mücadelesine liderlik eden Zağlul, kurduğu Vefd partisi ile Mısır siyasetine yön vermeye devam etmiştir. Mısırlıları münhasır bir ideal etrafında toplama çabasıyla Mısır'a özgü milliyetçi eğilimleri güçlendirmiştir. Özellikle savaş sonrası ortaya çıkacak Vefd milliyetçiliği Mısır'ın Firavun zamanlarına gidecek kadar ülkenin geçmişindeki anıları gün yüzüne çıkarmaya çalışıyordu. Böylelikle Mısırlılar kimliklerini Osmanlı ve hilafet kimliği üzerinden değil, kendi kadim medeniyetlerine atfen oluşturacaktı.²²¹ Bu kimlik geçmişten beri Mısır medeniyetini kapsayan bir Mısırlık bilincinden besleniyordu.

²¹⁸ Gershoni ve Jankowsky, **a.g.e.**, s.50

²¹⁹ "Saad Zağlul, 1857 yılında Gharbia iline bağlı bir köyde doğdu. Kendi ilinde modern okullar olmadığından çocukluk döneminde dini okullara gitti ve 1871 yılında Ezher'e kaydoldu. Bu tarih aynı zamanda Cemalettin Afgani'nin Kahire'de bulunduğu yıllardı. Dönemin en gözde okul olan Kahire'deki Hukuk Mektebi'nde eğitim alan Zağlul, 1870'ler boyunca Abduh'un talebeliğinin yanında Afgani'nin yakın müritleri arasında yer aldı. 1880 yılında resmî gazetede ve bazı resmi kadrolarda görev yapan Zağlul'un kariyeri İngiliz işgali ile sekteye uğradı. 10 yıl avukatlık yaptıktan sonra 14 yıl yargıçlık görevini sürdürdü. Abduh, Lütfi Seyyid ve Kasım Emin ile birlikte dönemlerinin en önemli ihtiyacı olarak gördükleri Mısır kurumlarını ve yasalarını modern çağın ihtiyaçlarına göre yeniden şekillendirmek için çaba sarf etti. Başbakan Mustafa Fehmi Paşa'nın kızı ile yaptığı evlilik sayesinde yönetici sınıfına girdi ve Eğitim Bakanlığı yaptı. Bu esnada okulların sayısını artırdı ve kısmen eğitim dilini İngilizceden Arapça'ya çevirdi. Bu dönemde en göze çarpan yanı, otoritesini İngiliz danışmanlar ve görevliler üzerine kuran ilk Mısırlı bakan olmasıydı. 1914'te savaştan hemen önce kurulmuş olan yasama meclisinde birkaç ay başkan yardımcılığı yaptı. Bu kısa zaman dilimi kendisini muhalefetin lideri konumuna yükselmesine yetti." Bkz.: Hourani, **Arabic thought...**, s.210-211; Hourani, **Çağdaş Arap...**, s.237-241

²²⁰ Hourani, **Arabic thought...**, s.213-214

²²¹ Hourani, **Çağdaş Arap...**, s.240; Bu kuşağın milliyetçiliği kendi içerisinde bir çıkmazı barındırıyordu. Bu tezatlık bir taraftan İngilizlerden kurtulmak isterken yine onların liberal vicdanlarından medet ummalarıydı. Medeniyet değerlerinin öncüsü Avrupa ile onu reddetmeden yeni bir düzlemde ilişki geliştirmek istemişlerdi. Hourani, **Çağdaş Arap...**, s.376

1.3. Yeni Ulusal Bilinç Arayışı: İslam Öncesi Kadim Mısır Medeniyeti Vurgusu

Ulus inşası için modern uluslar sıkça antik tarihlerini ilham aracı kullanmayı tercih etmişlerdir. Bu şekilde ülkenin vatandaşları kendilerini ruhsal olarak geçmişte sahip oldukları büyük medeniyetin mirasçısı olarak görmüştür.²²² Mısır'da bağımsızlık mücadelesi verilirken Osmanlı geçmişinden bağımsız bir "Mısır ulusu" kimliği inşası için yeni bir tarih kurgusuna ihtiyaç vardı.²²³ Mısır kimliğinin tarihsel kökenlerinin bulma çabasındaki seküler milliyetçi aydınlar 20. asır başlarından itibaren Firavunlar dönemine ayrı bir önem vermişlerdir. Bunun ortaya çıkmasında halkın İngiliz idaresine karşı geliştirdiği refleks ve hilafetin ilgasının bir sonucu olarak İslam Dünyası'ndaki birleştirici ortak kimliğe yönelik vafsinin yitirmesi de etkili olmuştur. Yaşanan gelişmelerden sonra hilafetin siyasi gücünün İslam toplumlarını ortak bir amaç etrafında hareket ettirmedeki işlevsizliği görülmüş ve geriye sadece manevi temsil gücü kalmıştı.²²⁴ Ayrıca bu dönemde antik mirasa yönelik bağ kurma girişimi sadece Mısır'da değil, Türkiye'de ve İran'da da görülmüştür. Antik Mısır'a olan ilgi Napolyon'un Mısır seferi ile başlasa da 1922 yılındaki keşifle ortaya çıkan Firavun medeniyetine ilişkin önemli bulgular bu merakı popüler hale getirmiştir. Fransız ordusu ile birlikte Mısır'a gelen uzman heyetten Jean Champollion'un (1790-1832) hiyeroglif yazısını deşifre etmesi sonucu Mısır bilimi oluşmaya başlamış, 1828'de İskenderiye ve 1836 yılında Kahire'de Mısır-bilim uzmanı ve meraklıları için katılımlar oluşturulmasıyla kadim Mısır tarihine yönelik ilgi doruk noktasına çıkmıştır.²²⁵ İlk bulgulardan ortaya çıkan eski Mısır'a ait figürler Mehmed Ali Paşa döneminde kullanılmaya başlandı. 1829'da resmî gazetesinin-*Vakaay-i Mısriyye* sembolü olarak bir piramidin seçilmesi ve erken Firavun dönemini yansıtan *Lotus* çiçeği motiflerinin cami süslemelerinde kullanılması antik mirasın sahiplenmesinde önemli bir göstergeydi.²²⁶

²²² Wood makalesinde, Firavun tarihinin modern Mısır milliyetçi ideolojisinin ana unsuru haline gelmemesini nedenleriyle açıklamaya çalışmıştır. Wood, **a.g.m.**, s.179

²²³ Hilal Görgün, "**Çağdaş Mısır'da Ulus...**", s.287

²²⁴ Hilal Livaoğlu Mengüç, "Geleceği Geçmişte Aramak: 20. yüzyıl Mısır Tarih Yazıcılığında Kadim Köken Teması." **Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi**, Cilt:6, Sayı: 2, 2019, s.199

²²⁵ Mengüç, **a.g.m.**, s.199-200

²²⁶ Donald Malcolm Reid, **Whose Pharaohs: Archaeology, Museums, and Egyptian National Identity from Napoleon to World War I**, University of California Press, London, 2002, s.54; Wood, İngilizlerin Şubat 1922'de Mısır'a bağımsızlığını vermesi ve Kasım 1922'de Tutankamun'un mezarının

20. asrın başında ulus bilincini besleyecek kolektif imaj için Mısır'da şartlar uygun hale gelmişti. Bu süreçte Osmanlı Devleti'nin yıkılması ile yeni bir Ortadoğu haritasının ortaya çıkması ve 1919 Devrimi en önemli göstergelerdi.²²⁷ Görgün Mısır'daki ulus inşa sürecini destekleyen hadiseleri belli başlıklarda toplamıştır: Birinci Dünya Savaşı sonrası 1919 Devrimi ile başlayan ve 1922 yılına kadar devam eden halk ayaklanmaları; 28 Şubat 1922'de İngilizler tarafından verilen tek taraflı bağımsızlık deklarasyonu ve bununla birlikte Fuad'ın Mısır ve Sudan'ın Kralı ilan edilmesi; Mısır kadim medeniyetinin en önemli hazinelerinden olan Mısır Firavunlarından Tutankamun'un mezarının 4 Kasım 1922 yılında keşfi ve Abidin Sarayı'nda Kral Fuad'ın gözetiminde arşiv çalışmalarının başlatılması gibi hadiseler içerde Mısır'ın ulusal kimliği için önemli gelişmeler olarak nitelendirilirken dışarda da bu bilince yönelik bir gelişme yaşanacaktı. Dışarda yaşanan önemli gelişme ise, Türkiye'de 3 Mart 1924'te Hilafetin ilgası ile Müslümanlar ile Türkiye arasındaki manevi bağın ortadan kalkması sonucu ümmet aidiyetinin zayıfladığı sosyal ve psikolojik bir ortamın oluşmasıydı.²²⁸

Ulus devletlerin milliyetçi refleksle ortaya çıktığı dönemlerde Mısırlılar kendilerini Araplardan ayıran unsurlara yöneldiler. Bu dönemde Mısırlı aydınlar milliyetçilik, İslam ve Firavunizm konularıyla ilgilenmiştir. Entelektüel yaşamdaki bu çeşitliliğin yansıması felsefi ve kültürel fikirler ile yazılı metinlerde görülmüştür.²²⁹ Mısır milliyetçiliğinin önde gelen savunucularından Ahmed Lütfi el-Seyyid'e göre Mısırlıların hayatı geçmişten bugüne devam eden "Firavni" bir özden beslenmiştir.²³⁰ Gershoni ve Jankowsky'e göre, Nil Havzası'nın barındırdığı kadim Mısır medeniyeti Mısır aydınlarının tahayyülündeki yeni ortak imaj için zengin unsurlar barındırmaktaydı. Mısırlı milliyetçi entelektüeller, ülkelerinin yeni imajının bileşenlerini dönüştürmeye çalışmıştır. Lütfi Seyyid ve Muhammed Hüseyin Heykel tarafından geliştirilen Mısır'ın kolektif imajı ütöpik unsur içermesine rağmen tamamen onların sadece bir kurgudan ibaret değildi. Mısır için öngördükleri ideal imaj ile Mısır gerçekleri arasında bir ilişki mevcuttu. Bu gerçeklik

keşfedilmesinin Mısırlıların Firavun geçmişiyle övünmelerini belirgin hale getirdiğini öne çıkarmıştır. Wood, **a.g.m.**, s.182

²²⁷ Gershoni ve Jankowsky, **a.g.e.**, s.81-82

²²⁸ Görgün, **a.g.e.**, s.295

²²⁹ Selma Botman, **Egypt From Independence to Revolution 1919-1952**, Syracuse University Press, New York, 1991, s.136

²³⁰ Suavi Aydın, **Modernleşme ve Milliyetçilik**, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1993, s.116

Mısırlıları ortak bir amaç etrafında birleştirecekti. Ama İslam aidiyeti bu topraklarda en önemli birleştirici unsur olmaya devam edecekti.²³¹

Bu ortak kimliği ortaya çıkarmak amacıyla ortaya atılan Firavunculuk [el-fir'avniyya]²³², bir bakış açısı olarak Birinci Dünya Savaşı ve 1919 Mısır Devrimi'nin ortaya çıkardığı Mısır yaşamındaki değişikliklerle birlikte olgunluğa ulaştı. Bu kavramda anlamını bulan şey, Mısır toprak milliyetçiliğinin tutunum ideolojisi olmasıydı. Firavunculuk temelde bağımsızlık mücadelesi verirken Mısırlıların kim olduğuna dair bir açıklama getirme çabasıyla ortaya çıkmış, bunu tanımlarken cevabını Mısır kadim kökenlerine inerek bulma gayesi edinmişti. Firavunlara dair fikirlerin tüm Mısırlılara yayılması adına ders kitaplarından gazetelere, sanattan edebiyata toplumsal bir bilinç işlendi.²³³ Diğer taraftan milliyetçi fikirlerin beslediği Firavunculuk daha dar anlamda “ırkçı bir bakış açısıyla irrasyonel ve mitolojik unsurlar içeren” bir çerçeveye oturdu. Bu fikrin teorisyenlerine bakıldığında Selama Musa, Firavunculuğun ırksal temelini önde gelen savunucularından biri olarak öne çıktı.²³⁴ Mısır'ın kültürel mirasına vurgu yapan Taha Hüseyin ise Arap ve İslam kimliği ötesinde Yunan ve Firavun geçmişini öne çıkarmaya çalıştı. Mısır toprak milliyetçiliğinin sembolü olan Nil Nehrini öne çıkaran Hüseyin, Mısır'ın Akdeniz kültürünü ve Yunan kültürünü beslediğini ve bu kültürlerin doğal mirasçısı olduğunu

²³¹ “Heykel, o zamana kadar çoğu Mısırlının kolektif bilincini şekillendirmiş olan ve daha önce baskın olan İslami/Osmanlı unsurlarla birlikte Arapların sahip olduğu dilsel ve kültürel unsurları görmezden gelerek reddetmiştir... Mısırlı milliyetçi entelektüeller ancak Arapçılığın zayıflıklarını öne çıkararak ve bu özelliklerini terk etmenin gerekliliğini kanıtlayarak amaçlarını gerçekleştirebilirlerdi. Mısırlılaşmak, Arapların sistematik olarak ‘şeytanlaştırılmasıyla’ mümkündü. Araplar için oluşturulan bu olumsuz imaj kasıtlı olarak ortaya atılmaktadır. Onlara göre bu olumsuz imajı benimsemek hem yabancı ve gerici unsurların ortadan kaldırılması hem de Mısır ulusunun özgünlüğünü yeniden kazanması için gerekliydi. Bu şekilde mevcut baskın aidiyetlere yönelik bir karşı duruş ortaya çıkararak amaca ulaşılabilirdi.... Bu görüş seküler milliyetçi aydınlar arasında destek bulmuştur. Irk ve din bağı arka plana atılmalıydı. Mısırlı milliyetçi aydınlar Araplık kimliğini reddetmenin yolunun Firavun mirasına sarılmakla mümkün olacağını düşünmüştür. Bunun için Firavunlar döneminin yüceltilmesi gerekiyordu. Bu döneme ait antik miras canlandırılırken Arap kimliği ortadan kaldırılmalıydı.” Yazarın Mısır'ın kolektif imajına yönelik tespitleri için bkz.: Gershoni ve Jankowsky, **a.g.e.**, s.79-99; Jamal Mohamed Ahmed, “The Intellectual Orgins of Egyptian Nationalism”, Vol.3, Reviewed by: J.S.F. Parker, **University of Khartum**, Vol 41, 1960, pp. 114-116, <https://www.jstor.org/stable/41716959>, Erişim Tarihi: 09.09.2024

²³² Bu kavram Firavun döneminden günümüze kadar devam eden benzersiz ve sağlam bir Mısır ulusal özünün varlığını varsayan görüşler bütünü olarak ifade edilmektedir. Bkz.: Gershoni ve Jankowsky, **a.g.e.**, s.164; “Firavuncular, Kadim Mısır medeniyetini dünya medeniyetlerinin kaynağı olarak görmüş ve Mısır halkına görkemli geçmişle gurur duymasını salık vermişlerdir. Antik dönem Mısır'ın Mısırlılar tarafından yönetildiği yegane dönem olarak idealize edilmiş ve modern Mısırlılar yüksek bir medeniyetin mirasını devralmış bir halk olarak nitelendirilmişlerdir.” Hilal Livaoglu Mengüç, **Mısır'da Antik Mirasa Dönüş: Firavunculuk Tezi**, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2018, s.9

²³³ Gershoni ve Jankowsky, **a.g.e.**, s.164-165; Mengüç, **a.g.e.**, s.10

²³⁴ Gershoni ve Jankowsky, **a.g.e.**, s.165-168

iddia etmiştir.²³⁵ Bu açıdan Firavunculuk tezinde Mısır'ın Avrupa ile bağları olan bir Akdeniz ülkesi olarak tanımlanması eğilimi bulunmaktadır. Bu dönemde Mustafa Kâmil ve Ahmed Lütfi Seyyid siyasi düşüncelerine firavun öğelerini dahil etmiştir.²³⁶

Kadim kökenleri referans alan bu ortaya çıkış 1919 devriminin görece zaferiyle anlamlı bir başlangıç yapmıştır. Her bir sosyal konumdaki Mısırlının İngiliz idaresine karşı sokaklara çıkarak protesto gösterileri yaptığı bu devrim bağımsızlık mücadelesini ateşlemiştir.²³⁷ 1919 sonrası dönemde Mısırıcılık içinde gelişen Firavunculuğa yönelik ilgi zaman içinde aynı düzeyde kalmamış ve 1930'larda solmaya başlamıştır. Bu dönem Firavunculuğun dini sistemden ayrı bir kimlik iddiasının artık işlemeyeceğini göstermiştir.²³⁸ 1920'lerde antik mirasa dönüştürülen motivasyon siyasal alanda muhafazakâr kanadın yükselmesi ve Vefd'in zayıflamasıyla kaybolmuş, 1930'lardaki dönemin koşullarında kendine hayat sahası bulan Arap-İslam kimliğinin öne çıktığı gelişmeler yaşanmıştır. Bu gelişmeler yakın tarihi bağların kimlik tanımlamasında daha etkili olduğunu gün yüzüne çıkarmıştır.²³⁹ Firavunculuk tezi 1930'larda Ahmed Hüseyin tarafından kurulan *Mısır el-Fetat*-Genç Mısır çizgisinde kendine yer bulsa da bu dönemde Müslüman aktivist Muhammed Ali el-Alluba, Firavunculuk tezinin karşısında durarak Mısır'ın Arap dünyası ile ekonomik, kültürel sosyal ve politik çerçevede bir birlik oluşturmasını desteklemiştir. Ayrıca Müslüman Kardeşler'in kurucusu Hasan el-Benna Mısır'ın İslam öncesi tarihine yönelik referanslara ve toprağı esas alan milliyetçi anlayışına güçlü itirazlar ortaya koymuştur. Bu açıdan Firavunculuk tezi ulus inşa süreci bağlamında ortaya çıkardığı kadim medeniyet vurgusuyla belli entelektüel çevrelerle birlikte halkın ilgisini çekse de 1930'lardan sonra etkisini yitirmiş, bunun yerine pan-Arabizm ve pan-İslamizm fikirleri güçlü araçlar olarak öne çıkmıştır.²⁴⁰ Araplık ve İslam

²³⁵ Goldschmidt Jr.ve Davidson, a.g.e., s.342; Cleveland, a.g.e., s.223

²³⁶ Wood, a.g.m., s.181

²³⁷ Mengüç, a.g.e., s.27

²³⁸ Gershoni ve Jankowsky, a.g.e., s.185-186; Charles D. Smith, "The 'Crisis of Orientation': The Shift of Egyptian Intellectuals to Islamic Subjects in the 1930's", **International Journal of Middle East Studies** 4.4, 1973, s.382-410

²³⁹ Mengüç, a.g.e., s.77

²⁴⁰ Görgün, a.g.e., s. 296; Rauf Abbas'a göre, "Mısır'daki laik temel kırılganlığı, ulusal bir ideal etrafında uzlaşma sağlamayı zorlaştırıyordu. Mısırlıların kendilerini nasıl tanımladıklarını ortaya koyan bölgesel bir aidiyeti ve öz-farkındalıklarının oluşturduğu kolektif imajlarına bakılmaksızın, Mısırlılar siyasal ve entelektüel gelişmelerin bir yansıması olarak yirminci yüzyılın başında karşılaştıkları ulusal kimlik krizini aşamadılar. Bir taraftan Osmanlı egemenliğine tutunmak, diğer taraftan siyasal ve entelektüel alanlarda bölgesel bir Mısır milliyetçiliğine zemin oluşturabilmek zordu. Savaş sonrası her iki durum da ıskalanmış oldu". Bkz.: Raouf Abbas Hamed, "Factors behind the political Islamic movement in Egypt.", www.raoufabbas.org, Erişim Tarihi: 26.09.2022; Wood, a.g.m., s.183-186

medeniyeti dışında bir ulus bilinci çabası böylelikle uzun soluklu olmamıştır. 1919 sonrası Mısır'da ortaya çıkan hareket bağımsızlık mücadelesine yönelikti ve toprağa dayalı vatanseverlik duygusundan besleniyordu. Birinci Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan Firavun medeniyeti vurgusu belirli bir ulus aidiyeti sağlamaya yönelik heyecan uyandırır da münhasır bir ırk esas alan ulus inşası çabası ancak 20. asrın ikinci yarısıyla başlayacaktı.

1.4. Sınırlı Siyasal Temsil: Dönemin Siyasi Partileri ve Basın İlişkisi

19. asrın başlarından Mısır'daki şehirli veya kırsal halk hareketleri geleneksel formda şekil almıştı. Bu hareketler çeşitli biçimde üst düzey ulema, küçük dini otoriteler veya kışladaki *futtuwwa* denilen yerel kabadayılar tarafından yönlendiriliyordu. Bu geleneksel anlayış eyalette 19. asrın son çeyreğinde ortaya çıkan yabancı müdahalesine kadar devam etti.²⁴¹ Siyasal taleplerin dile getirildiği modern kurumlar olan siyasal partiler²⁴² ise 1907 yılından itibaren Mısır siyasal hayatına girmiştir. Birinci Dünya Savaşı öncesinde Mısır siyasal hayatında giren üç partiden sadece ikisi ön plana çıkabilmiştir. Üçüncü parti olan Liberal Anayasacılar ise, “asla kitlelere hitap etmemiş ve daima zenginlerle özdeşleşen bir azınlık partisi” görünümünde olmuştur. Bunlardan ilki Mustafa Kâmil'in liderliğini yaptığı daha sonra Muhammed Ferid'in devraldığı Osmanlı yanlısı Milli Parti (*Hizb'ül Vatani*), diğeri ise önde gelen ideolog Lütfi Seyyid'in yalnızca Mısır toprak milliyetçiliğini savunan Millet Partisi'ydi (*Hizb'ül Umme*). Bu iki siyasal örgütün sözcülerinin Osmanlı'ya karşı tavırlarında kökten farklılık olsa da imparatorluk içerisinde ortaya çıkan Arap sorununa ilişkin konularda benzerlik göstermekteydi. Bu iki liderin ortaya koyduğu siyasi söylemler partilerinin politikalarını belirleyecekti.²⁴³

Deeb, siyasal partilerin ortaya çıktığı 1900'lü yılların başından savaşın patlak verdiği 1914 yılına kadarki dönemde siyasal hayatın neden fazla hareketli olmadığını belirli sebeplere dayandırmaktadır. Ona göre, öncelikle bu siyasal hareketlerin temsil ettiği değerlerde halkın desteğinin derecesi belirleyici olmuştur. Zira siyasal partilerin popülerliği ve nüfuzu liderlerinin bireysel kişiliklerine ve ortaya çıktığı toplumsal sınıfın

²⁴¹ Zubeida, **a.g.e.**, s.151

²⁴² Mısır'da dönemin siyasal partileri için bkz.: Jacob M. Landau, **Parliamentary Institutions and Parties in Egypt (1866-1924)**, Doktora Tezi, University of London, 1949

²⁴³ Jankowsky, **a.g.e.**, s.250; Marsot, **a.g.e.**, s.84

desteğine bağlıydı. Diğer öne çıkan faktör ise, siyasal hareketlerin sömürgeci güç karşısında kendi amaçlarını ne ölçüde gerçekleştirebildikleri, dayandıkları sosyal temeller ve çeşitli grupların örgütlenme yetenekleriyle ilgili olmuştur. Son olarak, sömürgeci gücün bu siyasal partilere karşı ortaya koyduğu tavır öne çıkmıştır.²⁴⁴ Siyasal bilincin toplumun tümünü içine alacak şekilde gelişmemiş olması iktidar alanındaki mücadelenin liderler ve bunları takip eden küçük bir grup tarafından gerçekleştirilmesine olanak vermişti. Sömürge veya himaye düzeni, bulunduğu ülkelerdeki sosyal yapıyı etkilemesi kaçınılmazdır. Bu açıdan, Mısır'daki siyasal partilerin ortaya çıkışı ve yükselişi kaçınılmaz olarak siyasal bağımsızlık hareketinden beslenmiştir.²⁴⁵ Mısır siyasal hayatına 1907'den itibaren giren siyasal partiler 1914'e kadar çıkardıkları yayın organlarıyla seslerini duyurmaya çalışmıştır.

Basına gelince, Mısır'da tarihsel arka planda 1828 yılında Mehmed Ali Paşa'nın emriyle 'Al-Vaka'ial-Mısriyye' adında ilk resmî gazete kurulmuştu.²⁴⁶ Mehmet Ali'nin 1821'de kurduğu basımevi önemli bir işlev görmüştür. Mısır'ın resmî gazetesinin de basıldığı *Bulak Matbaası* Mısır'ın o dönemdeki önemli kültür merkezi olmuştu.²⁴⁷ Hıdiv İsmail döneminde Mısır basını büyük yol kat etmiştir. Gazete yazılarında Mısır'ın bağımsızlığı sorununun yanında İslami reform hareketi, Mısır toplumunun ve politikalarının batılılaşma konuları önemli yer tutmuştur.²⁴⁸ Hıdiv İsmail'in siyasal alandaki sözcülüğünü yapan 'Vadi el-Nil' adındaki neşriyattı. Hıdiv İsmail, İslam Dünyasının her tarafındaki gazetecileri ve yazarları finansal açıdan desteklemiştir. Ayrıca Hıdiv Abbas milliyetçi politikaları desteklemiş ve Mısır'da çıkan gazetelere bu anlamda mali yardımda bulunmuştur. Bu şekilde İngiliz işgaline karşı mücadelede bir ön cephe bulmuştu. Diğer taraftan, aynı dönemde Bab-ı Ali'nin sansüründen kaçarak Mısır'a gelen Suriyeli Hristiyan gazetecilerin Mısır yerli basınına önemli etkileri olmuştur.²⁴⁹ Zira bu sansür Mısır için geçerli değildi.²⁵⁰

²⁴⁴ Deeb, a.g.e., s.1-2

²⁴⁵ Deeb, a.g.e., s.12

²⁴⁶ Kelidar, a.g.e., s.2

²⁴⁷ Yushi Chiba, "Media History of Modern Egypt: A Critical Review" **Kyoto Working Papers on Area Studies**, G-COE Series 84, 2010, s.1-17

²⁴⁸ Kelidar, a.g.e., s.3

²⁴⁹ Kelidar, a.g.e., s.3; Afaf Lütfi Al-Sayyid Marsot, **Egypt and Cromer: A Study in Aglo-Egyptian Relations**, Praeger, 1969, s.137

²⁵⁰ Botman, a.g.e., s.137

Siyasal alandaki bu gazeteler diğer bir ayrımında ‘milliyetçi’ ve ‘işgal taraftarı’ olarak iki ana damara bölünmüştü. Bu kabaca Müslüman-Hristiyan ayrılığına tekabül eden bir çatlaktı. Bu ayrımı temsil eden öncüler *El-Müeyyed* ve *El-Mukattam* gazeteleriydi.²⁵¹ Bu dönemde Suriyeliler Mısır’da çıkarılan en etkili beş gazetenin ikisine sahipti. Bu etkilerini Birinci Dünya Savaşı’na kadar sürdürmüşlerdir.²⁵² Ancak Mısırlı milliyetçiler ve yazarlar öncülüğünde yürütülen siyasal konulardaki tartışmalar zamanla yerli Mısırlıların hâkim olduğu arenaya dönüşmüştür. Suriyeli Hristiyan yazarların bağımsızlık konusundaki isteksizlikleri kendileri hakkında olumsuz duygular beslenmesine ve birkaç istisna dışında bu arenanın dışına itilmesine sebep olmuştur.²⁵³

Birinci Dünya Savaşı’nın patlak vermesi Mısır’ın toplumsal hayatını yönlendiren siyasal gazeteler için bir devrin sonu olmuştur. Sadece *El-Ahram* ve *El-Mukattam* gazeteleri savaş sonrası yayın hayatına devam edebilmiştir.²⁵⁴ Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra yayın hayatına başlayan *El-Ahbar* gazetesi Mısır’da milliyetçi bir anlayışta yayınlarını yapmıştır.²⁵⁵ Ekim 1922 yılında yayın hayatına başlayan El-Siyasa, Liberal Anayasalcı Partisi’nin bir yayın organı olarak Hüseyin Heykel tarafından yönetilmekteydi. Liberal Anayasalcı Partisi toprak sahipleri ve tüccarların çıkarlarını öne çıkaran bir parti olarak Zağlul’un radikal çizgisinin karşısındaydı.²⁵⁶ Bütün bu çeşitlilik ve politik olarak zenginlik içerisinde Mısır gazeteleri oluşturduğu gelenekle yerelde ve diğer ülkelerdeki eğitimli kesim tarafından takip ediliyordu. Ancak yeni dönemde gazeteler daha geniş bir özgürlük alanı bulamamıştı. Otokrasinin yerini anayasal monarşinin alması ile birlikte kral ile hükümet arasında oluşan gerilim ve çatışma basın için oldukça geniş bir malzeme

²⁵¹ Kelidar, **a.g.e.**, s.7; Gazetelerin genel eğilimlerine bakıldığında, dönemin gazetelerinden El-Zaman ve El-Mukattam Büyük Britanya tarafından Ortadoğu’daki İngiliz çıkarlarını gözetmeleri için destekleniyordu. El-Ahram ve El-Liva ise, İngiliz hakimiyetini sınırlayacak bir Fransız müdahalesini isterken, Mısırlıların sesi olan El-Müeyyed ve El-Alam gibi gazeteler Mısır’da Osmanlı egemenliğini talep etmekte ve Mısırlıların korunmasının yanında bölgedeki İngiliz amaçlarına karşı etkili bir Osmanlı direnişini savunuyorlardı. Aslında Mısır basınına El-Ahram, El-Mukattam ve El-Müeyyed tarafından yön veriliyordu. Kelidar, **a.g.e.**, s.5-6; Marsot, **Egypt and Cromer**, s.96; Mısır’da basının gelişmesine 1860’larda Suriye’den gelen göçmenlerin etkisi oldukça fazlaydı. El-Ahram, El-Muktataf ve El-Hilal göçmenler tarafından kurulan başlıca basın yayın organlarıydı. Birinci Dünya Savaşı’na kadar yerli Mısırlılar gazetecilik alanında etkili değildi. 1930’lar ve 1940’larda parlamento dışı kalan azınlık partileri gazeteler kurarak fikirlerini dile getirme fırsatı buldular. Botman, **a.g.e.**, s.137

²⁵² Ami Ayalon, **The Press in the Arab Middle East: A History**, Oxford University Press, New York, 1995, s.52

²⁵³ Ayalon, **a.g.e.**, s.76

²⁵⁴ Kelidar, **a.g.e.**, s.17-18

²⁵⁵ Mehmet Serhat Yılmaz, “Türkiye’de Şapka ve Kıyafet İnkılabının Mısır Kamuoyunda Yansımaları (1925-1932)”, **Cumhuriyet Tarihi Araştırma Dergisi**, Sayı 2, 2005, s.91-103.

²⁵⁶ Ayalon, **a.g.e.**, s.77

alanı oluşturmuştur. Her bir siyasi görüşün veya güç odağının görüşlerini ifade eden bir zenginlik oluşmuştur.²⁵⁷

Basın ve siyasi partiler arasındaki ilişkiye gelince, Mısır'da basın kurulacak siyasi partilerin öncüsü olmuştur. Bu anlamda anayasal konumda siyasi temsil oluşana kadar Mısır'da basın önemli bir işlev görmüştür. Kelidar'a göre, halkın ülke yönetimine katılacağı meşru bir kurumun bulunmaması siyasi faaliyetlerin basın yoluyla yayılmasını sağlamıştır. Ülke meselelerinin dile getirilmesinde siyasi parti işlevi gören basın aynı zamanda anti-İngiliz düşüncesinin yayılmasının yasal aracıydı. Mısır gazeteciliği sadece milliyetçilere münhasır bir koruma alanı oluşturmamış, birçok başlıca gazetenin varlıklarını borçlu oldukları diğer grupların savlarını dile getirmesine ortam hazırlamıştır. Bu gazetelerin bazıları Büyük Britanya, Fransa ve Osmanlı Devleti tarafından; bazıları ise Mısır Hıdivi veya muhalif siyasi gruplar tarafından finansal açıdan desteklenmiştir. Özellikle İngiliz işgali döneminde yazılı basın büyümüştü. Bunda yabancı basının sahip olduğu ayrıcalık sayesinde kendine geniş alan bulması ile işgal karşısında Fransızlarca desteklenen muhalif gazetecilerin etkisi vardı.²⁵⁸ Bu dönemdeki muhalefet büyük oranda yabancı basın tarafından dile getirilirken yerli basın henüz bu cesareti kendinde bulamamıştı.²⁵⁹ Diğer taraftan basın milliyetçilerin görüşlerini dile getiren önemli bir araç haline gelmişti. Buna rağmen Cromer 1881'deki sansürü yerel basına karşı kullanmak için gerekli görmemişti.²⁶⁰ Bu anlamda gazeteler serbestçe yayın yapabildiler. Ayrıca 1908'deki Jön Türk devrimi Mısır milliyetçisi basına anayasal hükümet ve İngiltere'den bağımsızlık talepleri hususunda yeni bir ivme kazandırmıştı.²⁶¹

Siyasal Partiler ve görüşlerini ifade eden gazeteler iç içeydi. İlk olarak basın aracılığıyla sesini duyuran siyasi hareketler kurumsallaşmayı tercih etmiştir. El-Ceride'nin Hizb'ül Umme Partisi'ne dönüşmesinden sonra toplumsal kesimi temsil eden birçok gazete siyasi partilere dönüşmüştür. Uzun yıllar milliyetçi politikaların sözcülüğünü yapan El-Liva gazetesi, Mustafa Kâmil zamanında *Hizb'ül Vatani* (Milli Parti)'nin tanınan yayın organı olmuştur. Şeyh Ali Yusuf ise, kurucularından olduğu *El-Müeyyed* topluluğunun Anayasal Reform Partisi haline gelmesine öncülük etmiştir. Böylelikle birtakım grupların

²⁵⁷ Ayalon, **a.g.e.**, s.74-75

²⁵⁸ Kelidar, **a.g.e.**, s.1-2; Chiba, **a.g.m.**, s.1-17.

²⁵⁹ Marsot, **Egypt and Cromer**, s.87

²⁶⁰ Marsot, **Egypt and Cromer**, s.159

²⁶¹ Kelidar, **a.g.e.**, s.11

siyasal fikirlerin savunuculuğunu yapan yayın organları siyasal arenaya bir oyuncu olarak girmiştir.²⁶² Basının nispeten İngiliz işgal döneminde serbest oluşu ve siyasal düşüncelerin rahat bir şekilde tartışıldığı bir ortamı ortaya çıkarması neticesinde basın siyasal figürlerin düşüncelerini dile getirdikleri, siyasi konuları doğrudan tartıştıkları bir laboratuvar sahası sunmuştur. Kurulan siyasi partiler iktidar pratiğini kurumsal bir düzlemde ortaya koyma fırsatı yakalamıştır. Birinci Dünya Savaşı öncesinde milliyetçileri temsil eden iki parti öne çıkmıştır: Hizb'ül Vatani ve Hizb'ül Umme.

1.4.1. Muhafazakâr Milliyetçiler: Hizb'ül Vatani (Milli Parti)

Mısır'ın sosyal tabakalarına bakıldığında, Milli Hareketin başlangıcından bugüne gelen aşamalarında burjuvalar öne çıkmıştır. Bu burjuvalar Avrupa'daki burjuvalardan farklı olarak siyasal bir rol oynamadan oluşmuştur. Mısır orijinli olmayan hâkim bürokratik ve ticari gücü olanlara karşı ortaya çıkmışlardır. Bu yapı tüccar, toprak sahibi ve düşünürlerden oluşmaktadır. Hedef hâkim olan unsurların yerine geçmektir. Ancak bu sosyal tabakanın sadece Mısırlılardan oluşmadığı, ilerde öne çıkacak liderlerin farklı etnik unsurlar taşıdığı görülmektedir.²⁶³ Partinin liderliğini yapan ve toplumu etkileyecek siyasi söylemleri ustaca kullanabilen Mustafa Kâmil'in²⁶⁴ savunduğu fikirler zamanla farklılaşsa da kendisini öne çıkaran fikirleri bu dönemde gelişmiştir. Kâmil, işgalin ancak Fransa veya Mısır'ın hükümrani Osmanlı Sultanı gibi bir başka gücün yardımıyla sonlanabileceğini, Mısır ulusunu öne çıkaran özelliklerin Osmanlı, Müslüman ve Doğulu kimliklerden ayrı olamayacağını düşünüyordu.²⁶⁵

Milli Parti'nin siyaseti üç noktada özetlenebilir: 1- Mısır Meselesi uluslararası bir meseledir. 2-Mısır'da egemenlik sahibi Osmanlı Devleti'dir. 3- Panislamizm daveti etrafında toplanma fikri hakimdir. Mustafa Kâmil Bey Milli Hareketi, Hıdivlik ile İngiliz yönetiminin anlaşmazlığından yola çıkarak halk hareketi seviyesine ulaştıracak bir

²⁶² Kelidar, **a.g.e.**, s.17; Birinci Dünya Savaşı sonrası ise parti yayın organı olarak belli başlı yayın organları öne çıktılar: "El-Siyasa gazetesi ülkenin elitlerinin iç ve dış politika, milli meseleler ile ekonomik ve sosyal konuları tartıştığı etkili bir forum olarak öne çıkmaktadır. Diğer politik gazete El-Belagh, 1923 yılının başında Vefd'i destekleyen çizgisiyle Abdalkadir Hamza tarafından yayın hayatına başlatıldı. Vefd destekçisi diğer yayın organı Kavkab al-Şark, eski bir gazeteci olan Ahmed Hafız Awad tarafından yayına hazırlandı. Kral destekçisi Birlik Partisi'nin yayın organı olan El-İttihad adlı gazetesinin ise yayın hayatı kısa sürmüştü." Ayalon, **a.g.e.**, s.77

²⁶³ Ramazan, **a.g.e.**, s.26

²⁶⁴ Mustafa Kâmil için bkz.: Hourani, **Çağdaş Arap...**, s.225-226; Safran, **a.g.e.**, s.86

²⁶⁵ Hourani, **Çağdaş Arap...**, s.225-226

aşamaya getirmeye çalışmıştır. Belagati güçlü olan Kâmil gazete yazıları ve konuşmalarıyla halkı heyecanlandıran bir lider olmuştur.²⁶⁶ Daha sonra Avrupa ülkelerine yönelerek İngiliz tahliyesi için kamuoyu oluşturmaya çalışmıştır. Akdeniz'in durumunun sadece Mısır için değil tüm dünya için önemli olduğunu, İngilizlerin 1840 tarihli Londra Antlaşması'na²⁶⁷ aykırı şekilde Mısır'da işgal yönetimini devam ettirdiğini belirtmiştir. Ancak Mustafa Kâmil Avrupa'da hayal kırıklığına uğramıştır. Sömürge yarışının doruğa çıktığı günlerde iki ülkenin Sudan'da bir bölgede hâkim olmak adına karşı karşıya geldikleri olayda 1898'de Faşoda Krizi'nin ortaya çıkmasından sonra Fransa'nın İngilizler karşısında geri çekilmesi ve devam eden yıllarda 1904 İngiliz-Fransız Dostluk Anlaşması'nın imzalanması bu hayal kırıklığının sebeplerindendir. Çünkü Fransızlardan denge kurması açısından beklentisi vardı. Yeni güç dengesi arayışları için harekete geçen Kâmil, 1905 yılında Almanya'yı ziyaret etmiş, "medeniyet adına" Mısır meselesine destek bulmaya çalışmıştır. Ülke içinde ise Panislamizm siyasetini savunarak Mısırlıları İslam Birliği etrafında toplamak istemiştir.²⁶⁸

Belirli bir kesime hitap edebilen Hizb'ül Vatani entelektüellerin desteklediği bir parti olarak görülmüştür. Fellahlar partiye ilgi göstermiyordu. Çünkü fellahların İngiliz işgaliyle görece olarak gelirleri artmıştı. Bununla birlikte Kâmil'in iyi bir hatip oluşu etrafında kalabalıkların toplanmasını sağlamıştı.²⁶⁹ Eğitimli Mısırlılar arasında belirgin bir ayrım vardı. Mısır'da eğitim alanlar genellikle Hizb'ül Vatani'nin yanında yer alırken Avrupa'da eğitim almış alanlar ise Hizb'ül Umme'nin yanında yer almıştır. Hizb'ül Vatani taraftarları genel anlamda irticacı olarak nitelendirilmiştir. Bu partinin gazetesi olan el-Liva gazetesinde yeniliklere reformlara karşı bir çizgi oluşmuştur. Gelenekçi olmasına rağmen Hizb'ül Vatani köylülerde çok etki bırakmamıştır. Bunun birinci sebebi, partinin daha çok büyük şehirlerde yoğunlaşması ve faaliyetlerinin özellikle Kahire ve İskenderiye'de olmasıydı. İkinci sebebi ise, İngiliz işgal yönetimi fellahları yatıştırmak adına Angarya-suhra'yı kaldırmasıyla tarım ve ziraat alanında yapılan yeniliklerdi. Eğitim almamış çiftçilerin maddi açıdan düşünmesi normaldi. Ayrıca Mustafa Kâmil'in

²⁶⁶ Charles Adams, **el-İslam ve't tecdit fi Mısır**, Çev: Abbas Mahmud, Lecn'et Tercüme Dairet el-Maarif el-İslamiyye, Kahire, 1935, s.211'den aktaran Ramazan, **a.g.e.**, s.33-34

²⁶⁷ Anlaşma için bkz.: Karal, **a.g.e.**, s.202-203

²⁶⁸ Ahmed Lütfi El-Seyyid, **Kıssat-il Hayati**, El-Hilal, Kahire, s.132-133'den aktaran Ramazan, **a.g.e.**, s.33-34; Mısır üzerindeki İngiliz-Fransız mücadelesi 1904 İngiliz-Fransız anlaşması ile bitiyor ve her ikisinin de kazanacağı bir çeşit iş birliğine evriliyordu. Armaoğlu, **a.g.e.**, s.62

²⁶⁹ Ramazan, **a.g.e.**, s.34

Türkiye'ye sadık kalması fikrine karşı Mısır'da toprak zengini Türklerin fellahlar üzerindeki tahakkümünü hatırlatması bakımından partiye olumsuz bir yaklaşım söz konusuydu. Daha sonra parti liderliğine gelen Muhammed Ferid tarafından 1909 yılında işçiler derneği kurulduğunda Hizb'ül Vatani işçilerin desteğini almıştır. Hizb'ül Vatani taraftarları daha çok öğrencilerdi. Butros Gali suikastında²⁷⁰ bu açıkça görülmüştür.²⁷¹

Hizb'ül Vatani karizmatik lideri tarafından yönlendiren bir hareketti. Dolayısıyla Mustafa Kâmil'in kişisel özellikleri partinin politikalarına etki etmişti. Kâmil hem ayanları hem öğrencileri hem de devlet memurlarını yanına almayı başarmıştır. Özellikle gençlerin coşkuyla hitabetinden etkilendiği Kâmil, yetenekli bir diplomat ve gazeteciydi. Yazılarına ve konuşmalarına bakıldığında siyasal kavramlardan oluşan söylem göze çarpmaktadır.²⁷² İlk başta Kâmil, Hıdiv'in de mali desteği ile Avrupa kamuoyunun dikkatini işgale çekmek amacıyla Paris'e giderek bir basın kampanyası düzenlemiştir. Kampanya istenilen neticeyi vermemiştir.²⁷³ Hukuk eğitimini Fransa'da tamamlamış ve kusursuz bir hatip ve gazeteci olarak İngiliz işgaline karşı önemli bir muhalefet gösteriyordu. Mısır yurtseverliğini ve toprak milliyetçiliğini öne çıkaran Kâmil, Mısır kamuoyunda siyasal bilinci ayakta tutmaya çalışıyordu.²⁷⁴ Almış olduğu hukuk eğitiminden dolayı meseleye hak ve yükümlülükler açısından yaklaşıyor, İngilizleri ikna ederek işgalin sonlanacağına inanıyordu. 1896 yılında İngiliz devlet adamı Gladstone'a bu amaçla bir mektup göndermişti.²⁷⁵

Kâmil için İngilizler Mısır halkının düşmanıydı ve bu düşmanlık işgal sona ermeden bitmeyecekti. İngilizlerin varlığı reformlar için gerekli değildi ve Mısırlılar onlar olmadan bu reformları hayata geçirebilirdi. "Koşulsuz şartsız tahliye" onun sloganı oldu ve ölümünden sonra da bunun etkisi uzun süre devam etmiştir. İngiltere'nin gücüne ve planlarına karşı Kâmil, dış dünyadaki 'liberal vicdan'a seslenmiştir. Özellikle Fransa bir

²⁷⁰ Mısırlı Kıpti siyasetçi ve devlet adamı. Sudan ile yapılan anlaşma ve 1906 yılında meydana gelen Dinşevay Olayı sonrası kurulan mahkemedeki rolü başta olmak üzere İngilizlerle yaptığı iş birliği nedeniyle genç bir eczacı ve ateşli bir milliyetçi olan İbrahim Nasif el-Vardani tarafından vurularak öldürülmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz.: http://acta.bibl.u-szeged.hu/50005/1/mediterranean_026_079-088.pdf , Erişim Tarihi: 3 Aralık 2021

²⁷¹ Ramazan, **a.g.e.**, s.34-36

²⁷² Fethi Rıdvan, **Kifahena al-Vatani fi nisfi Qarn**, Dar'uş Şuruk, Kahire, 1947, s.73-74'den aktaran Ramazan, **a.g.e.**, s.34; Safran, **a.g.e.**, s.85

²⁷³ Marsot, **a.g.e.**, s.78

²⁷⁴ Cleveland, **a.g.e.**, s.122

²⁷⁵ Goldschmidt Jr., **a.g.e.**, s.55

dengeleyici güç olarak Avrupa kültürünün merkezi ve Fransız Devrimi'nin çıktığı yer olması nedeniyle önemliydi.²⁷⁶ Mısırlılar Batılı değerleri benimseyerek liberal ve demokratik bir sistem inşa edebilirdi. Bu amaçlara ulaşabilmek için kendi kendini yöneten bir ülke olması ve bunu elde edebilmek için Avrupa'nın desteğini umuyordu. Mustafa Kâmil bu anlamda İngiliz hegemonyasını kırmak adına Fransa'ya yanaşmıştı.²⁷⁷

İngiliz işgaline karşı etkili bir silah olarak pan-İslamcı ideolojiden etkilenen Kâmil, liderlik ettiği Milli Hareket için Sultandan da mali destek almıştır.²⁷⁸ Mustafa Kâmil ve Hizb'ül Vatani ileri gelenleri Sultanın himayesinde bir İslam birliğini savunuyorlardı. Aslında Kâmil'de Mısır milliyetçiliğinden ziyade Osmanlıcılık fikrinin baskın olduğu anlaşıyordu.²⁷⁹ Panislamizm siyasetini kamuoyunda ortaya koymaya çalışıyordu. Mustafa Kâmil konu hakkında İskenderiye'de 22 Ekim 1907 yılında “*Türkiye kendi haklarını İngiltere'ye feragat ederse ya da Fransız-İngiliz Anlaşması gibi bir anlaşma yaparsa Mısır'ın geleceğine ne olacaktır. Tabi ki bir İngiliz vilayeti haline dönüşecektir.*”²⁸⁰ şeklinde demeç vermiştir. Daha sonraki fikirlerine bakıldığında Müslümanların Sultanın etrafında toplanması gerektiğini belirten Kâmil, böyle olması durumunda büyük güçlerin Mısır'da rahat hareket edemeyeceğini ve Mısır'ın bağımsızlığının dış etkilerden kurtulmuş bağımsız Türkiye ile aynı ölçüde önemli olduğunu düşünüyordu.²⁸¹ Hizb'ül Vatani lideri Mustafa Kâmil, Osmanlı güçlü olursa Mısırlıların İngiliz işgalinden kurtulacağına inanıyordu. Parti programında Osmanlı ile iyi ilişkiler kurmak, aradaki bağı kuvvetlendirerek Mısır'daki Osmanlı hâkimiyetini sürdürmek amaçlanmıştı. Türklerin Mısır'daki haklarından asla vazgeçmemeleri ve bunu İngilizlere devretmemesi gerektiği vurgulanmış, aksi halde Mısır'ın tamamen İngiliz toprağı olacağı belirtilmişti.²⁸²

Kelidar'a göre Kâmil, Osmanlı egemenliğini savunmakla ‘Mısır Mısırlılarındır’ sloganı arasında bir tezat görmüyordu. Onun çağrısı açıkça İngiliz hakimiyetine ve aşamalı reformu savunan onların Mısırlı destekçilerine karşı yapılmıştı.²⁸³ Hareketin en belirgin

²⁷⁶ Hourani, **Arabic thought...**, s.203-204

²⁷⁷ Hourani, **Arabic thought...**, s.353-354

²⁷⁸ Mansfield, **a.g.e.**, s.163

²⁷⁹ Yunan Lebib Rızık, **Tarih Mısır Beyn el-Fıkr ve el-Siyase**, Kahire, Dar el-Kitap el-Vesâik el Kavmiyye, 2009, s.162

²⁸⁰ Yusuf Halili, **Mustafa Kâmil Hutbeleri**, yayın evi yok, 1957, s.256'dan aktaran Ramazan, **a.g.e.**, s.34

²⁸¹ Hourani, **Çağdaş Arap...**, s.230-231

²⁸² Ramazan, **a.g.e.**, s.22-34

²⁸³ Kelidar, **a.g.e.**, s.16

özelliği işgale karşı çıkarken Osmanlı Hilafeti'ne bağlı kalmasıydı. İttihad-ı İslam fikrinin etrafında toplanan hareket Osmanlı Devleti'ni zayıflatacağını düşündükleri Arap milliyetçiliği ve Türkçülük akımlarına karşı bir sempati beslememişti.²⁸⁴ Hourani'ye göre Kâmil de döneminin diğer milliyetçileri gibi Mısır'ın birliği için bir ulusa mensup olma ve ona aidiyet hissettirecek unsurlarının farkındaydı. Avrupa medeniyetinin esasını oluşturan vatanperverlik ruhunun -vataniyye- nesnesi Mısır toprağıydı ve bu ruh sadece din ve dil ile açıklanamazdı.²⁸⁵ Kâmil'e göre Mısır bağımsız bir ülke olmayı en az Avrupalılar kadar hak etmişti. Özellikle 1798'de Fransız işgalinden başlayarak Mısır'ın tarihiyle övünen genç lider Mısırlıların bir ulusu temsil edecek özelliklere sahip olduğunu iddia ediyordu.²⁸⁶ Kâmil, vatanseverliği dini mistisizm çerçevesinde duygu ve terimlerle tanımlamayı tercih etmiş, kısmen milliyetçiliği vatanseverlik anlamında kullanmıştır. Milliyetçiliğin İslam'la çelişmek yerine tamamlayıcı özelliği olduğuna samimiyetle inanmıştır. O, İslam'la milliyetçiliğin sadece etik-duygusal yönlerini dikkate almış, ortak bir noktanın belirgin bir şekilde ortaya çıkmadığı bu iki gücün kurumsal ve doktriner sonuçlarını göz ardı etmiştir. Safran, Mustafa Kâmil'in milliyetçiliğin temellerini yok sayan anlayışının Panislamizmi desteklemesinde ortaya çıktığını, Panislamizmin temelinde yatan ortak bir dine dayalı ümmet kavramı ile milliyetçiliğin temelindeki modern ulus kavramı arasındaki çelişkiyi fark etmediğini belirtmiştir. Mustafa Kâmil'in milliyetçilik temelinde Mısır düşünsel hayatına kattığı belirsiz göndermelerden ziyade onun eğitilmiş nüfusu bağımsızlık, vatanseverlik, meşrutiyet ve Batı eğitimi sloganları etrafında harekete geçirmedeki rolünün kendisini önemli bir konuma getirdiğini ortaya koyduğunu ifade etmiştir.²⁸⁷

Kâmil, Mısır'ın sadece dış destek yoluyla başarılı olamayacağını, kendilerinden kaynaklı bir güçleri olmadıkça dış desteği beklemenin anlamsız olduğu sonucuna varmıştı. 1908 yılındaki İttihat ve Terakki iktidarı İngiltere'ye Hizb'ül Vatani ile Osmanlı Sultanı arasındaki bağı kesme fırsatı vermiştir. Ahmet Muhtar Paşa'nın istifası ile birlikte ilişkiler kopmuştur. Yeni Osmanlı sadrazamı, Mısırlılardan II. Abdülhamit ve Osmanlıcılık ile ilişkili olan kişilerin Mısır'daki yeni Osmanlı Devleti temsilcisiyle irtibat kurmasını engellemiştir. İstanbul'daki İngiliz sefiri bu durumu görüşmek üzere Osmanlı

²⁸⁴ Ferid, **a.g.e.**, s.IV

²⁸⁵ Hourani, **Çağdaş Arap...**, s.232

²⁸⁶ Tignor, **a.g.e.**, s.236-237

²⁸⁷ Safran, **a.g.e.**, s.87-90

başkentinde bizzat sadrazamı ile yaptığı görüşmede bunu talep etmiştir. Sefirin ilk isteği, Osmanlı temsilcisinin Hizb'ül Vatani ile temas kurmamasıydı. Diğeri de Mısır'daki yeni Osmanlı temsilcisinin İngiltere Temsilcisi ile iyi ilişkiler içinde olmasıydı. Bu realiteden sonra Mısırlılar Türklerden ümidini kesmeye başlamıştır.²⁸⁸ İttihat ve Terakki iktidarı Hizb'ül Vatani için Osmanlı bağıny yeniden gözden geçirdiği dönem olmuştur.

Aynı düşünceyi paylaşanlar da döneminde Mustafa Kâmil kadar halkın üzerinde etkiye sahip kimse olmamış ve ölümüyle birlikte milliyetçi parti toparlanamamıştır. Kâmil, 1914'ten önceki çalkantılı geçen yıllarda İngilizler ve hıdivler tarafından hesaba katılması gereken bir siyasal figür olmayı başarmıştır. Kâmil, Arap meselesinin 1908'de imparatorluk içinde önemli bir sorun olarak ortaya çıkmasından hemen önce ölmüştür. Kâmil'in ölümünden sonra 1908'de Milli Parti'nin başına geçen Türk asıllı Muhammed Ferid²⁸⁹ "1882 yılında Arabiyyun'un (Urabi Paşa taraftarları) yapmaya çalıştığı ve başarısız olduğu şekildeki gibi" değil, hedeflerini zamana yayarak bağımsızlığın gerçekleşeceğine inanıyordu.²⁹⁰ Kâmil sonrasında partide öne çıkan güç Oxford'da Arapça okutmanlık yapan ve etkili bir hatip olan Abdülaziz Caviş'di. Aslen Tunuslu olan Caviş, Mustafa Kâmil'in benimsediği Panislamizm ve pan-Osmanlılık anlayışını geliştirmeye devam etmiştir.²⁹¹ Mustafa Kâmil'den sonra *Hizb'ül Vatani*'nin lider kadrosunda olan bu iki isim, seleflerinin Arapçı olmayan ve Osmanlı yanlısı tavrını sürdürmüştür. 1908'deki anayasal devrimden sonra imparatorluktaki yeni rejimle ortak bir amaç etrafında toplanmaya çalışmış ancak başarısız olmuşlardır. 1910'ların başında Mısır'dan ayrıldıktan sonra İstanbul'da Osmanlı'nın antiemperyalist propagandası çabalarına desteklemişlerdir.²⁹²

Arap-Osmanlı ilişkileri bağlamında Kâmil'in dile getirdiği görüşlerine bakıldığında Osmanlı yanlısı tavrı açıktır. 1898 yılında yaptığı "Doğu sorunu" *Al-masala al-Sharkiyya*

²⁸⁸ Lebib Rızk, **a.g.e.**, s.163

²⁸⁹ Mustafa Kâmil'in ölümü ile partinin başına Muhammed Ferid geldi. Yeni lider 1910'de Lord Kishner'in baskısıyla yurtdışına çıkmak zorunda kalmıştı. Bu tarihten sonra Hizb'ül Vatani zayıflamaya başladı ve Birinci Dünya Savaşı ile gücünü tamamen yitirdi. Parti Başkanı Avrupa'da olduğundan savaş boyunca İngilizler rahat bir şekilde Mısır'ı herhangi bir engelle karşılaşmadan yönetmiştir. Ramazan, **a.g.e.**, s.36

²⁹⁰ Ferid, **a.g.e.**, s.XXVIII

²⁹¹ Hourani, **Arabic thought...**, s.208; Jankowsky, **a.g.e.**, s.250-251

²⁹² Jankowsky, **a.g.e.**, s.251; Mustafa Kâmil'in ölümü sonrası Milli Parti zayıfladı. Bunu ikame edecek yeni bir milliyetçi anlayış Cromer tarafından desteklendi. Avrupa'da eğitim görmüş ve başta Ahmed Lütfi Seyyid, Taha Hüseyin ve Muhammed Hüseyin Heykel'in bulunduğu yeni nesil aydınlar-liderler İngilizlerle iş birliği yapan daha az ılımlı bir milliyetçiliği takip etti. Tibi, **a.g.e.**, s.181

çalışması, Osmanlı Devleti'ni parçalamak ve Mısır'ı İngiliz hakimiyetine sokmayı amaçlayarak Arap halifeliği kurulmasını tasarlayan harekete karşı bir söylem içeren ve Avrupalı rakiplerine karşı sağlam bir savunmaydı.²⁹³ Zamanla Milli Hareket'i de içine alan işgale karşı duruş zayıflamıştır. Ancak Avrupa'dan eleştirilerine devam ederek verilen sözlerin tutulmasını isteyen Mustafa Kâmil'in direnci hep canlı kalmış ve İngiliz işgalinin son bulmasını isteyen halkına destek olmuştur.²⁹⁴ Partinin Milli Hareket üzerindeki etkisi Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla son bulmuştur. Şartlar partinin düşüncesinin aleyhine gelişmiş ve liderleri Muhammed Ferid, ortadan kaybolmuştu. Halkta müzakere karşıtı düşünce artık taraftar bulmamaya başlamıştı. Parti ileri gelenleri savaş sonrası düzenlenecek konferansa katılarak müzakere yapmanın uygun olduğunu anlamışlardı. Artık Milli Hareket zamanın koşullarını yorumlayan Saad Zağlul önderliğindeki Vefd etrafında toplanacaktı.²⁹⁵

1.4.2. ılımlı Milliyetçiler: Hizb'ül-Ummе (Millet Partisi)

Etkili bir siyasal hareket olarak ortaya çıkan partinin taraftarları ilk olarak *El-Ceride* gazetesi etrafında toplanmıştır. Bu gazete 6 ay sonra 1907 tarihinde bir siyasal partiye dönüşmüştür. Hizb'ül Ummе (Millet Partisi) adıyla kurulan siyasal partinin lideri Ahmed Lütfi Seyyid, 19. asrın son çeyreğinde Abdüh'la tanışarak onun öğrencisi olmuştu. 1889'da Hukuk Okulu'na²⁹⁶ gönderilen Lütfi Seyyid daha sonra siyasal hayata Mustafa Kâmil hareketine karşı bir grup ılımlı milliyetçi ile birlikte partiyi kurmuştur.²⁹⁷ Milliyetçiliği liberal felsefe temelinde halk egemenliği doktrinini de içine alacak şekilde sağlam bir temelde ancak Lütfi Seyyid tarafından ortaya konulmuştur.²⁹⁸ Mısır'ın ilerlemesi için Avrupa medeniyetinin ilkelerinin aktarılması gerektiğine inanan Seyyid'in düşüncesindeki zorluk bunu hayata geçirirken geleneksel yaşam biçimleri ile modern bilimsel hareket tarzını uzlaştırmaktı.²⁹⁹ O, geleneksel İslam'ı siyasal kavramlardan

²⁹³ Jankowsky, **a.g.e.**, s.250-251

²⁹⁴ Ferid, **a.g.e.**, s.XXVII

²⁹⁵ Ramazan, **a.g.e.**, s.34-36

²⁹⁶ Arap ülkelerindeki hukuk okulları, siyasal düşünce ve eylemin merkezi konumunu kazanmıştı. Milli Parti (Hareket el-Vataniyye)'nin önderi Mustafa Kâmil ve sonraki başbakanlardan, Servet ve Sıdkı Paşalar burada yetişmiştir. Bkz.: Hourani, **Çağdaş Arap...**, s.196

²⁹⁷ Hourani, **Çağdaş Arap...**, s.196

²⁹⁸ Safran, **a.g.e.**, s.90

²⁹⁹ Jamal Ahmed, **a.g.m.**, s.114-116

tamamen koparmayı göze almış ve toplumun beklentilerini karşılayacak ideolojinin milliyetçilik olduğunu düşünmüştü.³⁰⁰

Jankowsky'e göre, parti liderinin Osmanlı Devleti'ne karşı bağlılığı zayıftı. Onun düşüncesinde tezat bir biçimde din ile tamamen Mısır merkezli olan seküler milliyetçilik iç içeydi. Mısır'ı tek başına bir ulus olarak görmüş ve Mısır'da yaşayan farklı etnik grupları ülkelerine karşı siyasal bir bağlılık taşıyan benzersiz bir topluluk olarak tanımlamıştır. Başka bir ülkeye bağımlılığı tamamen reddetmiştir.³⁰¹ Seyyid, Panislamizm düşüncesini kabul etmemiş, bunu Müslümanların sonradan benimsediği bir ideoloji olarak görmüştür. Tek menfaatin Mısır üzerinde olması gerektiğini, 20. asırda birliğin itikat-inanç üzerine değil, menfaat üzerine kurulması gerektiğine inanmıştır.³⁰² Lütfi Seyyid, Mısır'ın Osmanlı Devleti ile bağını kesmesini, sadece Mısırlılarla bağımsızlık mücadelesi yapması gerektiğini savunmuştur.³⁰³ O, açık bir şekilde Mısır'ı merkeze koyan bir milliyetçi yaklaşımı benimsemiştir. Panislamizm değil, Panmısırizm "el camia el mısriyye" ilkesini benimsemiştir. Lütfi Seyyid'in Osmanlı'nın Mısır egemenliği konusundaki tutumu bu ilkesinden anlaşılabilir. Türklerden bir beklenti içerisinde olduklarını ancak hiçbir sonuç elde edemediklerini belirtmiştir. Panislamizmin din merkezli bir düzenin kurulmasını öngörmesini çok eleştirmiştir. Din merkezli değil kendi çıkarlarını gözetten bir noktada buluşmaları gerektiğini belirtmiştir.³⁰⁴ *"Türkiye'nin menfaatini düşünen Mısırlı kendi ülkesinin menfaatini daha mı az düşünmeliydi? Bu durumda kendi menfaatinden feragat etmiş olmuyor mu?"* diye durumu sorgulamıştır.³⁰⁵

Seyyid, Mısır'ın özerk yapısına dair kazanımları konusunda oldukça hassastı. 1908'de meşrutiyet ilan edildiğinde el-Hareket el-Vataniyye (Hizb'ül Vatani) liderleri Osmanlı meclisinde bir temsilci bulundurulmasını istemişlerdi. Buna karşı Osmanlı Devleti'nin verdiği fermanlarla egemenliğini muhafaza ettiği Mısır'da dahili olarak da özerklik yapısının olduğunu, Osmanlı'nın sadece dış siyasette Mısır'ı temsil edebileceğini, temsilci olması durumunda Osmanlı Mebûsan Meclisi'nde alınan kararların kendilerini bağlayacağını, bunun da şu ana kadar Mısır'ın kazanımlarına ters olduğunu düşünerek

³⁰⁰ Safran, **a.g.e.**, s.97

³⁰¹ Jankowsky, **a.g.e.**, s.252

³⁰² Eş-Şillak, "Safahat Matviyye...", s.142

³⁰³ Ramazan, **a.g.e.**, s.28

³⁰⁴ Eş-Şillak, **a.g.e.**, s.142

³⁰⁵ Eş-Şillak **a.g.e.**, s.37

itiraz etmiştir.³⁰⁶ Hizb'ül Umme, anayasa ve parlamentonun kurulmasını acil bir konu olarak görmemiş, Mısırlıları yetiştirmeyi daha öncelikli görmüştür.³⁰⁷ Partinin taraftarları bağımsızlık siyasetlerini halk üzerinden kurmak istemiştir. Lütfi Seyyid, Hıdiv Abbas Hilmi'ye yazdığı raporda Mısır'ın kendi çocukları olamadan bağımsızlığa kavuşamayacağını belirtmiştir. Bu nedenle vatan için Hıdiv'in genel eğitimle ilgilenmesini talep etmiştir.³⁰⁸ 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanı Mısır aydınlarına ve idarecilerine etkisinin yanında Mısır halkını da içine alan geniş kesimlerde heyecan uyandırmıştır. Çünkü Türklerin meşrutiyet kapsamında elde ettikleri özgürlüklerin benzerini istemişlerdi. Mevcut siyasal partiler İstanbul'a tebrik mesajlarını iletmış, oradaki anayasa çalışmaları Mısır siyasetinde gündem olmuştur. Dönemin İngiliz hükümeti yetkilileri ise Osmanlıdaki anayasa çalışmalarını küçümseyerek bunun Genç Türklerin bir oyunu olarak nitelemiştir.³⁰⁹

Hizb'ül Umme ile Hizb'ül Vatani arasında işgalci güce yaklaşımlarında önemli farklılıklar bulunuyordu. Hizb'ül Umme, aktif bir İngiliz karşıtlığı gütmüyordu. Mısırlıların ekonomik, entelektüel ve tarımsal birtakım alanları önceleyerek gelişmelerini sağlamaları gerektiğini belirten parti, bu şekilde kendilerini değiştirerek bağımsızlığın kazanılacağını savunuyordu.³¹⁰ İngilizler, Hizb'ül Vatani'nin İstanbul ile ilişkilerinin iyi olmasından yola çıkarak ona alternatif bir siyasal örgüt olarak Hizb'ül Umme'yi desteklemiştir.³¹¹ Hizb'ül Vatani, İngilizlerin Mısır'dan ayrılmadığı sürece onlarla diyalog kurulmaması taraftarıyken Hizb'ül Umme İngilizlerin istediği müzakereci tavrı sergilemişti. Cromer Hizb'ül Umme için İslami Mısır'ı değil, yeni Mısır'ı talep ettiklerini

³⁰⁶ Eş-Şillak **a.g.e.**, s.143

³⁰⁷ Eş-Şillak **a.g.e.**, s.146

³⁰⁸ Ramazan, **a.g.e.**, s.41-43

³⁰⁹ Eş-Şillak, "Safahat Matviyye...", s.153-160

³¹⁰ Ramazan, **a.g.e.**, s.43

³¹¹ Lebib Rızık, **a.g.e.**, s.167; Aydınların kendi aralarında neden ittifak yapmadıkları konusunu Seyyid belirli sebeplere dayandırmaktadır: İlki, 1904'teki Fransız-İngiliz Anlaşması Fransa'dan beklentileri düşürmüştü. İkincisi, egemenlik sahibi Osmanlı'nın güçsüz oluşu ve son olarak Hıdiv'in teslimiyetçi duruşu aydınları derinden etkilemişti. Bu pürüzler aralarında kuracakları ittifakları zorlaştırmıştır. Ayrıca 1906 yılındaki Taba Olayında Osmanlı Devleti'nin Mısır aleyhine olan tutumu bu ayrılığı güçlendirmişti. Bu olay neticesinde Mısır'ın kontrolünde bulunan Akabe Kalesi Mısır'daki İngiliz işgalinden ötürü yapılan itilâfnâmeyle doğrudan Osmanlı Devleti'ne bağlanmıştı. Bu dönemde her aydın kendi yönünü çizmeye başlamıştır. Seyyid, Abduh'ın ıslahatçı düşüncelerinden etkilenmişti ve dolayısıyla Osmanlıya ve Hıdiv'in karşısında yer almıştı. Ona göre, bağımsızlık meselesini ancak Mısırlılar başarabilirdi. Bu amaçla Hıdiv'e mektup yazarak eğitim alanında büyük bir atılım yapılması gerektiğini söylüyordu. Bu fikirlerini Saad Zağlul, Kasım Emin, İbrahim el-Hilbavi, Talat Harb ve Hasan Abdürrazık da paylaşıyordu. Bu düşüncüyü takip edenler İngilizlerle anlaşarak diplomasi yoluyla bağımsızlığın kazanılacağına inanıyorlardı. Ahmed Zekeriyya Eş-Şillak, "Safahat Matviyye...", s.138-139

yazmıştı. Cromer'in Hizb'ül Umme'ye yakınlığını öne çıkaran Bargouti partiyi Lütfi Seyyid'in değil, Cromer'in kurduğunu iddia etmiştir.³¹² Ayrıca Cromer bu partinin adamlarını Panislamizm düşüncesinden yoksun olduklarını ve Muhammed Abduh'un adamları olarak nitelendirmekle beraber, partiyi Mısır milliyetçilerinin umudu olarak görmüş ve bu ılımlı milliyetçileri "Avrupalı reformcuların doğal müttefikleri" olarak tanımlamıştır.³¹³ Seküler ve ılımlı milliyetçilerin toplandığı Hizb'ül Umme, Cromer tarafından destekleniyordu. 1912 Libya'daki Osmanlı-İtalya savaşında Hizb'ül Umme inanç siyasetine karşı çıkar siyasetini öne alarak İtalyanları desteklemişti.³¹⁴ Ama İngilizler hakkındaki beklentinin sonucu hayal kırıklığı olmuştur. Cromer yazmış olduğu kitabında³¹⁵ Mısır halkından iyi şekilde bahsetmemesi ve diğer taraftan Cromer sonrası atanan İngiliz Başkonsolos Eldon Gorst'un kendilerini desteklememesi üzerine Seyyid, bu sefer Hıdiv'le iş birliği içine girmeye çalışmıştır. Bu iki durum Lütfi Seyyid için İngiliz yönetimi hakkında önceden sahip olduğu olumlu görüşlerinde kırılmaya sebep olmuştur. Bağımsızlığın zor olduğunu, İngilizlerin *islahçı* değil, *istismarcı* (yatırımcı) olduklarını anlamıştı. Bir güven kaybı yaşamış ve İngilizlerin Mısır'ın çıkarlarını önceleyen kendi siyasetine karşı olduklarını idrak etmişti.³¹⁶ Seyyid, 1912'de Başbakan Rüşdi Paşa ile görüşerek Mısır'ın Osmanlı'dan bağımsız olmasını ve Hıdiv'in kral olarak tanınmasını talep etmişti. Rüşdi Paşa bu teklifi Hıdiv'e sunmuş, Hıdiv ise buna yönelik bir komisyon kurulmasını istemiştir. Fakat iki nedenden dolayı bu fikir benimsenmemiştir. Birinci sebep zamanın uygun olmadığı gerekçesiyle Lord Kischner tarafından reddedilmesi; ikincisi ise, Mısır halkının Türkiye'ye bağlılığın hala canlı olmasıydı.³¹⁷

Parti ileri gelenleri içerisinde birçok toprak zengini bulunmaktaydı.³¹⁸ Esasen Hizb'ül Umme iki unsurdan oluşmaktadır. Birincisi özgür düşünceleri olan aydın sınıfı, diğeri ise bol topraklara sahip olan Mısır kökenli ayan sınıfı. Ama daha çok partiyi yöneten ilkiydi. Hizb'ül Umme'nin iki ana hedefi vardı. Birincisi, anayasa talebi; zira anayasa bahsettiğimiz aydın sınıfının iktidara ulaşmasını sağlaması açısından önemliydi. Hizb'ül

³¹² El-Bargouti, **a.g.e.**, s.62-64

³¹³ Ramazan, **a.g.e.**, s.41; Jamal Ahmed, **a.g.m.**, s.114-116

³¹⁴ Lebib Rızk, **a.g.e.**, s.165

³¹⁵ Evelyn Baring Cromer, **Modern Egypt**, Norwood Press, New York, 1916

³¹⁶ Eş-Şillak, **a.g.e.**, s.145-146

³¹⁷ Örneğin Trablusgarp Savaşı'nda Türkiye'ye Mısır halkı tarafından bağış kampanyası yapılmıştır. Ahmed Lütfi el-Seyyid, **Kıssat-il Hayati**, El-Hilal, Kahire, s.132-133'den aktaran Ramazan, **a.g.e.**, s.33-34

³¹⁸ Safran, **a.g.e.**, s.91

Vatani'nin tek düşmanı İngilizlerken, Hizb'ül Umme İngilizlerle birlikte Hıdiv'i hedef almıştır. İkinci ana hedefi ise gerek Türkiye'den gerek İngiltere'den bağımsız olmaktır. Ayrıca Panislamizm davası Mısır halkının bağımsızlığı için tezatlık teşkil etmekteydi. Ancak Mısır'ın dış meselelerinde Osmanlı egemenliğini tanımakla beraber, Hizb'ül Umme Mısır milliyetçiliği bayrağını tam bağımsızlık ölçeğinde kaldırıyordu.³¹⁹ Bağımsızlığa ulaşmak amacıyla ticaret, sanayi, yargı, yönetim ve eğitim alanında yenilik yapılırsa tam istiklal ancak gerçekleşmiş olacaktı, yoksa laftan öteye geçmeyecekti. Maksat, Mısır'ın bütün unsurlarının devlet kadrolarında yer almasını sağlamaktır. Böylelikle daha kolay istiklale kavuşulacağına inanılıyordu.³²⁰

Diğer öne çıkan rakip parti Hizb'ül Vatani işgale karşı bir nefret duygusu geliştirdiği ölçüde Mısır milliyetçiliğinin temellerini atabilmişti. Hizb'ül Vatani işgali defetmek için uğraşırken Hizb'ül Umme daha kapsamlı bir mücadeleye girerek yeni Mısır'ın temellerini inşa etmeye çalışıyordu. Aslında birbirlerini tamamlıyorlardı. Bu tohumların atılması 1919'daki devrimle birlikte Birinci Dünya Savaşı sonrası şartlarda her iki partinin emelleri için uygun bir ortam sağlayacaktı. Savaşın önce tam bağımsızlık düşüncesi sadece siyasetçilerin ve aydınların zihninde varken, savaşın sonra küçük çiftçilerin dahil olduğu geniş bir kesim hem Türkiye'den hem de İngiltere'den bağımsızlığın ve egemenliğin kazanılması istemiştir.³²¹ Mısır'da milliyetçiliğin icraat anlamında gerçek adımı Seyyid sayesinde atıldığı söylenebilir. Bu düşünceleri daha sonra Mısır siyasetinde belirleyici olan Saad Zağlul ve Kasım Emin gibiler tarafından benimsenmiştir.

³¹⁹ Ramazan, **a.g.e.**, s.41-43; Seyyid, Hıdiv hakkında; Mısır'ın fiilen değil, ismen yönettiğini- *Yemluk la yahkum*- belirtiyordu. İngilizlerin ise fiilen yönettiğini ve İngilizlere teslim olmadan barışçıl bir şekilde müzakere yolunun açık tutulmasını savunuyordu. Ahmed Zekeriyya Eş-Şillak, "Safahat Matviyye...", s.146

³²⁰ El-Ceride, 29 Nisan 1907'den aktaran Ramazan, **a.g.e.**, s.43

³²¹ El-Ceride, 29 Nisan 1907'den aktaran Ramazan, **a.g.e.**, s.46

İKİNCİ BÖLÜM

MISIR'IN BAĞIMSIZLIK MÜCADELESİ

2.1. Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Mısırlıların Tutumu

Osmanlı Devleti 19. asırda büyük güçlere karşı tek başına karşı koyamayacak kadar zayıflamıştı. Bu asırda büyük bir gücün yine başka bir büyük güçle karşı karşıya getirilmesi şeklinde ortaya çıkan denge politikası sayesinde devletin ömrü 20. asrın başlarına kadar taşınabilmişti. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce bloklaşan Batılı güçler büyük bölümünü Osmanlı Devleti'nin yönettiği Ortadoğu coğrafyası için çeşitli amaçlar taşıyordu. Çıkarların çatışmasından kendi bloklarının kazanacağı iş birliği düzenini hâkim kılmak için anlaşılan bu ittifak Osmanlı Devleti'ni zorunlu olarak Almanya'ya yaklaştırmıştı.³²²

19. asırda gelişen siyasi olaylarda Mısır diğer Arap ülkeleri arasında öncü rol oynamasına rağmen bağımsızlık için uzun ve zorlu bir süreç geçirmiştir.³²³ Birinci Dünya Savaşı'nda Mısır'ın pozisyonu hem psikolojik açıdan hem askerî açıdan oldukça karmaşıktı. Mısır'da uzun yıllar süren İngiliz tahakkümü Mısırlıların kimliğini ve milli gururunu şekillendirmiştir. Savaşın şartları Mısır'da milliyetçi mücadeleyi canlandıracak uygun ortam oluşturmuştu. Uzun yıllar İngiliz hegemonyasının ortaya çıkardığı diktatör rejim ve Mısır halkının ekonomik olarak çok kötü durumda olması bu siyasal kültür zeminini hazırlamıştır.³²⁴ Himaye kararı ile birlikte Mısır, savaşta İngiliz askerlerinin önemli bir üssü olmuştur. Bu karar bazı Mısır milliyetçileri tarafından takdirle karşılanmış, zira bunu bağımsızlık için önemli bir aşama olarak görmüşlerdi.³²⁵ Savaş esnasında Zağlul'un da aralarında bulunduğu ılımlı milliyetçiler ve eğitilmiş Mısırlılar İngiltere lehinde hareket etmiştir.³²⁶ Zira milliyetçilerin İngilizler lehine olan tavrı seküler anlayışı benimsedikleri andan itibaren başlamıştı. Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı esnada Mısır'ın teknik olarak hâkimi Osmanlı Devleti olmasına rağmen savaşın başında tarafsız kalsa da İngiltere'nin karşısında yer alacağı gerçeği ortadaydı. Türkçü olarak bilinen Hıdiv savaş

³²² Armaoğlu, **a.g.e.**, s.99-101

³²³ Goldschmidt Jr. ve Davidson, **a.g.e.**, s.331

³²⁴ Botman, **a.g.e.**, s.26

³²⁵ Ahmed Ahmed Garfy, **Mısır'ın Osmanlı Devleti'nden Kopuşu**, Hitapevi Yayınları, Ankara, 2021, s.77

³²⁶ Bearce Jr., **a.g.t.**, s.57

başladığı sırada başkent İstanbul'daydı, ama kendisine ulaşamıyordu. Mısır'da kontrolü tamamen İngilizlerin elinde bulunduğundan İngiltere'nin Almanya'ya 2 Ağustos 1914'te savaş ilan etmesinden bir gün sonra Kral Naibi olarak hareket eden Rüşdi tarafsız olması beklenirken Almanya'ya karşı savaş ilan etti.³²⁷ Bu tarihte Osmanlı Devleti henüz savaşa girmemişti. Bu hassas durum karşısında İngiliz hükümeti Mısır'da yeni tedbirler aldı. Bu sırada Mısır'daki komutan General Maxwel 2 Kasım 1914'te sıkıyönetim ilan etti. Mısır'ın hukuki durumu 1840 tarihli Londra Antlaşması gereği İngiltere'den başka Rusya, Prusya ve Fransa'yı ilgilendirdiği için savaş durumunda olmadığı ülkelerin rızasını alması gerekiyordu. İngiltere her iki ülkeyi tatmin edecek öneriler sundu. Himaye kararı öncesi İngiltere, Fransa'nın Fas üzerindeki hakimiyetini tanıyacak, Rusya'ya ise İstanbul ve Boğazlar sorununun Rusya'nın lehine bir çözüme kavuşacağını bildirecekti.³²⁸ Böylelikle Birinci Dünya Savaşı öncesi büyük güçler kendi bloklarının çıkarları konusunda anlaşmıştı. Osmanlı Devleti'nin 5 Kasım 1914'te savaşa girmesi Mısır'da yeni bir durumu ortaya çıkardı. İngiliz işgal Komutanı Maxwell Mısır'ın Osmanlıdan fiili olarak koptuğunu ilan eden duyurusunu 7 Kasım 1914'te resmî gazetede yayınlattı. Yayımlanan bildiride; “*Büyük Britanya iki amaç için savaşmaktadır: Mehmet Ali Paşa'nın savaş meydanlarında kazandığı Mısır'ın hukuk ve hürriyetini müdafaa etmek için ve bu memleketin İngilizlerle otuz sene boyunca yaşadığı barış ve huzurun devamı için....*” diye devam etmektedir. Ayrıca Mısırlıların hilafete bağlılığından bahsederek Britanya'nın savaşta Mısırlılardan herhangi bir yardım istemeyeceğini, ancak halkın İngiliz askerlerine karşı bir eylemde bulunmamasını istemiştir.³²⁹ Bu metinde Mısırlıların gururuna atıf yaparken kendi işgal dönemlerini meşru gösterme çabası hakimdi. Bu konuyu hallettikten sonra 18 Aralık 1914 tarihinde Mısır'ı tek taraflı olarak himaye altına aldığını ilan eden İngiltere 20 Aralık 1914'te Hıdiv İsmail'in torunlarından Hüseyin Kâmil Paşa'yı “sultan” unvanıyla Mısır tahtına çıkarmıştır.³³⁰ Bu karar ile birlikte Mısır'ın hukuki olarak Osmanlı ile bağı ortadan kaldırılmıştır.³³¹ Ancak bu karara

³²⁷ Bearce Jr., **a.g.t.**, s.53

³²⁸ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılap Tarihi**, Cilt 3 Kısım 1 Savaşın başından 1914-1915 kışına kadar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s.404-407

³²⁹ El Vaka-i el-Mısriyye, 7 Kasım 1914

³³⁰ Bayur, **a.g.e.**, s.404-407;

³³¹ Himaye metninde; “*Büyük Britanya Kralı'nın Hariciye Nazırı, Türkiye'nin müsebbip olduğu harbe nazaran, Mısır memleketlerinin himayesi altında vaz olunduğunu ilan etmektedir. Bundan böyle, Britanya himayesinin şümulü bulunan memleketlerden biri olmuştur. Bu vechile, Türkiye'nin Mısır'a hâkimiyeti zail kılınmıştır. Kral'ın Hükümeti de, Mısır'ın müdafaa ve ahalisi ve maslahatlarının himayesi için tedâbir-i lâzime ittihaz edecektir.*”, denilmektedir. El-Vaka-i el-Mısriyye, 18 Aralık 1914

tezat oluşturan bir gelişme yaşanmıştır. Savaş sırasında İstanbul'a vergi ödemeyi bırakmayı düşünen Mısır, ödenen paranın Duyun-u Umumiye'de Osmanlı borçlarına mahsubu yapılacağından dolayı İngilizlerin isteği üzerine Osmanlı maliyesine yıllık vergi ödemeye devam etmiştir.³³² Mısırlılar için bu kafa karışıklığı, Türkiye'nin Mısır'daki haklarından vazgeçtiği Lozan Barış Antlaşması'na kadar devam edecekti.

Bu gelişmeler olurken Hıdiv Abbas yeni bir anayasa ilan ederek Mısırlıları savaşta Osmanlı Devleti yanında yer almasını talep etmiş ve Osmanlı padişahının *Emir-ül Mu'minin* ve halifelik konumuna vurgu yapmıştır.³³³ Osmanlı Devleti'nde ise cihat fetvası meşihat makamınca (Bab-ı Fetva Daire-i Meşihat-i İslamiyye) 11 Kasım 1914 yılında karar şeklinde yayınlanarak, idaresi altındaki bütün Müslümanların Fransa, İngiltere ve Rusya ile onların müzahir hükümetlerinin karşısında savaşmaları istenilmiştir.³³⁴ İngilizlerin korkusu Mısır sınırlarını tehdit eden Türk askerinin Mısırlı Müslümanlarda taraftar bulacağıydı. Ancak Türkiye'nin ilan ettiği cihat çağrısı işgal edilmiş Mısır'da pek karşılık bulmamıştır. İlan edilen cihat fetvasını boşa çıkarmak adına Mısır'da etkili iki önemli kurumun temsilcileri-Ezher Şeyhi Selim el-Bişri ve Mısır Müftüsü Aşur el-Sedefi karşı fetva yayınlamaya Mısırlılara kışkırtıcı hareketlerden çekinmeleri, hükümete isyan etmemeleri ve sükuneti muhafaza etmeleri konusunda emir yayınlamıştır.³³⁵ Savaş devam ederken bu sefer 9 Şubat 1915 tarihli Beyanname-i Hümayun ile Padişah Sultan Reşad tarafından yayınlanan beyanatta; Mısır halkını İngiliz işgaline karşı mukaddes cihata katılmaya davet etmiştir. Burada Padişah özellikle Mısır'ın ne surette İngiltere tarafından işgal edildiği, amacının Mısır'ı yabancıların kurumları ve tesirlerinden kurtarmak olduğu, "*idare-i mümtazenizi ve serbestinizi idareye muvaffak olacağından*" bahsederek Mısırlıların cihada iştirak etmelerini istemiştir.³³⁶ Burada dini ve siyasal otoritenin gücünü göstererek karşılıklı olarak Mısır halkını kendi tarafına çekme yarışı söz konusu olmuştur. Ancak Mısır'daki İngiliz askeri varlığı Mısırlılara sadece zorunlu bir tercih hakkı sunuyordu.

³³² Garfy, **a.g.e.**, s.91

³³³ Burada Hıdiv, Mısırlılar için özgürlüğü öne çıkararak kendilerini tahakküm altına alan tüm yasaların kaldırılacağını ve Mısır'ın 1882'den önceki durumuna getirileceğini belirtmişti. Ramazan, **a.g.e.**, s.57

³³⁴ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, **Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I.**, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın 130 (2013), s.94, HH.SYS,123-12/35

³³⁵ Bearce Jr., **a.g.t.**, s.55-56; Ahmed Şefik Paşa, **Havliyyâtü Mısri's-Siyasiyye**, Haz. Ahmed Zekeriya eş-Şilık, el-Hey'etu'l-Mısriyyetu'l-Âmme li'l-Kitâb,1. Cilt, Kahire, 2012, s.101-102

³³⁶ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, **a.g.e.**, s.146, HR.SYS,2109/7-12

Birinci Dünya Savaşı yeni Mısır tarihinde önemli bir dönemin başlangıcını temsil etmiştir. Çünkü İngiltere Mısır'ın statüsünü 18 Aralık 1914'te değiştirerek Osmanlı egemenliğine son veriyordu. Bu değişikliği siyasetçiler ve sosyologlar beklenen bağımsızlığı gerçekleştirmek için bir umut olarak görmüştür.³³⁷ Savaşta Mısırlıların durumuna gelince, Mısır'da İngilizlerin asker topladığına dair 7 Mart 1916 tarihli sefaret raporunda; Mısır'da savaşa yönelik İngilizlerin tahkimatını ve asker alımındaki uygulamaları ile toplanılan asker sayısının dört yüz bin kişiye ulaştığı belirtilmektedir.³³⁸ Diğer taraftan, zorunlu askerlik gereği on dört yaşından altmış yaşına kadar olan bütün Mısırlılar askere alındığından bu sayının bir buçuk milyona ulaştığı ifade edilmektedir.³³⁹ Savaş boyunca Mısır ordusu daha çok geri hizmette yer almıştır. Ancak çok ağır şartlar içinde çalışan ordudan 30 bin asker ölmüştür.³⁴⁰ Savaş devam ederken bir taraftan kırsal kesimin elindeki hayvanlar ve tarım ürünleri askeri yetkililer tarafından zorla satın alınmış, diğer taraftan savaş istifçilerini ortaya çıkarmıştır.³⁴¹ Mısırlılar bizzat savaşta asker olarak yer almış, maddi anlamda ise Mısır ekonomisi oldukça etkilenmiştir. İlerde ödetilen bu bedelin karşılığı olarak bağımsızlığın verilmesini talep edeceklerdi.

Kanal Cephesi Osmanlı açısından bölgeye ancak çölden girilmesinin imkân dahilinde olması nedeniyle oldukça zor bir coğrafyada bulunuyordu.³⁴² Almanlar için daha fazla İngiliz kuvvetini çekmek adına önemli olan bölge Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesiyle önem kazandı. Fakat Cemal Paşa komutasındaki Osmanlı askerinin yaptığı bu harekât İngiliz askeri tahkimatının çok gerisindeydi. Gerekli hazırlıkların tamamlanmadan girişilen Kanal Cephesi harekâtında başarı sağlayamayan Osmanlı askeri geri çekilmek zorunda kaldı.³⁴³ Zira İngilizler bu cepheye oldukça fazla tahkimat yapmıştı ve bu cephenin yarılması zordu. İngilizlerin buraya önemli miktar asker ve teçhizat yığması Almanların tam da istediği bir durumdu. Ancak savaşı İngiltere'nin yer aldığı İtilaf Devletleri bloğu kazandı ve Mısır için yeni bir mücadele alanı ortaya çıkmış oldu.

³³⁷ Rauf Abbas Hamid, "El-Harrek'ül Vataniyye fi Mısır 1918-1952", **Sevret 23 Temmuz 1952 Dirasaat fi el-Hukba en-Nasriyye**, ed. Muhammed Seyyid İdris, Merkez el-Ahram Liddirasat es-siyasiyye vel istrateciyye, Kahire, 2003, s.1

³³⁸ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, **a.g.e.**, HR.SYS,2111/11-13,12-13

³³⁹ Garfy, **a.g.e.**, s.104

³⁴⁰ Bayur, **a.g.e.**, s.409-410

³⁴¹ Botman, **a.g.e.**, s.26

³⁴² Bayur, **a.g.e.**, s.401

³⁴³ Ü. Gülsüm Polat, **Osmanlı Devleti ve İngiltere Ekseninde I. Dünya Savaşı Yıllarında Mısır**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2015, s.134

Savaş esnasında Mısırlıların taşıdığı umut sömürge düzeninin ortadan kalkacağı yönündeydi. Kendi kaderlerine Mısırlılar karar verecekti.³⁴⁴ Savaş biter bitmez Mısırlı siyasetçiler bir araya gelip ülkenin geleceği ile ilgili istişarelere başladılar. Kasım başlarında İngiltere ve Fransa'nın yayınladığı bildiride Osmanlı egemenliği altındaki halkların kurtulmasını ve bağımsızlıklarını kazanmalarını sağlayacaklarını belirttiler. Kendi yönetimlerini kuracaklarını ifade etmeleri Mısır'daki siyasetçileri heyecanlandırdı. Bağımsızlığın zamanının geldiğini düşündüler. Diğer taraftan Hicaz'da bağımsız bir devlet kurulması için bölgedeki yönetimin Paris Barış Konferansı'na katılması heyecan verici bir durumdu ve büyük bir etki bıraktı.³⁴⁵ Milliyetçilerin ana hedefi bağımsızlığı elde etmektir. Ancak bağımsızlıktan anlaşılan, iç özerkliğe sahip olunması ve Milletler Cemiyetine üye olmaktır. Önceki işgalci devletle kurulacak ilişkileri dışarıda bırakmayacak bir süreci zorunlu kılan bir denklem kaçınılmazdı.³⁴⁶ 19. asırda tebaası üzerindeki derin etkisiyle bir dönüşüm sürecini ortaya çıkaran dinamikler Osmanlı Devleti'nin çöküşüyle birlikte yeni sınırları ve yeni devletleri ortaya çıkardı. Eski Osmanlı düzeninin ortadan kalkması ve yeni ulusal hareketlenmelerin ortaya çıkışı, Mısır özelinde kendine münhasır bir durum oluşturdu. Millet kavramının ortaya çıktığı iklimden yoksun olan Mısırlılarda ümmet anlayışı hakimdi. Fakat eğitilmiş Mısır elitleri artık yeni bir yön çizilmesi gerektiğinin farkındaydılar. Bunun için yeni dünya düzeninin kendilerine sunduğu imkanları zorlayacaklardı. Fakat savaş sonrası yeni düzeni belirleyen büyük güçler bu topraklardaki ulusal hareketlere çıkarları ölçüsünde izin vereceklerdi.

2.2. Mısırlıları Temsil Edecek Heyet'in Oluşturulması

Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna doğru Wilson'un açıkladığı 14 madde, Zağlul ve arkadaşlarını heyecanlandırmıştı. Bildiride Osmanlı tebaasında bulunan milletlere bağımsızlık vadeliyordu. Mısırlılar zihinlerinde bu durumun kendilerini de kapsadığını düşündüler. Ancak Mısır yönetiminin yasal danışmanı Sir William Brunyate Kasım

³⁴⁴ Ahmed Emin, **Sarıktan Fese: Modern Mısır'ın Doğuşuna Tanıklığım**, Çev. Mustafa Taha Güler, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2023, s.209

³⁴⁵ Hamid, **a.g.e.**, s.1; Savaşın sonlarına doğru 1917 yılında Sultan Hüseyin Kâmil ölmeden önce velayet olması teklifini oğlu Kemalettin Paşa'ya iletmışse de bu teklif kabul edilmemiştir. Bunun üzerine sultanın küçük kardeşi Fuad halef olmuştur. Bkz.: Ragıp Raif ve Rauf Ahmed, **Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Meselesi**, Haz. Mustafa Öztürk-Sevda Özkaya Özer, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elâzığ, 2011, s.163

³⁴⁶ Hourani, **Çağdaş Arap...**, s.375

1918’de yasama meclisinin işlevini azaltacak bir değişiklik önerdi ve bunun içinde Mısır’ın bağımsızlığına dair hiçbir işaret yoktu. Bu öneride Mısırlıların yasama alanında mali haklarını gözetecek konumu göz ardı edilmişti. Bu durum Milliyetçilerin inandıkları Wilsoncu yaklaşımda bulunan ‘halkların kendi kaderini tayin hakkını’ engelleyen bir sonuç ortaya çıkarmıştı. Bu da ülkelerinin geleceği adına Mısırlıların ümidini kırmıştı.³⁴⁷ Hazırlanan anayasa reform tasarısına göre iki meclisli yasama organıyla birlikte Mısırlı bakanlar, İngiliz danışmanlar ve ülkede ekonomik olarak etkili olan yabancılardan oluşan bir üst yapı kurulacaktı.³⁴⁸ İngiltere yeni durumda Mısır hakkındaki planlarını uygulamaya koymuştu. Mısırlı siyasetçiler ise Mısır’ın taleplerinin yasal çerçevede çözülmesini istediler. Çünkü İngiliz işgalinin yasal bir dayanağı yoktu. Mısır’ın geleceğinin ancak uluslararası toplumdan alınacak bir kararla belirlenmesi gerekirdi. Özellikle Hizb’ül Umme ve taraftarları olan mutediller³⁴⁹ taleplerini ifade etmek için bir heyetin kurulması gerektiğini düşünüyordu.³⁵⁰ Paris’de gerçekleşecek barış konferansında Mısırlıların taleplerini dile getirmek için Eylül 1918’de bir heyet oluşturmak üzere harekete geçildi. İlk delegasyon kurulmasına ilişkin hâkim görüş Ağustos 1918’de Prens Ömer Tosun’un arkadaşlarıyla birlikte Saad Zağlul ile Başbakan Rüşdi’nin bu konuyu tartıştıkları, Eylül 1918’de ilk toplantılarını Zağlul, Muhammed Mahmud ve Ahmet Lütfi Seyyid’in katılımıyla yaptıkları anlaşılmaktadır.³⁵¹ Ömer Tosun Paşa bağımsızlık talep edilmesi fikrinin kendisine ait olduğunu belirtiyordu. Tosun Paşa’ya göre o dönemde Başbakan Hüseyin Rüşdi Paşa Amerikan Başkonsolosluğuna giderek bağımsızlık konusunda Amerika’ya mı? yoksa İngiltere’ye mi? başvurulması konusunda danışmıştı. Aldığı cevapta bunun iki yolu olduğu belirtiliyordu. İlk olarak, Türklerin Mısır’daki haklarından feragat ettiğini beyan etmesi gerektiği ve sonra İngiltere’ye başvurularak bağımsızlığın talep edilmesi gerektiği iletilmişti.³⁵² Bu sırada Sultan Kâmil’in ölümü üzerine yerine geçen I. Fuad siyasal hareketlilikten duyduğu şüphe nedeniyle Wingate ile 12 Ekim 1918’de bir toplantı gerçekleştirdi ve Mısır’ın sorunlarını görüşmek üzere Londra’ya giderek Dışişleri Bakanlığı yetkilileri ile doğrudan

³⁴⁷ Bearce Jr., **a.g.t.**, s.69-70; Mansfield, **a.g.e.**, s.257

³⁴⁸ Goldschmidt Jr.ve Davidson, **a.g.e.**, s.335

³⁴⁹ Bu terim Rauf Abbas, Ahmed Zekeriyya eş-Şillak ve Abdülazim Ramazan vd. tarafından Hizb’ul Umme ve taraftarları için kullanılmaktadır.

³⁵⁰ Deeb, **a.g.e.**, s.39

³⁵¹ Terry, **a.g.e.**, s.73

³⁵² Ramazan, **a.g.e.**, s.85-86

görüşmeyi umuyordu. Ancak toplantı beklentisinin ötesinde gerginlikle tamamlandı.³⁵³ Bir taraftan Sultan, bir taraftan öne çıkan siyasi figürler yeni durumda bağımsızlık mücadelesinde kendilerine uygun etkili bir rol arıyordu.

1918’de Zağlul’un hareket biçimi şu inanç üzerine kuruluydu: İngiliz kralı ile Mısır sultanı arasında savaş zamanında gerçekleşen telgraf görüşmelerinden yola çıkarak Mısır’a bağımsızlık verileceği kanaatine sahipti.³⁵⁴ Birinci Dünya Savaşı başlarında Zağlul ve kendisi ile benzer politik görüşe sahip milliyetçiler sessiz kalmayı tercih etmişlerdi. Ancak daha sonra Mısır’ın statüsünün netleştirilmesi için harekete geçmeleri gerekti. Zira Rüşdi ve onun yönetimi İngilizleri izlemekten başka hiçbir şey yapmıyor görünüyordu.³⁵⁵ Savaş sonrası milliyetçi söylemleri Avrupa arenasına taşımak isteyen iki grup öne çıktı. Hükümette bakanlık görevlerinde bulunan Adli Yakın ve Hüseyin Rüşdi konuyu İngiliz kabinesine götürmeyi tercih ettiler. Toplumda önemli bir ağırlığı olan Zağlul ise Mısır toplumunun daha geniş bir yelpazesini temsil eden ve kendisinin başında bulunduğu bir heyetle (Vefd) taleplerini doğrudan Paris Barış Konferansı’na sunması gerektiğine inanıyordu. Bu şekilde hükümet yerine kitlesel bir toplum desteğinin bağımsızlık konusunda daha etkili olacağını düşünüyordu.³⁵⁶ Bu heyetin başına o dönemde Anayasa Meclisinin vekili olan Saad Zağlul halkın taleplerini dile getirmesi için seçildi. İkinci bir heyet resmi olacak ve başında Başbakan Hüseyin Rüşdi Paşa ve yanında Adli Yeğen Paşa bulunacaktı. İlerde bu iki heyet arasında çatışma olacak ve bu durum işgal döneminin uzamasına sebep olacaktı. Zağlul ve Adli arasında başkanlık konusundaki anlaşmazlık heyetin çoğunluğunun demokratik ilkelere bağlılığını ortaya çıkarmıştır. Seçilecek heyetin belirlenmesi için Zağlul ulusal meclisin seçilmesini istedi. Halkı temsil eden ayanlardan ve ulemalardan imza toplandı, böylece halkı temsil iddiası için yasal bir zemin bulunacaktı. 13 Kasım 1918’de, Saad Zağlul başkanlığında Ali Şaravi, Abdülaziz Fehmi, Muhammed Mahmud, Ahmed Lütfi Seyyid, Abdüllatif Mekabbati ve Muhammed Ali Alluba’dan oluşan Mısır Heyeti *al-Wafd al-Mısri* kurulmuş oldu.³⁵⁷ Zağlul ve 7 arkadaşından oluşan heyet daha sonra “Vefd” olarak adlandırılacaktı. Mısırlıları temsil adına *de facto* olarak bağımsızlığı elde etmeye yemin eden Heyet

³⁵³ Terry, **a.g.e.**, s.75-76

³⁵⁴ Bearce Jr., **a.g.t.**, s.61

³⁵⁵ Bearce Jr., **a.g.t.**, s.65

³⁵⁶ Tignor, **a.g.e.**, s.241-242

³⁵⁷ Deeb, **a.g.e.**, s.39-40; Deeb, **a.g.e.**, s.72

ateşkesle birlikte bağımsızlığı bu sefer resmi olarak talep ettiler. Bundan sonra Zağlul kendisini Mısırlıların açık yetkili temsilcisi olarak görmüştür.³⁵⁸ Ancak öncelikle bu konuda İngilizleri ikna etmek gerekiyordu. İlk delegasyon kurulması sırasında 13 Kasım 1918'de Zağlul, Abdülaziz Fehmi ve Ali Şaravi Yüksek Komisere Wingate'e giderek bağımsızlık fikrini ilettiler ve bunun için Mısırlıların savaşta müttefiklerin başarısı için çalıştıklarını belirttiler. Görüşmede İngilizlerin denetleme hakkının sadece Süveyş Kanalı ve kamu borçları üzerinde olmasını dile getirerek tam bağımsızlık talep ettiler. Konunun iki taraflı bir çözüme kavuşabileceğini düşündüklerinden Londra'ya giderek konuyu İngiliz Hükümeti ile müzakere etmelerine izin verilmesini talep ettiler. Milliyetçi silsilenin başlangıcı olarak kabul edilen 1919 Devrimi'ndeki Mısırcı yönelim, Yüksek Komiser Sir Reginald Wingate ile üç Mısırlı liderin (Saad Zağlul, Abdülaziz Fehmi ve Ali Şaravi) bu görüşmesinde açıkça ortaya çıkmıştı. Her ne kadar görüşme İngiliz yönetiminin tamamen ortadan kaldırılması değil, bunun hafifletilmesi için olsa da Mısırlı liderlerde kesinlikle herhangi bir dış ulusal bağlantıdan arınmış bir Mısır düşüncesi hakimdi. Heyet, bağımsızlığın verilmesi karşılığında yüksek komisere üç garanti ileri sürdü. Hiçbir ülke ile İngiliz çıkarlarına aykırı bir anlaşma yapmayacaklarını, tehlikeli bir durum oluştuğunda İngilizlerin Süveyş Kanalı'nı işgal etmesine izin vereceklerini ve Mısırlı askerlerin gerektiğinde İngilizlere destek vermek üzere her türlü yardımı yapacağı konusunu ilettiler. Wingate bu teklifi kabul etmedi. İlerde gerek Wingate gerekse İngiliz hükümeti tarafından rapor hazırlamakla görevlendirilen Milner, hükümetlerine ilettikleri yazışmalarda heyetin tam bağımsızlıktan ziyade tam otonomi istediklerini rapor edecekti.³⁵⁹ Wingate, bu taleplere karşılık Mısırlıların eğitim seviyesinin düşük olduğunu ve bölgenin konumunun stratejik olması nedeniyle müdahaleye açık olduğunu belirtti. Yüksek Komiser ile görüşen heyet üyeleri bağımsızlık fikri konusunda birbiriyle uyumluydu. Ömer Tosun ise hilafet ve Osmanlı yanlısı olduğu için heyete dahil edilmemişti. Bu tavır heyetin seküler milliyetçi çizgisini göstermektedir. Ömer Tosun'un heyete dahi olmamasını aslında Sultan Fuad istemişti. Bu yüzden Ömer Tosun Hizb'ül Vatani'den oluşan yeni bir heyet kurmuştu. Bunun üzerine Zağlul iki heyetin birleştirilmesini ve Ömer Tosun'un başkanlık etmesini teklif etti. Ancak Sultan, Ömer

³⁵⁸ Bearce Jr., **a.g.t.**, s.71-72

³⁵⁹ Ramazan, **a.g.e.**, s.90; Aslında bu durum dönemin bağımsızlık mücadelesinin evresini göstermesi açısından çarpıcıdır. Daha sonra Zağlul hatıratında bu durumu doğrularcasına Abdülaziz Fehmi'nin otonomi istediği belirtmiştir. Ramazan, **a.g.e.**, s.91

Tosun'u kabul etmedi. Zira, Mehmet Ali ailesinin mensubu olan birisini kendi pozisyonu için tehlikeli bulmuştu. Onu heyette istemeyerek kendi yerini sağlama almak istemişti.³⁶⁰ Aynı zamanda hükümet kanadında Rüşdi Paşa başbakan olarak Wingate'e başvurarak eğitim bakanı olan Adli Paşa ile birlikte Londra'ya gitme isteğini bildirmişti. Görüşmede Sultanın da İngiliz himayesini kabul ettiğini resmi olarak İngiliz hükümetine bildirmek istediklerini ve kendilerine ne cevap verileceğini öğrenmek istediklerini iletmışlerdi.³⁶¹

Hükümet temsilcileri ve Milliyetçiler için ikinci aşama bağımsızlık taleplerinin bizzat himayeci ülkenin başkentine giderek yetkililer ile görüşme yapmaktır. Zağlul ve arkadaşları Wingate'den taleplerini Londra'da dile getirmeleri için izin verilmesini isterken Fuad ise Rüşdi'nin Londra'ya gönderilmesini teşvik ederek milliyetçi cepheyi bölmenin kendi çıkarına olduğunu düşündü. Wingate ise bağımsızlığı desteklemekten ziyade daha yoğun bir milliyetçi cepheyi engellemek adına heyetin gitmesini uygun buldu. Ancak ikna edilebilmelerini düşünerek Zağlul'dan ziyade Rüşdi ve Adli'nin oluşturduğu heyetin Londra'ya gitmesinden yanaydı.³⁶² Wingate kendisine gelen ilk heyette olan Zağlul'un resmi olarak Mısırlıları temsil edemeyeceğini ileri sürmüştü. Zağlul 20 Kasım 1918'de on dört kişilik Vefd heyeti ile birlikte pasaport başvurusunda bulundu, bekledikleri cevap 27 Kasım 1918'de Londra'dan gönderildi. Mısır'ın özerk olması ve bağımsızlığının zamanı gelmediği belirtilerek heyetin görüşme talepleri reddedilmişti. Üç liderin (Saad Zağlul, Abdülaziz Fehmi ve Ali Şaravi) talebi İngilizler tarafından reddedilince, bu sefer Zağlul bağımsızlığın elde edilmesi yolunda halktan temsil yetkisi almak için vekaletname-dilekçe toplamaya başladı. Tüm Mısır halkının desteğini almak üzere yapılan imza kampanyasına birçok kesim destek vererek Saad Zağlul ve arkadaşlarının halkın vekilleri veya temsilcileri olduklarını onayladılar. 1919 Ocak ayında İngiltere bu süreci durdurmak istedi ancak başarısız oldu. Bu durum Mısır hükümetini zora soktu. Başbakan Hüseyin Rüşdi ve Eğitim Bakanı Adli Yeğen'in içinde bulunduğu iktidarın temsilcileri aslında Vefd'in Mısır'ın resmi temsilcisi olmalarını istememişlerdi.³⁶³ Mısır hükümeti resmi temsil konusunda rekabete girse de Vefd'in arkasındaki halk gücünün farkındaydı. Bundan sonra Zağlul hedeflerini belirledi ve

³⁶⁰ Ramazan, **a.g.e.**, s.88-95; Hamid, **a.g.e.**, s.2; Terry, **a.g.e.**, s.79; Prens Ömer Tosun, Mehmet Ali Paşa'nın soyundan olduğu için Sultan olma hakkı bulunuyordu.

³⁶¹ Ramazan, **a.g.e.**, s.93

³⁶² Terry, **a.g.e.**, s.80-81

³⁶³ Deeb, **a.g.e.**, s.40-41

Paris'te yapılacak konferanstan önce Mısır'ın konumunu müzakere etmek üzere İngiltere'ye giderek oradaki liberal İngiliz kamuoyunun liderleriyle görüşecekti. Barışçıl ve yasal yollarla Mısır'ın bağımsızlığını elde etmeye çalışacaktı. Hizbü'l Vatani bu dilekçedeki bağımsızlığın tam bağımsızlık içermediği konusunda itiraz etmişti. Bunun üzerine Zağlul ikinci defa "tam bağımsızlık" vurgusu ile dilekçenin içeriğini değiştirerek süreci tamamlamıştı.³⁶⁴

Yüksek Komiser her ne kadar hükümet temsilcilerinden yana tavır alsa da daha yoğun bir milliyetçi cephenin önlenmesi adına İngiliz hükümeti Zağlul ve arkadaşlarının Londra'ya gitme talebini kabul etmeliydi. İngiliz hükümeti Mısır'daki temsilcisinin tavsiyelerine çok fazla ilgi göstermedi. Rüşdi Paşa hükümeti Adli Paşa'yı ikinci defa Londra'ya göndermek istedi. Ortaya çıkacak ciddi bir krizi önlemenin yolu bu talebin kabul edilmesiydi. Ancak İngiliz dış işleri Mısır'a dış politika önceliğinde yer vermemişti ve bir kez daha talepler reddedildi. Bunun üzerine, Mısır hükümetindeki her iki ismin de istifası sonrası Yüksek Komiser Londra'ya çağrıldı.³⁶⁵ Savaş sonrası İngilizler Mısır heyetinin Londra'ya gelme isteğini, otonomi verilmesi için uygun bir zaman olmadığını ve Mısır'ın kendini kontrol edecek düzeyde olmadığı gerekçeleriyle reddetse de aslında ulusal çıkarların sözcüsü olarak hükümet yerine Zağlul'u kabul etmek istememişlerdi. Ancak bu defa İngiliz Dış İşleri Bakanlığı, Başbakan Rüşdi Paşa'nın da benzer talebini reddetmesiyle birlikte Başbakanın istifası tansiyonu yükseltti. Bu durum ülkedeki kargaşayı daha da artırdı.³⁶⁶ Wingate'in resmi hükümet temsilcilerinden yana tutumunu İngiliz hükümeti kabul etmemişti. Rüşdi Paşa'nın istifasından bir ay sonra 10 Şubat ile 9 Mart 1919 tarihleri arasında halk ayaklanması gerçekleşmişti. İlk istifayı kabul etmeyen Sultan, 1 Mart 1919'da ikinci istifayı kabul etmişti.³⁶⁷ Sonunda Balfour, Başbakan Rüşdi'nin talebini onaylasa da Zağlul'un bulunmadığı bir heyet eksik kalacaktı ve Başbakan bunun üzerine istifa etti. Zağlul ise boş durmamış, halkı ayaklandırmak için harekete geçmişti. Bu olay milliyetçilerin başını çektiği 1919'daki devrimin başlaması için yeterli oldu.³⁶⁸

³⁶⁴ "İstiklal" kelimesinin anlamı konusunda o dönemde de tartışmalar olmuştu. Ramazan, **a.g.e.**, s.93-95; Bearce Jr., **a.g.t.**, s.72; Terry, **a.g.e.**, s.82-90

³⁶⁵ John Marlowe, **Anglo-Egyptian Relations 1800-1956**, Routledge, New York, 1922, s.229-232

³⁶⁶ Hourani, **Arabic thought...**, s.212; Ramazan, **a.g.e.**, s.110.

³⁶⁷ Ramazan, **a.g.e.**, s.115

³⁶⁸ Mansfield, **Osmanlı Sonrası...**, s.81

Bu arada Ömer Tosun'un sultanlık konusunda girişimleri vardı. Paris Barış Konferansı'nın toplandığı esnada Mısır'da halk direnişi vukuu buluyordu. Böylelikle konferansta oluşturulan iki heyete de izin verilmeyince Mısır'ı kimse temsil edemiyordu. İngilizlerin iki heyetin oluşmasına imkân verecek girişimlerde bulunduğu anlaşılmaktadır.³⁶⁹ Britanya hükümetinin bu talepleri geri çevirmesi ve barış konferansına gitmelerini izin vermemesi üzerine Saad Zağlul 7 Şubat 1919'da Mısır'ın himayeyi kaldırdığını ilan etti. Ayrıca Sultan Fuad'a³⁷⁰ başbakan Hüseyin Rüşdi'nin istifasını kabul ettiği için itiraz yazısı gönderdi. Bununla beraber Mısır'daki Avrupa ülkelerinin başkonsolosluklarına İngiltere'nin Mısır'daki siyasetine itiraz eden yazılar gönderdi. Bunun karşılığında İngiltere Saad Zağlul ve arkadaşlarını yakalayarak Malta'ya sürgüne gönderdi. Tutuklananlar paşa rütbesinde olması nedeniyle İngiltere Mısır'daki ileri gelenlerini korkutmak ve halkın ümitsizliğe kapılmasını amaçlamıştı. Bir sonraki gün kimsenin beklemediği şekilde halk sokağa inerek protesto gösterilerinde bulundular. Halkın bu hareketi işgale, zorbalığa karşı olan Mısırlıların duygusunu temsil etmişti.³⁷¹ Bu olaylar neticesinde Wingate Mısır'dan ayrıldı. Bu arada Wingate'in yardımcısı olan Cheetham'ın yerine askeri yönüyle ön plana çıkan Allenby yüksek komiser olarak atandı.³⁷² 12-27 Mart 1919 tarihleri arasında memurlar çalışmama kararı aldı. O dönemde Sultan Fuad tarafından Başkan Wilson'a gönderilen telgrafta Mısır'ın bağımsız bir krallık olması için yardım talep edilmişti.³⁷³ Hükümetin İngilizler nezdinde müzakere gücü azalınca bu sefer Sultan devreye girmişti.

2.3. Bağımsızlık Umudu: Paris Barış Konferansı 1919

1919'dan sonra hangi partiden olursa olsun Mısırlı milliyetçiler Mısır'ın tam bağımsızlığını hedeflediler. Siyasal partiler, ortaya koydukları bildirgelerinde Mısır'ın başka bir güçle bağlantısına atıf yapmadan ayrı bir ülke olarak var olması için çabaladılar.³⁷⁴ Savaş siyasal hayatı geri plana itmişti. Barış konferansında Mısır'ı temsil edecek heyet milli düşüncenin sesi olarak yüksek komisere başvurmuştu. Ancak bu temsil iddiası temelden yoksundu. Bunu meşrulaştırmak adına kendilerini bir taraftan

³⁶⁹ Ramazan, **a.g.e.**, s.11-12

³⁷⁰ Sultan unvanı ilerde anayasanın kabulü neticesinde Kral olarak değişecekti.

³⁷¹ Deeb, **a.g.e.**, s.39-40; Gershoni ve Jankowsky, **a.g.e.**, s.42

³⁷² Ramazan, **a.g.e.**, s.110

³⁷³ Ramazan, **a.g.e.**, s.11

³⁷⁴ Jankowsky, **a.g.e.**, s.259-260

parlamento ve milli güç yerine ikame etmeye ve bu girişimlerine ahlaki bir zemin bulmaya çalıştılar. Zağlul ilan edilmiş liderleri olmamakla beraber Vefd temsilcileri bir anlamda Mısır halkının simge isimleriydi.³⁷⁵ Heyet üyeleri Paris'te bağımsızlık vurgusu ile Amerika başkanı Wilson'un ilan ettiği ilkelere dayanacaktı.

Wilson İlkeleri³⁷⁶, dolayısıyla *kendi kaderini tayin davası* 1919'da *Mandat* (Vesayet İdaresi) diye tanınan bir müesseseyi de tesis etti. Ancak bağımsız ve kendi ayakları üzerinde durabilen bir devlet olma kabiliyetini gösterebilmesi açısından manda rejimi ile kendi kaderini tayin hakkı birbirini reddeden işleve sahipti.³⁷⁷ Bu durum eğitilmiş Mısırlılar için savaştaki en önemli gelişmeydi. 1917'deki Amerikan müdahalesi ve Woodrow Wilson'un Ondört Nokta'sının ilanı bölgesel olarak Avrupa bağlamının dışında bir etki oluşturmuş ve Mısır'da heyecan uyandırmıştı.³⁷⁸ Mısırlılar toplanan Paris Konferansı'na kendilerinin savaşta yaptığı iş birliğinden dolayı katılacaklarını düşündüler. Fakat bu davet gelmediğinden Mısırlılar İngilizlerin Osmanlı'dan başka bir muhatap olarak kendilerini kabul etmediğini düşündüler. Çünkü İngiltere Mısır'ı kendi parçası olarak görüyordu.³⁷⁹ Davet gelmemesine rağmen Mısırlıların taleplerini dile getirmeye kararlı olan Mısır heyeti diplomasinin bütün imkanlarını kullanmaya kararlıydı. Bu hislerle Paris'e giden Mısır heyeti oldukça temkinli davranıyordu. Paris Barış Konferansı öncesi Mısır heyeti Arap milliyetçileri ile bağlantı kurmaktan kaçındı. Vefd liderleri barış konferansında hazır bulunan diğer Doğu milliyetçilerinin iş birliği davetini geri çevirdiler. Çünkü Mısır ile diğer bağımsızlık talebi olan Arap topluluklarının durumlarını benzer görmediler.³⁸⁰ Mısır'ı temsil eden heyet Avrupa'ya gittiğinde Muhammed Ferid'in Vefd'e dahil olma ve iş birliği talebi ise Saad Zağlul tarafından reddedildi. Bunun sebebi, Muhammed Ferid'in savaş zamanı Osmanlı'ya yakın olmasıydı. Mısır'daki işgalci İngiliz yönetimi Milli Hareketin kendileri aleyhine kullanabilme potansiyeline sahip olması nedeniyle Ferid'i istemedi. Çünkü İngilizler

³⁷⁵ Hourani, *Çağdaş Arap...*, s.245-246

³⁷⁶ Woodrow Wilson Ocak 1918'de "On dört Nokta"sını tanımlarken "Ana hatlarını çizdiğim programa her bakımdan hâkim olan açık bir prensip vardır. Bu, bütün halklara ve milletlere, ister zayıf isterse kuvvetli olsun, bir arada eşit hürriyet ve emniyet şartları içinde yaşama hakkı tanıyan adalet prensibi" şeklinde takdim etmiştir. Bkz.: Elie Kedourie, *Avrupa'da Milliyetçilik*, Çev. M. Haluk Timurtaş, MEB Sosyal İlimler Komisyonu Yayınları, Ankara, 1971, s.120

³⁷⁷ Kedourie, *a.g.e.*, s.124-126

³⁷⁸ Tignor, *a.g.e.*, s.241

³⁷⁹ Marlowe, *a.g.e.*, s.233

³⁸⁰ Jankowsky, *a.g.e.*, s.260

propaganda yaparak Mısır'daki Milli Hareketin ve bunu temsil eden Vefd'in Türkiye'deki İttihat ve Terakki ile iş birliği içerisinde olduğunu iddia etmişlerdi.³⁸¹ Diğer taraftan Vefd barış konferansında Türkiye'nin Mısır hakkındaki tutumundan emin değildi. Türkiye'nin kendi haklarından feragat ederken bu hakları İngiltere'ye devredeceği konusunda endişe duymuştu.³⁸²

Paris Konferansına giden Mısır Heyeti taleplerini uluslararası kamuoyuna duyurmak adına bir kitapçık bastırdı. 1919 yılında heyet tarafından Paris'te bastırılan ve “white book” olarak isimlendirilen kitap 11 Kasım 1918 yılından 14 Temmuz 1919 yılına kadarki döneme ait resmi yazışmalardan oluşan derlemeleri içeriyordu. Kitap; resmi rapor ve yazışmaların, kurbanların ve görgü tanıklarının ifadelerinin birebir transkripsiyonunu ile birlikte İngiliz birlikleri tarafından işlenen vahşet fotoğraflarını içeren on iki ekten oluşmaktadır.³⁸³ Bu yazışmalar konferans boyunca heyetin bağımsızlık adına yapmış olduğu sivil, diplomatik ve siyasal girişimlerinin bir özeti olarak fikir vermektedir.

2.3.1. Mısır Heyeti'nin Yazışmaları

Saad Zağlul, Paris Barış Konferansı'nda Mısır'ın durumunu tüm dünyaya duyurmak adına diplomasinin tüm imkanlarını kullanmayı amaçlamıştı. Mısır'la diplomatik ilişkisi olan devlet temsilcilerine yapılan çağrıda, Mısır'ın konferansta temsilci bulundurmasının bizzat İngiliz yerel otoritelerince engellenmesi protesto edilmiş, Mısır'ın neden bağımsızlık talep ettiğine dair gerekçeleri ortaya konulmuştur.³⁸⁴ Zağlul İngiltere'nin

³⁸¹ Abbas Mahmud el-Akkad, **Saad Zağlul Sire ve Tahiyye**, Matbaat-ı Hicazi, Kahire, 1936, s.274

³⁸² Ramazan, **a.g.e.**, s.215

³⁸³ Delegasyon tarafından basılan kitapçıktaki ilk iki yazışmada Başbakan Rüşdi Paşa tarafından Sultan Kâmil'e görevinden istifasının kabulü ve Paris Barış Konferansı'nda kendisi ve Adli Paşa'nın Mısır'ı temsil edilmesine ilişkin talebini içeren resmi yazılardan oluşmaktadır. Kitapçığın büyük bir kısmında Saad Zağlul imzasıyla delegasyon başkanı ve yasama meclisi başkan yardımcısı sıfatıyla imzaladığı yazışmalar bulunmaktadır. İlk önce 6 Aralık 1918 yılında Mısır'da bulunan diplomatik temsilcilere ve yabancılara hitaben yazılmış mektuplarla başlamaktadır. Sonraki yazışmalar Mısır'daki İngiliz makam ve mercilerine gönderilmişti. Daha sonrakiler, açıkladığı 14 maddelik prensiplerle sömürgelerin bağımsızlıkları için ümit uyandıran Amerika Başkanı Woodrow Wilson'a yazılmıştı. Kitapçığın tamamında, 14 Kasım 1918'de başlayan ve karşılıklı 10 yazışmadan oluşan resmi yazışmalar yer almaktadır. Uluslararası kamuoyuna ulaşmak isteyen Heyet bir taraftan Amerikan Senatosuna yazmış, bir taraftan Paris Barış Konferansı Başkanı Georges Clemenceau'ya ulaşmaya çalışmış, Konferans Başkanı ile yapılan 28 Haziran 1919 tarihli son yazışmada İngiliz askerlerinin Mısır'da yaptığı mezalimi gösteren rapor ve fotoğraflar eklenmiştir. **White Book, The Egyptian Delegation to the Peace Conference**, Published by Egyptian Delegation, University of California Library, Paris, 1919

³⁸⁴ “Appeal to The Representatives of the Nations that Have Diplomatic Relations With Egypt”, December 6, 1918, Paris Peace Conference (1919-1920), p.9; Söz konusu maddeler halinde sıralanmıştır: “a) Bağımsızlığın ulusların doğal hakkı olması nedeniyle, b) Mısır çocuklarının kanı pahasına bile olsa

liberal vicdanına sesleniyordu. Avrupa'ya karşı Mısır gibi yeni yetme ülkelerin kendilerini yönetebileceklerini ispat etmek istiyordu.³⁸⁵ Öncelikle Mısır'da bulunan İngiliz Yüksek Komiserinden başlamak üzere en üst düzey devlet adamlarına iletilen yazışmalarda Mısırlıların bağımsızlık talepleri dile getirilmişti. 29 Kasım 1918'de İngiliz Yüksek Komiseri F.Reginald Wingate'e gönderilen iki mektupta Zağlul, Mısır'ın geleceğini yetkililerle görüşmek üzere bir heyet olarak İngiltere'ye gitmek istediklerini iletmış, pasaport işlemlerinin bir an önce yapılması hususunda yardım talep etmiştir.³⁸⁶ Lloyd George'a gönderilen telgrafta Mısır'da olanların İngiltere'nin özgürlük ve adalet geleneğine ters düştüğünü, bu değerlerin İngiliz devlet adamlarınca nasıl uygulandığını öğrenmek istediklerini belirtilmiştir. Kendi kaderlerini özgürce çizebilmek için çırpınan halkın sesini duyurmaya çalıştıklarını, bu amaçla İngiliz kamuoyunu kendi ulusal özlemleri hakkında bilgilendirmek istedikleri ifade edilmiştir. Mısır'daki askeri otoritenin kendilerine vermediği seyahat hakkını dile getirerek bu engellemenin iletişim kurmak adına kendileriyle İngiliz kamuoyu arasında bariyer oluşturduğu ileri sürülmüştür.³⁸⁷ Yine 12 Ocak 1919'da yine Lloyd George'e gönderilen mektupta Zağlul, kendisi hakkında Mısır'daki İngiliz otoritelerince alınan keyfi tedbirleri dile getirmiş, bu şekilde tüm Mısır halkının kendi ülkesinde hapsedildiğini belirtmiştir. İngilizlerin medenileştirme misyonuna vurgu yaparak savaşta kendilerinin zaferin kazanılmasında oynadığı rolü öne çıkarmıştır. Bunun karşılığını beklerken Mısır halkının aşağılandığını, himaye kararının Mısırlılarca savaşta ortaya çıkan bir durum olarak değerlendirildiğini,

*bağımsızlıktan vaz geçmemesi nedeniyle. 1840-1841 yılında Büyük Güçlerin Uyumunu onu iddialarını en aza indirmeye, gerçekte bağımsızlık anlamına gelen büyük özerkliğe zorlamamış olsaydı, kazandığı zaferleri onun egemenlik kazanmasına izin verirdi. c) Savaş sonrası Türkiye'nin hükümdarlığı sürdürecektir konumunda olmamasından yola çıkarak- Kendilerini Türkiye'ye bağlayan son hükümdarlık bağından kurtulmuş olarak görmeleri nedeniyle, d) Ülkenin içinde bulunduğu etik koşullar ile maddi ve manevi durumun haklılığını ortaya çıkardığı bir bağımsızlık zamanının geldiğine inanmaları nedeniyle," Paris Peace Conference (1919-1920), s.11; Esasında raporda atfı yapılan büyük özerklik Hıdiv İsmail zamanında elde edilecekti. Yine burada atfı yapılan 1840 tarihli Londra Andlaşması öncesi durumda Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa isyan etmiş ve devamında Osmanlı ile yaptığı savaşla birlikte bağımsız bir Mısır ortaya çıkarmak istemiştir. Karal, **a.g.e.**, s.130; Fransa'ya güvenen Mısır, İngilizlerin bölgedeki etkili bir güce kavuşmasını istemezken, İngilizler ise Rusya'nın bu bölgede Hünkâr İskeleyi Andlaşması'na dayanarak Osmanlıya yardım etmesini önüne geçmek istiyordu. Londra'da yapılan dörtlü anlaşma (İngiltere, Rusya, Avusturya ve Prusya) ve devamında verilen Mısır Valiliği İmtiyaz Fermanı ile Mehmet Ali Paşa istediklerinin daha azına razı oldu. Kendisi Mısır'a hâkim olacaktı ve böylelikle Osmanlı toprakları içerisinde Mısır'a mahsus yarı özerk-imtiyazlı bir yönetim kurulmuş oldu. Karal, **a.g.e.**, s.197-203.*

³⁸⁵ Hourani, **Çağdaş Arap...**, s.353-354

³⁸⁶ Paris Peace Conference (1919-1920), s.19-23

³⁸⁷ "Telegram To M. Loyd George", Cairo, December 4, 1918, **Paris Peace Conference (1919-1920)**, s.24-25.

savaşın sonunda bunun da ortadan kalkacağını düşündüklerini aktararak muhatabının liberal kimliğine gönderme yapmıştır.³⁸⁸

Mısırlılar savaş sırasında İngiltere ve müttefikleri ile beraber hareket etmesinin karşılığı olarak bağımsızlık konusundaki taleplerinin en azından Suudi Arabistan kabilelerine Paris Barış Konferansı'nda gösterilen ilgi kadar karşılanacağını ummuşlardı. Ama Mısırlıların konferansa davet edilmemesi büyük hayal kırıklığı oluşturmuştu.³⁸⁹ Heyet'in 31 Mart 1919'da Allenby tarafından ofisine çağırılması üzerine on sayfalık geniş bir rapor hazırlanarak kendisine sunulmuştu. Raporda, Mısırlıların İngiltere'ye ve Paris'e gitmelerine izin verilmediğini Hicaz, Ermenistan, Suriye ve Lübnan gibi daha düne kadar Türkiye'nin vilayetleri olan yerlerin davet edildiği konferansa daha medeni olan ve özerkliği uluslararası bir anlaşma tarafından tanınmış olan Mısır'ın çağırılmaması eleştirilmiştir. Ayrıca, Hicaz muharip bölge olarak tanımlanarak bağımsızlık sözü verildiği ve nihai anlaşmayı imzalamak üzere barış konferansına davet edildiği halde Mısır'a böyle bir hak verilmediği öne çıkarılmıştır.³⁹⁰ Konferans için hazırlanan kitapçıkta bu hayal kırıklığının sebepleri açıklanmaya çalışılmıştır.

Heyet, Başkan Wilson ile on defa yazışma yaparak görüşme talebi iletmış, ancak Başkanın uygun olmaması gerekçesiyle talepleri nazikçe reddedilmiştir.³⁹¹ 28 Nisan 1919'da Barış Konferansı'na doğrudan yazılan mektupta ise Zağlul, Türklere karşı zafer kazanılmasında Mısır faktörünün belirleyiciliğine vurgu yaparak, ülkesinin 1840 Londra Andlaşması'nda sahip oldukları kazanımların görmezden gelinerek yaklaşılmamasının haklarının ihlali anlamına geleceğini belirtmiş ve Barış Konferansı'ndan Mısırlıların taleplerinin dikkate alınmasını istemiştir.³⁹² Zağlul'un yürüttüğü mektup diplomasisi İngiltere'nin Barış Konferansı'ndaki ağırlığı ve Mısır'ı yalnızlaştırma politikası yüzünden olumlu netice vermemiştir.³⁹³ 15 Mayıs 1919'da ise Lord Curzon parlamentoda ABD'nin Mısır'daki İngiliz himayesini kabul ettiğini belirtiyordu.³⁹⁴ Büyük ümitlerle Paris'e gelen Vefd'in tüm çalışmaları başarısızlığa uğramıştı, zira ilkelerine dayandıkları

³⁸⁸ Paris Peace Conference (1919-1920), s.26-29

³⁸⁹ Mansfield, **Osmanlı Sonrası...**, s.80

³⁹⁰ Paris Peace Conference (1919-1920), s.30-40

³⁹¹ Daha fazla bilgi için bkz.: Paris Peace Conference (1919-1920), s.46-63

³⁹² Paris Peace Conference (1919-1920), s.69-72

³⁹³ Resul Yavuz, "The Activities of the Hejaz and Egypt Committees that Were Invited to Paris Peace Conference After the World War I." **Tarih İncelemeleri Dergisi**, 34.1 (2019): 311-348.

³⁹⁴ Ramazan, **a.g.e.**, s.64

Wilson, İngilizlerin Mısır'daki varlığını resmi olarak tanımıştır. Vefd Mısır meselesinin uluslararası camiada değil, Mısır'da çözüleceğini anlamış ve yurda dönmüştür. İngilizlerin Mısır halkını himaye konusunda ikna edeceğinden endişe duyduğu için Vefd Mısır halkına yönelik bilinçlendirme ve motivasyon çalışmalarına ağırlık vererek Mısır meselesinin kapanmadığını ispata çalışıyorlardı. Bağımsızlık için fırsatların hala mevcut olduğunu göstermek istemiştir.³⁹⁵ Ancak Mısırlılar konferansta İngilizleri dengeleyecek ne bir büyük gücü ne de uluslararası kamuoyunu yanlarında bulamamışlardı.

2.4. 1919 Devrimi

Savaş sonrasında Mısır'da yükselen milliyetçilikle İngilizlerin emperyal hedeflerini gerçekleştirme arzusu çelişiyordu. Muhafazakâr veya liberal olsun hiçbir iktidar Britanya'nın Mısır'daki çıkarlarını terk etmeye gönüllü değildi.³⁹⁶ İngilizler Mısırlıların savaş sonrası taleplerini dile getirmesine engel olması sonrası Milliyetçilerin öncülüğünde Mısır'da 1919 Mart ayından itibaren başlayan şiddet olaylarının ortaya çıkmasıyla ortam gerginleşmişti. Milliyetçi talepler, İngiltere'nin özellikle geri kalmış bölgelerin bağımsızlığını tanımaya istekli olmasından itibaren Saad Zağlul ve Vefd tarafından manda statüsünün değiştirilmesi yönünde yoğunlaştı.³⁹⁷ Mısırlıların taleplerini İngiliz hükümeti nezdinde görüşmek isteyen heyetin talepleri geri çevrilmişti. 8 Mart 1919'da Zağlul ve arkadaşlarından İsmail Sıdkı ve Muhammed Mahmut İngilizler tarafından tutuklanarak Malta'ya sürülmüştü. Bu durumun sonrasında halk büyük çaplı gösteriler yaparak kararı protesto etti. Aralarında öğrenciler ve halkın birçok kesiminden devlet adamları ve işçilerin de dahil olduğu kalabalıklar oluşturuldu. Protestolar zamanla İngiliz tesislerine yönelik saldırılara dönüştü.³⁹⁸ 16 Mart günü Ortadoğu'da ilk defa kadınlar protesto yürüyüşüne katıldı. Bağımsızlık protestosunda Mısır'ın seçkin kadınlarından Safiye Zağlul, Huda Şaravi ve Muna Fehmi Vissa başta bulunuyordu. Bu gösteri onları ilerde feminist hareketin öncüsü yapacaktı.³⁹⁹ 17 Mart'ta devrimin en büyük protestosu gerçekleşti. Binlerce Mısırlı Ezher'den başlayarak Abidin Sarayı'na yürüdü. Protesto yürüyüşünü organize eden en etkili grup Kahire'deki *Lecneh Merkeziyya-*

³⁹⁵ Ramazan, **a.g.e.**, s.215

³⁹⁶ Terry, **a.g.e.**, s.202

³⁹⁷ Aaron S. Klieman, **Foundations of British Policy in the Arab World: The Cairo Conference of 1921**, London, The Johns Hopkins Press, 1970, s.78

³⁹⁸ Botman, **a.g.e.**, s.28; Terry, **a.g.e.**, s.98

³⁹⁹ Terry, **a.g.e.**, s.103; Emin, **a.g.e.**, s.211

Merkez Komitesi'di.⁴⁰⁰ Sultan bildirge yayınlarak bağımsızlık için bu protesto gösterilerine ihtiyaç olmadığını belirtti. Bu halk ayaklanması (9 Mart 1919-6 Nisan 1919) ile birlikte Saad Zağlul lider olarak öne çıktı.⁴⁰¹ Halk liderlerinin etrafında toplanarak İngilizlerin uyguladıkları politikalara karşı durmuşlardı.

Büyüyen ve ülke sathında yayılan protestolardan panikleyen Cheetham durumun önüne geçemeyeceğinin farkındaydı. Bunun üzerine Vefd liderlerinin seyahat etmesine izin verilmesini içeren bir telgrafi Londra'ya gönderdi. Bu talep hükümette kabul görmedi ve güçlü bir askeri figür olan Allenby geçici olarak yüksek komiserliğine atandı.⁴⁰² Mısır'daki halk ayaklanmasından sonra İngiliz hükümetinin 25 Mart 1919'de Allenbey'i yüksek komiser olarak ataması anlamlıydı. Zira askeri anlamda güçlü bir figür ancak olayları yatıştırabilirdi. Cheetham'ın burada göreve gelmesi beklenirken daha sert tedbirleri alması için bu tercih yapıldı. Allenby hem askeri birliklerin komutanı hem de yüksek komiser olarak atandı.⁴⁰³ Vefd liderleri ile görüşen Allenby isyanı durdurmanın tek yolunun milliyetçilerin taleplerini dikkate almak olduğunu anladı ve Mısırlı heyetin Avrupa'ya seyahat talebine olumlu cevap verilmesini tavsiye eden telgrafi İngiliz Dışişlerine gönderdi. Allenby'nin bu tavrı hükümeti şaşırttı. Curzon Mısırlılara taviz anlamına gelen bu talebe karşı çıktı. Ancak daha sonra bunu isteksizce kabul etti.⁴⁰⁴ Yeni atanan yüksek komiser bir taraftan da ortamı yumuşatacak girişimlerde bulundu. Zağlul'u serbest bırakarak barış konferansına katılmasına izin verdi.⁴⁰⁵ Zağlul'un belagati güçlü ve taviz vermeyen tavrı ülkedeki mevcut milliyetçi rüzgârı arkasına almasını sağladı.⁴⁰⁶

⁴⁰⁰ Terry, **a.g.e.**, s.103-104

⁴⁰¹ Macide Mahmud Hamud, **Dar'ül Mendub el-Sami fi Mısır (1914-1924)**, Ain Shams Üniversitesi, Doktora Tezi, 2. Cilt, 1999, s.60-63; 15 Nisan 1919'da Rüşdi Paşa'nın gazetelere verdiği açıklamalar ancak iki yıl sonra yayınlandı. Mısır'ın bağımsızlığının ne kendi elinde ne de Mısırlıların elinde olduğunu; barış konferansına katılan ülkelerin bunda etkili olduğunu; Mısır'ın bağımsızlık konusunda Amerika Birleşik Devletleri'ne bel bağlayamayacağını; çünkü bölgenin üzerinde emelleri olan başka ülkeler olduğunu; bu durumun da bağımsızlığı engellediğini belirtmişti. Mısır'da oluşacak karışıklık için de uyarılarda bulunan Rüşdi Paşa, İngiltere tarafından bu durumun barış konferansında Mısır'ın aleyhine kullanılarak bağımsızlığa henüz hazır olmadığı savını ileri sürebilirdi. Bkz.: Şefik Paşa, **a.g.e.**, s.325

⁴⁰² Terry, **a.g.e.**, s.106-108; Allenby, Birinci Dünya Savaşında Filistin ve Suriye cephesinde İngiltere adına harekâtı yönetmiş daha sonra 1919-1925 tarihleri arasında Mısır'da yüksek komiser olarak görev yapmıştır. Hakkında detaylı bilgi için bkz: Meral Balcı, "İngiliz General Allenby'nin Filistin ve Suriye'deki Faaliyetleri". **Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Cilt 6, Sayı 1, Haziran 2019, s.63-77

⁴⁰³ Hamud, **a.g.t.**, s.33

⁴⁰⁴ Terry, **a.g.e.**, s.110-111

⁴⁰⁵ Hourani, **Çağdaş Arap...**, s.239

⁴⁰⁶ Botman, **a.g.e.**, s.27

Allenby'nin bunu fark etmesi çok geç olmadı. Mısır'la ilgili bir karar alınacaksa Zağlul'un liderliğini dikkate almak zorundaydı.

İngiliz basınından *The Times* gazetesi de konuyu yakından takip etmiş, Mısır'da ortaya çıkan karışıklığı yorumlamıştır. Kamu çalışanlarının işyerlerine gitmediğini, kamu hizmetindeki milliyetçilerin General Allenby'nin hoşgörülü yaklaşımını yanlış anladığını ve bu durumu onun zayıflığına yordukları belirtilen yazıda; ortaya çıkan karışıklıkta Alman paralarının etkisi olduğu, diğer taraftan dağıtılmış olmasına rağmen İttihat ve Terakki Genç Türk Komitesi'nin ajanlarının faaliyetlerinin yanında özellikle genç Mısırlıların Türklerin nihai olarak savaşta yenildiğine inanmamalarının etkisinin bulunduğu, olayların olduğu esnada Paris'te olan Zağlul'un bu karışıklıktaki payının büyük olduğu belirtilmiştir. İsyanın ortaya çıkardığı ekonomik zararın büyük olduğunu ve Mısırlıların sonunda bu zararı kendileri karşılamak durumunda kalacakları ifade edilmiştir. Belki de en iyi çözümün buradaki isyanın araştırılması ve sonrası oluşturulacak anayasal reformları belirleyecek bağımsız bir komisyonun görevlendirilmesinin uygun bir yol olacağı aktarılmıştır.⁴⁰⁷

Allenby, Dışişleri Bakanı Balfour'la yaptığı zorlu müzakere neticesinde 7 Nisan'da Vefd'in Mısır'dan ayrılması ve Malta'daki liderlerin serbest bırakılmasını içeren bildiriye yayınladı. Bu haber halkta büyük coşku uyandırdı ve kitlesel gösterilere dönüştü.⁴⁰⁸ Vefd heyeti Paris'e gittiğinde Mısır'da memurlar iş bırakma eyleminde bulunarak üç talep dile getirmişlerdi: Vefd'in resmi olarak tanınması, oluşturulacak yeni Mısır hükümetinin İngiliz himayesini tanımaması ve sıkıyönetimin kaldırılarak İngiliz askerlerinin Mısır sokaklarından çekilmesi.⁴⁰⁹ Ertesi gün Rüşdi Paşa hükümeti iş bırakma eylemi yapan memurların temsilcileri ile görüşerek isteklerin yerine getirileceğini taahhüt etti. Ancak görüşmeden sonra memurların istekleri Yüksek Komiser Allenby tarafından kabul görmedi. Bu istekler sadece kamu görevlilerinin değil tüm halkın talebiydi.⁴¹⁰ Rüşdi Paşa gazetelere ilan vererek iş bırakan memurların göreve dönmesini talep etti. Vefd'in Paris'e gitmesine izin verildiğinin belirtilmesine rağmen taleplerinin tamamının karşılanmadığını düşünen memurlar ikna olmamıştı.⁴¹¹ Esnaf odaları başkanının organize ettiği gösterilere

⁴⁰⁷ "The Position in Egypt", *The Times*, 21 Nisan 1919, s.11

⁴⁰⁸ Terry, *a.g.e.*, s.112

⁴⁰⁹ Şefik Paşa, *a.g.e.*, s.317

⁴¹⁰ Şefik Paşa, *a.g.e.*, s.317

⁴¹¹ Şefik Paşa, *a.g.e.*, s.317-318

seksen binden fazla kişi katıldı. Devlet memurlarının katıldığı iş bırakma eylemine esnaf da katılmış, dönemin Ezher Şeyhi Muhammed Bahit de gösterileri desteklemişti. Olaylar Rüşdi Paşa'nın kontrol edemeyeceği noktaya gelmişti. 17 Nisan 1919'da Allenby duyuru yaparak Mısır Genel Komutanı olarak sıkıyönetim gereği yeni bir polis teşkilatı (*Cemiyyet el Polis el-Vataniyye*) kurduğunu ilan etti. Bu teşkilata yetki vererek güç kullanıp asayişini yerine getirecekti. Böylelikle bağımsızlık talep eden Mısırlıların önüne geçilecekti.⁴¹² Bu tedbirlerden sonra Müslümanlar kilisede Hristiyanlar Ezher'de buluştular. Mısır'daki farklı unsurlar daha önce bu şekilde bir araya gelmemişti. Şimdi ortak bir amaç etrafında tüm kesimler kenetlenmişti. Bu olaylar neticesinde Rüşdi Paşa hükümeti istifa ederek yerine Sait Paşa hükümeti geldi.⁴¹³ Bu durum Mısırlıların bağımsızlık meselesinde siyasal rekabeti ve halk arasındaki dini ve kültürel kimliklerden kaynaklı farklılıkları bir tarafa bıraktıklarını göstermesi bakımından önemliydi.

1919 Devrimi sonrası gelişmeler Mısır toplumunda her kesimi içine alan ortak bir amaç için mücadele eden tek ve homojen bir ulusal yapı etrafında birleşme imkânı verdi.⁴¹⁴ 1919 devrimi patlak verdiğinde fellah olandan paşa olana, eğitilmiş-eğitimsizler, Müslümanlar ve Kıptiler, erkek ve kadınların tamamı Saad Zağlul'un arkasında yer almıştı. Liberal milliyetçi idealler etrafında büyük bir cesaret göstermişlerdi. Başta durumu hafife alan İngilizler tüm planlarını rafa kaldırmak zorunda kaldılar.⁴¹⁵ Saad Zağlul'un önderlik ettiği 1919 yılı olaylara Urabi dönemindekine göre daha seküler ve toplumdaki diğer unsurların özellikle Kıptilerin desteğini alması nedeniyle katılımın yelpazesi genişti. Daha sonra hareketin liderleri olarak ortaya çıkan seküler seçkinler bundan böyle İslamcı slogan ve modellerle mesafe koyarak modern milliyetçi anlayışı benimsedi. Mısırlılık paydası böyle bir tercihi zorunlu kılıyordu.⁴¹⁶ 1919 Devrimi için önce çıkan en belirgin özellik toprak esasına dayanan milliyetçi karakterde olmasıydı. Liderlerin açıklamalarına ve eylemlerine bakıldığında Mısır ulusunun tarihi olarak var olduğu tam bağımsızlık açısından vurgulanmıştı. Aynı şekilde Mısır'ın siyasal sadakatini oluşturan din bağı görmezden gelindi. Osmanlı Devleti ve ortaya çıkan Arap milliyetçiliğine alternatif yeni bir potansiyel bağlılık alternatifi geliştirilmiş oldu.⁴¹⁷

⁴¹² Şefik Paşa, **a.g.e.**, s.321

⁴¹³ Şefik Paşa, **a.g.e.**, s.322-323

⁴¹⁴ Gershoni ve Jankowsky, **a.g.e.**, s.84

⁴¹⁵ Safran, **a.g.e.**, s.101

⁴¹⁶ Zubeida, **a.g.e.**, s.152

⁴¹⁷ Gershoni ve Jankowsky, **a.g.e.**, s.41

Devrim her ne kadar İngilizleri Mısır'dan çıkarmaya yetmediyse de yeniden açığa çıkardığı milliyetçi gurur sayesinde halkın siyasallaşmasını sağladı.⁴¹⁸ 1919 Devrimi, 1920'lerin başındaki milliyetçi mücadele ve ardından Mısır'da yeni bir siyasal rejimin kurulması gibi iç ve dış faktörlerin tetiklediği değişiklikler, entelektüellerin Mısır için yeni bir kolektif imaj yaratma çabalarına hem teşvik sağladı hem de uygun bir ortam sundu.⁴¹⁹ Devrimin iki temel amacı vardı: ilki İngiliz işgalinden kurtularak bağımsızlığı elde etmek; ikincisi ise otokratik rejimi bertaraf edecek anayasayı hazırlamaktı.⁴²⁰ İkisi de tam olarak gerçekleşmedi. Ama bu devrimle birlikte Mısır halkı siyasi taleplerin dile getirilmesinde aktif bir konuma gelmiş oldu.

Diğer taraftan bağımsızlık müzakereleri için İngiliz hükümeti tarafından görevlendirilen Milner'in yaptığı teklif Vefd üyeleri arasında fikir ayrılığına sebep olmuştu. Aralarındaki rekabet ilk heyet oluşturulurken başlayan Zağlul ve Adli arasındaki güç mücadelesi devam ediyordu. Adli Paşa ile Lord Curzon arasında devam eden müzakereler Kasım 1921'de kesintiye uğradı. Adli Paşa'nın istifası sonrası Servet Paşa İngiltere'nin bağımsız bir Mısır'ı tanıması ve Mısır dış işlerinin yeniden yapılanmasına olanak sağlaması karşılığında Başbakan olmayı kabul etti. İngiliz hükümeti bu şartları onayladı. Bununla birlikte 19 Kasım 1919'daki sıkıyönetim kanununa göre Zağlul'un politika yapması yasaklandı. İngilizler Zağlul'u politikadan uzak tutmak istiyordu. Bu planlarına uygun olarak yasaklama kararına uymayan Zağlul ve dört arkadaşı ikinci bir ayaklanmanın önüne geçmek amacıyla tutuklanarak Hint okyanusunda küçük bir ada olan Seyşeller'e ikinci defa sürgüne gönderildi.⁴²¹ Allenby, Vefd'in başını çektiği protestoların İngilizlerin himaye kararını kaldırana kadar devam edeceğinin farkındaydı. Lloyd George ile görüşerek Mısır'ın bağımsızlığı konusundaki fikirleri aktardı. Uzun tartışmalardan sonra İngiliz parlamentosu bağımsızlık bildirisini onaylamaktan başka seçeneği kalmamıştı.⁴²² Liderlerinin ikinci sürgününden sonra Mısırlıların direnişi farklı bir boyut kazandı. Vefd

⁴¹⁸ Botman, **a.g.e.**, s.28

⁴¹⁹ Gershoni ve Jankowsky, **a.g.e.**, s.81-82; Bu konuda Gershoni ve Jankowsky, Mısırlılığın 1919 Devrimi'yle birlikte öz kimlik ve kolektif imaj açısından Mısır ulusal reflekslerini ortaya çıkarmasında ilham kaynağı olduğunu belirtir. Bu etki onun taşıdığı Osmanlı mirasının bir sonucuydu. Ancak 1920'lerde gelişen ülke milliyetçiliği 1930'lardan sonra yerini İslami ve Arap merkezli milliyetçiliğe bıraktı. Gershoni ve Jankowsky, **a.g.e.**, s.270

⁴²⁰ El-Ahram Online, "Egypt's 1923 Constitution: The height of liberalism", <https://english.ahram.org.eg/NewsContent/1/1199/327747/Egypt/-Revolution/Egypt--Constitution-The-height-of-liberalism.aspx>, Erişim tarihi: 22.01.2023

⁴²¹ Marlowe, **a.g.e.**, s.246-247; Ramazan, **a.g.e.**, s.97-116

⁴²² Terry, **a.g.e.**, s.142-146

liderleri tutuklanıp sınır dışı edildiğinde kamuoyunu uyandırmak adına İngilizlere karşı kampanya başlatıldı. 23 Ocak 1922 tarihinde yayınlanan manifestoda İngilizlere karşı Mısırlılar pasif direniş-*Mukaveme Salbiya* teşvik edildi. Bu direniş, *iş birliği yapmama* ve *boykot*⁴²³ şeklinde iki araçla ortaya konuldu.⁴²⁴

Zağlul'un kitleleri harekete geçirmedeki liderliği bu devrimle birlikte görülmüş oldu. İkinci sürgünden Mısır'a Eylül 1923'te dönebilen Zağlul'un partisi Vefd bağımsızlık bildirgesi sonrası yapılan seçimlerde büyük bir zafer elde edecekti.⁴²⁵ 1919 ayaklanması ile başlayan üç yıllık karışıklığın ardından Milner'in başında yer aldığı İngiliz heyetinin ortaya çıkardığı rapor doğrultusunda Mısır ulusal çıkarları ile İngiliz emperyal hedefleri uzlaştırılmıştı.⁴²⁶ 1919 Devrimi Mısır'da yönetim biçiminden iktidar erklerine ve hatta ekonomik ve sosyal alanlara kadar bir çok değişiklik ve yenilik getirdi.⁴²⁷ Terry, 1919 Devrimi'ni Mısırlı kitlelerin mevcut yapıyı değiştirmek adına aktif olarak katıldığı modern dönemdeki tek devrim olarak nitelemektedir.⁴²⁸ Mısır'da devam eden sorunu çözmeye yönelik Lord Milner'in başkanlığında özel bir komisyon kuruldu. Bu komisyon İngiliz kabinesine durumu araştırmak ve tavsiye bildirmek üzere görevlendirilmişti.

2.5. Milner Komisyonu

Milner Komisyonu 7 Aralık 1919-1920 yılı Mart ayının ilk haftasına kadar Mısır'da bulundu ve Zağlul ile yaptığı gizli görüşmeden sonra Londra'ya döndü. Tüm rapor 9 Aralık 1920 tarihinde onaya sunuldu. Komisyon, yeni durumun elverişli olduğunu, teorik olarak işgal dönemindeki gibi İngiltere'nin çıkarlarını sağlayacak bir anlaşma ve Mısırlıların yönettiği bir hükümetin uygulamada Mısır'da düzeni sağlayacağını belirtti.⁴²⁹

⁴²³ Landau bu iki kavramı çalışmasında şu şekilde açıklamıştır. "*İş birliği yapmama: İngilizlerle tüm özel ilişkinin kesilmesi; kendilerine yardımcı olunmayacak ve tavsiyeleri dikkate alınmayacak; güç politikalarından sadece İngilizlerin sorumlu olması için bakanlıklarda görev alınmayacak; tüm idari memurlar halkın temsilcileri olduğundan şu kuralı her zaman hatırlamalıdır. Mısırlılar sadece Mısırlı memurlara, avukatlara veya yargıçlara başvuracaklardır. Boykot: Mısırlılar İngiliz bankalarından paralarını çekecek ve Mısır bankası olan "Bank Mısır'a" yatıracaklar ve bu bankanın hisselerini satın alacaklar; İngilizlerle alım satım yapılmayacak ve herhangi bir amaç için İngiliz tekneleri kullanılmayacak; Mısırlı hamallar İngiliz gemilerine hizmet etmeyi reddetmeli; milli ürünler tercih edilmeli ve öncelikle Mısırlı tüccarlarla iş yapılmalı; İngiliz malları ve onlar tarafından işletilen mamuller tümüyle boykot edilmelidir."* Bkz.: Landau, **a.g.t.**, s.296

⁴²⁴ Landau, **a.g.t.**, s.295

⁴²⁵ Hourani, **Çağdaş Arap...**, s.239-240

⁴²⁶ Gershoni ve Jankowsky, **a.g.e.**, s.40

⁴²⁷ Tignor, **a.g.e.**, s.244

⁴²⁸ Terry, **a.g.e.**, s.204

⁴²⁹ Klieman, **a.g.e.**, s.78

Milner, Mısır'ı himaye altında daha fazla tutmanın mümkün olmadığını, İngiltere'nin çıkarlarını garanti altına alan bir anlaşmadan sonra himayenin kaldırılmasını tavsiye etmişti.⁴³⁰ Komisyon Mısır'ın bağımsızlığını İngiltere'nin çıkarlarını ihlal etmeyecek şekilde kabul etse de taraflar müzakere için bir araya geldiklerinde bağımsızlık kavramlarının her iki taraf için de farklı anlama geldiği ortaya çıktı. İngiltere'nin çıkarları karşısında bağımsızlığı tasavvur etmenin zor olduğu anlaşıldı. Milner komisyonundaki öneriler ile İngiltere hükümetinin isteği Cromer dönemindeki gibi Mısır'ı yönetmek amacını taşıyordu. Milner ile başlayan müzakerelerin amacının Türkiye'siz Mısır'ı yönetmek ve işgali yenilemek olduğu anlaşılmaktadır. Zira Milner, İngiliz askerlerinin Mısır'dan çıkması talebine karşılık bahane olarak İngiltere'nin Hint Okyanusu'ndaki emellerini gerçekleştirmede önemli bir ulaşım yolu olması nedeniyle bunun tehlikeye düşmesini istemiyordu.⁴³¹

Lord Milner başkanlığındaki özel komisyonun hazırladığı raporun⁴³² sonuç kısmında; Mısır'daki milliyetçi eğilim zamanla daha güçlü hale gelirken, İngiliz karşıtı duygularda bir azalma görülmediği belirtilmiştir. Ortaya çıkan bu İngiliz karşıtlığının halktan ziyade eğitilmiş tabakadan beslendiğini, bu nedenlerle Mısırlılarla İngilizler arasında bir uzlaşının ortamının oluşturulmasının gerekli olduğu ortaya konulmuştur. İngiliz işgalinin halkta oluşan bağımsızlık ruhunu ortaya çıkardığını, Mısırlıların artık kendilerini yönetebilecekleri bir sistemle Mısır'da bağımsızlık görünümü bir yapının kurulmasının uygun olacağı vurgulanmıştır. Rapordaki öneri kısmında İngilizlerin Mısır'ı dış müdahaleye karşı koruması, böylelikle İngilizlerin Mısır'daki çıkarlarını her zaman muhafaza etmesi öngörülmüştür. Alınan önlemler içerisinde asker bulundurma da söz konusu olacaktı. Ancak daha sonra asker sayısı belirli seviyelere indirilecekti. Bu aynı zamanda kapitülasyonların oluşturduğu asimetric ilişkinin zayıflamasından dolayı İngiltere'nin Mısır'da uzun süredir kurduğu ekonomik üstünlüğü devam ettirme çabasıyla da ilgiliydi.⁴³³

⁴³⁰ Mansfield, *Osmanlı Sonrası...*, s.81

⁴³¹ Ramazan, *a.g.e.*, s.215-220

⁴³² Milner raporu için bkz.: Report of the Special Mission to Egypt under Lord Milner, and related papers, Qatar Digital Library, https://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100000001491.0x000295, Erişim Tarihi: 06.12.2022

⁴³³ Erel Çalan, *a.g.t.*, s.155

İdari reformlar başlığı altında idari teşkilat yapılanması ve personel durumuna ilişkin bilgiler yer almakta ve halkın temsili için tek bir yapı olarak yasama meclisi öne çıkmaktadır. Mısır siyasal yaşamı için önemli olan bu kurumun işlevsel hale getirilmesine vurgu yapılmıştır. Parlamenter hükümetin kontrol edilemeyen oligark yapısı nedeniyle halkın çoğunluğunu temsil etmediği ve halkın çoğunluğunun taleplerinin göz ardı edildiği belirtilmiştir. Sudan konusunda ise Mısırlıların Sudanlılarla ortak birçok yönlerinin bulunmasının yanında birbirleriyle ayrışacakları fazlaca özellikleri bulunduğu belirtilen raporda özellikle Hıdiv İsmail zamanındaki uygulamaların iki toplum arasındaki ayrışmayı derinleştirdiği ifade edilmiştir. 1896-1898 müdahalesi sonunda imzalanan 1899 Anlaşmasıyla Sudan, Anglo-Mısır himayesi altına alınmıştı. Nil'in geçtiği topraklar olmasından hareketle Sudan'ın Mısır için çok önem arz etmesine değinilen raporda Sudan'ın her yönüyle Mısır'dan farklı olduğu vurgulanmıştır.

Milner Mısır'da çalışmalarını yaparken Zağlul Paris'te savaştan galip ayrılan devletlerin temsilcileri ile görüşmeler yapmaya çalışıyordu. Milner Mısır'dan ayrılınca doğrudan Londra'ya geçti. Milner'in Paris'e geleceğini düşünen Zağlul yanılmıştı.⁴³⁴ Dönemin başbakanı Adli Paşa Milner'in sunduğu teklifleri kabul etmedi. Milner, Mısır'a himaye çerçevesinde bağımsızlık verilerek parlamenter anayasaya geçilmesini önermişti. Bu diğer anlamıyla özerkliği. Adli Paşa Zağlul'a telgraf çekerek bunu kabul etmediğini bildirdi. Zağlul da kendisinin bu tavrını memnuniyetle karşıladı. Daha sonra Adli Paşa Paris'teki heyete katılmak üzere Mısır'dan ayrıldı.⁴³⁵ Ancak 9 Kasım 1920'de Milner Heyeti ile görüşmelere son verildikten sonra Vefd heyeti arasında anlaşmazlıklar çıkmaya başlamıştı. Heyet, ilerde Saad Zağlul ve Adli Paşa grubu diye bölünecekti. İlk anlaşmazlıklar her ikisinin Paris'te olduğu dönemde başlamıştı. Adli Paşa Paris'teyken Vefd'den ayrılıp desteğini kesmek istedi. Bunun sebebi ise, Al-Ahbar gazetesinde yazan Ahmed Necip Efendi'nin Adli Paşa'yı Vefd'e ihanet ettiğini iddia ederek söylenti niteliğinde suçlayıcı yazılar yazmasıydı. Bu ayrılık Mısır kamuoyuna yansdı ve herkes kendince bir tarafı tuttu.⁴³⁶

Diğer taraftan, Milner'in teklifine karşı İngilizlerle müzakerede Mısır adına tek muhatap kalan Adli Paşa'nın başında bulunduğu heyetin Dışişleri Bakanlığı'nda Lord Curzon ile

⁴³⁴ Şefik Paşa, **a.g.e.**, s.575

⁴³⁵ Şefik Paşa, **a.g.e.**, s.575-576

⁴³⁶ Şefik Paşa, **a.g.e.**, s.700-703

yaptığı nihai görüşme herhangi bir neticeye varmaksızın tamamlandı.⁴³⁷ Lord Allenby, ümidini Adli Paşa'ya bağlamıştı. Görüşmelerin sonuçsuz kaldığına dair resmi bir duyurunun yapılması durumunda Mısır'daki durumun daha kötüye gideceğini düşünüyordu. Bu durum Zağlul'un prestijini güçlendirip Adli'nin istifasına sebep olabilirdi.⁴³⁸ İngilizlerin önerilerini geçici bir düzenleme olarak ele almaya yatkın olan Adli Paşa, sunulan her iki teklifi de reddetmişti. Yine de İngilizler bu şekilde Londra'dan ayrılarak Kahire'ye varan başbakanın anlaşma noktasında ümidini kesmemiştir.⁴³⁹ Milner Raporu, Sudan meselesi dışında milliyetçilerin taleplerine yakındı. Komisyon şaşırtıcı şekilde Mısır'a bağımsızlık verilmesini önerdi. İngiliz hükümeti bunu bir yenilgi olarak algıladı. Curzon rapordaki imtiyazların kesin bir politika içermeyen tavsiyeler niteliğinde olduğunu vurguladı.⁴⁴⁰ Hem milliyetçi kanat hem de hükümet kanadındaki Mısırlılar raporu kabul etmemişti. Ama İngiliz hükümeti Allenby'nin görüşleri doğrultusunda zorunlu olarak raporun ortaya koyduğu tekliflerin arkasında durdu.

Milner raporu yayınlanmadan önce Kasım 1921'de İngiliz yanlısı El-Mukaddam, El-Ahram ve El-Muktataf'da bu rapor hakkında olumlu haberler yayınlanıyordu.⁴⁴¹ Ancak rapor Mısır milliyetçilerinin beklentilerini karşılamıyordu. Mısırlıların İngilizlerle yaptığı müzakereler ve Milner'in ortaya koyduğu rapora ilişkin 13 Eylül 1921 tarihinde *The Times* gazetesine verdiği mülakatta Zağlul, İngiltere ile yapılan müzakerelerin İngiliz basını tarafından saptırıldığını ve görmezden geldiğini dile getirmiş, sıkıyönetim kararının kaldırılmamasını eleştirmişti. İngiltere ile yapılan görüşmeler neticesinde Mısır'da tam bağımsızlık elde edilmezse İrlanda gibi mücadele edeceklerini belirtmiştir. Süveyş'in savunmasını kendilerinin yapabileceğini, 1888 İstanbul Antlaşması'nın buna imkân verdiğini savunan Zağlul, Lord Milner'e yaptıkları teklifte İngiltere'ye Sina Yarımadası'nı askeri amaçla birkaç yıllığına bırakabileceklerini, ancak bunun kabul edilmediğini belirtmiştir. Ayrıca Milner'in teklifinin Mısır'a bekledikleri bağımsızlığı vermediğini aktarmıştır.⁴⁴² Önerilen raporun milliyetçileri memnun etmemesi doğaldı. Zira Lord Milner'in bulunduğu heyet hamilik görünümünde "Mısır'ın barışını ve

⁴³⁷ Hourani, *Çağdaş Arap...*, s.239; "The Egyptian Impasse: Negotiations Fail", *The Times*, 21 Kasım 1921, s.10

⁴³⁸ NA, CAB 23/27/13, Conclusions of a Meeting of the Cabinet, 4 Kasım 1921

⁴³⁹ NA, CAB 24/31/5, Kurzon of Kedleston to Allenby, 19 Kasım 1921

⁴⁴⁰ Terry, *a.g.e.*, s.126

⁴⁴¹ Ramazan, *a.g.e.*, s.97-112

⁴⁴² "Zağlul's Idea of Independence: Prepare to Fight for It", *The Times* 15 Eylül 1921, s.7

zenginliğini, özerk kurumlarının ilerleyen gelişimini ve yabancı çıkarlarının korunmasını desteklemeye en uygun” bir düzeni hâkim kılacak bir anayasayı tavsiye etmeleri için talimat almıştı.⁴⁴³

Aslında Yüksek Komiser Allenby, Wingate’in desteklediği Milner Heyeti’ni Mısır’a getirerek milliyetçileri böldüğü gibi himayenin sona erdirilerek Mısır’a sözde bağımsızlık verilmesi hususunda da İngiliz hükümeti nezdinde ısrarlı girişimlerde bulunmuştu.⁴⁴⁴ Allenby tarafından Mısır’ın muhtemel durumuna ilişkin hükümete gönderilen notada, İngilizlerin atadığı bakanlıklarda bulunan danışmanlarının tamamının onayladığı görüşler doğrultusunda Mısır’ın bağımsızlığı yerine himaye sisteminin devam edilmesi durumunda doğuracağı kötü sonuçlar zikredilmiştir. Himaye sisteminin ülkede kaosa yol açacağı ve hükümetin çalışmalarını engelleyeceği bildirilmiştir. Mevcut hükümetin işleyişinin Mısırlılar tarafından yerine getirildiği, 1919 baharında yapılan memur grevine atıfta bulunarak Mısırlılarla iş birliği olmadan İngiliz politikalarının uygulanamayacağına ilişkin uyarılar yapmıştır.⁴⁴⁵ İngiliz Dışişleri yetkilileri, Allenby tarafından ortaya atılan öneriyi benimsedi. Buna göre Lord Milner’in hazırladığı rapor doğrultusunda, Mısır’ın Büyük Britanya’dan ayrılmaması için himaye konumunun sürdürülmesinin bir anlamı kalmadığını, bununla birlikte Sultan’ın atayacağı resmi heyetle yapılacak görüşmede himaye yerine İngilizlerin çıkarlarını dikkate alan ve ülkedeki yabancı güçlere güvenceler sunan bir ittifak anlaşmasının yapılması için söz konusu heyetin ikna edilmesi tavsiye edilmiştir.⁴⁴⁶ Milner raporunu yorumlayan Times gazetesi bir bakıma İngiliz hükümetinin çözüme ilişkin genel politikasını özetliyordu. Mısır’ın bağımsızlığının tanınmasının İngiliz çıkarlarına ters olmayacağını ve rapordaki teklifin Mısır halkının asırlardır bilmediği bağımsızlığı kazandıracağını kabul edilmesi gerektiği ifade edildi. Bu teklifin çağın gereklerine uygun olduğu belirtilen yazıda, Mısırlıların ülkelerini başkaları tarafından daha iyi yönetilmesi yerine kendileri tarafından kötü yönetilmesini tercih etmelerinin insan doğasına uygun olduğu, bu halde İngiltere’nin Mısır’da cesur adımlar atacağı, ancak bunun tehlikeli bir adım olmadığı belirtilmiştir.⁴⁴⁷

⁴⁴³ Mansfield, **a.g.e.**, s.260

⁴⁴⁴ Charles William Richard Long, **British Pro-Consuls in Egypt, 1914-1929: The Challenge of Nationalism**, Routledge, 2005, s.103

⁴⁴⁵ NA, CAB 23/39/17, Conclusions of a Conference of Ministers, 18 Kasım 1921

⁴⁴⁶ NA, CAB 23/24/11, Conclusions of a Meeting of the Cabinet, 22 Şubat 1921

⁴⁴⁷ “The Future Of Egypt”, **The Times**, 25 Ağustos 1920

Milner, Mısır resmi makamları dışında muhatap alınmadı. İstikrarsız hükümetlerin olduğu bu dönemde halk desteğini arkasına alan milliyetçiler ile Mısır hükümeti arasındaki görüş ayrılıklarını kullanmak isteyen Milner heyeti 1920 yılında İngiltere'ye döndü. Hazırlanan rapor özet olarak Mısır'ın İngilizlerle olan bağıını sürdürmekle birlikte Mısır'ın anayasal monarşi ve bağımsız bir ülke olarak tanınmasını öngörüyordu. Milner Komisyonu'nun diğer önemli işlevi Mısır milliyetçiliğinin bertaraf edilip edilemeyeceğini test etmektir. Mısırlılar bu girişime karşı Vefd'in arkasında durdu ve müzakerelerin ancak Vefd ile mümkün olduğunu göstermiş oldu. İngilizlerin tüm engellemelerine rağmen tüm Mısır'ı temsil edecek müzakereci olarak dikkate almak durumunda kaldıkları Zağlul, ileride imzalanacak olan İngiliz-Mısır anlaşması için de zorlayıcı bir figür olacaktı.⁴⁴⁸

Allenby, 26 Şubat 1921'de himayenin iptal edilmesi kararından önce Abidin Sarayı'na bir telgraf gönderdi. Telgrafta Lord Milner'in önerilerinin incelendiğini ve Mısır ile Büyük Britanya arasındaki ilişkinin karşılıklı rızaya dayanmadığını belirterek himayenin kaldırılacağını iletmıştır.⁴⁴⁹ Allenby, telgrafta İngiliz hükümetinin görüşünü özetlemektedir. Himayenin yerine hangi sistemin iki ülke arasındaki ilişkiyi şekillendireceği, hangi politikanın izleneceği konusunda bir öneri sunmuştur. Öneride üç temel şartı öne çıkarmıştır: Deniz Ötesi ve Hindistan ulaşımının rahat olacağına dair garanti verilmesi. Yabancı ülkelerin çıkarlarının korunacağına dair garanti verilmesi. Sonuncusu ise, ilk iki koşulu garanti etmek kaydıyla Mısır halkının taleplerinin yerine getirilmesiydi. Bu önerilerin içerisinde bağımsızlıkla ilgili bir ibare yoktu.⁴⁵⁰ İleri sürülen bu şartlar işgalden beri Mısır'ın İngiltere için atfettiği önemin gelinen noktada değişmediğini gösteriyordu.

2.6. İngilizlerin Tek Taraflı Bağımsızlık İlanı: 28 Şubat 1922 Deklarasyonu

Milner Komisyonunca ortaya konulan rapor neticesinde uzun geçen müzakerelerin ardından İngiltere Mısır'da tek taraflı bağımsızlık ilan etti. Himayenin kaldırılmasının Mısır iç ve dış siyasetinde yansımaları oldu. Bir taraftan gerçekleştirilen uluslararası konferanslar vasıtasıyla dışarıda sesini duyurmak isteyen Zağlul ve arkadaşları içeride

⁴⁴⁸ Hourani, *Çağdaş Arap...*, s.239-246; Terry, *a.g.e.*, s.204-205

⁴⁴⁹ Şefik Paşa, *a.g.e.*, 2. Cilt, s.30

⁴⁵⁰ Şefik Paşa, *a.g.e.*, 2. Cilt, s.33

hem İngilizlerle hem de sarayın otoritesiyle mücadele etmek durumunda kaldı. Sarayın mevcut gücünü kırmanın tek yolu da hazırlanacak yeni anayasaydı. İngilizlerle imzalanan anlaşmanın ardından uzun bir müzakere süreci başlıyordu. Zira imzalanan anlaşma Mısırlılara bekledikleri bağımsızlığı vermemişti. Mısırlılar bu anlaşmadan itibaren yaklaşık otuz yıllık sürede kendi kaderini tayin hakkını İngiltere’den kazanmaya çalışacaktı.

Batı cephesi komutanı olan Lord Allenby beklenenin aksine Mısırlıların taleplerine kulaklarını tıkamadı. Halk nezdinde kabul gören Zağlul’un sürgünden dönmesini uygun gördü ve İngiliz hükümetine Mısır’a tek taraflı bağımsızlık verilmesi için baskı yaptı. İngiliz hükümetini yeni imtiyazlara zorlaması neticesinde 1922 yılında Mısır’da Birinci Dünya Savaşı başlangıcında ilan edilen himaye feshedilerek ve tek taraflı olarak ülkenin bağımsızlığı ilan edildi. Bir kurucu anayasa yapılacaktı ve gergin ortamı yumuşatacak bir hamle yapan Yüksek Komiser sürgüne gönderilen milliyetçilerin ülkeye girmesine izin verdi.⁴⁵¹ Allenby bu durumun Mısır’daki karışıklığın daha ileri bir aşamaya gitme tehlikesini barındırdığını düşünüyordu. Çünkü Zağlul’un tutuklu kaldığı sürede birçok bombalama ve gösteri gerçekleşmişti. Yüksek Komiser kargaşanın önüne geçmek adına bu serbest bırakma hamlesini yapmıştı. Bu durum bütün Mısır’da kutlamalar ile karşılandı. 5 Temmuz’da ise sıkıyönetim kaldırıldı.⁴⁵² Mısır’a verilen sınırlı bağımsızlıkla İngiltere’nin Mısır’daki hükümrانlığını sona erdiriyordu. Ancak İmparatorluk çıkarlarını koruyacak şekilde rezerv konmuştu.⁴⁵³ Böylelikle üç yılın sonunda İngilizler 1922 yılında Mısır’a kısmi bağımsızlık vermeyi dört şarta bağlı olarak kabul etmiş oldu. İngiliz İmparatorluğu’nun iletişiminin güvenliği, Mısır’ın dış saldırılara karşı savunulması, yabancıların çıkarları ve azınlıkların korunması ile Sudan’da İngiliz varlığı şartlarını açıklayarak tek taraflı bir anlaşma ortaya çıkarmış oldular.⁴⁵⁴

Zağlul serbest kalıp Kahire’ye döndükten sonra ılımlı bir tavır ortaya koymuş ve Vefd’in parlamenter sitemde diğer partiler arasında etkin bir siyasal ağırlığı olduğunu göstermişti.⁴⁵⁵ Zağlul bu sınırlı bağımsızlığı reddetti. Ocak 1924 yılında seçimler yapıldı ve tahmin edilen bir sonuç ortaya çıktı. Vefd parlamentoda ezici bir çoğunluk elde

⁴⁵¹ Mansfield, *Osmanlı Sonrası...*, s.81-82

⁴⁵² Terry, *a.g.e.*, s.155

⁴⁵³ Hourani, *Çağdaş Arap...*, s.239

⁴⁵⁴ Botman, *a.g.e.*, s.30

⁴⁵⁵ Terry, *a.g.e.*, s.158

etmişti.⁴⁵⁶ Bu yeni güçle (Vefd) mücadele etmek zorunda kalan İngilizler artık milliyetçileri göz ardı edemezdi. Milliyetçi hareketi yatıştırmak adına aslında görünürde bağımsızlıktan sonra 1923 Anayasası'nın hazırlanmasını ve Mısır kamuoyunun duygularına tercüman olacak bir parlamentoyu oluşturmak adına seçim yasasının yayınlanmasını onaylamak durumunda kaldılar.⁴⁵⁷ Her ne kadar tek taraflı bağımsızlık anlaşması ve kabul edilen anayasa Mısırlıların istediği tam egemenlik haklarını vermemiş olsa da Mısırlılar yeni duruma uygun yönetim modeline odaklandılar. Uzun yıllar iktidarda bulunan Vefd Partisi yönetimiyle birlikte önceki Türk-Çerkes kökenlerden farklı yeni bir siyasi elit sınıfını ortaya çıkardı. "Mısır Mısırlıdır" sloganının ilk aşaması gerçekleşmiş oldu.⁴⁵⁸

Allenby'nin 28 Şubat Deklarasyonu sırasında düşüncesi Mısır'ı daha az askerle kontrol ederek Mısır'lıların nefretini almamaktı. Bu bildirge bir çeşit otonomiydi.⁴⁵⁹ Bu deklarasyonla birlikte Mısır bağımsız bir ulus ilan edilmişti. Ancak bu karar ne milliyetçileri ne de Mısırlıları tatmin etmedi. Zira elde edilen kazanım görece bir özerkliği. Bununla birlikte 1919 devriminde önemli rol oynayan Vefdist hareket dışlanmıştı.⁴⁶⁰ İmzalanan tek taraflı bağımsızlık bildirgesi ile Mısır ve İngiltere arasında temel sorunlar çözülmemişti. Yarı bağımsızlıkla birlikte İngiliz Yüksek Komiseri statüsünü devam ettirerek Mısır'ın içişlerine karışmaya devam ediyordu.⁴⁶¹ Diğer taraftan 1922 sonrası oluşan siyasal sistem istikrarsız bir görüntü içerisindeydi. Mısırlı politikacıların çoğu ülkelerinin bağımsızlığı için mücadele veren milliyetçilerdi. Ancak bu elitler kendi refahlarını fellahlarınkinden önde tutan ve toprakları olan kimselerdi. Diğer taraftan kurulan hükümetler daha önemli sorunlar olduğu gerekçesiyle halkın esas meselelerini hep öteledi.⁴⁶² Himaye kaldırılıp bağımsızlık bildirgesi yayınlanınca Saray ile Vefd arasındaki rekabet yeniden gün yüzüne çıkmıştı. Kral sadece iktidarı değil, muktedir olmayı istiyordu. Hükümet ile Saray arasındaki sürtüşmenin sonucunda Servet Paşa istifa etti ve yerine Saray yanlısı Tervik Nesim Paşa hükümeti kuruldu.⁴⁶³ Mısır'ın

⁴⁵⁶ Marsot, **a.g.e.**, s.83-84

⁴⁵⁷ Deeb, **a.g.e.**, s.3

⁴⁵⁸ Botman, **a.g.e.** s.31

⁴⁵⁹ Hamud, **a.g.t.**, s.141

⁴⁶⁰ Terry, **a.g.e.**, s.150

⁴⁶¹ Mansfield, **Osmanlı Sonrası...**, s.82

⁴⁶² Marsot, **a.g.e.**, s.92-93

⁴⁶³ Marlowe, **a.g.e.**, s.260-261

siyasal yaşamında etkin olarak yer almış gençler bağımsızlıkla birlikte hazırlanacak olan anayasayla kurulacak meclisin demokratik sistemin işletilmesine ön ayak olacağını, sonunda ülkedeki İngiliz müdahalesine ve askeri varlığına son verecek bir İngiliz-Mısır anlaşmasının yapılacağını umuyorlardı.⁴⁶⁴ Umduğunu bulamayan gençler son bir hamle ile Kasım 1922’de başlayan Lozan görüşmelerinde Türkiye’nin Mısır ve Sudan’daki haklarından vaz geçtiğinde tekrar harekete geçecekti. Lozan görüşmeleri sırasında, 1924-1929 yılları arasında İngiltere’de Dışişleri Bakanlığı yapmış olan Austen Chamberlain, İngiltere’nin Mısır ve Sudan’dan tahliyesine ilişkin Times’a verdiği bir demecinde, “benzer bir talebe karşı babalarımız şöyle cevap verdi: geri kalmış bu milletlere yardım etmek için kalacağız, bu bizden öncekilerin bize bıraktığı mirastır.” Sözüne karşılık Mısır Heyeti başkanı Hasan Hasip Paşa İngilizlerin kendi atalarının 40 yıl önce buna ilişkin söylediği, “Hükümetimin daimi olarak Mısır’da bir himaye sürme niyetini çürütmekle zamanımı boşa harcamayacağım. Eğer Doğu’da yeni bir İrlanda yaratacaksak, torunlarımıza acı pişmanlıklar hazırlıyor olmalıyız. Düzen sağlanınca geri çekileceğiz.” ifadelerini hatırlatmıştır.⁴⁶⁵ İngilizler Mısırlıları işgal dönemindeki gibi oyalamıştı. Savaşta Mısırlılara tam bağımsızlık sözü verdikleri halde bu sözü tutmamışlardı. İngiliz tarafı, ikili ilişkilerin karşılıklı rızaya dayanmadığı belirtmekle beraber İngiliz çıkarlarını korumak için tüm tedbirleri almaktan geri durmadılar.

2.7. Mısır Anayasası

Bağımsızlığı kısmi olarak elde eden Mısır’da yapılacak anayasa kurulacak yönetim modeli ve halkın yönetime nasıl katılacağı açısından çok önem taşıyordu. 1922 sonlarında hazırlıkları tamamlanan anayasa çalışmalarında güçler dengesi mücadelesi yönetim sisteminin anayasal monarşiye mi, yoksa diktatoryel monarşiye mi, yakın olacağının belirlenmesi tartışmaları ile geçti. Kral, Vefd’in gücünün farkındaydı. İngilizler ise Vefd’in hakimiyetini istemediği gibi kralın mutlak otoritesine de karşıydı.⁴⁶⁶ İngilizler açısından bu güçler arasındaki çekişme Mısır’daki çıkarlarını gözetmeleri açısından istedikleri bir durumdu. Hüseyin Rüşdi Paşa başkanlığında 30 üyeden oluşan komite anayasayı hazırlamak üzere kuruldu. 7 aylık sürenin ardından komite, Belçika

⁴⁶⁴ Marsot, **a.g.e.**, s.89

⁴⁶⁵ “Mr. Chamberlain On Egypt”, **The Times**, 18 Kasım 1922; Şefik Paşa, **a.g.e.**, Temhid 3, s.305

⁴⁶⁶ Terry, **a.g.e.**, s.153-154

anayasasından esinlenerek hazırladığı anayasa taslağını 1922 Ekim ayında tamamladı. Yeni Mısır anayasası⁴⁶⁷ 19 Nisan 1923’de yayınlandı. 1923 Anayasasının ilanı, Mısır’ın siyasal gelişiminde yeni bir döneme kapı araladı. Anayasa halkın büyük çoğunluğu tarafından desteklendi. İngilizler anayasa ile iki hedefi gerçekleştirmek istedi. İlki halkın talebini tatmin etmek, ikincisi ise kralın hükümet etme gücünü tek başına kullanmasını engellemekti. Böylelikle her iki gücü iktidara ortak ederek hedeflerini gerçekleştirebilirdi.⁴⁶⁸

Anayasa iki meclisli bir parlamentoyu ortaya çıkardı. Senatonun beşte ikisinin kral tarafından aday gösterildiği, geri kalanının temsil esasına göre seçildiği sistemde parlamento sadece halk tarafından belirlenmiştir.⁴⁶⁹ Anayasa, yasama yetkisini krala verirken başbakanı seçme ve atamanın yanında kabineyi görevden alabilmesi ve her an parlamentoyu ertelemesi ve feshetmesi hükümleri ile kralın gücünü mutlak otorite derecesine yaklaştırmıştı. 1919 Devriminin en liberal anayasası olarak nitelendirilen 1923 Anayasası parlamentoya karşı krala verdiği bu orantısız güç çok geçmeden bu gücünü halkın çoğunluğunun isteğinin aksine kullanacaktı. Bu durum sistemin otoriter yanını gözler önüne sermişti.⁴⁷⁰ 1923 yılında Mısır’da anayasanın ilan edilmesiyle demokratik kazanımlar elde eden halk için yönetime dahil edilecek kurumlar ortaya çıksa da anayasanın monarşiye verdiği bu güç ve kurumsallaşamayan demokratik yapılar halkın bu yönetim modelinde ne kadar söz sahibi olacağının işaretlerini veriyordu.⁴⁷¹ Anayasanın Kral Fuad tarafından onaylanmasıyla otokratik rejimden anayasal rejime geçiş tamamlanmış oldu. Kabul edilen anayasanın Mısır Krallığı için geçerli olacağı belirtilmekle beraber Mısır’ın Sudan üzerindeki haklarına hanel getirmeyeceği ifade edilmiştir. 1924’e gelindiğinde ise Mısırlılar seçimi konuşuyordu. Parlamentoda

⁴⁶⁷ 1923 tarihli ve 42 sayılı Kraliyet Kararnamesi ile ilan edilen anayasa 170 maddeden ve 7 bölümden oluşmaktadır. Anayasa metninde çalışmamızı ilgilendiren bölüm içeriklerine bakıldığında; birinci bölümde, Mısır devlet ve hükümet sisteminin yapısı tanımlanmıştır. Egemenlik, özgürlük ve bağımsızlık vurgusu yapılmış, hükümet sisteminin kalıtsal monarşik yapı üzerine kurulduğu belirtilmiştir. “Mısırlıların hakları ve görevleri” başlıklı ikinci bölümde, Mısırlıların bu haklardan yararlanırken hiçbir şekilde ırk, dil veya din temelinde bir ayrıma tabi tutulmayacağı ifade edilmiştir. “Yetkiler” başlığındaki üçüncü bölümde, yasama yetkisinin kralla birlikte senato ve temsilciler meclisine ait olduğu belirtilmiştir. Senatonun beşte ikisi kral tarafından atanırken kalan beşte üçü ise halk tarafından seçilmektedir. “Genel Hükümler” başlığında devletin resmi dilinin İslam, dilinin ise Arapça olduğu ifade edilmiştir. Anayasanın tam metni için bkz.: https://constitutionnet.org/sites/default/files/1923_-_egyptian_constitution_english_1.pdf, Erişim tarihi: 22.01.2023

⁴⁶⁸ Deeb, **a.g.e.**, s.129

⁴⁶⁹ Terry, **a.g.e.**, s.154

⁴⁷⁰ El-Ahram Online, “Egypt’s 1923 Constitution...”

⁴⁷¹ Botman, **a.g.e.**, s.5-9

Mısırlılar doğrudan vekiller üzerinden temsil edileceklerdi. Anayasa çerçevesinde bir sistem oluşturmak tüm Mısırlıların gayesiydi. Bir taraftan partiler Mısırlıların güvenini kazanmak için mesai harcarken basın siyasal konulara ilgisi artmıştı.⁴⁷² Böylelikle kurulan devlet modeli ve anayasanın kabulünden sonra Mısır iç siyaseti belirli kurumsal zemine oturmuş, İngiltere ve Mısır arasındaki ilişkilerde ise yeni bir safhaya geçilmişti. Yeni dönemde bağımsızlık anlaşmasında belirtilen hususların uygulanması veya ortadan kaldırılmasını konu alan uzun bir müzakere dönemi başlıyordu.

2.8. Seküler Milliyetçilerin İktidarı: Vefd Hareketi

Birinci Dünya Savaşı sonrası sahneye *Hizbü'ül Vefd* çıkmıştır. Vefd, milliyetçi bir hareketin siyasal partiye dönüşmesiyle Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra kendine geniş bir alan buldu.⁴⁷³ Vefd, siyaset sahnesine Kasım 1918'de bağımsızlık mücadelesi bayrağını taşıma iddiasıyla girdi. Deeb'e göre savaştan sonra ortaya çıkan yeni milliyetçi hareket, öncekilerle süreklilik arz eden bir ilişki içerisindeydi. Vefd bir anlamda Vatani ve Millet Partilerinin özelliklerini alarak yeni bir sentez ortaya çıkarmıştı. Partinin tüm kurucularının Millet Partisi-*Hizbü'l Umme*'den çıkması aslında onu çizgi olarak daha fazla benimsediklerini de göstermektedir. Savaşı sonrası yeni denklemde milliyetçileri etrafında toplayan Vefd, iki yönüyle önceki milliyetçi unsurlardan belirgin bir şekilde kendini ayırıyordu. İlki Vatani Parti ve Millet Partisi ile süreklilik ilişkisi içerisinde olmakla beraber öncekilerden daha fazla ulusu temsil eden ortak bir paydaya sahip olması, diğeri ise 1919 Nisan halk ayaklanmasının partiye benzersiz bir misyon yüklemesiydi. Yeni Milli Hareket, ilkinin yöntemlerini ve kentsel desteğini alırken, ikincisinin ideolojisini ve kırsal desteğini aldı. Ancak Vefd, daha çok temsil ettiği toplumsal taban açısından diğerlerinden ayrılmaktaydı. 1919'daki halk ayaklanmasında etrafına köylülerden toprak sahiplerine, kentli işçilerden tüccarlara ve elitlere kadar toplumun tüm kesimini toplamayı bilen Vefd, özellikle kırsal kesimin desteğini almak için çabaladı ve bu nedenle toprak reformu gibi konulara girmede. Diğer taraftan elitlerin istediği ideolojik ve sosyo-ekonomik konulara desteğini hep sürdürdü. Bu kentsel-kırsal ittifak, Vefd'in modern Mısır'da önemli bir siyasal güç olarak hareket etmesine imkân

⁴⁷² "Egypt, New Constitution Signed: Powers of the King", **The Times**, 20 Nisan 1923, s.14; Şefik Paşa, **a.g.e.**, s.33

⁴⁷³ Ramazan, **a.g.e.**, s.37

verdi.⁴⁷⁴ Erken dönem Vefd'in ruhu, dini farklılıkların göz ardı edildiği Mısır toplumunun tümünü içine alan milli bir sözleşmeyi öne çıkarmıştı.⁴⁷⁵ Vefd'in tüm siyasal meselelerle ilgili aşırı demokratik bir pozisyon alması nedeniyle Zağlul'un kitleleri, özellikle toprak sahipleri-*efendiye*, köylüler ve işçilerin desteğini kendine çekmesi doğaldı. Çünkü Vefd'in ideolojisini benimseyen tüm sosyal sınıflar parti tarafından benimsenen uyum fikrine katkıda bulunmuştu.⁴⁷⁶ Diğer taraftan Vefd, gücünü dayandığı tabanını ekonomik ve sosyal gruplarla birlikte ülkedeki azınlık olan Kıptileri de dahil ederek büyütmişti.⁴⁷⁷

Savaş sonrası ortaya çıkan yeni siyasal durumda milliyetçi Mısırlılar ülkedeki etkili sosyal tabakayı tasfiye etmekle işe başladılar. Aslında Vefd'in ortaya çıktığı koşullar aynı zamanda milliyetçi dinamiklerin yeni bir formda ortaya çıkmasıyla açıklanabilir. Savaş sırasında meydana gelen siyasal hava, Mısır'ın konumunun değiştirilmesiyle Osmanlı egemenliğinden çıkması, hıdiv değişikliği ve İngilizlerle iş birliği yapan grupların küskünlüklerinin artması gibi faktörlerle yeni bir oluşuma zemin hazırlamıştı.⁴⁷⁸ Vefd, burjuva tabakasında yer alan Türkleri, İngilizleri, Arnavutları ve Çerkezleri bağımsızlığın önünde engel gördüğü için bunlara karşı bir mücadele başlattı. Türklerin yabancı olduğunu ve kendi ordularını kurarak onları göndermeleri gerektiğini düşündüler. Böylece Mısır'ı kontrol edebileceklerine inandılar.⁴⁷⁹ Diğer bir deyişle, seküler-milliyetçi muhalefet Mısır'ın Osmanlı Devleti'nden ayrılana kadar yönetimde etkili olan Türk-Çerkez tabakasını hedef alırken, 1922'de kazanılan kısmi bağımsızlık sonrası Mısırlılık bilincinin önündeki diğer önemli engel görünen Arap kimliğini bertaraf etmeye çalıştı. Çünkü Arap kimliği o dönemde seküler kimlik arayışını yansıtmıyordu.⁴⁸⁰ Mısırlıları merkeze alan bu düşüncelerin öne çıkardığı toprak milliyetçiliğinin temeli önceki asrın ikinci yarısından itibaren atılmıştı. Aynı şekilde, Vefd'in milliyetçiliği, bir başka bastırılmış unsur olan Mısır'ın eğitilmiş kadınlarına hitap etmekteydi. Kasım Emin'den beri feminizm milliyetçi düşüncenin bir unsuru haline gelmişti ve milliyetçiliğin hararetli

⁴⁷⁴ Deeb, **a.g.e.**, s.2-3 ve s.417; Botman, **a.g.e.**, s.55-56

⁴⁷⁵ Hourani, **Çağdaş Arap...**, s.242

⁴⁷⁶ Deeb, **a.g.e.**, s.74

⁴⁷⁷ Terry, **a.g.e.**, s.72

⁴⁷⁸ Deeb, **a.g.e.**, s.38

⁴⁷⁹ Ramazan, **a.g.e.**, s.25-28

⁴⁸⁰ Mengüç, **a.g.e.**, s.71

günlerinde Huda Şaravi liderliğindeki eğitimli Müslüman kadınlar peçelerini atarak kamusal alana dahil olmuşlardı.⁴⁸¹

Bağımsızlık mücadelesinin başında Vefd'in öne çıkması Kral Fuad tarafından örtülü bir şekilde desteklendi. Vefd'in halk nezdinde popülaritesi yüksekti. Ancak kurulan anayasal sistemde Kral Vefd'in hükümet etme yetkisini zaman zaman manipüle etti. Atanmış bakanlar ve hükümeti görevden alma yetkisi nedeniyle Kralın mutlak gücüne karşı herhangi bir siyasal parti başarılı olamadı. Aşağıdan yukarıya halk tarafından gelebilecek zorlayıcı bir talep olmadığından bu güç sınırlanamadı.⁴⁸² 1919-1923 yılları arasında kongre partisi görünümünde olan Vefd, iki savaş arası dönemde "kitle" partisinin yanında bir "kadro" partisi özelliklerini öne çıkardı.⁴⁸³ Vefd, 12 Ocak 1924'te yapılan seçimlerde yüzde 44,9 alarak 211 sandalyeli parlamentoda 179 sandalye kazandı. Parlamentoda büyük çoğunluğu elinde bulundurmasına rağmen 10 ay gibi kısa süre iktidarda kalabilen partinin bunda İngiliz çıkarlarıyla çatışan tutumunun yanında Kral Fuad'ın yürütmeye bağlı yetkilerini kullanmasının da payı büyüktü.⁴⁸⁴ 1925 seçimlerinde Vefd parlamentodaki sandalyelerin yüzde 53'ünü kazanarak yine çoğunluğu elde etti. Meclis Başkanlığı seçiminde ise Zağlul, Servet'e karşı oyların çoğunluğunu elde etti. Zağlul'u istemeyen Kral Fuad parlamentoyu feshetti.⁴⁸⁵ 1926 yılında tekrar yapılan seçimlerde Vefd yine meclisin çoğunluğunu aldı. Ancak Zağlul, İngilizlerin engellemeleri nedeniyle Başbakan olamadı, partisi Vefd ise hükümette liberallerin oluşturduğu koalisyonda yer aldı.⁴⁸⁶ 1929 seçimlerinde Vefd önceki seçimlerde elde ettiği başarıyı tekrarladı. Ama seçimlerde elde ettiği çoğunluk Vefd'in halkın temsilcisi olarak iktidarda güçlü bir konumda olmasına yetmiyordu. Çünkü bir taraftan otoriter kral ve müdahaleyi bir alışkanlık haline getiren İngilizlerin tavrı anayasal sistemi işlevsiz hale getirdi.⁴⁸⁷ Temsili demokrasi deneyimi ve anayasal düzen Mısırlıların yeni tanıştıkları kavramlar olduğundan bunların içini doldurmak kolay olmadı.

⁴⁸¹ Hourani, *Arabic thought...*, s.213-215

⁴⁸² Botman, *a.g.e.*, s.31-32

⁴⁸³ Deeb, *a.g.e.*, s.419

⁴⁸⁴ Deeb, *a.g.e.*, s.135

⁴⁸⁵ Terry, *a.g.e.*, s.183

⁴⁸⁶ Hourani, *Çağdaş Arap...*, s.240

⁴⁸⁷ Botman, *a.g.e.*, s.37

Milliyetçi liberal Vefd bile zamanla demokratik güçleri oluşturan konumunu unuttu ve anayasal hakların kısıtlandığı dönemde kendisine biçilen rolü oynamakla yetindi.⁴⁸⁸ Botman'a göre sözde liberal dönemde iktidar; Saray, İngilizler, Vefd ve diğer azınlık partileri arasında bir denklemde yer aldı. Hem Vefd hem de diğer azınlık partileri toplumun imtiyazsız kesiminin şartlarını iyileştirmek için pek çabalamadılar. Sosyal ve ekonomik reformları öne çıkarmayıp önceliklerini ulusal kurtuluş taleplerine verdiler. Seçimlerde Vefd ne zaman mutlak bir zafer kazansa İngilizler ve Sarayla çatışma kaçınılmaz oldu. Bu çatışma istifalara, görevden almalara ve nihayetinde parlamentonun feshine kadar giderek anayasal sürecin tıkanmasına sebep oldu.⁴⁸⁹ Özellikle 1919-1936 yılına kadar iktidara gelen tüm yeni Mısır başbakanlarının hizmet süresine İngiltere ile bir anlaşma ve müzakere zemini aramakla başlaması gerektiği kabul edilen bir teamüldü. Özellikle “dört saklı husus” bu görüşmelerde ana gündemdi.⁴⁹⁰ 1927 yılında Zağlul'un ölümü ile Vefd içerisinde bir liderlik mücadelesi ortaya çıktı. Seleflerinden çok farklı olmayan ilk nesil liderlerin siyasal alandaki odağında İngiliz düşmanlığı bulunuyordu. Siyasal mücadelede İngilizlerin gücünü kıramayan Vefd'e karşı halkın desteği zamanla azaldı.⁴⁹¹ Vefd, liderin öne çıktığı bir parti olduğundan Zağlul'un şahsi özellikleri partinin karakterini yansıtıyordu. Hourani'ye göre Mısır siyasetinde lider bir karakter olarak öne çıkan Zağlul'un eleştirilecek yönleri oldukça fazlaydı. Onun otoriter kimliği ve muhalefete karşı tahammülsüzlüğü hem etrafındaki genç yetenekleri hem de yol arkadaşı Lütfi el-Seyyid'i kendinden uzaklaştırdı. Vefd liderinin bu tavrı parti içinde bölünmelere sebep oldu.⁴⁹² Zağlul tarz ve kişilik olarak otoriter olmakla birlikte her kesimden saygı gördü.⁴⁹³

Müslüman çoğunluğu ve Kıpti azınlığı daha önce hiç olmadığı kadar bir araya getiren Saad Zağlul, dini fanatizmin karşısında yer almıştı. Vefd'in altın kurallarından biri olarak

⁴⁸⁸ Botman, **a.g.e.**, s.6-7

⁴⁸⁹ Botman, **a.g.e.**, s.34

⁴⁹⁰ El-Feki, **a.g.e.**, s.23-24

⁴⁹¹ Terry, **a.g.e.**, s.208-209

⁴⁹² Marsot, **a.g.e.**, s.86; Hourani, **Çağdaş Arap...**, s.242-243; El-Bargouti, **a.g.e.**, s.64

⁴⁹³ Botman, **a.g.e.**, s.36-37; “Diğer taraftan Zağlul'un pragmatik bir lider olduğu hususunda eleştiriler yapıldı. Akkad'a göre Zağlul, gerçek anlamda bir entelektüel olmadı. Pratik bir zekâsı vardı ve bir eylem adamının kültürüne sahipti. Sadece işiyle ilgili kitapları okumayı tercih etti. Fransızca'yı modern uygarlığın hazinelerinin bulunmasında bir araç olduğundan değil, hırslı bir kamu insanının kariyeri için gerekli olduğu için; İngilizce'yi ve Almancayı da muhataplarıyla iletişim kurabilmek için öğrendi. Savaşta yararlı alıntılar yapmak için ise Kur'an'la ilgilendi.” Abbas Mahmud el-Akkad, **Sa'd Zağlul**, Cairo, 1936, s.573'den aktaran Hourani, **Arabic thought...**, s.217

bir arada yaşamayı önemsemi ve bir Kıpti olan Wisa Wasif Paşa'yı Temsilciler Meclisi'nin sözcüsü olarak halefi yaptı. Bu tercihi daha sonra eleştirilse de Zağlul Mısır'ın sosyolojisini en iyi bilen siyasetçilerdendi.⁴⁹⁴ Kendisinden sonra Mustafa el-Nahhas, Vefd liderlerince onun yerine seçilecekti. Zağlul'un eşi onursal başkan olarak geçse de partinin işlerinde Fathallah Barakat Paşa, Mustafa el-Nahhas Paşa ve Wisa Wasif'ten oluşan üçlü yürütme kurulunun kararı belirleyici oldu.⁴⁹⁵ Partinin başına geçen Nahhas selefinin karizmasından yoksun olmasına rağmen Mısır'ın bağımsızlığını kazandıran partinin mirasını üzerine aldı. Partisi, seçimlerle iktidar olsa da istikrarlı bir dönem geçirmedi ve Kral Fuad ile İngilizlerin arasında kendine alan açmaya çalıştı. Ancak ülkedeki otoriter yönetim ve İngiliz gözetimi parlamentonun gücünü hep sınırlandırdı.⁴⁹⁶

Vefd dışında diğer siyasal partilere halk desteği azdı ve azınlık partileri olarak adlandırılmaktaydı. 1922'de kurulan Liberal Anayasalcı Parti⁴⁹⁷ içinde eski Vefdistlerden Ahmed Lütfi el-Seyyid, Adli Yakan, İsmail Sıdkı ve Muhammed Hüseyin Heykel gibi tanınmış siyasetçiler bulunmaktaydı.⁴⁹⁸ Deeb'e göre Liberal Anayasacılar, medeni bir ulusun kendi kendini yönetmesinin tek yolunun ve İngiliz-Mısır ilişkilerindeki meselelerin çözülmesinin de ön koşulu olarak anayasal sistemin gerekli olduğuna inandılar.⁴⁹⁹ Botman'a göre ılımlı bir milliyetçi çizgiye sahip olan parti, ulusal bağımsızlık için İngilizlerle aşamalı müzakerelere girilmesinden yanaydı. Anayasanın hem sosyal, siyasal ve ekonomik alanlarda yapılacak düzenlemeleri teşvik edeceğini hem de Mısırlıların başka bir güce muhtaç olmadan tam bağımsızlığın elde edilmesine hizmet

⁴⁹⁴ Mustafa el-Feki, "Makram Ebeid: Politician of the Majority Party", **Contemporary Egypt: Through Egyptian Eyes**, Ed. By. Charles Trip, Routledge, 1993, s.22

⁴⁹⁵ El-Feki, **a.g.e.**, s.22

⁴⁹⁶ Tignor, **a.g.e.**, s.250-251

⁴⁹⁷ Vefd'den ayrılan ve çoğunlukla toprak sahipleri ile aydınların temsil ettiği parti, 1922 yılında İngilizlerin tek taraflı olarak beyan ettiği Bağımsızlık Bildirgesi'ni destekledi. Ayrıca yeni oluşturulan 1923 anayasasına katkı yaptı. Vefd ve İngilizler arasında iktidar dengesi olan parti 1953 yılında Devrim Komuta Konseyi tarafından yasaklandı. <https://www.encyclopedia.com/humanities/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/liberal-constitutionalist-party>, Erişim Tarihi: 05.09.2023; Liberal Anayasacılar, "esas olarak büyük toprak sahiplerinden ve eski Türk yönetici sınıfının unsurlarından oluşan bir partidir. Bağımsızlığın ilanını Anayasal reformlara girişmek ve Mısır'ı modernleştirmek için sağlam bir temel olarak görüyordu. Partinin yayın organı Mısır kültürel ve siyasal hayatında 1952'ye kadar önemli bir rol oynayacak olan hukukçu, edebiyatçı Muhammed Hüseyin Heykel (1888-1956) tarafından yönetilen *El-Siyasa* gazetesi idi." İskender Gökalep ve François Georgeon, "İslam Dünyası ve Kemalizm" içinde Maged Mansy, **Biçim ve Reform Mısır ve Kemalist Türkiye**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007, s.106

⁴⁹⁸ Botman, **a.g.e.**, s.66

⁴⁹⁹ Deeb, **a.g.e.**, s.79

edeceğini düşünüyorlardı. Bununla birlikte Liberal Anayasacılar daha çok aristokratik bir görüntü oluşturdu ve büyük toprak sahiplerinin beklentilerini öne çıkarırken kitlelerle bağlantı kuramadı.⁵⁰⁰ Bu partinin dışında sonradan kurulan siyasal partiler Mısır siyasetinde iktidar olabilecek bir varlık gösteremedi.⁵⁰¹ Kısmi bağımsızlığın elde edilmesinden başlayarak Kral Fuad dönemini içine alan 1922-1936 yılları arasında siyasal hayat belirli bir kısır döngüde tekrarlanıp durdu. 1923 Anayasası partileri kral karşısında zayıf bırakmıştı. Vefd'in çoğunluğu elde ettiği halde iktidarda uzun süre kalamadığı bir istikrarsızlık oluşmuştu. Bu yüzden model alınan meşrutiyet yönetimi işlemedi.⁵⁰² İktidarı ikame edecek güçlü bir muhalefet partisi gelişmedi. Bunun yerine halk desteği zayıf, sarayın ve İngilizlerin desteklediği azınlık partileri denge unsuru oldu.

En az iki partinin güçlü olmasını gerektiren üç partili denge sistemini liberal deneyim olarak nitelendiren Marsot, bu siyasal mekanizmanın siyasal yaşamın dengesini bozduğunu, nihayetinde iktidardaki parti gücünü toplamak adına diğer partiye veya krala değil İngiliz yüksek komiserine başvurduğunu, bunun da liberal deneyimin başlamadan bitmesine neden olduğunu belirtmektedir.⁵⁰³ Botman ise Mısır'da liberal dönemdeki ekonomik ve entelektüel eğilimleri ortaya koyarak 1919 ile başlayan endüstriyel ilerleme, ideolojik çatışmaları ve milliyetçi ideolojinin bir ulusu şekillendirdiği bu aralığı 1952 darbesine kadar almaktadır. Yarı sömürge bir ülkede milliyetçiliğin rolü ve sınırlı bir şekilde uygulanan demokratik ortamda siyasal çoğulculuk deneyimini öne çıkararak bunu çağdaş Mısır toplumunun anlaşılmasında bir arka plan olarak sunar. Özellikle bu dönemi siyasal çoğulculuk, siyasal söylem ve siyasal katılımın varlığı açısından verimli bir dönem olduğunu vurgular ve bunun Mısır'da bir daha yaşanmadığını ifade eder. Bu nitelendirmeler doğrultusunda bu dönemi sözde liberal dönem olarak tanımlar.⁵⁰⁴ Ancak Batı'daki liberal demokrasi ve siyasal kurumlarının gelişmesini belirleyen şartlar Mısır'da mevcut değildi. Yerli bir burjuvazi olmadığı gibi büyük bir işçi sınıfından da bahsetmek mümkün değildi. Sahip olduğu nüfusun çoğunluğu kırsal kesimden ve

⁵⁰⁰ Botman, **a.g.e.**, s.66-67

⁵⁰¹ 1925 yılında kurulan *İttihad* (Birlik) *Partisi* kralın siyasal manipülasyonlarına hizmet eden bir parti görünümünde oldu. Parti yöneticileri kral tarafından yüksek idari kadrolara atandı. 1930'da İsmail Sıdkı tarafından kurulan Halk Partisi-Hizb el-Şa'b ise bir siyasal partiden ziyade liderinin otokratik eğilimlerinin sözcülüğünü yapan bir klik görünümünde hareket etti. Botman, **a.g.e.**, s.67-68

⁵⁰² Mansfield, **Osmanlı Sonrası...**, s.83

⁵⁰³ Marsot, **a.g.e.**, s.87

⁵⁰⁴ Botman, **a.g.e.**, s.3

sosyal hareketliliği gerçekleştirecek bir güce sahip değildi.⁵⁰⁵ Böyle olmakla beraber bu hareketliliği aksiyona geçirecek dinamiklerin harekât alanı ülkede güçlü bir şekilde varlığını devam ettiren İngilizlerin ve bulduğu her fırsatta siyasal elitlerin girişimlerini sekteye uğratan kralın varlığı sayesinde kısıtlanmıştı.

2.9. Kral Fuad'ın Gücü ve Zağlul'un Liderliğindeki Vefd Arasında İktidar Dengesi

Savaş bitmeden 1917'de Sultan Kâmil'in ölümü üzerine İngilizler Mehmed Ali hanedanının kendilerine karşı olmayan tek üyesi olduğunu düşündükleri Fuad'ı desteklediler.⁵⁰⁶ Yeni sultan ilerde kral unvanını alana kadar düşük bir profil çizecekti. Savaş bittikten sonra 1919'da milliyetçiler meclisin askıya alınmasına dair bir kararın bulunmaması nedeniyle yeniden açılması için harekete geçtiler.⁵⁰⁷ Böylelikle milliyetçiler savaş sonrası yeni durumda ilk siyasal girişimi yapmış oldular. Sultan Fuad'ın ilk yıllarına denk gelen 1919 halk ayaklanmasında Sultan zayıf konumu nedeniyle bir siyasal güç değildi. Bu dönemde İngilizler ve yeni milliyetçi hareketin siyasal tezahürü olan Vefd iki ana güç olarak ön plandaydı.⁵⁰⁸ İngilizler milliyetçilere karşı Fuad'ın konumunu güçlendirmek için çaba sarf ederken, Fuad da onlara bağımlı olmaktan kurtulmak istiyordu. 28 Şubat 1922 tarihli Tek Taraflı Bağımsızlık Bildirgesi ile konumu güçlenen Fuad'ın unvanı 15 Mart 1922 tarihi itibarıyla “kral” oldu. Bundan sonra iktidar dengesinde Kral güçlü bir şekilde varlık gösterecekti.⁵⁰⁹

Yapılan anayasa çalışmaları güçler dengesini kral ile parlamento arasında dağıtmıştı. Sonunda her tarafın taviz vermek zorunda kaldığı bir uzlaşmayı ortaya çıktı. Yasama gücü kral ve iki kamaralı bir meclise aitti. Ancak kralın yasama ve yürütme üzerinde yetkileri oldukça genişti. Hükümetin belirlenmesi üzerindeki yetkilerinin yanında senato başkanını ve üyelerinin beşte ikisini seçme yetkisi onun yürütme açısından ağırlığını gösteriyordu.⁵¹⁰ Kral iktidardaki gücünün önemli bir kısmını 1923 Anayasası tarafından kendisine verilen yetkilerden alıyordu. İngiliz varlığını tehlikeye atmadığı sürece büyük

⁵⁰⁵ Botman, **a.g.e.**, s.6

⁵⁰⁶ Deeb, **a.g.e.**, s.124

⁵⁰⁷ Terry, **a.g.e.**, s.10

⁵⁰⁸ Deeb, **a.g.e.**, s.123

⁵⁰⁹ Deeb, **a.g.e.**, s.124

⁵¹⁰ Marsot, **a.g.e.**, s.83

bir hareket özgürlüğü bulunuyordu. Gücünü daha çok parlamentoya, dolayısıyla iktidar partisine karşı kullanıyordu.⁵¹¹ Kral Fuad, bütün iktidarı elinde bulundurmak isteyen otokratik bir yönetim sistemi benimsemiş ve anayasayı elinden geldiğince dolanmaya çalışmıştı. Bu anlamda idare sisteminde yer alan diğer iktidar erkleri olan başbakana ve parlamentonun işlevini hiçe sayıyordu.⁵¹² Mısırlılar otoriter eğilimli Kral Fuad'ı çok da sempati duymadıkları bir Türk aristokrat olarak görürken, İngilizler ise onun aşırı güçlenmesine karşıydı. Bu durum siyasal olarak güçlü Vefd ile Kral arasında bir dengeyi zorunlu kılıyordu.⁵¹³ Deeb'e göre Vefd Mısır ulusunu temsil etmekteydi. Onun milliyetçi refleksleri İngiliz nüfuzu ile temelde karşı karşıya geliyordu. Vefd iktidarı ancak İngiliz-Mısır ilişkilerindeki sorun alanlarına yönelik teklifler getirdiği için tercih edildi. Mısır toplumu Vefd'in arkasındaydı ve İngilizler bunu dikkate almak durumunda kaldı.⁵¹⁴ Marsot'a göre Mısır'da iktidar *Abidin'de sarayında oturan gerçek kralın, Kasr el-Dubara'daki sarayında oturan taçsız kralın ve kalplerin kralı olarak anılan Zağlul* arasında hassas bir dengeye oturmuştu. Kral, İngilizler ve Vefd'in temsil ettiği üç ana siyasal gücün ilişkisi asimetrikti ve iki savaş arası dönemde iktidar savaşı bu üçlü arasındaki mücadeleye sahne oluyordu. Anayasa sayesinde kralın gücü zor dizginlenebilen bir konumdayken en zayıf halkayı kolaylıkla iktidardan uzaklaştırılabilen Vefd temsil ediyordu.⁵¹⁵ Marsot'a göre Mısırlılar İngilizlerin Mısır'daki politikasının üç temel unsuru olduğunu görmüştü. Birincisi, İngilizler kralın konumunu halk karşısında sürekli güçlü tutacaktı, zira kral bu koltuğa kendilerinin onayı ile gelmişti. Diğer, İngilizler sürekli kendi çıkarlarını Mısır'ın önünde tutuyorlardı. Sonuncusu ise, iktidara gelen bir hükümet ancak İngilizlerin desteği ile ayakta durabilirdi. Bu nedenle onlarla anlaşmak zorundaydı.⁵¹⁶ Bu denklemde İngilizler diğer iki iktidar gücünü kontrol ediyor, kendi durumuna göre asimetrik bir denge gözetiyordu.

Vefd lideri Zağlul zor bir denklemin içindeydi. Bir taraftan kral diğer taraftan İngiliz temsilcisi ile eşitsiz bir düzlemde savaşmak zorundaydı.⁵¹⁷ Uzun yıllar ülkenin en etkili politikacısı olan Saad Zağlul atanan İngiliz Yüksek Komiserler ile uzun yıllar mücadele

⁵¹¹ Deeb, **a.g.e.**, s.125

⁵¹² Marsot, **a.g.e.**, s.85

⁵¹³ Terry, **a.g.e.**, s.205

⁵¹⁴ Deeb, **a.g.e.**, s.126

⁵¹⁵ Marsot, **a.g.e.**, s.84-85; Deeb, **a.g.e.**, s.126; Tignor, **a.g.e.**, s.250

⁵¹⁶ Marsot, **a.g.e.**, s.89

⁵¹⁷ Marsot, **a.g.e.**, s.86

etmişti.⁵¹⁸ Kurulan hükümetlerde görev alan Zağlul sadece devlet adamlığı ile değil politikacı yönü ile de ön plana çıkmış, savaştan sonra öne çıkan liderliğinin alt yapısını çok önceden döşemişti. Çeşitli bakanlıklar ve yasama meclisi başkan yardımcılığı görevleriyle kendini göstermişti.⁵¹⁹ Siyasal arenada Hidiv'in mutlak otoritesine karşı savaş açmıştı. İngilizlerin ülkedeki varlığından rahatsız olmakla beraber onlarla iletişim halinde kalarak amacına ulaşacağına inanmıştı.⁵²⁰ İngilizler ve Kral arasındaki güç ilişkisinin farkındaydı. Mısırlıları yönetime katacak parlamentonun gücünü diğer iki güç arasında işlevsel bir konuma getirmek için bir tür denge siyasetini uygulamak zorundaydı.⁵²¹ İngilizler açısından Vefd'in tek kalıcı alternatifi Saray otokrasisiydi. Diğer taraftan, İngilizler açısından Vefd'e karşı koyabilecek ve Sarayla bir ittifaka gerek kalmadan ortada bir partinin teşvik edilmesi kaçınılmaz hale geldi.⁵²² Zağlul'un ölümünden sonra Mısır milliyetçiliği aksiyoner dönemini tamamlamış, Vefd'in siyasal ağırlığı zayıflamıştı. Bu dönemden sonra iktidar kral ve İngilizlerle birlikte azınlık partilerinin yer aldığı merkeze göre şekil almıştır.

2.10. Bağımsızlık Müzakereleri

İngiliz-Mısır anlaşmasında belirlenen hususların müzakere edilmesi için 1924 yılında toplanan dönemin İngiliz Başbakanı McDonald ile Başbakan Zağlul arasında belirli bir dostluk kurulsun da müzakereler çetin geçti. Zağlul'un en büyük hedefi İngilizlerle belirlenmiş olan dört saklı hususu çözüme kavuşturmak ve İngiliz müdahalesini engelleyecek bir anlaşma zemini bulmaktır. Zağlul'un görüşme öncesinde Mısır'ın bölgede egemenliğini vurgulaması ve Büyük Britanya'nın bölgeden tamamen tahliyesini talep edeceğini duyurmasıyla beraber onun için İngilizlerin Sudan'ın konumuna ilişkin ılımlı bakışını kabul etmesi de zorlaşmış oldu.⁵²³ Bakıldığında, Sudan'daki düzeni korumada kararlı olan ve bunun için tüm tedbirleri alacak olan İngilizler hükümeti, Nil'in

⁵¹⁸ Birinci Dünya Savaşı sonrası Zağlul'un mücadele etmek zorunda kaldığı İngiliz Yüksek Komiserleri; Wingate (Aralık 1916-Ocak 1919), Allenby (Mart 1919-Haziran 1925), ve Lloyd (Ekim 1925-Temmuz 1929) Kahire'de görev yapmıştır.

⁵¹⁹ Hourani, *Çağdaş Arap...*, s.237-238

⁵²⁰ Hourani, *Çağdaş Arap...*, s.240-241

⁵²¹ Marsot, *a.g.e.*, s.84-85

⁵²² Marlowe, *a.g.e.*, s.272

⁵²³ "End of Egypt Talk: Zağlul Pasha Leaving" *The Times*, 4 Ekim 1924, s.10

suyu ve Sudan'daki mali haklar konusunda Mısır'ı tatmin edecek şekilde bir güvence vermeye sıcak bakıyordu.⁵²⁴

Halkın büyük desteği ile iktidar olan Vefd, Mısırlıların bağımsızlık davasının artık meşru temsilcisiydi. Ancak demokratik umutlar yeni filizlenmişken 1924 yılında sistemin işleyişine darbe olacak bir hadise yaşandı. 1919 Devrimi olaylarında aktif yer alan ve milliyetçi eğilimleri olan bir dizi gizli cemiyetten biri Vefd'in yarı-askeri kolunu teşkil etmekteydi. Mısır ordusunun başkomutanı ve aynı zamanda Mısır Genel Valisi olan Sir Lee Stack bu milliyetçi grubun eski bir Vefdist olan lideri tarafından öldürüldü. Bu olay üzerine Mısır'daki İngiliz yüksek komiseri Edmund Allenby Londra'ya danışmadan oldukça sert tedbirler aldı ve bu olaydan Zağlul'u sorumlu tuttu. Yüksek Komiser, Mısır hükümetini bu cinayetin işlenmesine sebebiyet vermekle suçlayarak yabancıların yaşamlarını korunmasında ne kadar aciz ve isteksiz olduklarını belirtti. Bu durum Zağlul'un siyasal kariyerini çok etkiledi. İngiliz-Mısır Antlaşmasını müzakere etmek isterken meydana gelen bir olay neticesinde Mısır siyasal hayatından çekilmeye zorlandı. Zağlul ultimatom olarak iletilen; Mısır ordusunun Sudan'dan çekilmesi, siyasal gösterilerin yasaklanması ve yarım milyon pound ceza ödenmesi şartlarından sadece sonuncusunu kabul ederek istifa etti. Bu suikast neticesinde parlamentoda çoğunluk partisinin lideri olmasına rağmen İngilizler tarafından bir daha başbakan olmasına izin verilmedi. Halk tarafından 'kalplerin kralı'⁵²⁵ olarak adlandırılan Vefd Hareketinin karizmatik lideri Saad Zağlul, siyaset sahnesinden tasfiye edilmişti. Bu olaydan sonra Mısır'da müdahaleci siyaset anlayışı hâkim oldu.⁵²⁶ Mısırlılar İngilizlerin bu baskısına karşı tepkilerini dile getirdiler. Zağlul'un istifası sonrası Mısır Parlamentosu, Milletler Cemiyeti ve tüm ülke parlamentolarına hitaben protesto metni hazırladı. Mısır'ın dokunulmaz ve devredilemez hak ve özgürlüğü ile tam bağımsızlığına vurgu yapılan metinde Meclis, Mısır ulusunu keyfi uygulamalardan korumak üzere Milletler Cemiyeti'nin müdahalesine başvuruyordu.⁵²⁷ Bu olaydan sonra Vefd iktidarı kaybetti ve zamanla güçlenen saray ipi eline aldı. Ancak Yüksek Komiser Allenby'nin bu olay neticesinde aldığı tavır ve uygulamaları İngiliz hükümetince eleştirildi. Çünkü İngiliz

⁵²⁴ "Anglo-Egyptian Conversations: Cause of Breakdown, Zağlul's Impossible Demands", **The Times**, 8 Ekim 1924, s.14

⁵²⁵ Marsot, **a.g.e.**, s.84

⁵²⁶ Botman, **a.g.e.**, s.34; Marsot, **a.g.e.**, s.85; Allenby'nin Mısır hükümetine ilettiği şartlar için ayrıca bkz.: **NA**, CAB/23/49/4, Conclusions of a Meeting of the Cabinet, 22 Kasım 1924

⁵²⁷ "Egypt and the League: Parliament's Protest", **The Times**, 27 Kasım 1924, s.11

hükümetinin direktiflerinden önce harekete geçmişti. Yüksek Komiser kendisine yapılan eleştiriye karşılık Mısır başbakanının muhtemel istifası öncesi kararları uygulamaya koymak için yaptığını açıkladı. İngiliz hükümeti ise meselenin aciliyeti nedeniyle Allenby'nin yaklaşımını kabullenmek durumunda kaldı.⁵²⁸ Birçok İngiliz yetkili Stack Krizinde Allenby'nin tek taraflı eylemleri nedeniyle görevden alınmasının uygun olacağını değerlendirdi.⁵²⁹

Bu arada 1925'te yapılan seçimlerden hemen sonra toplanan meclis 125'e 85 karşı oyla Zağlul'u başkan olarak seçti. Bu sırada Başbakan meclise gelerek Ziver Paşa kabinesinin istifasını kabul etmeyen kralın meclisi feshettiğini bildiren kararnameyi açıkladı. Böylece ikinci Mısır parlamentosu açıldığı gün kapanmış oldu.⁵³⁰ Ülkenin dış siyasetine ilişkin bağımsız hareket kabiliyeti kazandıracak hamleler düşünüldü. Bu amaçla 1925'te Mısır'ın Milletler Cemiyeti'ne üyeliğinin uluslararası ilişkiler açısından daha merkezi bir konuma geleceği hesap edilerek çalışmalar yapıldı. Ancak İngiltere'deki Muhafazakâr hükümet buna sıcak bakmadı.⁵³¹ Bu süreçte Allenby'nin yerine Lord Lloyd atandı. 1926 yılında yapılan seçimlerde Vefd oyların yüzde 68'ini alarak ezici bir üstünlük sağladı. Lloyd özellikle 1922 İngiliz Deklarasyonunu reddettiği için Zağlul'un Başbakanlığını istemiyordu. Bu durumu Zağlul ile buluşmasında aktaran Lloyd, muhatabına söz konusu bildiriye kabul etmesini, parlamentoda Sudan'a atıfta bulunmamasını ve Kral'a karşı saygılı olmasını istedi. Zağlul bunlardan ilk ikisini reddederek görüşmeden ayrıldı.⁵³² Allenby'den sonra 1925-1929 yıllarında Komiser olarak görev yapan Lord Lloyd emperyalist bir anlayışla Mısır'ın etkili bakanlıklarında söz sahibi oldu.⁵³³ Lloyd'un yürüttüğü siyaset, İngilizlerin hiçbir koşulda kendi üstün konumlarını bırakmayacaklarını karşı tarafa göstermekti. Muhafazakâr politikaları devam ettirmekten yana olan yeni komiser imparatorluklarının gerilediğini kabul etmek istemiyordu. Bu yüzden İngiltere'nin Mısır'ın bağımsızlığına koymuş olduğu çekinceleri müzakereye yanaşmadı.⁵³⁴ Bu sırada müzakereler aralıklı olarak devam etti. Kasım 1927 yılında İngiliz kabinesinde görüşülen ittifak anlaşması, 1922 Deklarasyonundaki çekinceleri

⁵²⁸ NA, CAB 23/49/5, Conclusions of a Meeting of the Cabinet, 24 Kasım 1924

⁵²⁹ Terry, *a.g.e.*, s.178

⁵³⁰ "The Dissolution in Egypt", *The Times*, 26 Mart 1925, s.17

⁵³¹ Şefik Paşa, *a.g.e.*, 2. Cilt, s.644

⁵³² Terry, *a.g.e.*, s.188-189

⁵³³ Mansfield, *Osmanlı Sonrası...*, s.102

⁵³⁴ Terry, *a.g.e.*, s.189; Mansfield, *a.g.e.*, s.276-277

gözden geçirerek Mısır'ın savunmasının her iki ülkenin ortak iş birliğiyle sağlanması ve Mısır'ın egemen bir ülke olarak bağımsızlığının sağlanması hedeflenmişti.⁵³⁵ 1928 yılında yapılan müzakerelerin bir sonuç vermediği ortaya çıkmıştır. Mısır Hükümeti'nin önerilen İngiliz-Mısır İttifak Antlaşması'nı reddetmesi sonucunda, İngiliz Hükümeti Kahire Kabinesi'ne İngiliz Hükümeti'nin duruma göre çeşitli adımlar atma hakkını saklı tuttuğunu bildiren bir nota göndermiştir. Notada, İngiltere'nin 1922 tarihli Tek Taraflı Bağımsızlık Bildirgesi'nde sahip olduğu sorumluluklara atıf yapması dikkat çekicidir.⁵³⁶

Bağımsızlık sürecinde yapılacak anlaşmaya ilişkin görüşmeleri Türkiye'den Akşam gazetesi ilgi ile takip etmişti. İktidarda bulunan İşçi Partisi azınlık hükümetinin Dışişleri Bakanı Arthur Henderson, İngilizlerin Mısır politikasında köklü değişikliklerden yanaydı. Bu nedenle seleflerinden Allenby çizgisini devam ettiren Yüksek Komiser Lord Lloyd'u görevden aldı. Lloyd İngiliz politikasını kendi inisiyatifi ile şekillendiriyordu ve aşırı güçlenmişti. Bu anlamda Kral Fuad'ı zor durumda bırakmıştı. İngiliz hükümeti, Mısır ile İngiliz parlamentolarının serbestçe kabul edeceği bir anlaşma yapmak istediklerini bildirmişti. Görevden alınan İngiliz Yüksek Komiseri yerine ilişkileri anlaşma zemininde devam ettirecek bir sefirin atanmasına karar verilmişti.⁵³⁷ 1930'lara gelindiğinde iki ülke arasında yapılacak anlaşma Nahhas-Henderson taslağı üzerinden yürütüldü. Ancak görüşmelerde herhangi bir neticeye varılmadan taraflar dağıldı. Anlaşma taslağında çekince konulan maddeler ilerlemeyi engelliyordu. Her iki tarafta anlaşmanın aslında aleyhinde olan iki grup bulunmaktaydı: İngiltere tarafında Muhafazakâr Parti, Mısır

⁵³⁵ On altı madde ve bir ekten oluşan İttifak Antlaşmasının taslak metni için bkz.: **NA**, CAB 24/189/17, Draft Treaty Alliance Between Great Britain and Egypt, 8 Kasım 1927

⁵³⁶ The Times gazetesi anlaşmanın Mısır Hükümeti tarafından reddedilmesi sonrası İngiliz Hükümetinin alacağı tavrı özetlemiştir. "Mısır ile İttifak Antlaşması için Müzakerelere İlişkin Belgeler" başlığı ile gönderilen notada; Sir Austen Chamberlain ile Servet Paşa arasındaki Londra'da yapılan görüşmelerden bu yana müzakerelerin gidişatını anlatarak İngiliz Hükümeti'nin İttifak Antlaşması'na dahil etmeye hazır olduğu tavizleri ayrıntılı olarak açıklamıştır. Servet Paşa'nın Mısır'a dönüşünde, İngiliz Hükümeti'nin beklentilerinin aksine, taslağın Kabine'deki meslektaşlarına sunulmasında gecikme yaşandığını ve dikkate alınması gereken yeni noktalar ortaya koymaya çalıştığı vurgulanmıştır. 1 Mart'ta İngiliz Yüksek Komiseri Lord Lloyd, Austen Chamberlain'e Mısır Hükümeti'nin Antlaşmayı reddettiğine dair kararını içeren telgrafında; Antlaşmanın hükümete oybirliğiyle reddeden Vefd tarafından dayatıldıktan sonra Mısır Hükümeti'nin kararının metninde, önerilen Antlaşmayı Mısır'ın bağımsızlığı ve egemenliğiyle bağdaşmadığı ve ülkenin İngiliz güçleri tarafından işgalini yasallaştıran bir antlaşma olarak tanımladığı ifade edilmiştir. Bunun üzerine Austen Chamberlain, Lord Lloyd'a Mısır Hükümeti'ne resmi bir nota göndermesi talimatını veren bir telgrafla yanıt vermiştir. Notada, "*Mısır Hükümeti ile yapılan görüşmelerin amacına ulaşamaması nedeniyle, Majestelerinin Hükümeti, 28 Şubat 1922 Beyannamesi kapsamındaki sorumluluklarından herhangi birinin, yukarıda belirtilen nitelikteki Mısır mevzuatı veya idari eylem yoluyla tehlikeye atılmasına izin veremez ve kendi görüşlerine göre durumun gerektirdiği adımları atma hakkını saklı tutarlar.*" denilmektedir. "Britain and Egypt: The Rejected Treaty", **The Times**, 8 Mart 1928

⁵³⁷ "İngiltere Mısır Politikasını Değiştiriyor: Lord Lloyd Neden Azledildi?", **Akşam**, 2 Ağustos 1929, s.6

tarafında ise milliyetçi Vefd Partisi anlaşılmaya şiddetle karşı çıkmıştı.⁵³⁸ 1930 yılında Mısır ile İngiltere arasındaki müzakerelerin en önemli konusu Sudan meselesiydi. Dönemin Başbakanı Nahhas Paşa'nın Sudan'ın Mısır'ın bir parçası olduğuna dair ısrarı İngiltere ile yapılan müzakereleri kesintiye uğratmıştı.⁵³⁹ Bu durum İngiltere'deki Mısırlıları da harekete geçirmişti. İngilizlerle yapılan görüşmelerin İngiltere'nin Sudan'ı Mısır'dan ayrı görmek istediği için durduğu ortaya çıkınca Mısırlı öğrenciler Londra'da gösteri yaparak "Yaşasın Mısır ve Sudan'ın İstiklali" yazılı pankartı taşımıştır.⁵⁴⁰

Yerleşik siyaset içerisinde öne çıkan Vefd'in arkasındaki halk desteği nedeniyle daima onun bu gücünü kırmaya çalışan İngilizler 1930'larda Almanya'nın Ortadoğu'yu tehdit etmesi üzerine yöntem değiştirerek Vefd'in ulusal otoritenin temsilcisi olduğunu kabul etti. Aynı durum Vefd için de geçerliydi, ilk başlarda İngilizlere karşı olan katı tutum zamanla ulusal bağımsızlığı kazanmak uğruna müzakere yolunu tercih etmelerini sağladı.⁵⁴¹ 1934'te Yüksek Komiser olarak atanan Miles Lampson ve Mısır heyeti arasındaki görüşmede 1922 Bağımsızlık Bildirgesinin ortaya koyduğu dört başlık halindeki "saklı tutulan hususlar" içerisinde en önemlisi Sudan meselesiydi. Mısırlılar baştan beri bu bildirmede belirtilen hususların İngiliz hükümetinin takdirine bırakılmasına karşıydı. Zira bu durum İngilizlerin gerekli gördüğünde Mısır'ın içişlerine karışması için zemin oluştuyordu. 1928-1930 yılları arasında meselenin çözümü ve yeni bir anlaşma yapılması konusunda birçok müzakere sonunda büyük ilerleme kat edilmişti. Ancak sonunda İngilizler tarafından önerilen anlaşma taslağı Mısır hükümetince reddedilmişti. Anlaşma zemini çıkmaza girmesine rağmen 1930'ların ikinci yarısındaki dönemin şartları her iki hükümeti ortak zeminde buluşmak üzere görüşmeye zorlamıştır.⁵⁴²

2.11. Hukuki Bağımsızlığı Getiren 1936 İngiliz-Mısır İttifak Antlaşması

İngiliz hükümeti müzakerelerde başarılı olmak adına 1935 boyunca Mısır'daki bütün siyasi kesimleri sürece dahil ederek Mısırlı politikacıların bağımsızlık müzakereleri hakkındaki fikirlerini öğrenmeğe başladı. İngiliz Yüksek Komiseri Sir Miles Lampson özellikle daha önce İngiltere ile müzakerelere katılan Vefd'den Nahhas, Liberal Anayasal

⁵³⁸ "Mısır Meselesi: Mısır Milliyetperverleri İtilaf Aleyhinde", **Akşam**, 23 Eylül 1929, s.3

⁵³⁹ "İngiltere-Mısır: İki Hükümet Arasında İttifak Akdediliyor", **Akşam**, 17 Ağustos 1932, s.9

⁵⁴⁰ "Mısır'ın İstiklali", **Cumhuriyet**, 13 Mayıs 1930

⁵⁴¹ Botman, **a.g.e.**, s.57

⁵⁴² "Relations with Egypt: Four Reserved Points", **The Times**, 3 Mart 1936, s.15

Parti'den Mahmud ve Halk Partisi'nde Sıdkı'nın da aralarında bulunduğu farklı partilerin liderleriyle görüşmeler gerçekleştirdi.⁵⁴³ 1936 yılında yapılan görüşmeler ise daha önce reddedilen “Nahhas-Henderson 1930 Taslağı” üzerinden yapıldı. 1936'daki uluslararası duruma göre şekillenen anlaşma görüşmelerinde önceki taslak üzerinde yoğun çaba sarf eden Mısır heyeti yer aldı.⁵⁴⁴ 1936'da partiler İngiltere'ye giderek İngiliz-Mısır antlaşmasını müzakere etmek üzere bir heyetin oluşması için Birleşik Cephe oluşturdular. Yaklaşan dünya savaşından çekinen Mısırlı politikacılar daha önceki müzakerelerde direndikleri birçok hususta taviz vermek durumunda kaldılar. Böylelikle partiler Birleşik Cephe etrafında toplanarak iki ülke arasındaki müzakereleri başlatmış oldu. On yıl önce belirlenmiş şartların biraz daha fazlasını alabilecekleri bir anlaşmayı çözüm olarak kabul etmeye hazır olduklarını gösterdiler. Mısır İngiliz ittifak anlaşması öncesinde Mısır temsilcisi bunun son fırsat olduğunu, aksi durumda iki ülke arasındaki ilişkilerin askeri çerçevede devam edeceğinden korkarak anlaşmayı imzalamayı tercih etmiştir. Tam bağımsızlığın istenilen düzeyde gerçekleşmediğini düşünen politikacılar olsa da anlaşma ile daha önce çözümsüz olan birçok husus çözüme kavuşmuştu.⁵⁴⁵

Mısır-İngiliz anlaşmasına giden yolda uluslararası şartların etkisi büyüktü. Zira Mısır'ın komşuları olan Libya ile Habeşistan, İtalya tarafından işgal edilmişti. Bu anlamda Mısır'ın güçlü bir orduya ihtiyacı bulunmaktaydı. Öncelikle askeri anlamda bir ittifak anlaşmasının tasdik edilmesine karar verildi.⁵⁴⁶ Mısır siyasetinde iktidar olsun muhalefet olsun tartışmasız uzlaştıkları en önemli mesele İngilizlerin Mısır'ın egemenliğine halel getiren uygulamalarını kaldırarak tam bağımsızlığa ulaşmaktı. Bu amacı tam olarak gerçekleştiremeseler de 1936 yılında Mısır daha özerk bir yapıya kavuşuyordu.⁵⁴⁷ Mısır'da resmi İngiliz işgalinin sonu 1936 yılında yapılan İngiliz-Mısır Anlaşması ile sağlanıyordu. Tripp'e göre Mısır'ın savunmasına ilişkin yükümlülükler 1882'den beri ilk

⁵⁴³ El-Feki, **a.g.e.**, s.36-37

⁵⁴⁴ Mısır delegasyonuna Vefd'ın lideri Başbakan Mustafa Nahhas Paşa başkanlık etmiştir. Diğer üyeler, başbakanlık yapmış ve Liberal Parti lideri olan Muhammed Mahmud Paşa, başbakanlık yapmış ve Halkçı Parti'nin eski lideri olan İsmail Sıdkı Paşa, başbakanlık yapmış ve dönemin Halkçı Parti lideri olan Abdul Fettah Yahya Paşa, 1930 görüşmelerine katılan ve Kıpti azınlıktan olan Dışişleri Bakanı Vassif Boutros Ghali Paşa ile yine 1930 görüşmelerine katılmış Dr. Ahmed Maher ile diğer 7 kişiden oluşmuştur. **NA**, FO, 954/5A/10, Notes on Member of the Delegation, 13-14 Ağustos 1936

⁵⁴⁵ Marsot, **a.g.e.**, s.97-98; El-Bargouti, **a.g.e.**, s.155

⁵⁴⁶ “İngiliz-Mısır Askeri Anlaşması”, **Akşam**, 4 Ağustos 1936, s.5

⁵⁴⁷ Botman, **a.g.e.**, s.38-39

defa Mısır ordusuna veriliyordu. Aynı zamanda olası askeri çekilmeyle birlikte İngiliz ordusunun Mısırlı politikacılar üzerindeki tehdidinin kalkmasını temin ediyordu.⁵⁴⁸

İngiliz-Mısır Antlaşması⁵⁴⁹ olarak bilinen antlaşma taslağı 26 Ağustos 1936'da imzalandı. Bir tarafta Yüksek Komiseri Miles W. Lampson'un başkanlık ettiği İngiliz heyeti, diğer tarafta Vefd lideri ve Başbakan Mustafa Nahhas Paşa'nın başkanlık ettiği heyet bulunuyordu. İttifak anlaşması ile birlikte İngiliz kuvvetlerinin Mısır'da sahip olacağı ayrıcalıklar ve dokunulmazlıkları ilgilendiren bir sözleşme imzalanmıştır. İttifak anlaşmasının ilk maddesi Mısır'daki İngiliz askeri işgalinin bittiğini ifade ediyordu. Anlaşma ile birlikte Mısır egemen ve bağımsız bir devlet olarak tanınıyordu. Ayrıca Mısır'ın Milletler Cemiyeti'ne üye olması desteklenecekti. Özellikle Mısır'ın bağımsızlığına hanel getiren yabancılara başta adli ve mali alanlarda olmak üzere birtakım ayrıcalıklar veren kapitülasyonları kaldırması önemliydi. Anlaşma maddelerine bakıldığında Mısırlıların beklediği tam bağımsızlık taleplerini karşılamamıştı. Yine de önceki anlaşmaya bakarak Mısır İngilizlerin belirli yetkilerine rezerv koymakla birlikte önemli kazanımlar elde etmişti.⁵⁵⁰ Bağımsızlık müzakerelerini yakından takip eden Türkiye Elçiliği, Mısır basınından yansıyan anlaşma hükümlerini Ankara'ya bildirmiştir. Buna göre büyük ölçüde bağımsızlığını elde eden Mısır'da kapitülasyonların ise belli aşamadan sonra kaldırılacağı ifade edilmiştir.⁵⁵¹

İngiliz-Mısır anlaşması kapsamında hazırlanan taslak metin 16 maddeden oluşuyordu. Mısırlılar istedikleri şartların daha azını elde etseler de Mısır'ın lehine olan en önemli gelişme İngilizlerin Mısır'ı bir egemen devlet olarak kabul etmesiydi.⁵⁵² Bu anlaşma ile birlikte Sudan sorunu 1898'de oluşturulan "ortak egemenlik" statüsünde belirtildiği gibi kalmaya devam etti.⁵⁵³ 20 yıl sonra tekrar gözden geçirilecek anlaşmada tarafların anlaşamaması durumunda Milletler Cemiyeti Konseyi yetkili makam olarak gösterilmişti. Ancak anlaşma onaylanmadan önce Mısır parlamentosunda yoğun tartışmalar yaşandı. Genel görüş bu anlaşma ile Mısır tam olarak bağımsızlığı elde edemese de dönemin

⁵⁴⁸ Charles Tripp, "Ali Mahir and the the Politics of the Egyptian Army, 1936-1942", **Contemporary Egypt: Through Egyptian Eyes**, Ed. By. Charles Tripp, Routledge, 1993, s.45

⁵⁴⁹ Anlaşma metni için bkz.: <https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1936/nov/24/anglo-egyptian-treaty>, Erişim Tarihi: 22.01.2023

⁵⁵⁰ Tignor, **a.g.e.**, s.251

⁵⁵¹ **BCA**, 30.10/266.798.19, Hariciye Vekaletinden Başbakanlığa, 2 Eylül 1936

⁵⁵² "İngiliz-Mısır İtilafı: İtilaf Tasdik Edilince İngiliz Askerleri Derhal Çekilecek", **Akşam**, 14 Ağustos 1929, s.8; Marsot, **a.g.e.**, s.97

⁵⁵³ Mansfield, **Osmanlı Sonrası...**, s.103-104

koşulları gereği ilerde tekrar müzakere edilmek üzere bunu kabul etmenin yararlı olacağı yönündeydi.⁵⁵⁴ 1936 İngiliz-Mısır İttifak Anlaşması Mısır kamuoyunca olumlu değerlendirildi. Hatta İskenderiye’de İngiliz askerleri halk tarafından coşkuyla karşılandı. Londra’dan dönen Başbakan Nahhas Paşa aynı şekilde alkışlandı.⁵⁵⁵ Ancak Anlaşma’nın en çok rahatsız ettiği kesim Ermeni, Rum, Levanten ve İtalyan kökenli yabancılardı. Kapitülasyonlar artık onları korumayacaktı ve bu grupların Mısırlılara göre ayrıcalıklı konumları ortadan kalkıyordu.⁵⁵⁶ 1936 yılında imzalanan anlaşmanın içeriğine Türk basınından Akşam gazetesi de yer vermişti.⁵⁵⁷ İttifak Anlaşması ile birlikte İngilizlerin Mısır’daki durumu net olarak belirlenmiştir. Marlowe’a göre bu haliyle anlaşma gerçek anlamda İngiliz işgalini sonlandırıyor. 1922 Deklarasyonu tek taraflı olarak İngiltere tarafından verilen ülkeyi fetheden ile fethedilen arasındaki asimetrik ilişkiyi tanımlarken, 1936 Anlaşması Mısır’ın özgür iradesine dayanan ve kendisinin müzakere ettiği bir anlaşma niteliği taşımaktadır.⁵⁵⁸ Bu atmosferde imzalanan İngiliz-Mısır Anlaşması çoğu Mısırlılar tarafından sembolik olarak görülse de Mısır’ı egemenlik yönünden daha ileri bir noktaya taşıyordu.

Anlaşmada öngörülen müzakereler çerçevesinde Mısır ile İngiltere arasında kapitülasyonlar hakkında İskenderiye’de yapılan anlaşmaya dair Mısır gazeteleri; İngiltere ile Mısır hükümeti arasında yapılan ittifak anlaşmasıyla birlikte adli ve mali imtiyazların kaldırılacağı, İngiltere ve Mısır’ın karşılıklı temsilcilerinin Büyükelçi unvanı taşıyacağı, Mısır’ın Milletler Cemiyeti’ne girmesi, konsolosluk mahkemelerinin cezai konulardaki yetkileri yerel mahkemelere devredileceği, Mısır mahkemelerinin düzenlenmesine kadar karma mahkemelerin devam etmesine dair kapitülasyonları ilgilendiren hususları görüşmek üzere ilgili ülkelerin katılacağı bir uluslararası konferansın düzenleneceği ve polis dairelerinde bulunan yabancı çalışanların vazifelerine

⁵⁵⁴ Marsot, **a.g.e.**, s.97-98

⁵⁵⁵ Marlowe, **a.g.e.**, s.302

⁵⁵⁶ Marsot, **a.g.e.**, s.98

⁵⁵⁷ Anlaşma maddelerinden öne çıkanlar sıralanmış: Buna göre, imzalanan anlaşmayla birlikte Mısır’daki İngiliz askeri işgaline son verildiği, iki ülke arasında askeri ittifak yapıldığı, bu amaçla harp zamanında Mısır hükümeti, İngiliz kuvvetlerine her hususta yardımcı olacağı belirtilmiştir. Diğer önemli iki husus olan Sudan ve kapitülasyonlar konusu da açıklığa kavuşturulmuştur. Mısır uyruğundan olanlara Sudan’a yerleşme hakkı tanınmış, Sudan Genel Valisinin İngiliz hükümetinin teklifi ile Mısır kralı tarafından atanacağı, kapitülasyonların ise 1937 yılına kadar aşamalı bir şekilde kaldırılacağı aktarılmıştır. Diğer yandan, yabancılardan ve azınlıkların haklarını korumada Mısır söz sahibi olacaktır. “İngiliz-Mısır Muahedesi’nin Başlıca Esasları”, **Akşam**, 28 Ağustos 1936, s.8

⁵⁵⁸ Marlowe, **a.g.e.**, s.307

son verilmesi gibi hususlarda anlaşmaya varıldığı aktarılmıştır.⁵⁵⁹ İngiltere'nin uluslararası dengelerde başlıca rol oynadığı koşullarda Mısır'ın kendi tarafına çekebileceği denge unsuru olabilecek başka bir güç yoktu. Bu nedenle Mısır, yaklaşan dünya savaşı öncesi gerginleşen uluslararası denkleme kendi çıkarlarını en yükseğe çıkarmayı hedeflerken, karşı tarafa vermesi gereken ödünlerin farkındaydı. Bununla birlikte İngiltere de Mısır'da artık himaye benzeri bu sistemin devam etmeyeceğini biliyordu.

Rauf Abbas'a göre, siyasal anlamda liberal fikirlerinin iktidarda olduğu Mısır'ın bölgesel milliyetçi elitleri esas olarak başarısız olmuştur. Öncelikle tam bağımsızlığı gerçekleştiremedikleri gibi ekonomiyi yabancı tahakkümünden kurtaracak sosyal politikaları da uygulamaya koyamamışlardır.⁵⁶⁰ Marsot'a göre, Mısır'ın şu anki durumunda İngilizleri sorumlu tutan aydınlar, işgalin iki büyük hastalık bıraktığını düşünüyorlardı. Birincisi, işgali uzun yıllara yaymak amacıyla Mısırlıları eğitimsiz bırakmak, diğeri ise Mısır sanayisini orantısız tarım politikalarıyla bitirmektir. Her iki alandaki eksiklik ancak 1930'larda giderilmeye çalışılacaktı.⁵⁶¹ Mansfield'e göre ise, İngilizlerin Mısır'ı kültürel ve siyasal anlamda bir sömürgeye dönüştürmemesi bağımsızlık mücadelesinde Mısır'ın bu işgalci güce karşı ulusal kimlik merkezli bir siyaset gütmelerini engellemiştir.⁵⁶² Yine de 1920 ve 1930'lu yıllar Mısır siyaseti için zorlu yıllar olsa da dil ve edebiyat alanında Arap kültüründe önemli kazanımlar elde edilmiştir. Sinema ve müzik endüstrisinin yanında Kahire Üniversitesi'nin kurulduğu bu dönemlerde Mısır, Arapça konuşan dünyanın entelektüel merkezi olma yolunda önemli adımlar atmıştır.⁵⁶³ Mısır sahip olduğu potansiyeli sayesinde geçmişte de merkezi ülke konumu özelliğini hep korumuştur. İşgal yöneticilerinin Mısırlılara hiç güvenmemesi ve ülkeyi sadece İngiliz ekonomik ve askeri çıkarları için kullanması işgal dönemi boyunca ülkenin başta siyasal ve ekonomik gelişmesi dahil birçok açıdan ilerlemesine olumsuz etki ettiği açıktır.

⁵⁵⁹ BCA, 030.10/266.798.19, Hariciye Vekâletinden Başbakanlığa, 2 Eylül 1936

⁵⁶⁰ Raouf Abbas Hamed, "Factors behind...",

⁵⁶¹ Marsot, **a.g.e.**, s.94

⁵⁶² Mansfield, **Osmanlı Sonrası...**, s.28

⁵⁶³ Goldschmidt Jr.ve Davidson, **a.g.e.**, s.342

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONRASI TÜRKİYE-MISIR İLİŞKİLERİ

19. asır boyunca hem zihinsel hem de kurumsal anlamda kendini canlı tutan Türk bürokrat-askeri elitleri savaş sonrası şartlarda Türk halkını örgütlemiş, kendisine biçilen role razı olmayan Türk halkı Anadolu’da Mustafa Kemal Paşa liderliğinde başlattığı Millî Mücadele sonunda bağımsızlığını kazanmıştır. Anadolu’daki direnişin zaferle neticelenmesiyle birlikte Millî Mücadelenin askeri ve diplomatik aşamaları tamamlanmıştır. Türklerin zaferi sonunda imzalanan Lozan Antlaşması, yeni Türk devletinin bağımsız olarak siyasi ve hukuki kuruluşunu ilan etmiştir. Yeni Türk devleti cumhuriyet rejimini benimsemiş ve Osmanlı’dan kalan kurumsal ve zihinsel bakiyeyi değiştirerek inkılapları gerçekleştirmiştir. Henderson’a göre, 1922 yılında Türkiye’deki millî hükümetin dış politikası ampirikti. Bu dönemde Yunanlıların İzmir’e sürülmesi ile birlikte öncelikli amaç Ankara’nın müttefik ülkeler tarafından tanınmasını sağlamak ve Misak-ı Millî’nin tamamını gerçekleştirmektir.⁵⁶⁴ Başlangıçta Anadolu’da cereyan eden Batı’ya karşı ilk Müslüman kurtuluş mücadelesi olarak algılandı. Ancak bu algının değişmesine sebep olan iki etken ortaya çıktı: *Ortadoğu’da etnik milliyetçilik ideolojisine dayalı çağdaş millî devletlerin kurulması ve Türkiye’de laikliğin benimsenmesi*.⁵⁶⁵ Yeni Türk devleti kurulduğunda dış politikasını Türkiye’ye mahsus tarihsel unsurların yanında iki ana eksene dayandırmıştır: *1-Ülkenin bağımsızlığının korunması ve Sovyet ideolojik ve bölgesel yayılması karşısında güvenliğin sağlanması. 2-Ülkenin modernist, laik, ulusal rejiminin korunması*.⁵⁶⁶ 1923’ten sonra ise Türk dış politikası bağımsızlıktan hiçbir zaman taviz vermemeyi en önemli ilke edinmiştir.⁵⁶⁷ Yeni kurulan cumhuriyetin dış politikası “bağımsızlık savaşı” ve çerçevesi Mustafa Kemal Atatürk tarafından çizilen “Kemalist ideoloji” üzerine oturmuştur.⁵⁶⁸

⁵⁶⁴ NA, FO, 371/E 10937/144, Turkey Annual Report 1922, “Henderson’dan Lord Curzon’a”, 7 Kasım 1923

⁵⁶⁵ Karpat, **Türk Dış Politikası Tarihi...**, s.189

⁵⁶⁶ Karpat, **a.g.e.**, s.161

⁵⁶⁷ Mustafa Yılmaz, “Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası (1919-1938)”, **Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları**, C. 16, Ankara, 2002, s.1044-1050

⁵⁶⁸ Mahmut Bali Aykan, “Türk Dış Politikası (1919-2012)”, içinde **Türkiye’nin Dış Politika Anlayışı**, Ed. Haydar Çakmak, Barış Platin Kitap, Ankara, 2012, s.31

Birinci Dünya Savaşı sonunda yapılan ateşkes antlaşması ile Osmanlı Devleti fiilen yıkılmıştı. Osmanlı toplumu içerisinde Araplarla Türkleri bir arada tutacak geleneksel siyasal değerler zayıflamış, *ümme*, *vatan*, *devlet*, *millet* gibi kavramların yeniden tanımlanması gereği ortaya çıkmıştır. Bu da “sosyo-politik örgütlenme” çerçevesinde yeni bir tutunum ideolojisini oluşturmak demektir.⁵⁶⁹ Birinci Dünya Savaşı zaten Türkler ve Araplar arasındaki ilişkilerin ne kadar kırılğan olduğunu göstermişti. Bölgede Türk varlığının sona ermesi Suriye ve Irak’taki Arapları memnun etmişti. Fakat Mısır’da Şerif Hüseyin’in isyanı hoş karşılanmadı ve bu durum asla kabul edilmemişti. Ezher alimleri Hicaz İsyanının İngiltere’nin bir komplosu olduğuna, İngilizler tarafından Müslümanların birleşmesini engelleme amacıyla yapıldığına inandılar. Osmanlı Devleti sona erip yerine Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulmasıyla ortaya çıkan yeni duruma Mısırlıların ayak uydurması kolay olmadı.⁵⁷⁰

Müslüman ülkeler ile Türkiye arasında aynı coğrafya içerisinde beraber yaşamının getirdiği tarihi ve kültürel bağların canlı oluşundan dolayı Anadolu’da Yunanlılara karşı zafer kazanılması ve birçok alanda yapılan Türk inkılabına Müslüman topluluklar büyük ilgi göstermişlerdir.⁵⁷¹ Türk Millî Mücadelesini büyük bir başarı ile sonuçlandıran lider kadro, Misak-ı Millî ile belirtilen toprakların dışında kalan Arap coğrafyasındaki halkların kendi kaderlerini belirleyecekleri yönetimleri serbestçe belirleme haklarının olduğunu vurgulamıştır.⁵⁷² Bu dönemde dış politikada Müslüman dünyadaki halklar için kendi belirleyecekleri yönetimlerini kurmaları desteklenmiştir. Ancak Osmanlı sonrası Mısır ile Türkiye’nin kopuşu Arap ülkeleri ile karşılaştırıldığında hem psikolojik hem de idari-kurumsal yönden kolay olmadı. Osmanlı son döneminde İstanbul-Kahire ilişkileri başka hiçbir bölge ile olmayacak kadar yoğundu. Mısırlıların zihninde ayrı bir devlet olarak kurulma fikri İngiliz işgal yönetiminin de etkisiyle çok sonraları gelişmişti. Birinci Dünya Savaşı sonrası oluşan uluslararası konjonktür Mısır’ın bağımsızlığı için uygun bir ortam sağlamıştı. Mısırlıların İngilizlere karşı silahlı bir mücadele verecek imkanlardan yoksunluğu sebebiyle çıkan olaylar Mısır milliyetçilerinin İngiliz idaresine karşı Mısır’ın

⁵⁶⁹ Karpat, **a.g.e.**, s.185-186

⁵⁷⁰ Muhammed Abu el-Ezz, “El-Alaka El-Arabiyye El-Turkiyye”, içinde Yunan Lebin Rızk, **El-Alaka El-Arabiyye el-Turkiyye fi’ma beyn El-Harbeyn El-Alemiteyn**, Cüz’ül evvel, 1991, s.211-215

⁵⁷¹ Gökalp ve Georgeon, **a.g.e.**, s.13

⁵⁷² Türel Yılmaz, “Türk Dış Politikası 1919-1912”, içinde **Doğu Ülkeleri ile İlişkiler**, Ed. Haydar Çakmak, Barış Platin Kitap, Ankara, 2012, s.129

bağımsızlığının tanınmasına yönelik mücadelesi olarak görülmüştür.⁵⁷³ Birinci Dünya Savaşı'nda İngilizler tarafından verilen bağımsızlık sözü tutulmamıştı. Savaş sonrası Mısır'da kurulan anayasal monarşi sayesinde İngilizler 1950'li yıllara kadar Mısır'da kalmayı başarmıştı.

3.1. İki Ülke İlişkilerini Belirleyen Dinamikler

Savaş sonrası İngilizler Mısır'da verdiği bağımsızlık sözünü tutmamıştı. Bölgenin jeopolitik konumu nedeniyle askeri varlığını devam ettirecek tedbirleri alan İngiltere tek taraflı bağımsızlık beyannamesi ile Mısır'a sınırlı bağımsızlık vermişti. Ancak İngiltere Mısır'ı hem idari hem askeri yönden geri planda yönetmeye devam ediyordu. Anadolu'da ise Türk direnişi sonrasında Millî Mücadele başarıya ulaşmış, toplanılacak Lozan Barış Konferansı'na hazırlıklar yapılıyordu. Uluslararası bir konferans düzenlenecek olması Mısırlıların bir kez daha bağımsızlık umutlarını yeşertmişti. Bu dönemde hem Millî Mücadele hem de Lozan Barış Konferansı iki ülke dinamiklerinde temel taşları olmuştur. Bu ilişkilerde en belirgin etkenin İngiltere olduğu görülmüştür. Lozan Antlaşması'nın hemen sonrasında yeni Türk devletinin İngiltere ile kurmuş olduğu hassas ilişkiler reel politik bir çerçeveye oturmuştu. 1924 yılında Mısır'da meydana gelen bir hadise sonunda Meclis'teki tartışmalar yeni Türk devletinin Mısır'a karşı yaklaşımını özetler nitelikteydi. 1924 yılında Mısır'da İngilizler tarafından Mısır ordusu komutanı olarak atanan Sir Lee Stack'ın suikast ile öldürülmesinden sonra İngiliz Hükümetinin almış olduğu sert tedbirlerden ötürü Mısır hükümeti dünyanın tüm parlamentolarına protesto telgrafi çekerek Milletler Cemiyeti nezdinde bir müdahale istemişti. Bu telgraf TBMM'de okunduğunda; “İngilizlerin yapmış olduğu zulmün bir benzerinin Hindistan'da yapıldığı, hatta Türkiye'de aynı emelleri gerçekleştirmek istediklerini ama buna muvafık olamadıklarını” belirten Kars milletvekili Ağaoğlu Ahmet Bey'in konuşmasına karşın Başvekil Ali Fethi Bey, “bu görüşlerin sadece konuşmacının şahsi hissiyatını ifade ettiğini, Türk milletinin Mısırlıların bağımsızlığını ve refahını gönülden istediğini, fakat Büyük Britanya Hükümeti ile ilişkileri ilerletmeyi ve dostluk çerçevesinde hareket etmek istediklerini” belirtmiştir.⁵⁷⁴

⁵⁷³ Ü. Gülsüm Polat, “Millî Mücadele Sürecinde Mısır ile Kurulan Bağ ve ‘Kemalist Propaganda’ Algısı”, **Akademik Ortadoğu**, Cilt:8, Sayı 1, 2013, s.59

⁵⁷⁴ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Term. 2, Vol. 10, Session 14, 01.12.1340 (1 December 1924), p.413-441.

Mısır basını bu ilişkilerin seyrini görmek adına önemli çıktılar sunmuştur. Türkiye’deki reformlar Mısır’da siyasal partilerden basına kadar geniş bir yelpazede bağımsızlığın ve ilerlemenin örnekleri olarak görülmüştür.⁵⁷⁵ Genel anlamda Mısır’ın inkılaplara bakışını değerlendirmek gerekirse bu hususu 1919-1924 ile 1924-1938 dönemleri diye ayırmak mümkündür. Türk Millî Mücadelesi, Lozan müzakereleri ve Cumhuriyetin ilanından halifeliğin kaldırılmasına kadar olan bakış ile büyük reformların olduğu ikinci dönemde basında çıkan değerlendirmeler değişmiştir. Halifeliğin kaldırılması bir dönüm noktası olmuştur.⁵⁷⁶ Mısır’da azınlığı temsil eden partiler Türkiye’deki özellikle dini alanda yapılan inkılaplara karşı olumsuz yaklaşmıştır. Hizb’ül Vefd ve Liberal Anayasalcı Partisi gibi çoğunluğu temsil eden partiler Mısır milliyetçiliği ile ilgilendiklerinden bu eleştirilere katılmayarak sessiz kalmışlardı.⁵⁷⁷

3.1.1. Millî Mücadele Dönemine Olan İlgisi

Türk inkılabının aksiyon aşaması, Anadolu’da Türk halkının direniş için örgütlenmesiyle birlikte kurtuluş savaşı ve sonunda imzalanan Lozan Antlaşması’nı dahil edecek şekilde tamamlanmıştı. Bu aksiyon evresi tüm Müslüman dünyada olduğu gibi Mısır’da da ilgi ile takip edilmişti. Mısır’da farklı görüşlerde çıkan gazeteler ve dergiler Mısır kamuoyunun Türkiye’deki Millî Mücadeleye olan ilgisini yansıtmıştır. Millî Mücadele döneminde Arap coğrafyası manda yönetimi altında bulunduğu için bu bölgede Mustafa Kemal’den bahsetmek kolay değildi. Mısır ise İngiltere ve Osmanlı Devleti arasındaki siyasi konumu gereği diğer Arap ülkelerine göre özgürdü. Bu özgürlük basına Millî Mücadele dönemini yakından izleme imkânı verdi. Bu konuda birçok gazete yazılar yorumlar yapabilmıştır.⁵⁷⁸

⁵⁷⁵ Gökalp ve Georgeon, “Kemalizm ve İslam Dünyası”, içinde **Kemalizm ve İslam Dünyası (1919-1938), Bazı İşaret Taşları**, François Georgeon, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007, s.27

⁵⁷⁶ Gökalp ve Georgeon, **a.g.e.**, s.28

⁵⁷⁷ Zekeriyya Suleyman Bayyumi, **Mevkif Mısır min el Müteğayyirat fi Turkiyya Beyn’el Harbeyn’ul Alemiteyn 1918-1938**, Dar’ul Kitab’ul Camia, Kahire, 1989, s.107

⁵⁷⁸ Emin Muhammed Said ve Kerim Halil Sabit, **Gazi Mustafa Kemal Paşa’nın Hayatı: Anadolu’da Türk Mücadelesi**, Çev. Zekeriya Kurşun, Doğan Egmont Yayıncılık, İstanbul, 2010, s.7-8; Millî Mücadele ile ilgili ikinci eser olan savaş bittikten sonra Anadolu’da Türk uyanışını anlatan Halide Edip’in “Ateşten Gömlek” adlı romanı Muhibbin Efendi tarafından Arapça’ya çevrilmiştir. Yazar, Arap milletlerinden olanlara bu milli uyanışın nasıl olduğunu göstermek amacını taşımaktadır. “Ateşten Gömlek”, **El-Menar**, Mayıs 1923, s.407

Muhammed Afifi, Mısırlı elitlerin Türk Kurtuluş Savaşına ilgi gösterdiğine dair birçok kanıtın bulunduğunu belirtmiştir. Yazar'a göre, Saad Zağlul ve Mustafa Nahhas Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa ve onun deneyimlerine hayranlığı bilinmektedir. Özellikle Saad Zağlul ile Mustafa Kemal Paşa arasında yazışmaların bulunduğunu, genel anlamda Anadolu'daki Millî Mücadelenin Mısırlıların bağımsızlık fikrine etkisinin büyük olduğunu belirtmektedir.⁵⁷⁹ Mısırlıların Anadolu'da başlatılan Millî Mücadeleye ilgisinde dini bağların halk nezdinde oluşturduğu sempatinin yanında, Osmanlı Devleti'nin yıkılmasından sonra Ortadoğu'da Batılı güçlerin egemen olacağı ve bağımsızlık umutlarını bitireceğine dair endişeler de etkiliydi.⁵⁸⁰ Somut olarak Anadolu'daki Millî Mücadeleye kayıtsız kalmayan Mısır halkı 1921 yılında Yunan işgali sırasında zarar gören köylülere dağıtılması için Hilal-i Ahmer Cemiyeti vasıtasıyla para göndermiştir.⁵⁸¹

Mısır basını 1919-1922 arası Millî Mücadelenin emperyalizme karşı duran milli özelliğini öne çıkardığı gibi değerlendirmelerinde dini bakışın belirgin bir şekilde etkili olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁸² Çoğu Müslüman coğrafyada olduğu gibi Mısır'da da Türk Kurtuluş Savaşı'nın zaferle neticelenmesi büyük bir coşku ile karşılanmıştır. Mısır'ın yurt içinde ve yurt dışında faaliyet gösteren dernek yöneticileri, üniversite öğrencileri, siyasi parti temsilcileri ve birçok aydın ile Mısır basını Yunanlılara karşı vatan savunmasında büyük başarı sağlayan Türk ordusuna önderlik eden Mustafa Kemal Paşa'yı kutlamış, "Doğu'nun Kahramanı", "Serdâr-ı Namdâr" ve "İslam'ın Şampiyonu" gibi unvanlar atfederek övmüştür.⁵⁸³ Millî Mücadeleden övgü ile bahseden El-Menar dergisine göre, "Türk aslanları" Yunanlılara karşı zaferinden sonra artık İngilizlerle karşı karşıya gelmiştir. Özellikle Mısır, Hindistan, Suriye, Irak, Tunus, Cezayir ve Fas'a kadar bütün dünya Müslümanları bu zaferden sonra mutlu olmuş, Mustafa Kemal Paşa önderliğinde yürütülen hareket onlar için bir model olmuştur.⁵⁸⁴ Yemen'de İmam Yahya ve Şeyh İdrisi

⁵⁷⁹ Muhammed Afifi, Kahire Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, **20 Mayıs 2023 tarihli mülakat**, Kahire

⁵⁸⁰ Polat, "Millî Mücadele Sürecinde Mısır ile Kurulan Bağ...", s.57

⁵⁸¹ BCA, 030.10/198.355/2, Hariciye Vekâletinden Başbakanlığa, 5 Ocak 1922

⁵⁸² Mehmet Serhat Yılmaz, "Mısır Basınında Millî Mücadele Dönemi Türkiye'si Üzerine Bir Araştırma (1919-1922)", **Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Sayı:2, 2009, s.99-122; Millî Mücadele dönemini farklı görüşleri yansıtmaları bakımından Mısır'da çıkan El-Ahbar, El-Ahram, El-Mukattam gazeteleri üzerinden inceleyen Yılmaz, o dönem Mısır'da çıkan Türkiye'yi destekleyen ve eleştiren yazıları ele almıştır.

⁵⁸³ Bilal N. Şimşir, **Doğunun Kahramanı Atatürk**, Bilgi Yayınevi, İkinci Basım, Ankara, 2015, s.52-53

⁵⁸⁴ "Türklerin Yunanlılara Karşı Zaferi", **El-Menar**, Kasım 1922, s.713-716

bu zaferi beraber kutlamıştı. Şeyh İdrisi 21 pare top atışı yaparak kutlamaya katılmıştı. Dergiye göre, Hicaz Kralı ise mutlu olmamıştı. Ancak Hicaz halkı Türkleri çok seviyordu ve mutluluklarını göstermişlerdi.⁵⁸⁵

Anadolu'da kazanılan zafer nedeniyle Mısır'dan Ali Fehmi Paşa imzası ile Mustafa Kemal Paşa'ya çekilen telgrafta tebriklerini "Mısır surur-sevinç içinde yüzüyor. Tebriklerimizin üç yüz milyon Müslümanın kahramanı Gazi Paşa'ya takdimini rica ederim. Allah İslamiyet'i yükseltsin ve nihayete kadar muvaffakiyet ihsan eylesin" şeklinde ifade etmiştir.⁵⁸⁶ Mısır hükümeti de boş durmamış Anadolu'daki zaferi tebrik etmek ve Mısır Müslümanlarının selam ve şükranlarını Büyük Millet Meclisi'ne ve ordusuna açıklamak üzere resmi bir heyetin Ankara'ya geleceği Mısır gazetelerinden aktarılmıştır.⁵⁸⁷ El Hilal'e göre zor durumlar her zaman büyük adamlar çıkarmıştır. İtilaf Devletleri Mustafa Kemal'i hafife almıştı, ancak Millî Mücadele sonunda lider olarak öne çıkınca onunla yakınlaşmaya başlamışlardı. İstanbul işgal altındayken O, Türklerin gururu, şanı ve haysiyeti oldu.⁵⁸⁸ El-Hilal'in devlet adamı ve liderleri tanıttığı bölümde Doğu milletleri için bir örnek vermek gerekirse en iyi örneğin Mustafa Kemal Paşa olduğu belirtilmektedir. Eğer güçleri kendi elinde tutmasaydı, bu mucizeleri gerçekleştiremeyeceği aktarılmıştır.⁵⁸⁹

El-Menar ise zaferin tarihsel anlamını öne çıkardı: "*Lloyd George ve Venizelos'un Bizans İmparatorluğu'nu yeniden kurma fikri başarısız oldu. Yunan Magali İdea ülküsünü gerçekleştirmek isteyen Venizelos'un yanında Kral Birinci Konstantin'in Ayasofya'nın mihrabında tacını giyme hayalleri yıkıldı. Aynı zamanda, İngilizlerin Türk Müslümanlarını Doğu Avrupa'dan tahliye etme planları da suya düştü.*" Arapların Endülüs'ten kovulması ile karşılaştırma yapan dergi, Türk ordusunun kendisinden sayı ve silah olarak daha büyük olan Yunan ordusuna karşı kazandığı askeri zaferini övmüştür.⁵⁹⁰ El-Ahram, İngiltere'nin Yunanlıların Anadolu'da yaşadığı felaketten sorumlu olduğunu, İngilizlerin Yunanlıları yönlendirdiğine dair yazışmaların bulunduğunu ve İngilizlerin bunu inkâr etmediğini belirtmektedir.⁵⁹¹ Lisan El-Hal

⁵⁸⁵ "Türklerin Yunanlılara Karşı Zaferi", **El-Menar**, Kasım 1922, s.716

⁵⁸⁶ "Mısır Sevinç İçinde Yüzüyor", **Hakimiyet-i Milliye**, 20 Eylül 1922

⁵⁸⁷ "Mısır Bir Heyet Gönderiyor", **Hakimiyet-i Milliye**, 6 Ekim 1922

⁵⁸⁸ "Mustafa Kemal Paşa", **El-Hilal**, 1 Haziran 1921, s.831-832

⁵⁸⁹ "Hükm'ül Müstebdin", **El-Hilal**, 1 Kasım 1923, s.231

⁵⁹⁰ "Türk'ün Yunan'a karşı Zaferi", **El-Menar**, 19 Kasım 1922, s.713

⁵⁹¹ "Lloyd George ve Yunan Felaketi", **El-Ahram**, 19 Aralık 1922

gazetesine göre, Türkler savaşı kazandı ama siyasette başarısız oldu. Şayet savaşta kazandıkları gibi siyasette de başarılı olsaydı Doğu milletlerinin ve Doğu Avrupa'nın durumu farklı olabilirdi. Mudanya'da müttefik ülkelerin siyaseti galip geldi. Zira daha fazla kazanım elde edecekken daha azına razı oldu. Türkler İzmir'den sonra İstanbul'a girseydi alırdı. İngiltere süreyi kullandı ve askeri yığınak yaptı. Türkler'in bu tuzağa düştüğü belirtilmiştir.⁵⁹² İngilizler Anadolu'da verilen Millî Mücadelenin Mısır'daki bağımsızlık mücadelesine hangi yönde etkileri olabileceğini göz önünde bulundurmıştu. Mısır'dan Anadolu'daki direnişe yapılmak istenen para ve cephane desteği gayretlerinin iki halk arasındaki “duygusal bağlar”dan kaynaklandığı değerlendirilmiş ama özellikle Mustafa Kemal Paşa'ya Mısır'da duyulan sempatinin artmasının İngilizleri tedirgin ettiği anlaşılmıştır.⁵⁹³ İngiliz yetkililere göre, Anadolu'da kazanılan kurtuluş savaşı uzun yıllar İngilizlerin müdahalesi ve desteği ile ayakta kalabilen Türklerin bu sefer kendi çabalarıyla zafere ulaştığını göstermişti.⁵⁹⁴ Diğer taraftan, Türklerin Anadolu'daki zaferi İngiltere'nin Mısır'da daha sıkı tedbirler alarak hakimiyetini sağlamlaştırmasına neden olmuştur.⁵⁹⁵ Her ne kadar Mısırlılar Türklerin sahip olduğu silah ve teçhizattan yoksun olsa da Anadolu'daki zaferin Mısırlıları ne kadar etkileyeceği konusunda İngiltere'nin endişelendiği anlaşılmıştır.

Bein'e göre kimi yazarlar tarafından Millî Mücadele sonunda elde edilen zaferle birlikte Mustafa Kemal'in yabancı emperyalistlere karşı savaştığı ve Arapların desteğini kazandığı iddiasına karşın Lozan Antlaşması ile Arap topraklarının Avrupa tarafından sömürgeleştirilmesini kabul ettiği ve Araplara sırtını döndüğü yönünde ağır eleştiriler de yapılmıştır.⁵⁹⁶ Bu eleştiriler Türkiye'nin Lozan Barış Görüşmelerindeki tavrında da ortaya konulmuştu. Minber El-Şark dergisinden aktarılan bir makaleye göre, Türk Heyetinin özellikle Arap meselesi dolayısıyla ortaya koyduğu plandan rahatsızlık duymuşlardı. Arapların da Mısırlılar gibi Türk heyetinin onayını alarak hareket ettiklerini belirten El-Ahram, Türkiye'nin içindeki zorluklarda Ankara hükümetinin temsilcisinin büyük çıkarlarla hareket etmek zorunda olduğunu, ancak İsmet Paşa gibi akliselim, hikmet sahibi bir insanın bu şekilde Araplardan feragat edemeyeceğini belirterek

⁵⁹² “Mudanya ve Lozan Konferansı Arası”, **Lisan El-Hal**, 1 Aralık 1922

⁵⁹³ Polat, “Millî Mücadele Sürecinde Mısır ile Kurulan Bağ...”, s.57

⁵⁹⁴ **NA**, FO, 729/E 10937/109/44, Türkiye Yıllık Raporu, Henderson'dan Lord Curzon'a, 12 Kasım 1922

⁵⁹⁵ Bayyumi, **a.g.e.**, s.6

⁵⁹⁶ Amit Bein, **Kemalist Turkey and the Middle East**, Cambridge University Press, 2017, s. 226

yapılacak böyle bir hatanın beklenmedik sonuçlara yol açabileceği konusunda uyarılarda bulunmuştur.⁵⁹⁷ El-Menar'a göre ise, "Suriye, Irak ve Hicaz Arapları liderleri Türk liderler gibi davranmadı. Onlar köleliklerini özgürlüklerine vesile kıldılar, bütün Arap halkları Osmanlıdan kurtulalım Avrupa'ya yönelelim dediler. Liderleri ise, Avrupa altında manda olalım sonra bağımsız oluruz dediler. Ancak bu tutumun onları özgürlüğe değil, köleliğe götürdüğü" ifade edilmiştir.⁵⁹⁸

3.1.2. Lozan Barış Konferansı ve Mısır'ın Girişimleri

19. asır boyunca Mısır uluslararası bir mesele haline gelmiş, yavaş yavaş İngiltere'nin hakimiyet alanına girmiştir. 20. asırla birlikte Fransa dengeleyici güç konumunu terk ederek Ortadoğu'da İngiltere ile iş birliği içerisinde her ikisinin de kazanacağı bir çıkar siyaseti gütmüştür. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından sonra Mısır İngiltere'nin bir meselesi olarak görülmüştür. Mısırlılar ise İngiltere'nin kendilerine savaş sonrası bağımsızlık vereceği umuduyla 1919 Paris Barış Konferansı'nda egemenlik sorununu ortaya atmak için bir mücadeleye girmiştir. Mısırlıları temsil eden heyet (Vefd) Mısır'ın Osmanlı Devleti ile bir bağının kalmadığını ileri sürmüştür. Konferanstan umduğunu bulamayan Vefd, bu sefer Lozan Barış Konferansı'nın Mısır meselesinin uluslararası bir ortamda ortaya konulabilmesini sağlamak için son bir fırsat olduğunu biliyordu.⁵⁹⁹ Konferans öncesinde bağımsızlık adına Mısır'da önemli gelişmeler yaşanmıştır. 1922 Mısır için önemli bir yıl olmuş, İngiltere tarafından dört çekince ile birlikte Mısır'ın bağımsızlığı ilan edilmişti.

Türkiye ile Birinci Dünya Savaşı'nın galip devletleri arasında Lozan'da yapılacak barış görüşmelerinde Türkiye'nin durumu görüşülürken Arap coğrafyasında vazgeçilen bölgeler içerisinde Mısır'a ilişkin konular gündeme geleceğinden Mısırlılar konferans hazırlıkları içerisinde girmiştir. Hem hükümet tarafından hem de o zamana kadar İngiltere'ye karşı bağımsızlık mücadelesi veren milliyetçi partilerden temsilciler Lozan Barış Konferansı'nda bağımsızlığa yönelik ümitlerini korumuştur. Yaklaşan konferans Mısır meselesinin uluslararasılaşması açısından atılacak son hamle yeri idi. Bu dönemde Mısır bağımsızlık için çok uğraşmış, savaşın galip ülkeleri Mısır'ı İngiltere'nin

⁵⁹⁷ "Türkler ve Araplar Lozan Konferansı'nda", *El-Ahram*, 30 Aralık 1922

⁵⁹⁸ "Doğu'da Lozan Barış Konferansı", *El Menar*, Aralık 1922, s. 795

⁵⁹⁹ Ramazan, *a.g.e.*, s.404-406

inisiyatifine terk etmişti. İngilizlerin Mısır'da kurduğu himaye siteminin devam etmesine ses çıkartmamışlardı. Ancak Mısır'daki egemenlik tartışmaları Lozan'dan çok önce 1919 Devrimi'nin yapıldığı dönemde başlamıştı. Milner Komisyonu⁶⁰⁰ çalışmalara başlamadan önce Mısırlı siyasetçiler kendi aralarında Mısır meselesinin uluslararasılaştırılmasına çalışacakları konusunda mutabık kalmıştı. Ancak ilkeler konusunda aralarında görüş farklılıkları vardı. Bu görüş farklılığının temel sebebi Türkiye'nin Mısır üzerinde egemenlik hakkının devam edip etmediği meselesiydi.⁶⁰¹ Aynı konu bu sefer Lozan'da gündeme gelecek, Mısırlılar konferansı siyasi ve uluslararası neticeler alabileceği bir yer olarak görecekti. Türkiye'nin Mısır'daki egemenliğinin düştüğünü savunan Emin El-Rafî, Muhammed Ferid'in Avrupa'da iken Türkiye'nin egemenliğinin düştüğünü yazdığını, ama Hizb'ül Vatani temsilcilerinin bunu kabul etmediğini belirtmiştir. Egemenliğin düştüğü görüşüne karşı çıkanların başında Hizb'ül Vatani içerisinde Mustafa Çorbacı vardı. Diğer taraftan Hizb'ül Vatani'nin Çorbacı'nın egemenliğe dair söylemlerinin kendi görüşünü yansıttığı aktarılmaktadır.⁶⁰² Başbakan Servet Paşa, Türkiye'nin genel anlamda Mısır'daki egemenlik haklarından vazgeçmesini savunurken halefi Tevfik Nesim Paşa Türkiye'nin bu hakkını Mısır'a devretmesini istemişti.⁶⁰³

Diğer taraftan Türkiye'nin Mısır hakkındaki tutumu Lozan öncesinde açıktı. Türkiye, Misak-ı Millî ile belirlenen sınırların dışında kalan eski Osmanlı coğrafyasındaki topraklardan vazgeçmiş, buradaki haklarını kendi belirleyecekleri yönetimleri seçmeye hakları olduğunu bildirmekle yetinmiştir. Misak-ı Millî'de esas olarak Türklerin çoğunlukta yaşadığı yerleri kurulacak yeni Türk devletinin sınırları olarak belirleyerek Türk unsurunun çoğunlukta olduğu yerlerde milli bir Türk devletini kurmayı hedeflemiş, Arap coğrafyası dışarıda tutulmuştur.⁶⁰⁴ İngiltere resmi olarak ülkelere Lozan

⁶⁰⁰ Savaş sonrası Mısır'daki siyasi karışıklıkların önemli bir boyuta kavuşmasından sonra soruna çözüm bulması için İngiliz Hükümetince görevlendirilen Milner Komisyonunun, 7 Aralık 1919'dan 1920 Mart arası dönemde hazırladığı heyet raporunda Mısır'ın bağımsızlığının İngiltere'nin bölgedeki çıkarlarına hâlel gelmeyecek şekilde bir bağımsızlığın verilmesini kabul etmiştir. Ramazan, **a.g.e.**, s.215-220

⁶⁰¹ Ramazan, **a.g.e.**, s.403

⁶⁰² Ramazan, **a.g.e.**, s.405-406

⁶⁰³ Ramazan, **a.g.e.**, s.409

⁶⁰⁴ Mehmet Gönlübol ve Cem Sar, **Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1990, s.84.; 28 Ocak 1920'de Osmanlı Meclis-i Mebûsan'ında kabul edilen Misak-ı Millî'nin 1. maddesinde: "*Osmanlı Devleti'nin sadece Arap çoğunluğunun yaşadığı, 30 Ekim 1918 tarihli Mütarekenin imzalanması sırasında işgal altında kalan kısımlarının mukadderatı ahâlisinin serbestçe vereceği oylara göre belirleneceğinden adı geçen Mütareke hattının içinde ve dışında dinen, ırken, emelen birleşmiş, karşılıklı sevgi ve fedakârlık hisleriyle dolu, örfî ve içtimâî haklarıyla mahallî şartlara tamamen*

Konferansı'na katılım daveti gönderince Mısırlılar resmi ve gayri resmi olarak kendi durumlarını görüşmek için Türkiye'yi ziyaret etmek istemiştir. Öne çıkan iki siyasi oluşumdan *Hizb'ül Vatani* Abidin Sarayı'na giderek talebini dile getirmiştir. Diğer siyasi oluşum *Hizb'ül Vefd*'in lideri Saad Zağlul ise Türkiye ile iş birliği yaparak ilerlemek istemiştir. Türkiye ile ilk teması kuran *Hizb'ül Vatani*'nin Ankara'ya göndermiş oldukları telgrafa cevap veren Mustafa Kemal Paşa, Mısır'ın bağımsızlığın İslam Dünyasındaki yerine ve Türk halkı için önemine vurgu yapmıştır.⁶⁰⁵ Doğu Konferansı başlarken Mısır hükümeti de İngiliz hükümetine başvurarak kendilerinden bir üyenin katılmasını talep etmiştir.⁶⁰⁶ İngiltere Mısır'ın Lozan'da resmi veya gayri resmi temsil edilmesini Türkiye'nin Mısır üzerindeki hukuki anlamdaki egemenliğini kaldırmasına zemin sağlayacağından uygun görmüştü.⁶⁰⁷ Mısırlıların Doğu Konferansı'nda (Lozan Konferansı) kimin temsil edeceğine dair özgür bir şekilde bir seçim yapılacaktı ancak bunun için zaman kalmadığından Tanta şehri halkı Mısır'ı temsil etmesi için Zağlul Paşa'ya yetki vermiştir. Hükümetin temsil etmesi fikri halkta destek bulmamıştı. Mısır hükümetinden kim tayin edilirse Mısırlıları değil, İngilizleri temsil edeceği El-Ahram tarafından dile getirilmiştir.⁶⁰⁸

İlerde birleşecek olan *Hizb'ül Vatani* ve *Hizb'ül Vefd* temsilcileri konferans hazırlıklarını kendi heyetleri vasıtasıyla ayrı ayrı yürütmüştü. TBMM'nin Roma temsilcisi olan Celalettin Arif Bey⁶⁰⁹ ile görüşen her iki heyet 2 Kasım 1922'de Misak-ı Millî'yi ilan etmiştir. İlan edilen metnin içeriği birçok yönüyle son Osmanlı Mebûsan Meclisi'nde kabul edilen Misak-ı Millî ile büyük benzerlik göstermektedir. Bu metinde Mısır'ın toprak bütünlüğü ve bağımsızlığına vurgu yapılmıştır.⁶¹⁰ Roma'da birleşen *Hizb'ül Vefd* ve *Hizb'ül Vatani*, Mısırlıların amaçları doğrultusunda birlikte hareket etme kararı

riayetkâr Osmanlı-İslâm ekseriyetiyle meskûn bulunan kısımların tamamı hakikaten ve hükmen hiçbir sebeple ayrılma kabul etmez bir bütündür." denilmektedir. Misak-ı Millî'nin ilgili maddesi için bkz.: "Misak-ı Milli Beyannamesi", <https://www.ttk.gov.tr/belgelerle-tarih/misak-i-milli-beyannamesi/>, Erişim Tarihi: 02.03.2024

⁶⁰⁵ Bayyumi, **a.g.e.**, s.63

⁶⁰⁶ "İslam Memleketlerinde", **Hakimiyet-i Milliye**, 29 Ekim 1922

⁶⁰⁷ Bayyumi, **a.g.e.**, s.62

⁶⁰⁸ "Doğu Konferansı'nda Saad Paşa ve Mısır", **El-Ahram**, 26 Ekim 1922

⁶⁰⁹ Celalettin Arif Bey'in babası Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın Başkâtipliğini yapmış olan Mehmet Arif Bey'dir. 1895'te Fransa'ya gitti ve Paris'te Hukuk ve Siyaset Bilimi okudu. 1901'de Mısır'a gitti ve Kahire'de bir müddet avukatlık yaptı. Millî Mücadeleye katıldıktan sonra Erzurum vekilliği de yapan Arif Bey, 26 Aralık 1921'de Roma Temsilciliğine atandı. Ayrıntılı bilgi için bkz.: İhsan Güneş, "Celalettin Arif Bey (1875-1930)", **Atatürk Ansiklopedisi** <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/celalettin-arif-bey-1875-1930/>, Erişim tarihi: 12 Kasım 2023

⁶¹⁰ Şefik Paşa, **a.g.e.**, s.297-298

almıştır. Heyetin ismi *El-Vefd El-Mısri* olarak açıklanmıştır. Bu birleşmeden sonra Celalettin Arif Bey ile görüşen heyet Ankara'daki milliyetçileri örnek aldıklarını bildirmiştir.⁶¹¹ Mısır hükümetinden kabul edilecek temsilcinin Mısırlıların değil İngilizlerin isteklerini öne çıkaracağını açıklayan heyetin birlikte hareket etme kararına rağmen aralarındaki iş birliği oldukça zayıftı.⁶¹²

Resmi girişim ise Mısır hükümetinde dönemin Başbakanı Servet Paşa tarafından yapılmıştır. 8 Kasım 1922 tarihinde hükümetlerini temsil eden Seyfullah Yusri Paşa Lozan'a giden Türk heyeti ile konferans öncesi görüşmüştür. Mısır heyeti bu görüşmeden memnun ayrılmış ancak ani bir kararla hükümetin istifası nedeniyle Lozan'da Mısırlıların temsili fikri rafa kalkmıştır.⁶¹³ Bu dönemde Milliyetçilerin yoğunlaştığı *Hizb'ül Vefd* harekete geçerek Lozan'daki resmi Türk heyeti ile görüşme yapmak için İsmet Paşa'ya bir telgraf göndermiştir. Lozan'da İngiliz çıkarlarını savunacak Mısır hükümeti temsilcisi yerine Mısırlıların haklarını savunmak için kendi heyetlerini temsilen Saad Zağlul Paşa'nın üye olarak kabul edilmesini talep etmiştir. Bu durum açıkça hükümetlerinden bağımsız hareket ettiklerinin göstergesiydi.⁶¹⁴ Milliyetçi Vefd Lozan'da da diplomasi faaliyetlerine devam etmiş, Vefd temsilcilerinden Hasan Hasip Paşa 20 Kasım 1922'de "Kemalistlerin" heyet başkanı İsmet Paşa ile görüşerek Türk Millî Mücadelesinin başarıya ulaşmasından dolayı tebriklerini iletmiştir. İsmet Paşa ise Mısır halkına şükranlarını iletterek Türkiye'ye bağlı tüm İslam halklarının kendi geleceklerini tayin haklarını tanıdıklarını ve bu halkların bağımsızlıklarını her zaman destekleyeceklerini bildirmiştir.⁶¹⁵

Lozan Konferansı hakkında Mısır kamuoyuna bakıldığında, Mısırlıların beklentileri doğrultusunda kendilerini ilgilendiren hususlara ilişkin basında birçok yazı ve yorum yapılmıştır. El-Ahram Türkiye'nin Lozan siyasetini yakından takip etmişti. Ankara'dan elde edilen habere göre *Cemiyye el Vataniyye* (Milli Meclis-Vekiller Heyeti) aşağıdaki istekleri elde etmek için İsmet Paşa'yı görevlendirmişti.

1-Sınırların Misâk-ı Milli'ye uygun belirlenmesi

⁶¹¹ Şefik Paşa, **a.g.e.**, s.297-302

⁶¹² Bayyumi, **a.g.e.**, s.63

⁶¹³ Şefik Paşa **a.g.e.**, s.296

⁶¹⁴ Bilal N. Şimşir, **Lozan Telgrafları 1922-1923 I Cilt**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2019, s.141

⁶¹⁵ Şefik Paşa, **a.g.e.**, s.305.

2-Yunanistan'ın savaş tazminatı ödemesi

3-Kapitülasyonlar kaldırılacak

4-İrak sınırı tadil edilecek

5-Türkiye'nin mali, iktisadi ve siyasi tam istiklali sağlanacak.⁶¹⁶

Yine aynı gazetede, İngiliz Hükümetinin planlarında maddi bir değişiklik olmadığını ve Türklerin aşağıda belirtilen üç isteğini desteklemeyeceklerini aktarmıştır: 1-Batı Trakya için referandum yapılması 2-Suriye sınırlarının Türkiye'nin lehine değiştirilmesi 3-Türkiye'deki yabancıların ayrıcalıklarının kaldırılması (Kapitülasyonlar)⁶¹⁷. El Ahram'a göre, Lozan'daki konferansta genel görüş kötümserdi. Çünkü Türk devlet adamlarının görüşleri sertti.⁶¹⁸ Aynı gazete Lozan'da görüşmelerin kesilmesini ise, toprak için değil imtiyazlar ve yargısal ayrıcalıkları kabul etmemesine bağlamaktadır.⁶¹⁹ Mısırlılar şunun farkındaydı; Birinci Dünya Savaşı sonrası şartlarda Osmanlı Devleti'nin ortadan kalktığı düzlemde Türkiye'nin Mısır'daki egemenlik hakkının olup olmadığının sorgulanması boş bir çabadan ziyade bilinçli olarak uluslararası konferansta İngiltere ile baş başa mücadele etmek istemeyen Mısırlıların diplomatik bir manevrasıydı.

Mısırlı heyetlerin Ankara'da diplomasi girişimleri ve Lozan'da Mısır'ı ilgilendiren konular gündemde geniş yer tutmuştur. Lozan müzakereleri devam ederken Mısırlı Heyetler birbirinden bağımsız bir şekilde Ankara'yı ziyaret etmeye başlamışlardı. İlk önce *Hizb'ül Vatani*'den heyet başkanı Hafız Ramazan Bey ve yanındaki iki kişiyle birlikte 11 Aralık 1922'de Ankara'ya gelerek Mustafa Kemal Paşa ve bazı Meclis üyeleri ile bir görüşme gerçekleştirmiştir. *Hizb'ül Vatani*'nin benimsediği ilkeler hakkında yapılan görüşmede Mustafa Kemal Paşa, Mısırlıların amaçlarını gerçekleştirmeleri için desteklerini iletmiştir.⁶²⁰ Mısır'ın bağımsızlığını Lozan'da savunmak üzere harekete geçen Mısır Heyeti, Hakimiyet-i Millîye gazetesine Türk Millî Mücadelesinin kendileri için ifade ettiği anlamları aktarmış, "Türklerle Mısırlılar arasındaki mevcut münasebeti takviye ve bunu fiilen izhar etmek için" geldiklerini ifade etmiştir. Daha önce iki farklı heyet halinde Lozan'da girişimlerde bulunan ve Mısır milliyetçilerinden oluşan heyetler

⁶¹⁶ "Ankara ve İstanbul", **El-Ahram**, 8 Kasım 1922

⁶¹⁷ "Britanya'nın Türklerin İsteklerine Karşı Çıkması", **El-Ahram**, 17 Kasım 1922

⁶¹⁸ "Lozan Konferansı'nda", **El-Ahram**, 29 Kasım 1922

⁶¹⁹ "Bugünün Siyaseti", **El-Ahram**, 7 Şubat 1923

⁶²⁰ Şefik Paşa, **a.g.e.**, s.349-352; **BOA**, Yer: 571/36118-142612-58/27 Aralık 1922.

birleşme kararı aldıklarını ifade etmiştir. Bu dönemde Mısır hükümetinden resmi bir temsilci bulunacağını öğrendiklerini, ancak bu temsilcinin Mısır adına değil İngilizler adına hareket edeceğinden şüphe duyduklarını belirtmiştir. İstanbul'dan Ankara'ya seyahat ederken Yunanlıların yapmış oldukları tahribatı gördüklerini, İstiklal uğruna Anadolu'da yapılan fedakarlığa şahit olduklarını belirten heyet burada hissettikleri hürriyet havasının kendileri için bir nimet olduğunu vurgulamıştır. Türk milletinin zaferi bütün İslam aleminde olduğu gibi Mısır'da da memnuniyetle karşılandığını, Türkiye'nin zaferinin kendilerine “hürriyet ve istiklal” dersi verdiğini ifade etmiştir.⁶²¹

Bu sefer *Hizb'ül Vefd*, TBMM hükümetinin Lozan görüşmelerinde Mısır için bir hak iddia etmeyeceğinden emin olmakla birlikte bu topraklardan feragat ederken bunun İngiltere'ye bir avantaj sağlamasının önüne geçmek istemişti. Konferansın devam ettiği günlerde *Hizb'ül Vefd* tarafından eski Harbiye veziri Hasan Hasip Paşa'nın başında olduğu heyet 13 Ocak 1923'de Ankara'ya yaptığı ziyarette Mustafa Kemal Paşa Mısır heyetine Türklerin kazandığı büyük zafer nedeniyle Mısırlıların gönderdiği tebriklerden duyduğu memnuniyeti bildirmiştir. Ankara'da Mustafa Kemal Paşa, Refet Bey, Fethi Bey ile Ali Fuat ve Kazım Paşalar ile görüşen heyette bulunan Ahmed Vecdi, “*Lozan'da düvel-i müttefika arasında bir konferans akdedileceğini işittiğimiz zaman Türkiye'nin Mısır üzerindeki hakkına binaen konferansta Mısır meselesinin de mevzu bahis olacağı tabii addettik. Kendi rey-i arzusu dinlemeksizin bir karar verilmesini muvafık görmeyen Mısırlılar.... Heyetimiz Lozan'a vasil olunca Mısır'ın mukadderatı hakkında kendi iştirakleri olmaksızın bir karar verilirse, “keenlemyekün-hiç doğmamış” addedileceğini hatırlatarak hukuki ve iktisadi nokta-i nazardan Mısır'ın vaziyeti haziresini mebni bir rapor tertip ederek konferansa tevdi edildi.*” şeklinde açıklama yapmıştır. Lozan Konferansı hakkında ise, Mısır'ın senelerden beri bağımsızlığı için yaptıkları mücadeleyi aktaran heyet başkanı sadece Türkiye delegelerinin Mısır hakkında verilecek münasip bir kararın çıkmasını sağlayacağını ve Mısır'ın hukukunu savunabileceğini vurgulamıştır.⁶²²

Hizb'ül Vatani ikinci defa Mustafa Kemal Paşa'yı ziyaret etmesi üzerine Mustafa Kemal Paşa tarafından İsmet Paşa'ya gönderilen telgrafta; Dr. İsmet Sıtkı başkanlığındaki Vatani Partisinden müteşekkil Mısır heyeti ile görüştüğünü, Zağlul Paşa heyetinden çok farklı

⁶²¹ “Mısır Milliyetçileri Heyeti Şehrimizde”, **Hakimiyet-i Milliye**, 25 Aralık 1922

⁶²² Şefik Paşa, **a.g.e.**, s.353; “Mısır Senelerden Beri İstiklali İçin Çalışmaktadır”, **Hakimiyet-i Milliye**, 15 Ocak 1923

olduklarını; Zağlul Paşa taraftarları İngilizlerle belli şartlarda anlaşmaya razı oldukları halde bu heyetin kayıtsız şartsız Sudan dahil Mısır'ın istiklalini istediklerini belirterek Misak-ı Milli'nin birinci maddesini istinaden Mısır'ın telaffuz edilmesini istemiştir.⁶²³ Yine, Başbakan Hüseyin Rauf tarafından İsmet Paşa'ya 28 Kasım 1922 tarihinde gönderilen telgrafta Mısırlıların konferansta İngiliz aleti olacak olan Mısır azası bulundurmamaya Zağlul Paşa'nın delege sıfatı ile gönderilmesini istediklerini bildirmiştir. Daha önce Mısır delegeleri 23 Kasım 1922'de Lozan Konferansı Sekreterliğine uzun bir muhtıra sunarak Konferansa davet edilmelerini istemiştir. Mısırlılar güvendikleri Zağlul Paşa'nın Cebelitarık'taki sürgününden kurtulması ve konferansta kendilerini temsil etmesi için Türkiye'den destek umuyorlardı.⁶²⁴ Heyetlerin yapmış olduğu ziyaretlerde birbirleri hakkında suçlayıcı ifadelerde bulunması nedeniyle kendileri hakkında Türk liderler nezdinde olumsuz bir imaj oluşmuştur.⁶²⁵ Neticede Lozan Konferansı'nda Mısır temsil edilememiştir. Bayyumi, yeni Mısır kabinesinde Başbakan olan Tevfik Nesim Paşa'nın Saray ile Vefd arasında kaldığını bu kararsız tutumu nedeniyle Lozan'da temsil fırsatının değerlendirilemediğini dile getirmiştir.⁶²⁶ Ahmed Şefik Paşa'ya göre Mısır'ın temsil edilememesinin iki nedeni bulunmaktadır. İlki, Servet Paşa hükümetinin istifasıyla yeni kurulan hükümette Başbakan olan Tevfik Nesim Paşa bu konuda tavır değişikliğine gitmiş ve Lozan'da temsil meselesini soğutmuştur. Diğeri ise, konferansa katılmak için Avrupa'da girişimlerde bulunan gayrı resmi iki heyetin anlaşmazlığa düşmüş olmasıydı. Bu nedenle o zamana kadar yapılan tüm çabalar boşa gitmiştir.⁶²⁷ Mısır konferansta temsil edilemeyince Vefd Heyeti beş ayrı başlıktan oluşan taleplerini Konferansa iletmiştir. Journal de Geneve'nin 10 Aralık 1922 tarihli haberini aktaran Şimşir, Mısır heyetinin 19 Aralık 1922'de Lozan Konferansı başkanlığına sunduğu muhtırada özetle "1- Mısır, Sudan'ı da kapsayacak biçimde bütün Nil Vadisi'nin bağımsızlığını tanınması 2- İngiliz askerlerinin bütün Nil Vadisi'ni

⁶²³ Bilal N. Şimşir, **Lozan Telgrafları I (1922-1923)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990, s.297-298

⁶²⁴ Şimşir, **Lozan Telgrafları I ...**, s.141

⁶²⁵ Bayyumi, **a.g.e.**, s.63

⁶²⁶ Bayyumi, **a.g.e.**, s.69-70

⁶²⁷ Şefik Paşa, **a.g.e.**, s.673

boşaltmaları ve 3- Süveyş Kanalının tarafsızlığının korunması ve bu tarafsızlığın gözetimini Mısır'a bırakılması" şartlarını sunduğunu belirtmiştir.⁶²⁸

Lozan Görüşmeleri sırasında Mısır ile ilgili görüşmelere⁶²⁹ gelince, İsmet Paşa 31 Ocak 1923 tarihli oturumda Misak-ı Milli'ye uygun olarak Mısır'ı dile getirmiştir. Mısırlıların kendi yönetimlerini kendi özgür iradeleriyle seçmeye hakları olduğu vurgulanmıştır.⁶³⁰

Lozan görüşmelerinde Mısır ile Türkiye arasında Osmanlı borçlarını hangi ülkenin ödeyeceğine ilişkin sorun çıkmıştır. Türk heyeti Osmanlı Devleti'nin borçları içerisinde Mısır'dan kaynaklı borçların Türkiye'den tahsil edilmesine itiraz etmiştir. Mısır'dan alınan vergiler kaynak gösterilerek yapılan borçlandırmalar için İngiliz delegesi H.Rumbold tarafından Türkiye'nin mukavele imzalaması teklifine karşın, bu gelirlerin İngiliz Bankası tarafından tahsil edildiğini gerekçe gösteren Türk heyetinden Hasan Bey (Saka), borçlarla ilgili yapılacak mukavelenin İngiltere ile Mısır arasında olması

⁶²⁸ Şimşir, **Lozan Telgrafları I...**, s.297; Heyet mektupta şu konulara yer vermiştir: Mısır'ın bağımsızlığı, Britanya'nın iddiaları, Mısır'ın ekonomik ve Mali Konumu, Sudan ve özet kısımlarından oluşmaktadır. Birinci bölümde, Türkiye'nin Mısır'ın bağımsızlığına engel olmadığını, özellikle Türkiye Mısır'ın kendisine ait olduğunu söyleyerek milletlerin bağımsızlıklarını kendi kararlarına bırakmıştı. Ama İngiltere'nin Mısır'ın bağımsızlığını engellediği ifade edildi. İkinci bölümde İstanbul'da 1888 yılında yapılan anlaşma ile ülkeler Süveyş Kanalı'nın tarafsızlığını hüküm altına aldılar. Ancak İngiltere şimdi burada asker bulundurarak anlaşmayı ihlal etmektedir. Üçüncü Bölümde, Mısır'ın ekonomik ve mali durumunu 1882 İngiliz işgali öncesi ve sonrası için karşılaştırma yapılmaktadır. Mehmet Ali Paşa zamanında güçlü ordusu ve filosu ile güçlü bir ekonomiye ve alt yapıya sahip Mısır'a işgal sonrası Britanya bir şey yapmadı, mevcutları kullandı. İşgalci ülke ekonomiyi baskı altına aldı ve Mısır'ı borçlandırdığı belirtildi. Dördüncü bölümde, Sudan'ın Mısır'a ait olmasına rağmen İngiltere'nin ayırmaya çalıştığını, oysaki Sudan İskenderiye kadar Mısır'a ait olduğu vurgulandı. Beşinci bölümde, özetle üç şartı açıklamışlardır: ilki, Mısır'ın işgalden bittiğini ve Mısır ve Sudan'ın bağımsızlığının kabul edilmesi. İkincisi, Britanya askerlerinin Vadi Nil (Mısır ve Sudan)'den çekilmesi. Sonuncusu ise, Süveyş Kanalı'nın tarafsız olması, şayet koruma sağlanacaksa bunu Mısırlıların yapması. "Vefd Heyetinden Lozan Konferansı'na", **El-Ahram**, 27 Aralık 1922; Rapor içerisinde Süveyş Kanalı'nın tarafsız olmasını istemelerinin gerekçesi olarak Kanalı dünyanın hizmetine sunmak için Mısırlıların maddi olarak büyük fedakârlık yaptığı ifade edilmiştir. "Süveyş Kanalı Meselesi", **El-Ahram**, 8 Ocak 1923

⁶²⁹ Lozan Barış Antlaşması'nda Mısır'ı ilgilendiren 16., 17., 18., 19., 57. ve 117. maddelerdir. Daha fazla bilgi için bkz.:

https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc002/kanuntbmmc002/kanuntbmmc00200343.pdf, Erişim tarihi: 12.02.2024

⁶³⁰ Şimşir, **Lozan Telgrafları I...**, s.298; Konferansa katılan Arap Heyetleri de Türk Heyeti ile temas kurmuştur. Türklerin dostu olarak bilinen Arap Heyetleri Başkanı Şekip Arslan, Türk heyetinden Misak-ı Milli'ye bağlı olarak Mısır, Suriye ve Arap bölgelerinin bağımsızlığını açıklamasını ve yapılacak barış antlaşmasına bu bölgeler için bağımsızlık ibaresinin eklenmesini istedi. Ancak İsmet Paşa sadece bu bölgede yaşayan milletlerin bağımsızlığı kendi kararlarıyla elde edeceklerine dair açıklaması dışında Türk heyetinin onayını alamamışlardı. El-Menar bu durumun sömürgeci İngiltere ve Fransa'nın yararına olduğunu, bu iki devletin kanaatinin konferansta Suriye, Irak ve "Osmanlı Afrikası" dışında bir Türkiye devleti haritası çizilmesi olduğunu aktarmıştır. Diğer taraftan, İsmet Paşa'nın Arap ülkeleri ve Hicaz bölgesinin bağımsızlığı hakkında Reuters tarafından aktarılan Paşa'nın Kral Hüseyin'i tüm Arap ülkelerinin lideri olduğunu itiraf ettiğine dair bilgilerin yayıldığını, bu yalan haberin İngiltere Sömürge Bakanlığı projesi olduğunu, oysa İsmet Paşa'nın böyle bir konuşmaya girmeye tenezzül etmeyeceğini haberleştirmiştir. "Konferansta Arap Heyetleri", **El-Menar**, Şubat 1923, s.146-147

gerektiğini ileri sürmüştür. Lozan Konferansı'nda bu soruna yönelik Türkiye Mısır'daki bütün haklarından vazgeçtiğini bildirmesine karşı Mısır'daki gelirler karşılık gösterilerek alınan borçları ödemeye devam etmiş ve bunlar Mısır kamu borcuna dönüşmüştü.⁶³¹ Diğer taraftan, Lozan'dan önce bu borçlar konusunun Mısır'da öne çıkan siyasi çevreler tarafından İngiliz yetkililerle görüşüldüğü ortaya çıkmıştır. Mısır'ın egemenlik hakkını ilgilendiren Osmanlı zamanından kalan borçlar konusunda 20 Ocak 1922 tarihinde Servet Paşa'nın daha hükümeti kurmadan kırk gün önce İsmail Sıdkı Paşa ve İngilizlerin Mısır'daki Yüksek Komiserliği Müsteşarı Bay Scott ile gizli bir belge imzalaması Zağlul tarafından eleştirilmiştir. Belgede Mısır'a ait borçlarda İngiltere tarafından Türkiye'nin tasarruflarını kabul etmesinin ve İngilizlerin bu borcu üstlenmesinin egemenlik ihlali olduğu konusundaki eleştiriye karşı Servet Paşa, belgede bu borçların Mısır'a geçişini eklettiğini açıklamıştır.⁶³²

Mısır'ın durumuna ilişkin Türkiye'nin buradaki haklarından vazgeçme tarihi olarak İngilizlerin ilhak ettiği 1914 tarihinin esas alınması durumunda Mısırlıların zarara uğrayacağı, bunun yerine Lozan Antlaşması'nın imzalanması tarihinin esas alınması hususunda İsmet Paşa'nın görüşü sorulmuştur.⁶³³ Bu durum Osmanlı'dan kalan borçların miktarı açısından önemlidir. Osmanlı borçlarının kendisinden ayrılan bağımsız ülkelere bölünmesi ile ilgili yapılan görüşmelerde Horace Rumbold tarafından iki açıklama yapılmıştı. İlki Mısır'daki Türk mülklerinin tasfiyesinde eski Hıdiv Abbas Hilmi Paşa'nın mülklerini kapsamayacağını, diğeri ise İngiliz hükümetince Türkiye ile Mısır arasındaki ekonomik düzenlemelerin sonuçlandırılmasına dair iyi niyet dileklerini belirtmesiydi.⁶³⁴ Ramazan, İsmet Paşa'nın Lozan'da Mısır'ın borçlarının Mısır'dan alınan vergilerden ödenmesi hususunu ekletmeyi başardığını ve Yahya İbrahim Paşa kabinesinin ise bu konuda sessiz kaldığını belirtmektedir. Yazar, İngiliz delegesi Horace Rumbold'un borçlar konusunda Türkiye'nin taleplerini kabul etmesinin, İngiltere ile Türkiye'nin Mısır aleyhinde anlaşması olarak değerlendirmiştir.⁶³⁵ İsmet Paşa'nın Heyet-i Vekile Riyaseti'ne gönderdiği 16 Mayıs 1923 tarihli telgrafta ise; Mısır gibi bizden ayrılan milletlerin hukukunun savunulması için elinden geleni yaptıklarını, Türk milletinin

⁶³¹ Ali Naci Karacan, **Lozan**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 12. Basım, İstanbul, 2024, s.284; Muhammed Abu El-Ezz, "El-Alaka El-Arabiyye El-Turkiyye..." s.216-217

⁶³² Ramazan, **a.g.e.**, s.410

⁶³³ Şimşir, **Lozan Telgrafları I...**, s.313

⁶³⁴ "Treaty Progress At Lausanne", **The Times**, 4 Şubat 1923

⁶³⁵ Ramazan, **a.g.e.**, s.412

vaziyet ve menfaatine göre bundan daha fazlasını yapmaya gücünün olmadığını, düşüncesine göre böyle bir mesele açmanın Türkiye'nin zararına olacağını ifade etmiştir.⁶³⁶ Diğer taraftan son Hıdiv Abbas Hilmi Paşa, Mısır'daki haklarını korumak adına Türk Heyeti ile sürekli temas halindeydi. Başbakan Rauf Bey İsmet Paşa'ya gönderdiği telgrafta 15 Temmuz 1923 tarihinde Abbas Hilmi Paşa'nın barış anlaşması onaylanıncaya kadar kendisinin Mısır Hıdivi olarak tanınmasını istediği, barış anlaşmasında kendisinin Mısır'da sahip olduğu mal ve emlakla ilgili hususlar görüşüldüğünde Türkiye'nin teşebbüslerini beklerken Mısır gazetelerinde "Türk heyeti üyelerinin sabık Mısır Hıdivi ile hiçbir münasebeti olmadığına ve İsmet Paşa'nın Abbas Hilmi'yi hiçbir imtiyaza malik olmayan bir kimse gibi kabul ettiğine ve kendisinden hiçbir muhatap mektup almadığına" dair çıkan haberleri hayretle karşıladığını ve bu konunun esasını ne olduğunu öğrenmek istediğini ifade etmiştir.⁶³⁷ Türk Heyeti Mısır'ın bağımsızlık talebinde olduğu gibi eski Hıdiv'in haklarını dile getirmekte tereddüt etmese de müzakerelerde daha öncelikli konular Misak-ı Milli'de belirtilen Türkiye'nin tam bağımsızlığı için giriştiği zorlu başlıklardı. Konferans bitince bu çabalardan bir netice elde edemeyen Mısırlılar iç siyasete yoğunlaşmış ve öncelikle anayasa hazırlamaya odaklanmışlardır.

3.2. Türk İnkılabının İki Ülke İlişkilerine Etkisi

Lozan Barış Antlaşması Türk inkılabının aksiyon safhasını oluşturuyordu. Bu tamamlandıktan sonra her alanda köklü değişikliklere gidilmiş, Batılılaşma yönlü yeni düzenin inşası için çalışılmıştır. Saltanatın kaldırılarak meşrutiyet rejimi tasfiye edildikten sonra yerine Türkiye Cumhuriyeti kurulurken, Mısır'da krallık rejimi tesis edildikten sonra Osmanlı prototipi bir ülke olarak yoluna devam etmesi ikili ilişkilerde birbirini iten etmenler olarak belirli seviyede soğukluğa yol açmıştı. Kral Fuad ilk günden beri otoriter bir yönetim göstermişti. Anayasa çalışmalarını kendisi istese bile kontrolü elden bırakmamak için içerik konusunda müdahale etmeyi tercih etmiştir. İlk anayasada istediği mutlak gücü elde edemeyince değişiklik yapılması için baskı yapmıştır. Zira, ilk anayasa topluma birçok haklar vermişti. Bu yüzden Fuad, kendisine daha fazla otorite

⁶³⁶ Bilal N. Şimşir, **Lozan Telgrafları II (Şubat-Ağustos 1923)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994, s.315-316

⁶³⁷ Şimşir, **Lozan Telgrafları II...**, s.574

tanınmasını ve halkın elde ettiği hakları kazanılmış haklar değil, kendilerine lütuf verilmiş olarak görülmesini istemiştir.⁶³⁸ Bu durumun ister istemez mutlak otoriteyi tasfiye eden ve yerine cumhuriyet idaresinde yeni Türk modelini oluşturmaya çalışan Atatürk ve kadrolarının kendilerine Osmanlı geçmişini hatırlatan Mısır yönetimi ile ilişkilerini etkilemesi kaçınılmazdı. En başta yönetim modeli olarak rejim karşıtlığı bunun en belirgin göstergesiydi.

Mehmet Ali Paşa dönemi modern devletin kurulması ve Mısır'ın milli şuurunun uyanmasında önemli rolü olsa da din unsuru Mısır halkı için önemli bir esası temsil ediyordu. Sultan II. Abdülhamit'in Batılılarla mücadelesinde Panislamizm etkili bir silah olmuştu. Bu siyaset Mısır'da önemli bir yankı bulmuştu. Panislamizm düşüncesi İngiliz işgali döneminde etkisini yitirse de Hilafetin Mısırlılar için önemli bir yeri vardı. Çünkü bu kurum işgale karşı bir simgeydi.⁶³⁹ Uzun yıllar İngiliz işgali altında bulunan Mısır'ın hemen yeni başında Batılılara karşı başarılı mücadelesi sonunda yeni bir devletin kurulması ve bu devletin cumhuriyet rejimi ile birlikte Batılılaşma çizgisinde modern kurumları oluşturması bir model olarak Mısırlıları Türkiye'ye karşı kimi zaman hayretle, kimi zaman anlayışla, kimi zaman takdirle karşıladığı bir etkileşim içine soktu. Her açıdan "Kemalizmin" etkisinin belirginleştiği bu süreçte özellikle 1920'ler ve 1930'larda Mısır'ın benzer modernleşme hamlelerinde kendini hissettirmiştir. Benzer sorun alanları basın gibi birçok alanda dile getirilmiştir.⁶⁴⁰

3.2.1. Türkiye Modeli

Osmanlı modernleşmesi Tanzimat ile başlayan ve ileride cumhuriyete kalacak mirasın temelini atmıştı. Yapılan yenilikler cumhuriyet ile sonuçlanacak gelişmelere belirgin bir şekilde alt yapı oluşturdu. Türkiye 19. asrın son çeyreğine gelindiğinde modernleşme ve Batılılaşma yönünde artık geri dönülemez bir yola girmişti.⁶⁴¹ Mısır'ın ise 19. asırda hayata geçirdiği devlet merkezli modernleşme/Batılılaşma girişimleri İngilizlerin Mısır'ı işgali ile birlikte Mısır'da uzun yıllar varlığı sayesinde sekteye uğramıştı. 1920 ve 1930'lu yılları tam bağımsızlık mücadelesi ile geçiren Mısır'ı modernleşme pratikleri açısından

⁶³⁸ Ahmed Zekerıyya El-Şıllak, Ain Shams Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, **20 Mayıs 2023 tarihli mülakat**, Kahire

⁶³⁹ Bayyumi, **a.g.e.**, s.11

⁶⁴⁰ Gökalp ve Georgeon, **a.g.e.**, s.52

⁶⁴¹ Lewis, **a.g.e.**, s.176-177

Türkiye ile kıyaslamak zordu. Mısır'da yeni bir düzenin ortaya çıkmasına yönelik beklentinin özel bir nedeni, Osmanlı Devleti'nin halefi olan modern Türkiye'nin hızlı bir şekilde gelişme göstermiş olmasıydı. Mustafa Kemal Türkiye'si bölgede meydana gelen temel değişikliklerin somut tarihsel kanıtı olarak Mısırlı aydınları etkiledi.⁶⁴² İmparatorluk bakiyesini kurumsal olarak devralmasından yola çıkarak Türkiye'nin İslam Dünyasının geri kalan bölgelerine göre “ileri” ülke olarak görülmesi doğaldı.⁶⁴³ Bein'e göre Mustafa Kemal'in liderliği ve başarıları, yabancıların yönetiminden tamamen özgürleşmeye; yasaklayıcı bir yöntemle yerel gelenekleri, görenekleri ve kurumları kaldırarak modernleşmeye sevk etmiştir. Bu durum Ortadoğu'da bazı toplumlarının öyküneceği faydalı örnekler sunmakla beraber diğer Müslüman-çoğunluklu ülkelerde sekülerleşme ve milliyetçi politikaların yanında demokratik olmayan yönetim biçimi açısından endişeye neden olmuştur.⁶⁴⁴

Siyasi partiler ve Mısırlı aydınlar milliyetçilik meselesi ile daha yoğun bir şekilde ilgilenmeye başlamışlardı. Sosyal ve ekonomik olarak Avrupa medeniyetine meyilli olan Mısırlı aydınlar içerisinde modernleşme konusunda Türkiye'yi model alanlar olduğu gibi buna karşı çıkanlar vardı. Bu aydınlar içerisinde Türk hükümetinin sözcülüğünü yapan yazarlar olduğu gibi Atatürk ve Türk inkılabına karşı olumsuz görüşleri olan yazarlar da bulunmaktadır. Türk liderin rol model olmasına karşı çıkan pan-İslam eğilimli ve Mısır dış işlerinde uzun yıllar diplomat olarak görev yapan *Abd el-Wahhab Azzam*, 'Türkiye'nin Uyanışı'nın Arapların zihninde yanlış yerleştirildiğini belirtmektedir. Türkiye'nin gelişigüzel Batılılaşmasına karşı çıkan Azzam, Müslüman-çoğunluklu toplumların modernleşmesinde 'bir model olarak Türkiye' algısını reddetmektedir.⁶⁴⁵ Yunan Lebib'e göre, Osmanlı Devleti Arap Yarımadasındaki bölgelerde yönetsel ve toplumsal açıdan çok etkili olmamış, yönetimi buradaki yerel unsurlara bırakmıştı. Mısır'ı ise aristokrat bir tabaka vasıtasıyla yönetmeyi tercih etti. Osmanlı mirasının bıraktığı aristokrat yönetim geleneği Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasında da etki oldu.⁶⁴⁶ Mitchell ise, Türk modelinin siyasi ve askeri elitlerce dikkatlice takip edildiğini, bu konu pek itiraf edilmese

⁶⁴² Celal Metin, **Türk Modernleşmesi ve İran (1890-1936)**, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2006, s.53; Gershoni ve Jankowsky, **a.g.e.**, s.82

⁶⁴³ Gökalp ve Georgeon, **a.g.e.**, s.21

⁶⁴⁴ Bein, **Kemalist Turkey...**, s.139

⁶⁴⁵ Bayyumi, **a.g.e.**, s.102-103; Bein, **Kemalist Turkey...**, s.168-169

⁶⁴⁶ Abu el-Ezz, “El-Alaka El-Arabiyye...”, s.231

de Kahire'deki siyasi ve düşünsel hareketlerin yönünün Avrupa'dan ziyade İstanbul'a dönük olduğunu ve İstanbul ile kurulan bağın imparatorluk sonrası dönemde de devam ettiğini ortaya koymaktadır.⁶⁴⁷ Bu dönüşümü sağlayan yapının kendileri ile benzer özellikler sahip olması bu etkileşimi kaçınılmaz kılmıştır. Türkiye'deki laikleşme ve Batılılaşma hareketi İslam paydası içerisinde olan Mısırlıların siyasi düşüncelerine etki ettiği açıktır.⁶⁴⁸ Afifi'ye göre, 1920'lerin sonuna kadar Mısır'da çok Türk dergisi bulunuyordu. Bu dergiler Türkiye'de olup bitenlerin Mısırlıların ve Mısır'daki Türklerin yaşamına ve topluma nasıl etki ettiğini ortaya koyuyordu. Bu örnekler 1920'lerde Türkiye'nin kültürel yönden Mısır'da nasıl etkili olduğunu açıklamaktadır.⁶⁴⁹

Gershoni ve Jankowsky'e göre, Türkiye'deki yenilikler bir anlamda imparatorluk bakiyesini reddetmeyen ama aynı zamanda onunla hesaplaşan bir deneyimi ortaya koymuştu. Türkiye onlara Ortadoğu tarihinin ulus-üstü ve dini temelli bir emperyal düzenden öte, büyük ölçüde modern, laik, toprak temelli ulusal bir düzene doğru izlediği "doğal" bir devlet modelini sundu. Bölgede modernleşmeci öncül olarak ortaya çıkan yeni Kemalist rejimde Batı modelinde ortaya çıkan radikal reformlar ve Osmanlı/İslam geleneğine karşı ilan ettiği topyekûn başkaldırı gibi unsurların hepsi Mısırlı aydınların hayal gücünü ateşledi. Türkiye için semboller, sanat ve edebiyata ait içerikler İslami öğelerden ziyade Türkleştirme yönünde Batı modelli değişiklikler Mısırlı entelektüellerde anlam dünyasında kırılmalara neden oldu.⁶⁵⁰ Bu kırılmalar harf devrimi örneğinde Mısır'da ortaya yenilikçi fikirlerde görülmüştür. Ayrıca Arap ve İslam geçmişinin ötesinde kadim Mısır medeniyetinin devamı olma yolunda ortaya konulan çabalar bu arayışların birer göstergeleriydi. Mısır'da yeni ulusal kimliğin oluşmasında dilin öneminin anlaşıldığı dönemlerde Araplardan bağımsız bir Mısır kimliği modeli oluşturmak amacıyla Ahmet Lütfi el-Seyyid ve Selama Musa önerileriyle öne çıkmıştır. Yazma ve konuşma dili arasındaki uyumsuzluğun dile getirildiği bu dönemde en radikal değişiklik önerisi Selama Musa tarafından ortaya atılmıştır. Arapçanın yurtseverliğe zarar

⁶⁴⁷ Yazar, bu iddiasına örnek olarak, 1952 yılındaki askeri darbe ile Mısır'ın tam bağımsızlığının mimarları olan Cemal Abdül Nasır ve Enver Sedat'ın isimlerinin Türk kumandanlarıyla aynı olmasının tesadüf olmadığını belirtir. Timothy Mitchell, **Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi**, Çev. Zeynep Altok, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s. 17; 19. asırda ise bu modelleme ters yönlü işlemiştir. O dönemde Kahire'nin elde ettiği disiplin ve düzen İstanbul'dan takip edilmiş ve uygulanmıştır. Bu uygulamalar cumhuriyete taşınarak Kemalizm tarafından kurumsal bir çerçeveye oturtulmuştur. Mitchell, **a.g.e.**, s.17

⁶⁴⁸ Sezer, **a.g.m.**, s.386

⁶⁴⁹ Muhammed Afifi, **20 Mayıs 2023 tarihli Mülakat**, Kahire

⁶⁵⁰ Gershoni ve Jankowsky, **a.g.e.**, s.82

verdiğini öne süren Selama Musa, Türkiye’de 1928’de yapılan harf inkılâbından cesaret alarak 1930 yılında Mısır’da Latin harflerine geçmeyi önermiştir.⁶⁵¹

Gershoni ve Jankowsky, 1920’lerin Mısırlı milliyetçi aydınları için Kemalist Türkiye’nin dört açıdan bir model oluşturduğunu açıklamaktadır. Birincisi, modern dünyanın bir parçası olmak adına kültürel açıdan Batı medeniyetinden alınacak modeller için istekli olmanın şart olduğu ortaya çıktı. İkincisi, Türkiye İslami/Osmanlı geçmişinden radikal bir kopuşla birlikte İslam öncesi farklı bir geçmişin yeniden inşasının mümkün olduğunu kanıtladı. Üçüncüsü, 1920’ler Türkiye’nin elde ettiği deneyim, modernite ve ulus inşası hedeflerine ulaşmak için toplumun tüm yönlerini aniden ve tamamen değiştirecek bir "devrim"le ulaşılabilirliğini gösterdi. Son olarak, Kemalist Türkiye’nin çok uluslu Osmanlı çevresinin tek meşru mirasçısı olarak belirli bir toprak parçasına ve onun tarihsel mirasına dayanan bir modern devlet milliyetçiliğiyle ortaya koyduğu model Mısırlı aydınların inancıyla örtüşüyordu. Ancak Mısırlı aydınların fikirlerinin arka planında sadece Türk inkılabı deneyiminin etkisi söz konusu değildir. 1919 Mısır Devrimi’nin doğası ve sonuçlarına bakıldığında savaş sonrası ortaya çıkan düşünce dünyası belirgin bir şekilde Mısırcı karakterden beslenmektedir. Bu da toprağa dayalı milliyetçiliğin yansımasıydı.⁶⁵²

Türk İnkılapları, ümmet anlayışından millet anlayışına geçme anlamında Mısır’da bir bütün olarak model düşünülüp düşünülmediği tartışmasında El-Şıllak, Mısır kimliği üzerine kurulu bir Mısır devleti düşüncesi önemli hale geldiğini, 1925’ten beri Kahire Üniversitesi’nde öğrencilerin hocaların, araştırmacıların, oryantalistlerin ve yabancıların bu alana yoğunlaştığını belirtmektedir. Ona göre, üniversite camiası Mısır kimliğini ve Mısır milliyetçiliğini desteklemiştir. Bunun toplumsal gelişim ve modernleşme açısından öneminin farkında olduklarını ve İslam birliğinin ikinci planda kaldığını belirtmiştir.⁶⁵³ Burada Mısır’daki gelişmeler büyük oranda içsel dinamiklerle açıklanmaktadır. Afifi’ye göre, “*Kral Fuad da diğerleri gibi hilafeti kendi mutlak gücünü tesis etmek için istemişti. Fakat Vefd ve onun karizmatik lideri Saad Zağlul kralın bu rüyasını yarıda kesmiştir. Saad Zağlul karizmatik bir kişilikti ve başında olduğu Hizb’ül Vefd güçlüydü. Eğer Saad Zağlul erken bir zamanda 1927’de ölmemiş olsaydı Mısır’ın Atatürk’ü olabilirdi. O, Türk*

⁶⁵¹ Aydın, a.g.e., s.117-118

⁶⁵² Gershoni ve Jankowsky, a.g.e., s.83-84

⁶⁵³ Ahmed Zekerriyya El-Şıllak, 20 Mayıs 2023 tarihli Mülakat, Kahire

deneyimine ve Atatürk'e hayrandı. Daha uzun yaşamadığı için amacını gerçekleştirememiştir. Onun varlığı nedeniyle Fuad hilafeti alamamıştır.”⁶⁵⁴ Mutlak otoriteye sahip olmak isteyen Kral ile İngilizlere karşı bağımsızlık mücadelesinde Saad Zağlul liderliğinde öne çıkan Vefd'in iki zıt dinamik olarak Türkiye ile ilişkilerindeki tasavvur farklılığı kaçınılmazdı.

Georgeon, Kemalist reformların “Mısır'ın toplumsal ve kültürel modernleşme süresinde” Mısır kamuoyunda etkisinin ötesinde yankılanmasının söz konusu olduğunu belirtir.⁶⁵⁵ Mansy ise Mısır'da dini ve eğitim kurumlarında yapılan değişiklikleri Türkiye ile kıyaslarken; “Mısırlı reformcular gelenekseli çağdaşa uyarlamaktadır, oysa Türkiye’de reform gelenekten kopuşu getirmiştir” şeklinde ifade etmiştir.⁶⁵⁶ Mısır deneyimi arasındaki en belirgin fark Türk inkılabı geleneksel yapılara mesafe koyarak uyarlama yerine modern yapıları doğrudan almayı tercih etmesidir. El-Şıllak’a göre, liberal düşünce adamları ve devlet adamları Türkiye’nin Müslümanların birliğine koyduğu mesafe ve halifeliğin kaldırılmasına bağlı olarak Türkiye’de olan bitene karşı ilgisiz kalmayı tercih etmiştir. Sadece bazı düşünce adamları Atatürk’e ilgisini devam ettirmiş olsa da genel olarak Mısırlıların ilgi göstermediğini ortaya koymuştur. Mısırlıların siyaset ve din arasındaki ayrımı önemsemediklerini, 1950’lere kadar bir tane hariç Atatürk ve siyaseti hakkında çalışma olmadığını belirtmektedir.⁶⁵⁷ Bu görüşün aksine Afifi’ye göre, “*Mısır eliti Türk deneyiminin çok başarılı bir hareket olduğuna inanıyordu. Mısır'ın büyük yazarlarından aynı zamanda Mısır'ın Türkiye'deki Büyükelçiliğinde çalışan Yahya Hakkı, Atatürk'e hayrandı. Bu dönemdeki herhangi bir Mısır gazetesi okunsa Mısırlıların Türkiye'deki Kurtuluş Savaşı'na ilgisi olduğunu, Atatürk'e ve onun modernleşme adına attığı adımlara hayranlığını görürdü. Partilerden Liberal Constitutional Party-El-Ahrar-ı Dusturiyyin'den Muhammed Huseyin Heykel Paşa'nın hayranlığı zaten bilinmektedir.*

⁶⁵⁴ Muhammed Afifi, **20 Mayıs 2023 tarihli Mülakat**, Kahire

⁶⁵⁵ Gökarp ve Georgeon, **a.g.e.**, s.52

⁶⁵⁶ Gökarp ve Georgeon, **a.g.e.**, s.130

⁶⁵⁷ Ahmed Zekeriyya El-Şıllak, **20 Mayıs 2023 tarihli Mülakat**, Kahire. Döneme bakıldığında Atatürk hakkında Mısır'da hem Millî Mücadele dönemi hem sonrası için birçok eser yayınlanmıştır. Bu eserlerin başlıcaları şunlardır; Emin Muhammed Said ve Kerim Halil Sabit, **Siret-i Mustafa Kemal Paşa ve Tarih ül-Hareke et-Türkiye, el-Vataniye fi Anadol**, Kahire, 1922; Muhy El-din Reda, **Millî Mücadele Kahramanı**, Mısır Kütüphane Yayınları, ilk Baskı, 1923; Muhammed Al Ataya, **Orta Doğu Lideri**, Mısır Kütüphane Yayınları, 1935; Muhammed Tavfik, **Kemal Atatürk**, Dar El-halal Yayınları, Kahire, 1936; Aziz Khanki, **Turks et Atatürk**, Mısır Kütüphane Yayınlar, ilk Baskı Kahire, 1939; Kamina Meter, **Kahraman-ı Doğu Atatürk**, İskenderiye Kütüphanesi Yayınları, 1940; Muhammed Swbih, **Atatürk**, Mısır Kütüphane Yayınları, 1945; Fathi Radvan, **Mustafa Kemal Atatürk**, Kahire, 1983

*Abdulaziz Fehmi Paşa Arap harflerinin yanında Latin harflerinin kullanılması konusunda düşünceleri vardı. Bu sadece düşünce aşamasında kalmamış bunun için büyük savaş verilmişti. O dönemdeki gazetelerden bakıldığında Mısırlıların Türkiye’deki Dil Devriminden, vakıfların tekrar düzenlenmesi inkılabı gibi birçok alanda Türkiye’deki deneyimden etkilendikleri görülmektedir.”*⁶⁵⁸ Atatürk döneminde Türk inkılabının Mısırlı aydınlarca dikkatlice izlendiği ve bir model olup olmayacağı tartışılmakla beraber bu ilgi 1930’larda zayıflamıştır. Bunda Vefd ile Liberal Anayasacılar koalisyonunun istikrarlı bir iktidar pratiği oluşturamamasının yanında yükselen İslamcılığın etkisi söz konudur. Bu dönemde “Kemalist-modernleştirme projesinin” oluşturduğu sosyal ve kültürel dönüşümün etkisi yavaş yavaş kayboldu.⁶⁵⁹ Çünkü modernleşme süreçlerinde yapılan dönüşümlerin hızlı ve ani olması bu dönüşümün başarılı olmasında en büyük etken olarak görülmektedir. Zamana yayıldığında bir taraftan geleneksel köklere yönelik reflekslerin her an kendini hissettirmesi bir taraftan bu dönüşümün elitist bir çizgide kalması nedeniyle halk tarafından benimsenmemiş olması nedeniyle sürecin doğrudan etkilenmesi doğaldı.

3.2.2. Mısır Basınının Türk İnkılabına Bakışı

Mısırlılar Türkiye’de yapılan inkılap hareketlerini basın vasıtasıyla takip edebiliyordu. 1922’den 1937’de imzalanan Türkiye-Mısır Dostluk Anlaşmasına kadar Mısır ile Türkiye’nin ilişkileri belirli bir mesafede ilerlerken basın bu ilişkilerden bağımsız bir şekilde hareket ediyordu. O dönemin koşullarına göre basın özgür bir konumdaydı.⁶⁶⁰ Dönemin gazetelerinde inkılaplar hakkında dile getirilen görüşler hayranlıktan suçlamaya kadar geniş bir yelpaze çizmiştir. Mısır gazetelerinde çıkan tepkiler gelenek ile yeni

⁶⁵⁸ Muhammed Afifi, **20 Mayıs 2023 tarihli Mülakat**, Kahire

⁶⁵⁹ Gökalp ve Georgeon, **a.g.e.**, s.136

⁶⁶⁰ Ayten Sezer, “Mısır Basınında Atatürk ve İnkılapları”, (Richard Hattemer’dan Çeviri), **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt:XVII, Sayı:50, Temmuz 2001, s.386; Richard Hattemer’in “Mısır Basınında Atatürk ve Türk Reform Politikası: 1922 ve 1938 yılları arasında Türkiye’deki Politik, Dini ve Kültürel hayat hakkında basında çıkan yazılardan seçilmiş özetler” başlıklı doktora tezi Almanca orijinal nüshası temin edilerek incelenmiştir. Bu tezin Mısır basınında inkılapların yapıldığı dönemleri kısa tarih aralıklarında incelediği görülmüştür. Araştırma için 11 tane Arapça günlük gazete ile 2 tane haftalık dergi seçilmiştir. Araştırmanın konusu Atatürk dönemi reformları olup bu politikalardan üç temel başlık ön plana çıkarılmıştır: 1-Yeni kanuni düzenlemeler ile yapılan köklü değişiklikler, 2-Sekülerleşme, 3-Arap İslam’ı anlayışından Batı yönlü kültürel değişime. Richard , **Atatürk und die Turkische Reformpolitik im Spiegel der Agyptischen Presse; Eine Inhaltsanalyse Ausgewählter, Pressereaktionen auf Massnahmen zur Umgestaltung des Politischen, Religiösen und Kulturellen Lebens in der Türkei zwischen 1922 und 1938**, Islamkundliche Untersuchungen, 210, Klaus Schwarzs, Berlin, 1997

değerlerin ve kurumların çarpışmasının toplumsal zeminde de karşılığını göstermiştir.⁶⁶¹ Mısır'da Mustafa Kemal imajını değerlendirmek için Millî Mücadele dönemi ve sonrası şeklinde ayırmak gerekir. Millî Mücadele döneminde Mustafa Kemal için "İslam'ın kahramanı" gibi dinsel övgülerle nitelendirmenin yerini zamanla seküler ve dünyevi bir imaj almıştır.⁶⁶² Bu durum modern düşüncenin elitist düzeyde sınırlı kaldığı ve ümmet mefhumunun zihinsel bir arka planda güçlü olduğu Mısır toplumunun beklentileri ile açıklanabilir.

Türkiye Mısır ilişkilerinin basın üzerinden yansımalarına bakıldığında, Mısır kamuoyunda Türkiye'ye yönelik tek yönlü bir algı yoktu. Kemalist reformları destekleyen bir çizgide olan yayın organları El-Hilal, El-Mukattam⁶⁶³ dergileri ile El-Ahram gazetesiydi. El-Hilal dergisi ile El-Mukattam ve El-Ahram gazeteleri gelenekçilere mesafeli ve liberal bir çizgide yayın yapmıştır. Mısır'da öne çıkan diğer önemli siyasal hareket olan Liberal Anayasacılar Partisi ve onun yayın organı olan El-Siyasa ise, modernleşme sorununa hep ilgi duymuştur. Kemalist reformlar bu anlamda desteklenmiş ve ilgi ile takip edilmiştir. Çalışmada yer verdiğimiz reformcu yanı ile öne çıkan El-Menar dergisi Muhammed Abduh'un arkadaşı olan Reşid Rıza tarafından kurulmuştur. Dergi İslam'ın dini bir sistem olarak modern dünyanın taleplerine cevap verdiğini ortaya koymaya çalışmıştır. Dönemin birçok Mısır gazetesi ve dergisinin Türkiye'de değişimi anlık olarak Mısır'a aktaran temsilcileri vardı.⁶⁶⁴

Reşid Rıza'nın başında olduğu El-Menar, Türkleri İslam dininin dışında göstermeye gayret etmiştir.⁶⁶⁵ Türklerin Avrupa'nın bir parçası olduğunu ve sadece dillerinin kaldığını kaydeden dergi Türklere ait diğer özelliklerin korunması gerektiğini söyleyerek yapılan inkılapları eleştirmektedir. Yeni Türk devletinin ortaya çıkardığı Türk milletinin kanunlarını ve ahlakını İslami geçmişinden değil, Franklardan aldığını belirtmektedir.⁶⁶⁶

⁶⁶¹ Sezer, **a.g.m.**, s.405-406

⁶⁶² Gökalp ve Georgeon, **a.g.e.**, s.42

⁶⁶³ Suriye'den göç eden Yakup Sarruf, Faris Nimr ve Şahin Makarios adındaki Hristiyan Araplar tarafından El-Muktataf dergisi kurulmuş, bu isimler aynı zamanda Arap milliyetçiliğinin öncüleri olarak görülüyordu. İngilizlerden aldıkları destekle 1891 yılında İngiliz işgal yanlısı yayın yapan el-Mukattam gazetesini çıkarmaya başladılar. Kurşun, **a.g.e.**, s.148-159

⁶⁶⁴ Gökalp ve Georgeon, **a.g.e.**, s.107-108; Ayalon, **a.g.e.**, s.43; El-Menar için bk. Muhammed Harb, "el-Menâr ", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/el-menar>, Erişim Tarihi:29.02.2024

⁶⁶⁵ Karpas, **Türk Dış Politikası Tarihi...**, s.190

⁶⁶⁶ "Türk İnkılabı için Bağımsızlık Aşaması", **El-Menar**, Mayıs 1924, s.278-279

Kemalistlerin esasen ittihatçı olduğunu ve onlardan bir farkı olmadığını belirten dergi, ikisinin de aynı amaçları ve aynı araçları bulunduğunu, isimlerinden başka bir şeyin değişmediğini aktarmaktadır.⁶⁶⁷ Kemalistlerin İslam Dünyasına kayıtsız kaldığı ve bunu açıkça dile getirdiği, sadece maddi ve siyasi faydaları önceledikleri, Dünya Müslümanlarının hissiyatı ile ve ne dedikleri ile ilgilenmedikleri belirtilmiştir.⁶⁶⁸ Dini alanda yapılan inkılapların İslam dinine zarar verdiğini belirten dergi yapılanların İslam’a aykırı olduğunu belirtmektedir. Türk devletini değil, ama Türk halkının savunulması gerektiği vurgulanmaktadır.⁶⁶⁹

El-Menar dergisi Türk İnkılabına karşı sert eleştirilerini bu üç yazar örneği üzerinden okuyucularına taşımıştır. Mısır’da birçok yazar, Mustafa Kemal Paşa’ya mektup yazarak İslam’ın dışına çıktığına dair ağır eleştiriler yapmışlardır. Bu yazarlardan öne çıkanlar Abdelaziz Caviş, Emin Bey Rafii ve Muhammed Şakir’dir.⁶⁷⁰ Türkiye’yi ziyaret eden Şeyh Abdelaziz Caviş, görüşlerini 6 Mart 1924 tarihli El-Ahbar gazetesinde “Kemal, Kemalistler ve İttihatçılar Hakkında” başlığında yazmıştır. Caviş’e göre Türkler Müslüman bir millettir. Mustafa Kemal Paşa’nın etrafında olanların Çarlık Rusya tarafından yozlaştırılarak Müslümanlarla bağlantılarını kesmekten başka bir amaç gütmeyen, Türklerin arasına yerleştirdikleri Tatar hizbinden başka bir şey değildi. Tatarların İslami bir terbiye almadıklarını ve kalplerinde İslam’ın hiçbir izi olmadığını, ırkçılık ve İslam’dan uzaklaşma meselesini öne çıkardıklarını belirtilmektedir. Yine Tatarlardan bahsederek, onları Arap diliyle savaşmayı ve Latin harfleriyle değiştirmeye ikna ettiklerini, bu grubun daha önce başarılı olmasını Prens Said Halim ve Enver Paşa’nın engellediğini belirten yazara göre, kalpleri İslam ile dolu olan bu iki adam sayesinde yıkıcılar durdurulmuştur. Kısa süre sonra hem İslam’a hem Türkiye’ye baskı yaparak Mustafa Kemal ile bunu başardıklarını eklemektedir. Bundan sonra Ankara’nın büyüklüğünün temellerinin yıkıldığını ve yapılanların onu siyasi devletler arasında Bulgaristan’ın statüsünün altına düşürdüğünü, bugün Türkiye’nin Halifelik konumunu kaybettiğini ve bu nedenle en kritik zamanlarda kendisine dayanak olan o kutsal bağı kaybettiği vurgulanmıştır.⁶⁷¹

⁶⁶⁷ “Kemalistler ve İttihatçılar”, **El-Menar**, Mayıs 1924, s.280

⁶⁶⁸ “Türkler Hilafeti ve İslami Faydalarını Kaldırdı”, **El-Menar**, Mayıs 1924, s.285-287

⁶⁶⁹ “Türkiye Cumhuriyeti Hakkında İslam Aleminin Görüşü”, **El-Menar**, Mayıs 1924, 319-320

⁶⁷⁰ “Mısırlıların Türk İnkılabı Hakkında Görüşleri”, **El-Menar**, Mayıs 1924, s.289

⁶⁷¹ “Mısırlıların Türk İnkılabı Hakkında Görüşleri”, **El-Menar**, 4 Mayıs 1924, s.290-292

Caviş'in ikinci makalesi 9 Mart 1924 tarihli El-Ahbar gazetesinde “Bomba, Şeyh Caviş'in Mustafa Kemal Hakkında Anlatımı” başlığında yayınlanmıştır. Mustafa Kemal Paşa'ya yaptığı ziyareti anlatan Caviş, kendisine onunla halifelik konusunda konuşmayacağına dair söz verdiğini ama onunla yaptığı görüşmede kendisine hilafet ve onun devlet siyasetinden ayrılması hakkındaki görüşünü sorduğunu aktarmıştır. Soruya karşılık “İslam'da zalim bir halifelik olmadığı gibi, güçsüz bir halifelik de yoktur” cevabını veren Caviş'e Mustafa Kemal, “O halde Abdülhamit ve diğer Osmanlı halifelerinin yaptıklarını ve ülkenin başına getirdikleri felaket ve musibetleri nasıl açıklıyorsun? Bu halife değil mi bizim perişanlığımızın ve talihsizliğimizin kaynağı olanlar? Onlar değil mi bizi ezici savaşa sürükleyen ve cihat ve benzeri fetvalar vererek talihsizliğimizi artıranlar?” şeklinde çıkmıştı. Caviş ise, “İslam dininde hiçbir prens, halife ya da sultan yasaların ve hükümlerin üstünde değildir. Ancak Avrupa'yı taklit eden Türkiye'nin, Roma yasalarının halifeleri kanunların üstünde olduğu kuralını ödünç aldığını ve böylece halifelerin İslam halifesi değil Roma halifesi olduğunu” şeklinde cevabının devamında “Çoban ile sürü arasında bir anlaşmazlık olursa, Allah'ın kitabına ve Resul'ünün sünnetine başvurmaları gerektiğini ve ne kadar güçlü olursa olsun hiç kimsenin insanları kendi hevâ ve heveslerine göre yönetmesine izin verilmeyeceğini” vurgulamıştır.⁶⁷²

Ezher Camisi eski Vekili olan Şeyh Muhammed Şakir, El-Mukattam'da yayınlanan “Ne Vahşi Bir Fırtına” başlıklı makalesinde din alanında yapılan inkılapları eleştirmiştir. Halifeliğin kaldırılması, vakıf mülklerinin devlete geçmesi, din eğitiminin ortadan kaldırılması, şeriat mahkemelerinin kapatılması ve Osmanlı ailesine yapılan muameleyi gündeme getiren yazar, zamanında düşmanları Anadolu'dan ve müttefikleri halifelikten uzaklaştırmak için savaşan gruba sempati duymalarına neden olan şeyin halifenin durumuna olan acıma hislerinden kaynaklandığını, Türkiye Cumhuriyeti başkentindeki Meclisin yarattığı bu çılgınlığın Osmanlı İmparatorluğu'nun ihtişamını yerle bir ettiğini ve büyük tacını elinden aldığını belirtmiştir. “Bu eylemin yarattığı çılgınlık fırtınasının İslam Dünyasının hayati konumunda yer alan bir sistemi ortadan kaldırdığını, dini sisteme karşı olan bu ‘isyancıların’ halifelik sistemini İslami yaşamın temellerinden koparmaya nasıl karar verebilir?” diye sorgulamıştır. “Zafer şerefini kazanana kadar İslam'ın adını

⁶⁷² “Mısırlıların Türk İnkılabı Hakkında Görüşleri”, **El-Menar**, 4 Mayıs 1924, s.293-295

haykırmaya devam edenlerin ellerindeki en kötü araçla İslam’la savaşıarak geri döndüklerini, halifeliğin hiçbir zaman milli meclislerin otoriter elleriyle savrulacak milli bir sistem olmadığını ve Türkiye Cumhuriyeti liderlerinin onu kaldırmaya karar veremeyeceğini” yazmıştır. Yazar eleştirisini özetle, “Türkiye Cumhuriyeti’nin başkentinden uluslararası sisteme, hükümet sistemine ve aile sistemine savrulan bu çılgınlık fırtınası” şeklinde bir benzetme ile bitirmektedir.⁶⁷³

Emin El-Rafii’nin 17 Mart 1924 tarihli El-Ahbar gazetesinde çıkan makalesinde, “Kemalistlerin hilafeti kaldırma ve halifeyi tahttan indirme yönündeki pervasız kararlarını hızlıca uygulamaya koyduklarını, onların İslam ve Müslümanlara karşı işledikleri suçun sonuçlarından habersiz olduklarını” belirten yazar İsmet Paşa’nın özeti İngiliz Telegraph tarafından aktarılan konuşmasında ifade ettiği “İslam Dünyasının Türkiye ile sadece güçlü bir ülke olduğu için dost olduğu” sözlerini sert bir biçimde eleştirmiştir. Halifenin görevinin sonlandırılma yöntemini de eleştiren yazar İslam alimlerinin İslam Dünyasının kızgınlığını Ankara Hükümetine bildirmesini, halifenin İsviçre yerine Müslümanlarla iletişim kurabileceği bir İslam ülkesinde yaşaması için Mısır’a davet edilmesini tavsiye etmiştir.⁶⁷⁴ El-Risala’da yayınlanan yazı dizisinde ise Abdurrahman El-Azzam, Türkiye’de yapılan inkılapları genel anlamıyla eleştirmektedir. Osmanlı Türklerini sevdiklerini, ancak son Türk Rönesansının kalplerini kırdığını belirten Azzam, Türklerin Avrupa’yı fazla taklit ettiğini, Türk milletini değil ama Türk hükümetini eleştirerek Türkiye’deki alimlerle ve dindarlarla aynı görüşte olduklarını vurgulamıştır. Hilafet meselesinin Türk Rönesansının anahtarı olduğunu ortaya atan yazar, Türk hükümetinin hilafeti kaldırarak kalpleri kırdığını, kendi gözlerini, dillerini ve ellerini bağladığını ve hiç aklını kullanmadığını, İslam’ın hazinelerini bırakarak taklidi tercih ettiğini vurgulamıştır. Yeni Türk devletinin Milliyetçiliği öne çıkararak İslam’ın tarihi ile değil kendi milletinin tarihi ile gurur duyduklarını, Mısırlıların Firavun tarihine yöneldiği gibi Türklerin de Anadolu’daki eski uygarlıkların tarihini öne çıkardığını, Avrupa’nın önde olmasının onların kültürel ve toplumsal yaşamlarına bağlı olmadığını, ilim ve fen alanında güçlü olmalarından kaynaklandığını belirtmektedir. Kur’an’ın Türkçeye çevrilmesinin doğal bir şey olduğunu, ancak ezanın çağrısının bütün Müslüman

⁶⁷³ “Mısırlıların Türk İnkılabı Hakkında Görüşleri”, **El-Menar**, 4 Mayıs 1924, s.297-298; **BCA**, 030.10/202.379/21, Başbakanlık Muamelat Genel Müdürlüğü, 24 Kasım 1922

⁶⁷⁴ “Mısırlıların Türk İnkılabı Hakkında Görüşleri”, **El-Menar**, 4 Mayıs 1924, s.299

dünyada aynı olduğunu ve bazı Arapça kelimelerin başka dillerde anlamını kaybettiğini ortaya koyarak eleştirilerine devam etmiştir.⁶⁷⁵

Saltanatın kaldırılması

Saltanatın kaldırılmasıyla, Osmanlı Devleti hukuki olarak sona ermiştir. 1 Kasım 1922 tarihi ile birlikte saltanatın temsil ettiği siyasi otorite ortadan kaldırılmış, dini otorite değerini temsil eden halifelik bir süre daha devam etmiştir. Tahttan indirildikten sonra Malta'ya giden son padişah Sultan Vahdettin'in buradan Mısır'a gideceği ve İslam memleketlerinde propaganda yapacağına dair bilgiler bir taraftan da Ankara'dan takip edilmekteydi. İslam Dünyasında olduğu gibi Mısır basını bu karara kayıtsız kalmamıştır. Hilafetin kaldırılması hem gelenekçileri hem de modernleşme yanlılarının tepkisini çekmiştir.⁶⁷⁶ Sultan Vahdettin'in Mısır'a gideceği ve İslam memleketlerinde propaganda yapacağına dair haber çıksa da bu gerçekleşmemiştir. Yine de Mısır basınında saltanatın kaldırılmasına çok fazla tepki gösterilmemiştir. Bunun sebebi Mısırlılar açısından Halifeliğin dini/ruhani yönünün öne çıkması, saltanatın ise dünyevi gücü yansıtmaya yönelik ayrımıdır.⁶⁷⁷

El-Menar, saltanatın kaldırılmasından sonra hilafetin yasama ve yürütme yetkileri alınarak halifenin otoritesinin manevi hale getirildiğini belirtmiştir.⁶⁷⁸ Ancak Millî Mücadeleye Mısır'ın gösterdiği ilgi ve desteğin ortaya çıkardığı coşku saltanatın kaldırılmasından sonra zayıflamakla beraber sınırlı eleştiriler devam etmiştir.⁶⁷⁹ Saltanatın kaldırılmasından sonra hilafetin siyasi gücünün elinden alınması İslam Dünyasında tartışmalara yol açmıştır. Mısır'a giden muhaliflerden Eski Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi bu iki kurumun öz olarak birlikte olduklarını belirttikten sonra saltanatın kaldırılmasının meşru olmadığını ortaya atmıştır. Yine Mısır uleması hilafetin dünyevi ve dini özelliklerini kendisinde birleştiren bir kurum olduğunu hatırlatarak yapılan düzenlemeden dolayı Türk hükümetine ağır suçlamalar yöneltmiştir.⁶⁸⁰ The Times gazetesi Mustafa Kemal'in daha önce hiçbir İslam hükümdarının sahip olmadığı

⁶⁷⁵ Abd El-Wahhab Azzam, "1-4 El-Nahda el-Turkiya el-Akhira", **El-Risala**, 29 Temmuz 1935

⁶⁷⁶ **BCA**, 30.10.0.0, Başbakanlık Muamelat Genel Müdürlüğü, 202.379.21, 24 Kasım 1922; Gökalp ve Georgeon, **a.g.e.**, s.111

⁶⁷⁷ Sezer, **a.g.m.**, s.389

⁶⁷⁸ "Türkiye'nin Yeni İnkılabı", **El-Menar**, 19 Kasım 1922, s.703

⁶⁷⁹ Arda Baş, "Atatürk Dönemi Türkiye-Mısır ilişkileri ve Günümüze Etkileri", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, 31(92), 2015, 31-76.

⁶⁸⁰ Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2014, s.506

bir şerefe ulaştığını belirtmiştir. Bunu da Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk Cumhurbaşkanı seçilmesi ve kendisinin Müslüman devletlerin cumhuriyetçi hükümeti benimseyen ilk devleti ilan etmesiyle açıklamaktadır. Diğer taraftan bunun halktaki karşılığının ne olacağını “Türk köylüsü, dünyevi gücü olmayan bir Halife ve Halife olmayan dünyevi bir hükümdar hakkında ne düşünecek?” şeklinde sormaktadır. Her ikisine de itaat etse, artık eskisi gibi olmasının mümkün olmadığı belirtilmiştir.⁶⁸¹ El-Hilal ise, Türkiye’de devlet adamları geçmiş ile gelecekleri arasında net bir çizgi oluşturmak istediklerini, Saltanatın ve Hilafetin kaldırılması gibi inkılapları bu yüzden yaptıklarını aktarmaktadır.⁶⁸² Diğer taraftan, El-Siyasa’ya göre Türkiye’nin iç politikasına karışmak uygun değildir. Çünkü kendi kaderini kendi belirleme hakkı vardır. (Self Determinasyon) Türkiye’ye halifeliğin saltanattan ayrılması konusunda Müslümanların karışma hakkının olmadığı ifade edilmiştir.⁶⁸³ Benzer şekilde “Türkiye’de hilafet hakkı Osmanoğlu ailesine aittir, şayet onlarda kalırsa karışmayacağız. Türkler bizim din kardeşlerimiz. Eğer halife seçimi olarsa tüm Müslümanların katılma hakkı var. Bunun için Mısır değil, müstakil bir ülke belirlenebilir. Eğer Mısır bağımsız olursa gelecek toplantı Kahire’de olabilir.”⁶⁸⁴ denilmektedir. Bu belirsizlik, Osmanoğlu ailesinden Abdülmecit Efendi’nin halife seçilmesi ile TBMM tarafından sonlandırılmıştır. Ahmed Şefik Paşa’ya göre, Anadolu’daki milli hareketin Padişah Vahdettin tarafından desteklenmemesi halk ile halife arasında bir boşluk meydana getirmişti. Saltanat kaldırılınca Millî Mücadeleye desteği bilinen Abdülmecid halife seçilmiştir.⁶⁸⁵

El-Menar, Hint Müslümanlarının tepkisini de dile getirmişti. Saltanatın kaldırılmasıyla halife siyasi gücü olmayan yasama ve yürütmeye dair yetkileri alınmış ve sadece ruhani yetkileri kalmıştı. Hint Müslümanları liderlerinden Mevlana Ebu’l Kelam, halifenin tüm Müslümanların itaat ettiği bir makam olduğunu belirterek Saltanatın kaldırılmasını eleştirmiştir.⁶⁸⁶ El-Menar’da çıkan yazıda yapılan inkılap eleştirilerek İslam açısından saltanatın kaldırılmasının tartışmalı bir konu olduğu belirtilmiştir. İslam mezheplerine

⁶⁸¹ “From Sultan to President”, **The Times**, 2 Kasım 1923

⁶⁸² “Türkiye’nin Toplumsal ve Fikri Gelişimi”, **El-Hilal**, 1 Kasım 1923, s.231

⁶⁸³ “Ankara ve Sultan”, **El-Siyasa**, 6 Kasım 1922

⁶⁸⁴ “Hilafetin Saltanattan Ayrılması ve Mısır ile İslam Milletlerinin bu konudaki Tutumu”, **El-Siyasa**, 8 Kasım 1922

⁶⁸⁵ Ahmed Şefik Paşa, **Havliyyâtü Mısri’s-Siyasiyye 1924**, Haz. Ahmed Zekeriya eş-Şilik, el-Hey’etu’l-Mısriyyetu’l-Âmme li’l-Kitâb, Kahire, 2012, s.99

⁶⁸⁶ “Türkiye’nin Yeni İnkılabı”, **El-Menar**, Kasım 1922, s.703

göre bu durumun açıklanmaya çalışıldığı yazıda; “*Batini mezheplere göre halifeler masumdur ve ne söylerse söylesinler hata yapmazlar. Saltanatın kaldırılmasını kabul edenler üç gerekçe ortaya atmıştır; birincisi Avrupa’nın işgalcileri karşısında Kemalistlerin desteklenmesi gerektiğini, çünkü onlar Müslümanların haklarını, çıkarlarını kültürünü korumak için mücadele ettikleri savını ileri sürmüştür. İkincisi, İslam birliği adına ayrılıkların bertaraf edilmesi için Kemalistlerin desteklenmesi gerektiği belirtilmektedir. Üçüncüsü ise, Osmanlı halifeliğinin zaten siyasi gücü kalmamıştı ve sadece ruhani özelliği işlevseldi.*” Yazar, halifelik meselesi ne olursa olsun, Müslümanları Avrupa devletlerine karşı direnen yeni Türk devletini desteklemeye çağırıyor. Osmanlı halifesinin gücü kalmadığı için saltanatın kaldırılmasının İslam’a bir zararı olmayacağı, gelecekte halifeliği yeni temeller üzerinde kurmaya Türkiye’nin ikna edilebileceği belirtilmektedir.⁶⁸⁷

El-Menar’da çıkan başka bir görüşe göre, İslam’da halifelik dini ve dünyevi güçleri birleştiren bir hüküm sistemidir. Halifeliğin saltanattan ayrılması Müslümanları vuracak ve birliğini zayıflatacaktır. Bu ayrılık yabancı müdahalelere kapı açacaktır. Dergi, zayıf bir halifeliğin yabancı güçlerin manipülasyonuna açık hale geleceğini savunmuştur. Zaten halife-saltanat ayrılığının siyasi bir karar olduğunu ve dinle bir ilgisi olmadığı belirtilmiştir.⁶⁸⁸ Ayrıca Osmanlı son dönemini kastederek Avrupa’nın entrikalarının devam ettiğini, bu dönemde Osmanlı Devleti’nin dini fikirlerini kaybettiğini, bunun toplumsal temelleri bozduğunu ve siyasi bağlantılarının kesildiği vurgulanmaktadır. Dergiye göre, “*Türkler Avrupalıların hükümet şeklini, kanunlarını, örf ve adetlerini giyimlerini ve birçok şeyi körü körüne taklit etmiştir. Böyle olunca Türkler nesilden nesile zayıflamış ve fakirleşmiştir. Çünkü körü körüne taklit asla iyilik getirmemiştir. Ayrıca Türkler İslami yönetim tarzının onları geriye götürdüğünü, bu nedenle yönetim şekline İslam’ı ayırmakla düzeleceğine inanmışlardır. Saltanatı kaldırıp yeni Türk devletini kurmakla birlikte kötülüğün kendi elleriyle geldiği*” belirtilmektedir.⁶⁸⁹ Devam eden fikir savaşlarında Mısırlılar sadece Atatürk’ün dini otoriteyi siyasi otoriteden ayırması konusu ile ilgilenmediler. Arap harflerinin kaldırılarak Latin harflerinin getirilmesinde, şapka inkılabında, dini elbiselerin giyilmesinin yasaklanmasında, 1928’de devletin dininin

⁶⁸⁷ “İslam Halifeliğinin İşlevleri”, **El-Menar**, Kasım 1922, s.717-720

⁶⁸⁸ “Halifenin Yetkisinin Alınmasına Dair Görüşler”, **El-Menar**, Aralık 1922, s.791

⁶⁸⁹ “Türkiye Cumhuriyeti’nde Dini-Siyasi İnkılaplar”, **El-Menar**, Mayıs 1924, s.273-274

İslam olduğu ibaresinin anayasadan kaldırılması gibi birçok değişiklikte yoğun tartışmalar yaşanmıştır. Dolayısıyla sadece dini çerçevede değil, yapılan diğer inkılaplar farklı gerekçelerle Mısır’da gündem olmuştur.⁶⁹⁰

Halifeliğin Kaldırılması

Türkiye hilafeti Meclis kararı ile kaldırdı ve tüm Osmanlı ailesinin Türkiye’de ikamet etmesi yasaklandı. Bu karara karşı Mısırlılar hilafetin olmadığını kabul etmedi. Hilafetin kaldırılması Mısır’da hem gelenekçiler hem de yenilikçiler tarafından eleştirildi. Çoğu Mısırlı için hayranlığın sonu oldu ve Türk inkılabına bakışta yeni bir başlangıç noktası oldu. Mısır’ın içerisinde bulunduğu siyasi durumda Avrupalı güçlere karşı olan milli duygular canlı kalarak toplumu tetiklemekle birlikte, bu siyasi durumu dengeleyecek halifelik kurumu toplumsal dinamiği harekete geçirme potansiyeline sahipti. Bu anlamda halifeliğin kaldırılması hilafete bağlılığın devam ettiği Mısır’da güçlü duyguları açığa çıkardı. Ezher alimleri hilafetin kaldırılması kararına karşı bir duruş sergilediler. İslam’a göre bu kararın bir hükmünün olmadığını belirttiler. Hilafetin kaldırılması Mısır’da özellikle dindar kesimde kötü bir etki bıraktı. Bu yüzden Ankara’daki hükümet yoğun bir şekilde eleştirildi. Bu karar sonrası Mısır’da siyasilerin de içinde olduğu fikir tartışmaları yaşandı.⁶⁹¹ Hilafetin kaldırılması Mısır’da muhafazakâr kitlede büyük bir boşluk bırakmıştır. Bu durum Türkiye’deki yenileşme hareketine karşı Mısırlıların yaklaşımını olumsuz etki etmiş ve bu boşluk daha da büyümüştür.⁶⁹²

Halifeliğin kaldırılması kararını Mısır’da bazı yazarlar Müslümanların haklarına saldırı olarak değerlendirirken bazıları ise zaten Türklerin hilafet konusunda herhangi bir tasarrufta bulunma haklarının olmadığını öne çıkarmışlardır. Yine Abdülmecid’in

⁶⁹⁰ Abu el-Ezz, “El-Alaka El-Arabiyye...”, s.220-221

⁶⁹¹ Bu tartışmalar neticesinde Ali Abdurrazık tarafından yazılan *el-İslâm ve uşûlü’l-hükûm* adlı eserde halifeliğin İslam devletindeki yeri ortaya konulmaya çalışıldı. Ali Abdurrazık dindar olmasına rağmen Atatürk’ün laiklik anlayışını beğenmişti. Ancak kitap özellikle hilafetin kaldırılmasına karşı çıkan dindar Mısırlıların tepkisini çekmişti. Abu el-Ezz, “El-Alaka El-Arabiyye...”, s.217-219; Abdurrazık’ın *İslam’da İktidarın Temelleri: Bir İdeolojik Devlet Eleştirisine* başlığıyla Türkçe’ye çevrilen eserinde yazar hilafetin konumunu İslam’a göre inceleyerek hilafetin tarihsel açıdan kökenlerini ve mahiyetine dair görüşlerini kaleme almış ve İslam’ın bir devlet nizamı öngörmediğini iddia etmiştir. Bu iddialar seküler çağrışımlar yaptığı yönünde eleştirilmiş ve İslam tarihi boyunca devam eden hilafet kurumunun reddedilmesinin doğru olmadığı ortaya konulmuştur. Özellikle Reşid Rıza tarafından kitabın “*Protestanlık destekli bir projenin ürünü olduğu*” konusunda El-Menar dergisinde eleştirilmiştir. Özgür Kavak, “Ali Abdurrazık”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ali-abdurrazik>, Erişim Tarihi: 26.04.2024; Ali Abdurrazık, **İslam’da İktidarın Temelleri**, Çev. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul, Birleşik Yayıncılık, 1995; Sezer, **a.g.m.**, s.393

⁶⁹² Bayyumi, **a.g.e.**, s.6

halifeliğinin devam ettiğini, alınan kararın İslam hukukuna uygun olmadığını, Meclis'in aldığı kararın yok hükmünde sayılması gerektiğini savunan yazarlar da bulunmaktadır. Mısır Hükümeti ile Mısır'daki dini ve sivil kurumlar ise bu meseleye karışmaktan uzak durarak "tam tarafsız" bir tutum takınmıştır. Zira Mısır'ın kendi sorunlarının fazla olduğu gerekçesiyle bu mesele ile ilgilenmekten kaçınılmıştır.⁶⁹³ Özellikle El-Ahbar hayal kırıklığını birçok sayıda dile getirmiştir. "Ankara'nın devlet adamları kısır bir karar aldı. Bu kararı aldıktan sonra bir hasara yol açacak. Şimdi Müslümanların durumu nasıl? Bütün dünyadaki Müslümanların kalpleri üzgün ve nasıl tedavi edilecek? Müslümanların direnci kırıldı. Dini kimliğimizi korumak için Allah'tan başka gidecek yerimiz yok."⁶⁹⁴ şeklinde aktaran gazete bir sonraki günkü sayıda, "bu inkılap bize göre Ankara Hükümetinin kararlarının Müslümanlara karşı acı, üzüntü ve kırılmalık bıraktığını gösterdi. Aşırı davranarak Osmanlı ailesi hakkında sorumsuz davrandı."⁶⁹⁵ diye belirtilmiştir. Türklerin dindar insanlar olduğunu, Halifelerine ve Sultanına çok bağlı olduklarını, ancak şimdi ikisini de kaybettikleri aktarılmıştır.⁶⁹⁶ Halifeliğin kaldırılması kararının kabul edilmediğini belirten gazete, Müslümanlara göre Halife Abdülmecid'e karşı bağlılığın hala devam ettiğini, Ankara Hükümeti ne yaparsa yapsın kendileri için batıl olduğunu, Müslüman alimler bu entrikaya son vermek için ve halifeliğin hala geçerli olduğunu göstermek için girişim yapacaklarını iddia etmiştir.⁶⁹⁷ El-Ahbar'a göre "Kemalistler halifeliği ortadan kaldırarak cinayet işledi. Kemalistlerin ilk hedefi hilafeti ve emirlerini düşürmektir. Mısırlıların görevi ise halife ve onun emirlerini büyük saygı ile karşılamak olmalı. Çünkü bu saygı İslam milletlerinin şerefine uygundur. Böylelikle tüm dünya halifeye biatın hala geçerli olduğunu görecektir."⁶⁹⁸ Bir sonraki gün ise yine aynı konuda "bütün Müslümanlar büyük Halife Abdülmecid'e biat etti. Eğer Halife görevlerini iyi yapmasaydı bu biat bozulurdu. Türklerin tek başına halifeliği kaldırma hakları yoktur. Çünkü biat devam etmektedir. Bu durum bütün Müslümanları ilgilendirmektedir. İsviçre gibi başka bir ülkede kalsa da Abdülmecid bizim halifemizdir ve ona itaat etmeliyiz."⁶⁹⁹ şeklinde itirazını dile getirmiştir. El-Ahbar Türk liderin Müslüman toplumun gözünde

⁶⁹³ Ahmed Şefik Paşa, **Havliyyâtü Mısri's-Siyasiyye 1924**, s.102

⁶⁹⁴ "Hilafetin Kaldırılması Kararı", **El-Ahbar**, 3 Mart 1924

⁶⁹⁵ "Hilafetin kaldırılması Kararı Hakkında", **El-Ahbar**, 4 Mart 1924

⁶⁹⁶ "Hilafet Meselesine İlişkin Açıklamalar", **El-Ahbar**, 4 Mart 1924

⁶⁹⁷ "Kral Hüseyin ve Halifelik Arsuzu", **El-Ahbar**, 6 Mart 1924

⁶⁹⁸ "Hilafetin Kaldırılması Kararına Karşı Protesto", **El-Ahbar**, 8 Mart 1924

⁶⁹⁹ "Halifelik ve Onun Kaldırılmasına Yönelik Müslümanların Görevi", **El-Ahbar**, 9 Mart 1924

nasıl değerlendirildiğini şu örnekle açıklamıştır: “Mustafa Kemal Lozan Antlaşması’ndan sonra ölseydi veya emekli olsaydı, İslam Dünyası ve askeri dünyada eşi benzeri olmayan bir mevkiye sahip olabilirdi. Tarihin salih şehitleri ve önderleri konumuna yükselebilirdi.”⁷⁰⁰

Diğer taraftan El-Siyasa ise aynı şekilde hayal kırıklığını aktarmıştır. Mısır dahil tüm dünyadaki Müslümanların hilafetin yıkılmasından dolayı acılarını dile getirdiğini belirtmiştir.⁷⁰¹ Tüm bu hayal kırıklıkları ile birlikte, Hilafetin kaldırılması sonrasında İslam Dünyasında Mustafa Kemal’in popülarlığının azalsa da devam ettiği görülmüştür. 1927 yılında Mısır dergisinin dünyada yaşayan en büyük yurtseverin kim olduğuna dair Mısır’ın o dönemdeki öne çıkan lideri Saad Zağlul’un da dahil edildiği yarışmada Mustafa Kemal Paşa kazanmıştır.⁷⁰² İskenderiye Genç Hristiyanlar Cemiyeti (Young Men’s Christian Association-Y.M.C.A.) tarafından yapılan bu münazarada yaşayan en büyük erkek ve kadının kimler olduğunu belirlemek için yapılan oylamalar neticesinde siyaset ve toplumsal alanda birinciliğin Atatürk’e verildiği bildirilmektedir. Bu oylamada Mısır Kültür Bakanlığı eski müşavirlerinden G.Brakenbury, Atatürk hakkında devlet adamlığı, modern Türkiye’nin kurucusu olması hasebiyle ve Türkiye’yi diğer birçok ülkelerin hayranlığına ve takdirine mazhar olmasından dolayı büyük bir övgü ile bahsetmiştir.⁷⁰³ Mısır’daki bazı liberaller ise halifelik konusundaki Türk reform tecrübesini çok beğenmiştir. Halifeliğin kaldırılmasına liberal çizgisi ile yayın yapan El-Hilal farklı yaklaşmıştı. El-Hilal dergisinin Temmuz 1925 tarihli sayısında liberallerin Türkler gibi hilafeti yönetimden ayrılmasını desteklediklerini ve modern dünyada özgür İslam ümmetlerini temsil eden kişinin sadece seçimle belirlenmesi gerektiği aktarılmıştır.⁷⁰⁴

El-Ahram’da çıkan bir makalede halifeliğin kaldırıldığı haberi tehlikeli bir darbe olarak verilmiştir. Gazeteye göre, Türkiye Cumhuriyeti’nin ilanından ve liderlerinin halifeliğin cumhuriyet sistemi için bir tehdit olduğunu savunmalarında ve dinin siyasetten ayrılmasının ülkenin ilerlemesi ve modern bir yönetimin temeli için gerekli olduğunu söylediklerinde bu durum tahmin ediliyordu. Büyük Millet Meclisi’ne yakın gazeteler, bu

⁷⁰⁰ “Kemalist Bomba, İslamı ve Türkiye’yi Kalbinden Vurdu”, **El-Ahbar**, 6 Mart 1924

⁷⁰¹ “Halifeliğin Kaldırılmasından Ders Aldık mı?”, **El-Siyasa**, 7 Mart 1924

⁷⁰² Gökalp ve Georgeon, **a.g.e.**, s.41-42

⁷⁰³ **BCA**, 03.010/266.798.12, Hariciye Vekâletinden Başvekâlete, 22 Şubat 1936

⁷⁰⁴ Abu el-Ezz, “El-Alaka El-Arabiyye...”, s.220

tuhaf fikrin ortaya çıkması için fikirler üretmeye ve ortamı hazırlamaya başlamışlardı. Artık İstanbul Boğazı üzerindeki İslam Halifeliği sona ermiş ve orada tarih olmuştu. Halifelik insan ömrüne benzetilerek “Bebeklik döneminde ihtişamıyla hatırlanır. Gençliğinde gururla hatırlanır. Yaşlılığında aşağılanması hatırlanır. Türk çocuklarının elinde ölümüyle hatırlanır.” şeklinde ifade edilmiştir. Bu çocuklar güçlerinin avantajını kullanarak hilafet ve halifenin hayatta kalması için şeriatın amaçlarını ihmal ettikleri gibi Müslümanların duygularını da göz ardı ettikleri vurgulanan makalede, hilafet makamının manevi gücü öne çıkarılarak Müslümanların farklı ırkları, memleketleri ve hükümetleri ne olursa olsun, bu devletin (Hilafet) yüksek bir statüye, kalıcı bir hayata ve aşılabilir bir güce sahip olmasını istediklerini, hilal bayrağının devletlerin bayrakları arasından düşmesini hayal bile edemedikleri belirtilmektedir. Makalede ayrıca hilafetin dünya üzerindeki Müslümanlar için taşıdığı işleve vurgu yaparak halifeliğin durumu için çözüm önerisi sunmaktadır: *“Müslümanların bu duygularının sebebi hilafet bağlarına dayanmaktaydı. Müslümanlar, onu koruyan ve savunan devletin, aslında hepsinin ortak bir hakkını savunduğuna ve peygamberliğin şerefli etkilerine inanmıştır. Bu sevginin ve Müslümanların kalplerindeki etkisi ne kadar büyükse, hilafetin kaldırılması ve halifenin tahttan indirilmesi konusunda Müslümanların duyduğu üzüntü ve keder de o kadar büyüktü. Hilafet, Müslümanlar için dinin kalkanı ve İslam'ın birçok ibadetinde, özellikle velayet ve yargı gibi konularda bir temel bir işlevi vardı. Bu durum, Müslümanların hilafetle olan bağlarını güçlendirmektedir. Bu nedenle, Hintli, Afgan, Çinli, Rus, Faslı, Sudanlı, Medineli, Mekkeliler ve Mısırlılar gibi herkesin kalpleri dini açıdan hilafete bağlıdır. Bu halkların hilal bayrağının altında birleşen sevgisi, bu milletlerin çoğu İslam dışı hükümetler tarafından yönetilmesine rağmen hâlâ mevcuttur. Türkler, hilafetin istedikleri yönetim sistemlerinin önünde bir engel olduğunu düşündüklerinde yanıldılar. Halifenin iktidarı tekeline alması şimdi kolay değil ve çağdaş hükümet sistemleriyle uyumlu değildi. Bu nedenle halifeliğin özel bir düzeni olmalıdır. Halifenin, siyasi ve dini çıkarlar gerektirdiğinde onunla birlikte çalışan yardımcıları olmalıdır. Türkler, bir kez daha, Peygamberin “Ümmetimde halifelik otuz yıl sürecektir, sonra krallık gelecektir” hadisini yanlış anladılar. Bu hadisi, otuz yıldan sonra halifeliğin sona erdiği şeklinde yorumladılar. Gerçekte, durum onların anladığı gibi değil; burada kastedilen halifeliğin krallığın lekelerinden uzak, doğasına uygun olarak otuz yıl süreceği, sonra krallığa dönüşeceği ve anlamının krallığın görünüşleriyle uyumlu kalacağıdır. İşte bu, kınanan*

*krallıktır. Tıpkı Ömer Bin Abdülaziz'in halifeliğinde olduğu gibi ilk halifeliğe geri dönebilir.” şeklinde oldukça geniş açıdan halifeliğin kaldırılmasını ele almıştır.*⁷⁰⁵

Times gazetesinden gelen haberi yayınlayan El-Ahram, Mısır'ın hilafetin devam etmesinden yana olduğunu ve kaldırılmaması gerektiğini belirtmiştir. Ancak halifenin kim olacağının tartışmalı bir konu olduğunu; Hicaz Kralı'nın halife olmak istememesine kimsenin inanmadığını ve onun halife olması durumunda Mısır'daki Müslümanların bunu kabul etmeyeceği aktarılmaktadır. Çoğu gazete hilafetin merkezinin Mısır'da olmasını desteklediğini, Zağlul bağlantılı El-Mahruz gazetesi “Kral Fuad neden halife olmasın?” diye sorduğu belirtilmiştir.⁷⁰⁶ Halit Haşim Abdulkadir el-Hüsnü tarafından El-Ahram'da yazılan makalede, bütün İslam aleminin Abdülmecid'e biat etmek istemesine rağmen Türkiye'nin korkunç bir hata yaparak hilafeti kaldırdığı, Türkiye'nin halifeye ilk önce biat ettiği daha sonra ise ihanet ederek bu biatı kendi iradesi ile sildiği vurgulanmıştır. Ayrıca Türkiye bunu yaptığı için İslam'ın düşmanlarını cesaretlendirdiğini öne çıkaran yazar, hilafet hakkında bir konferans yapılması fikrinin oldukça zor olmasını iki sebebe bağlamaktadır: Hilafet konferansı yapmak için çok süre gerektiği ve Müslüman ülkelerden temsilci gelmesinin zorluğunun yanında yabancı işgalci güçlerin de bu konferansa katılması mümkün olabileceği belirten yazara göre, eğer halifelik koltuğu boş olsaydı İslam ülkeleri bunu seçebilirdi, ama Türkiye halifelik kurumunu kaldırmıştır. Türkiye'nin yaptığı şey maalesef İslam düşmanlarının gözünü açmıştır. Hilafet sorununun hemen çözmek gerektiği, halifenin şartları için en uygun adayın Afgan Kralı olduğunu ve şimdi mutlaka tüm İslam ülkelerinin Afgan Kralına biat etmesi gerektiği önerilmiştir.⁷⁰⁷

Mansur Fehmi'nin makalesinde, Hilafetin Müslüman dünyasında bir sembol olarak görülse de manevi temsil düzeyine dikkat çekmiştir. “Çoğu insanın halifeliği bir sembol olarak gördüğü yanlış değildir, ancak bu hilafet tüm halkları bir bağlantı yapmış, ruhi bir anlamı vardır. Kaldırılmadan önce bu sembolün dini fikirleri halklara ulaştı mı, yoksa gitmedi mi? Bu güçlü bağlantı Müslüman halklar arasında bir bağ kurdu mu kurmadı mı? Kaldırılmasında tarihin ve aklın hikmeti mutlaka vardır. Halife manevi olarak İslam'ın lideri olduğundan bir sıfat taşıması, bütün Müslümanlara ulaşması gerekir.

⁷⁰⁵ “İslam Hilafeti”, **El-Ahram**, 7 Mart 1924

⁷⁰⁶ “İslam Halifesi”, **El-Ahram**, 7 Mart 1924

⁷⁰⁷ “Hilafet Meselesi”, **El Ahram**, 11 Mart 1924

Hilafetin ruhunu, İslam'ın kurallarını koruması gerekir.” şeklinde vurgu yapmıştır.⁷⁰⁸ El-Ahram, Mustafa Kemal Paşa'nın hilafetle ilgili görüşünü paylaştığı yazıda; Türk lider hilafetin Türkiye için tehlikeli bir şey olduğunu görmüştü ve gelecekte daha tehlikeli olacaktı. Çünkü hilafetin ülkesi bütün Müslümanları korumak adına başka ülkeler için savaşa girebilecekti. Hilafet için gerçek durum ise, Birinci Dünya Savaşı esnasında ve sonrasında Araplar İslam'a ihanet etmiş, Türk hilafetine savaş açmıştı. Zaten Mısır için de durum Araplardan farklı değildi. Çünkü onlar da askerini İngiltere'ye vermişti. Sadece Hindistan'daki Müslümanlar Türkiye'ye yardım etmiş ama Türkiye'nin yanında savaşmamıştı. Mustafa Kemal Paşa, İslami hususlara dayalı hilafete karşı yaptığı devrimi Fransa gibi yaptığı vurgulanmıştır.⁷⁰⁹

El-Takattum ise Türkiye'nin halifeliği kaldırmasının arkasındaki nedenleri açıklamaya çalışmıştır. Gazeteye göre Türkiye için hilafetin son zamanlarda sadece sembol anlamı kalmış ve siyasi bir anlamı kalmamıştı. Hilafet nedeniyle Türkiye hep sorun yaşamış ve Avrupa'nın hedefi olmuştu. Ayrıca bütün Müslümanlar Türkiye'ye karşı bir sevgi beslemiyordu sadece Türkiye'nin İslam adına savaşmasını istiyorlardı. Gerçekte ise Türkiye'den nefret ediyorlardı. Araplar Hicazda ve Şam'da Türkiye'ye karşı bir komplo kurmuştur. Türkiye, Fransa gibi hareket ederek dini örf ve adetleri silmek istemiştir. Bunun için ilk adım olarak hilafetin kaldırılmasını görmüştür. İslam Konferansı düzenlenir ve bir halife seçilirse Hristiyanlardaki papaz gibi olacak, sadece manevi gücü olan ve siyasi gücü olmayan bir pozisyona sahip olmakla birlikte gerçek hilafete dönemeyecektir. Ankara hükümetinin yaptığı İslam'a uygun değildi. Müslümanların tek bağlantısı hilafet idi, bu gidince hiçbir bağlantı kalmadığını öne çıkarmıştır.⁷¹⁰

Halifeliğin kaldırılmasının Mısır kamuoyunda nasıl yorumlandığı, Türkiye ile Mısır arasında duygusal bir kopuş oluşturup oluşturmadığına ilişkin El-Şıllak, Müslüman Kardeşler bile kurulduğunda Osmanlı Devleti'nden ve Osmanlı hilafetinden bahsetmediğini ve bu düşüncelere ihtiyaçları olmadıklarını itiraf ettiklerini, onların Mısır'ın İslam devleti olmasına yoğunlaştığını belirtmektedir. Ona göre, Birinci Dünya Savaşı sonrası Osmanlı Devleti'nin yıkılmasından sonra Müslümanların zihninde İslam Birliği ve İslami bağ düşüncesi kalmamıştır. Halifelik aslında Mısır için ciddi bir mesele

⁷⁰⁸ “Hateratün Nefs li-münasebe El-Hilafe”, **El-Ahram**, 14 Mart 1914

⁷⁰⁹ “Mustafa Kemal Paşa'nın Hilafet ve Türkiye ile İlişkisi Hakkındaki Görüşü”, **El-Ahram**, 15 Mart 1924

⁷¹⁰ “Halifeliğin Düşmesi”, **El-Takattum**, 15 Mart 1924

olmaktan çıkmıştır.⁷¹¹ Afifi ise, Halifeliğin kaldırılmasında Mısır'da ilk başlarda buna karşı genel olarak olumsuz tepkiler olduğunu, bu tepkileri şair Ahmed Şevki'nin şiirlerinde⁷¹² görülebileceğini belirtmektedir. Hilafetin kaldırılmasından 2 yıl sonra hiç kimse ondan bahsetmedi ve kısa sürede unutuldu. Hilafet sadece 1925-1927 yılları arasında yapılan konferanslarda ele alınmış, konferansın sonunda artık kimse ondan bahsetmemiştir.⁷¹³

Genel olarak muhafazakâr Mısır aydınları hilafetin kaldırılmasının uzun yıllara uzanan bir arka planı olduğunu kabul etmekle beraber TBMM tarafından alınan kararı Batılı fikirleri benimseyen Türk aydınları ile geleneksel kurumlar arasındaki mücadelenin sonucu olarak görmüşlerdir.⁷¹⁴ Müslüman nüfusa sahip olan ülkelerdeki basında halifeliğin kaldırılması farklı açılardan ele alınmıştır. Halifeliğin ilgasının etkili olduğu ülkelere bakılacak olursa örneğin Hilafet anlayışının destek bulduğu Kuzey Afrika'da Fransa, hilafet meselesine kendisine karşı direnişin sürdüğü Cezayir ve Tunus'u olumsuz etkilemesinden çekindiği için temkinli davranmıştır.⁷¹⁵ Hilafet hakkında Fransa'da Türkiye'yi yakından takip eden yazarlardan Claude Farrere'nin Liberte gazetesinde yazdığı makalesinde Fransa'nın eski halifeyi misafir etmesi gerektiğini, Büyük Millet Meclisi'nin dine karşı sert fikirlerini Fransa'dan aldığını ama bunun Fransız kolonileri için kötü sonuçlar ortaya çıkardığını belirterek şimdi Türkiye bunu dikkate almazsa aynı sonuçla karşılaşacağını ileri sürmüştür. Yazara göre, Türkiye'nin siyaseti dine karşıydı ama bu rahatsızlık oluşturdu. İstikrar için karışıklığın geçmesi için aceleci davranılmaması gerekmektedir. Meclis yanlış yaparak bir delilik yaptı ve bunun bedelini ödeyecektir. Türkiye'nin sorunlarına karışmak istemediğini belirten yazar halifenin son

⁷¹¹ Ahmed Zekeriyya El-Şıllak, **20 Mayıs 2023 tarihli Mülakat**, Kahire

⁷¹² Ahmed Şevki'nin divanındaki Millî Mücadele ve Lozan Barış Konferansı dönemindeki şiirleri ile hilafetin kaldırılmasına yönelik eleştirisini Mısır'daki Mısırlıların bakış açısındaki değişimi göstermesi açısından kayda değer örnekler sunmaktadır. Şevki, Millî Mücadele ve onu gerçekleştirenlere atfen "insanları aşağılanmaktan ve yenilgiden kurtardığını", "Kabe'yi dahi etkileyen bir zafer kazandıklarını", "İnsanların birlik olmuş bir millet gördüklerini", "Yerde doğruluğun atları, Bulutlarda Allah'ın atları (melekler)", "Yaşa ey Gazi, ve tebrikler", "Zamanların mucizesi olacak bir zafer mucizesi" ve "Bedir'den bir gün"; Lozan görüşmelerini gerçekleştiren heyetin başında bulunan İsmet Paşa için "Lozan'da senden bir dahi çıkarıldı", "O sağırdır, ancak ona hile yapanları duyar" ifadeleri ile överken hilafetin kaldırılması ile ilgili olarak "Hind ve Mısır çok hazindir, Hiç durmadan sana ağlıyor", "Şam, Irak ve Fars soruyor, Hilafeti yeryüzünden silen biri mi var?" şeklinde hayal kırıklığı ifadelerine yer vermiştir. Çev. Ahmed Garfy, <https://www.aldiwan.net/poem21008.html>, Erişim Tarihi: 23.04.2024

⁷¹³ Muhammed Afifi, **20 Mayıs 2023 tarihli Mülakat**, Kahire

⁷¹⁴ Hilal Livaoglu Mengüç, **Mısır Basınında Hilafet Tartışmaları 1922-1926**, İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2017, s.127

⁷¹⁵ Mengüç, **a.g.t.**, s.175-176

durumunun ne olduğu ile ilgilendiğini, önceki Papaların Avignon Sarayı'nda misafir edildiği gibi Abdülmecid'in de bir yerde misafir edilmesini, İslami ülkelerin içinde ona Tunus civarında bir ada vererek orada en azından Müslümanların gözünde bir hilafet kurumunun olduğunu göstermiş olacağını ileri sürmüştür. Ayrıca kadın prenseslerin sürgününün kötü bir şey olduğunu, zira gittikleri yerde fakir olarak yaşayacaklarını belirten yazar Fransa'nın Abdülmecid ve onun ailesini misafir olarak kabul etmesi gerektiğini belirtmiştir. El-Ahram tarafından aktarılan Fransız gazetesinde (El-Diba) Maurice Pernot tarafından yazılan makalede; Meclisin hilafetin kaldırılması kararını kabul etmeyeceğini düşündüğünü belirten yazar İngiltere, Kral Hüseyin'i aday yaparken Fransa ise Fas Sultanı'nı hilafet adayı için öne çıkardığını, bunun asla gerçekleşmeyeceğini, zira Fas'taki Müslümanlar bunu istemediği gibi İslam Dünyası Fas'tan bir halife çıkmasını asla kabul etmeyecekti. İslam'ın geleceğini göstereceği için Batılı devletlerin hilafet konusu ile ilgilendiklerini, bu ülkelerde yaşayan Müslümanların hilafet konusundaki bu adayları kabul etmeleri muhtemel olarak görülse de İran, Afganistan gibi diğer ülkelerdeki Müslümanların bunu onaylamayacağını ve Fransa'nın bu konuya karışmayarak izlemesi gerektiğini tavsiye etmiştir. Diğer Fransız yazar Jacques Bainville'nin *Action Franchise* dergisinde çıkan makalesinde, hilafet meselesinin Fransa için çok önemli bir konu olduğunu, bundan bütün Müslümanların etkileneceğini ve etkilerinin sonucunu tahmin etmenin biraz zor olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca yazar, Müslüman dünyasında halifenin işlevinin çok zayıf olduğunu, halifenin cihat davasının başarılı olmadığını ve tek olmayan İslam Dünyası'nın Abdülmecid'in sürgününden ve halifelik kaldırdıktan sonra daha da parçalanacağını iddia ederek Claude Farrere'nin halifenin misafir edilmesi fikrine olumlu yaklaştığı vurgulanmıştır.⁷¹⁶ Bununla birlikte, halifenin varlığı Fransa açısından özellikle Suriye'de kendisine karşı bir propaganda aracı ve bu topraklardaki emelleri için bir tehdit olarak görüldüğünden Fransızların hilafetin kaldırılmasını olumlu karşıladığı bilinmektedir.⁷¹⁷

İngiliz basınında halifeliğin kaldırılması genel olarak onaylansa da bunun diğer Müslüman ülkelerdeki etkisinin endişe verici boyutlarda olduğu değerlendirilmiştir. İngiliz basını, İslam'ın siyasal ve toplumsal hayattaki konumunu zayıflatma iradesine

⁷¹⁶ "Fransız Yazarların Hilafet Hakkında Görüşü", **El-Ahram**, 7 Mart 1924

⁷¹⁷ İdris Yücel, "Fransız Belgelerinde Son Halife Abdülmecid ve Türkiye'de Hilafetin Kaldırılması", **Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı: 61, Güz 2017, s. 467-492.

sahip olan Mustafa Kemal'in kurmak istediği laik rejimin hilafetle uyumsuz olduğunu düşünüyordu. Çoğu gazete halifeliğin kaldırılmasını ülke içi bir mesele olarak nitelendirmekle birlikte Türklerin bu reformla kendilerini dini hakimiyetten kurtarma isteği olarak değerlendirmiştir. Bazı gazeteler Halifeliğin ilgasının Türkiye'nin Müslüman ülkeler nezdindeki imajını zedeleyeceğini, bazıları ise böyle bir sonucun ortaya çıkması değerlendirmesine şüphe ile yaklaşmıştır. Muhafazakâr basın ise, halifeliğin ilgasına olumlu yaklaşarak bu durumun Panislamist hareketin bitirilmesi açısından olumlu yaklaşırken genel anlamda yapılan bu laik reformda Bolşevik etkisinin söz konusu olduğunu iddia etmiştir.⁷¹⁸ Türkiye'deki reformcu kadroyu özellikle halifeliğin ülkeye siyasi konumunun getirdiği gücü ve prestijini bir yana bırakarak yeni devleti bunlardan yoksun bir Tatar Cumhuriyeti'ne dönüştürmelerine yönelik eleştiri dikkat çekicidir.⁷¹⁹ Savaş yıllarında İngiltere'nin Başbakanlığını yapmış olan Lloyd George gazetede yazdığı makalesinde, hilafet varken çok etkili olmadığını ve sadece ruhunu taşıdığını belirterek halifenin bazı krallarla hiçbir bağlantısı olmadığını, İngiltere Kralı'nın dini ve siyasi olarak halifeden daha güçlü olduğunu, halifenin ise zayıf olduğunu vurgulamıştır. Savaştan önceki duruma göre Türkiye'nin saltanatının yarısının kaldığını, Mustafa Kemal Paşa'nın bu gerçeği idrak ederek Türkiye'nin artık İslam ülkelerine koruma yapamayacağını bildiğini ve bu sebeple hilafetin kaldırdığını belirtmiştir.⁷²⁰

Müslüman ülkelerden Hindistan'ın halifeliğin ilgasına yönelik tutumunu örneklendirmek adına Statesman gazetesinde çıkan yorumlara bakıldığında; İngiliz basınının aynı konuya ilişkin yaklaşımını benimsedikleri görülmüştür. Saltanat ile hilafetin ayrılmasının modernleşme ve dinin siyaset üzerindeki etkisini azaltma yönünde atılmış bir adım olduğunu, ancak alınan kararın Hindistan'da Müslümanlar açısından öngörülemeyen sonuçlar doğurabileceği vurgulanmıştır. Yine İngiliz kamuoyunun kabul ettiği; Ankara ve yeni Türk liderinin Bolşeviklerin etkisinde kaldığı, cumhuriyet ile hilafetin bir arada bulunamayacağı ve halifeliğin kaldırılmasının Türkiye'nin Müslüman ülkelerde sahip olduğu imajı etkileyeceği yönündeki görüşleri Hindistan aydın çevreleri tarafından

⁷¹⁸ Yılmaz, *İngiliz Basını...*, s.71-76

⁷¹⁹ Yılmaz, *İngiliz Basını...*, s.72; *Daily Telegraph*, 4 Mart 1924

⁷²⁰ "Hilafetin İlgası, Lloyd George'un Kaleminden", *El-Ahram*, 28 Mart 1924

benimsenmiştir.⁷²¹ Hindistan'daki tüm Müslümanlar Türkiye'nin kararını onaylamadıkları gibi Hicaz Kralına biat etmeyi kabul etmemişlerdi. Hilafetle ilgili sorunları çözmek için İslam Konferansı yapılmasını istemişlerdi.⁷²²

Diğer İnkılaplar

25 Kasım 1925'te çıkarılan yasa ile şapka takmak zorunluluğu getirilmiş ve fes giyilmesi yasaklanmıştı. Eskiye ait dış görünümü modern hale getirmek adına toplumsal alanda yapılan bu inkılap halifeliğin kaldırılmasından sonra Mısır basınında en fazla ses getiren yeniliklerden biri olmuştur. Mısırlılar bu düzenlemeye tepki göstermiştir. 1926 yılında Mısır Baş Müftüsü ve Ezher Üniversitesinin Rektörü tarafından imzalanan "Mısır Krallığı İslam Dini Başkanlığı"nın yayınladığı beyannamede gayrimüslimlere benzeyerek şapka takmanın İslam dinine aykırı olduğunu, bu durumun milliyetlerini ortadan kalmasına ve kimliklerinin onların içinde yok olmasına yol açması halinde ahmaklık olacağını ima etmiştir.⁷²³ 1926'daki fes-şapka tartışmaları Mısır'da geleneksel çizgi ile milliyetçiler arasındaki sosyo-kültürel ayrımı ortaya koymuştur.⁷²⁴ Türklerin zihinlerde eskiye dair etkiyi kaldırmak ve giyim tarzıyla Avrupalı olduklarını göstermek adına şapka inkılabı ile yaptığı yenilik Mısır'ın iç siyasetine etki edecek kadar gündeme oturmuştur. Konu Mısırlılarca sağlık açısından ve dini açıdan tartışılmış, gelenek ve modernite çatışması bu tepkilerde kendini göstermiştir.⁷²⁵ Şapka inkılabına yönelik yapılan değerlendirmede fesin güneşten korumadığını, şapka takmanın İslam'a zarar vermediği savunulmuştur.⁷²⁶

Sosyal yaşamda yapılan diğer bir yenilik olan 1925 yılında Tekke ve Zaviyelerin Kapatılması sadece Türkiye'de değil Mısır'daki toplumsal hayata etki etmiştir. El-Ahbar, Tekkelerin kapatılmasının büyük bir inkılap olduğunu, çok fazla insanın huzursuz olduğunu ve göç etmek durumunda kaldığını belirtmiş, Rufailerin ve Bedevilerin (Şeyh Ahmed Bedevi'nin yolunu takip edenler) Mısır'a ve diğer Müslüman ülkelere gittiğini aktarmıştır.⁷²⁷ Bu açıdan tekkelerin kapatılması toplumsal tabanda birçok insanın hayatında değişikliklere yol açacağından bu yenilik toplumsal hayat için bir tehdit olarak

⁷²¹ Mustafa Yılmaz, "Abolition of the Caliphate in the Eyes of the Statesmen Newspaper", **3 Mart 1924 Yasaları'nın 100. Yılı Sempozyumu**, Ankara, 8 Mart 2024, s.6

⁷²² "Hind ve Hilafet", **El-Ahram**, 13 Mart 1924

⁷²³ Lewis, **a.g.e.**, s.362-363

⁷²⁴ Gökalp ve Georgeon, **a.g.e.**, s.119

⁷²⁵ Yılmaz, "Türkiye'de Şapka...", s.102

⁷²⁶ Abu el-Ezz, "El-Alaka El-Arabiyye...", s.220-221

⁷²⁷ "Tekkelerin Kapatılması", **El-Ahbar**, 9 Eylül 1925

görülmüştür.⁷²⁸ 1926'da aile yapısında yapılan bu değişiklikle dini referans alan hukuk sistemin terk edilerek toplumsal ilişkileri doğrudan etkileyen Medeni Kanunun kabulünde özellikle evlilik ve miras konusunda eleştiriler yapılmıştır. Türkiye'nin kanunlarına göre laik bir ülke olduğu, Müslüman olan kadının Müslüman olmayan bir erkekle evlenebileceğini ama kültür ve ahlakın bunu kabul etmeyeceği belirtilmiştir.⁷²⁹ Bu inkılabı olumlu gören Kavkab El-Şark, Türkiye Medeni Kanununu tamamının aktarıldığını, çünkü Medeni Kanuna göre çok eşlilik yasaklandığını ve miras hakkında kadın ve erkek eşit pay hakkı bulunduğunu vurgulamış, miras hakkının eşitlenmesinin günümüze uygun olduğunu ve adaletli bir düzenleme olduğunu belirtmiştir.⁷³⁰

Gelenekselciler harf inkılabına karşı hilafetin kaldırılmasına benzer bir tepki vermiştir. Aynı kategoriye konulan her iki inkılap onlara göre Türkiye'yi İslam Dünyasından koparma amacı taşıyordu. Ama gelenekçi-modernleşmeci tartışmalarında harf inkılabı, hilafetin kaldırılması ve fes krizi kadar yer almamıştır.⁷³¹ Yine de alfabede yapılan değişiklik halifeliğin kaldırılmasından sonra İslam Dünyası ile Türkiye arasındaki ikinci en önemli kırılma olarak görülmüştür.⁷³² Harf inkılabını destekleyenler, Latin harflerinin eğitimin yaygınlaştırılmasını kolaylaştırdığını, Türklerin Arapçayı bilmediklerini, Atatürk'ün bunu kolaylaştırarak güzel bir icraat yaptığını belirtmiştir.⁷³³ El-siyasa, yeni Türk alfabesi ile Doğu'nun Türkiye'deki son tezahürünün kalkmış olduğunu, gazetelerin, dükkanların, sokakların, sinemaların ve okul kitaplarının yeni alfabeyle göre yazım ve basım işleminin yapıldığını, zengininden fakirine tüm sınıfların yeni dili öğrenmek istediği vurgulanmıştır.⁷³⁴ El-siyasa, Türkiye ve Fransa'yı din ile ilgili yapmış olduğu uygulamalardan dolayı kıyas yapmış, devlet işlerinin din işlerinden ayrılması konusunu Fransa üzerinden tartışmaya açmıştır. Fransa'da siyaset bağımsız, din ise saygın bir yerde iken; Türkiye'de siyaset bağımsız ama dine ait her şeye devlet müdahale ederek etkilediğini, Türkiye'nin Fransızlar gibi olmak istediğini ama olamadığını vurgulamıştır.⁷³⁵ Eleştirel yaklaşan Vadi El-Nil, Türkiye'nin geçmişle bağının

⁷²⁸ Sezer, **a.g.m.**, s.395

⁷²⁹ "Türkiye'de evlilik", **Wadi El-Nil**, 20 Şubat 1926

⁷³⁰ "Yeni Türk Mevzuatı Hakkında", **Kavkab Al-Şark**, 15 Mart 1926

⁷³¹ Gökalp ve Georgeon, **a.g.e.**, s.121-124

⁷³² Gökalp ve Georgeon, **a.g.e.**, s.44

⁷³³ Abu el-Ezz, "El-Alaka El-Arabiyye...", s.220-221

⁷³⁴ "Türkiye'deki Yeni Harfler", **El-Siyasa**, 4 Kasım 1928

⁷³⁵ "Laik Türkiye: Arapları ve İslam'ı Tehdit Eden Bir Tehlike", **El-Siyasa**, 7 Şubat 1935

koptuğunu, Batılıların tarafına yöneldiğini ve Gazi Mustafa Kemal'in dediği gibi olduğunu aktarmıştır.⁷³⁶ El-Ahram ise, “Kur'an Latin alfabesine göre yazılacak, çünkü onları İslam'a bağlayan son halkadan kurtulmuş olacaklar. Bu şekilde Latince yazılan Türk Kur'anı olacak, ancak geriye ne din kalacak ne de Kur'an”.⁷³⁷ şeklinde yapılan yeniliğe olumsuz yaklaşmıştır. Muhammed Ferid Vecdi'in Türkiye'deki harf inkılabını eleştirenlere verdiği cevabı alıntı yapan El-Ahram'da, anadili Arapça olmayan bir millet dinlerini öğrenmek için kendi anlayabilecekleri dile çevirmişlerse bu onları küfre götürmediği belirtilmiştir. Eğer bir millet İslam adına hiçbir şey öğrenemiyorsa, dini ibadetlerini terk etmiş ve bid'atlara sarılmışsa dini anlamayacakları ifade edilmiştir.⁷³⁸

El-Mukattam'da çıkan Türkiye'ye yönelik haberleri aktaran Bayyumi, Mustafa Kemal'e suikast girişimini vesile yapan Türk hükümeti şahsi muhaliflerini tasfiye ettiğini ve 15 kişi hakkında hüküm verildiğini, bunların Millî Mücadelede katkı yapmış kişiler olduğu ve bu olayın sonucunun bu şekilde bitirilmemesi gerektiğini belirtmiş, Mısırlıların bu idam kararlarını olumsuz karşıladığını ve hükümetlerine karşı galeyana geldiklerini ifade etmiştir.⁷³⁹ Gazete Türkiye'ye karşı tutumunu 1930'larda değiştirmiştir. Artık Türkiye Cumhuriyeti attığı adımlarla övünmeye başlanmış, Türkiye'nin modern bir Avrupa ülkesine dönüştüğünü kapitalist sistemi desteklediğini ve sosyal sosyalizmden uzak durduğunu belirtmiştir.⁷⁴⁰ İngiliz yanlısı Mukattam, Türkiye'nin Musul konusundaki tavrından övgüyle bahsetmiştir. Bayyumi, bu durumun Mısırlılara karşı bir örnek olarak sunularak İngilizlerle anlaşmanın Mısırlar için bir çözüm olacağını ima edildiğini belirtmektedir.⁷⁴¹ Gazete, Atatürk'ün yapmış olduğu yeniliklere ve ilerlemelere vurgu yaparak Türkiye'yi yeniden canlandırıldığını belirtmektedir. Atatürk modern Türkiye'nin yaratıcısı olduğunu, onun reformları, projeleri, geniş aydın sınıfıyla Türkiye yeniden canlandığını ortaya koymuştur.⁷⁴²

Genel anlamda Türk liderlere ve Türk inkılabına yönelik değerlendirmelere bakıldığında, Mısır'da çıkan El-mukattam gazetesinde yayınlanan “Türkler niçin Gazi'yi seviyorlar” ve “Gördüğüm Mustafa Kemal” başlıklı makalede Atatürk'ün askeri alanda gösterdiği

⁷³⁶ “Bir haftada Türkiye”, **Wadi El-Nil**, 5 Eylül 1928

⁷³⁷ “Kur'an Tercümesi ve Diğer Din Dışı Yenilikler”, **El-Ahram**, 25 Ocak 1932

⁷³⁸ “Türkler, İslam ve Kur'an-ı Kerim”, **El-Ahram**, 26 Şubat 1932

⁷³⁹ Bayyumi, **a.g.e.**, s.111

⁷⁴⁰ Bayyumi, **a.g.e.**, s.112

⁷⁴¹ Bayyumi, **a.g.e.**, s.113

⁷⁴² “Tarihe Dair Bir Kelime, Atatürk, Modern Türkiye'nin Aşıkları”, **El-Mukattam**, 16 Kasım 1938

başarıları, mütevazı yaşantısı, yabancı dile hakimiyeti, halkla iç içe oluşu gibi özelliklerini öne çıkarmıştır.⁷⁴³ Yine El-Mukattam gazetesinde, Başbakan İsmet İnönü'nün askeri, siyasi, idari yeteneklerinden bahsettikten sonra kapitülasyonlar meselesinde Mısır'a yönelik olumlu tutumu onun Mısır'a karşı beslediği samimi muhabbetten ileri geldiği bildirilmektedir.⁷⁴⁴ Liberal eğilimli El-Siyasa, zaman zaman basındaki eleştirilere katılsa da Türk inkılabına ve Türkiye'deki yönetici kadroya yönelik eleştirilerde tarafsızlığını korumaya çalışmıştır. Bu haberleri çoğu zaman yorumsuz vermeye çalışan gazete, Şeyh Ali Abdurrazık'ın Kemalistleri, Mustafa Kemal'in şahsiyetini ve İslam'ın Türkiye'deki görünümünü övücü yazılar yazmasının Mısır basınına eleştirilmesi üzerine yazarını uyarmıştır.⁷⁴⁵ Laik yönü ile öne çıkan El-Siyasa, Bursa'daki Amerikan okulundaki bazı Türk kızlarının Hristiyanlaştırıldığı bilgisi üzerine Türk hükümetinin okulu kapatma kararını İslami hassasiyetleri bağlayarak övmüştür.⁷⁴⁶ El-Siyasa gazetesindeki Türkiye'nin dahili siyaseti ile ilgili yazıda ise, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kurulması nedeniyle Türkiye'nin siyasi tarihinde demokrasinin anlamını gösterecek ölçüde gelişmeler yaşandığı belirtilmiştir.⁷⁴⁷ Türk inkılabına ilişkin diğer bir yazıda ise, Türkiye'deki inkılabın ortaya çıkardığı cumhuriyet idaresinin her alanda başarı sağladığını; yakın bir zamana kadar milliyetini unutmuş Türk milletine vatanseverlik duygularını kazandırdığını, eskiden farklı milletleri barındıran devletlerinde yaşayan halklar arasında hiçbir bağ yokken yeni durumda Türk milleti kendi memleketine hakim olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca Türklük ve Türkçe üzerinden bir millet inşasına çalışılmış, vatanperverlik duyguları her alanda öğretilmiş ve geçmişle bugünkü ilerleme arasında büyük farkların olduğu belirtilmiştir.⁷⁴⁸

Saraya yakınlığı ile bilinen Hizb'ül İttihad'ın yayın organı El-İttihad gazetesi, Türkiye'deki muhaliflerin haberlerini aktarıyordu. Latife Hanım'ın bir yakınının muhalefet partisine katıldığı, artık Türkiye'de Anayasa ve parlamento sisteminin işlemediğini, yapılan seçimin tek bir parti ile devam edilemeyeceğini gösterdiğini vurgulamıştır.⁷⁴⁹ Türkiye'yi zafere götüren partinin artık Türkiye'yi aşağıya çektiğini,

⁷⁴³ BCA, 030.10/84.554/3, Dahiliye Vekâletinden Başbakanlığa, 18 Kasım 1934

⁷⁴⁴ BCA, 030.10/266.797.04, Hariciye Vekâletinden Başbakanlığa, 26 Kasım 1934

⁷⁴⁵ Bayyumi, a.g.e., s.108

⁷⁴⁶ Bayyumi, a.g.e., s.108

⁷⁴⁷ BCA, 030.10/266.795.26, Matbuat Umum Müdürlüğünden Başvekalet Müsteşarlığına, 9 Ekim 1930

⁷⁴⁸ BCA, 490.01/607.102.06, Harici Matbuat Şubesinden Halk Fırkası Umumi Katipliğine, 23 Ocak 1934

⁷⁴⁹ Bayyumi, a.g.e., 108

devrim yapan partinin artık yeni bir şey ortaya koyamadığını, çünkü kibre kapıldıklarını aktarmıştır.⁷⁵⁰ TBMM'nin durumunu eleştiren gazete, vekillerin görüş beyan etmediklerini, "Subay Mustafa Kemal'in" liderliğinde meclisin askeri bir fırkaya dönüştüğünü, artık halkın görüşlerinin temsil edilmediğini, bu nedenle muhalefet partisinin Türk halkı tarafından desteklendiğini aktarmıştır.⁷⁵¹

Atatürk'ün 1938'de ölümü üzerine onun liderliği ve devlet adamlığı hakkında birçok yazı yazılmıştır. El-Mısri, "*Mustafa Kemal ileri görüşlüydü bu nedenle inkılap yaptı. Kurtuluş Savaşı'ndan sonra her şeye yeniden başladı. Türkiye'de çok farklı milletler ve gruplar vardı. Bu yüzden yabancılar çok müdahale etti. O, küçük Asya ve İstanbul'da 16 milyon Türk'ten güçlü bir ülke kurdu. Allah her millete bir sır koyuyor. Allah Türkiye'nin inkılabını bir örnek olarak vermek istedi. Bölünmüş bir ülkeden birbirine bağlı bir toplum oluştu. Türkiye çok sayıda savaşa girdi ama şimdi istikrarlı bir ülke oldu. Önceden savaşan ülke iken, şimdi ise barış ülkesi oldu.*"⁷⁵² şeklinde övücü ifadeler kullanmıştır. El-İttihad ise, Modern dünya tarihinde şu ana kadar bilinen en büyük adam olarak belirttiği Atatürk'ün vatanını korumaya devam ettiğini ve neredeyse yok olmuş Türk milletine güç veren kişi olduğunu vurgulamıştır.⁷⁵³ El-Ahram onun ölümünü "Büyük adam öldü. Zayıf bir milleti güçlü yaptı. Bu millet savaş kaybetti ama sonra ülkeleri saygın ve güçlü bir ülkeye dönüştü"⁷⁵⁴ ve "Bu bir mucize diye" verilen haberde Atatürk'ün ülkenin bin yıldır kaybettiği bir şeyi milliyetçilik vasıtasıyla bağımsız bir Türk kimliği oluşturarak verdiğini belirtmiştir.⁷⁵⁵

Mısır'ın dışında Avrupa ülkelerinde Türk Millî Mücadelesi ve Türk inkılabına karşı değerlendirmelere de değinmek gerekir. Buradaki ayrımın önemi Müslüman bir toplumdaki bakış açısıyla belli başlı Batılı ülkelerdeki değerlendirmelerde inkılaplara karşı hangi saiklerin öne çıktığını görerek Mısır'a yönelik değerlendirmelerde anlamlı bir karşılaştırmayı ortaya çıkarmaktır. Atatürk Devrimlerinin Fransızlar tarafından nasıl algılandığına genel anlamda bakıldığında dini çevreler ile Osmanlı İmparatorluğu'nda ekonomik çıkarları olan baskı grupları Anadolu'daki kurtuluş hareketine karşı olurken;

⁷⁵⁰ Bayyumi, **a.g.e.**, s.109

⁷⁵¹ Bayyumi, **a.g.e.**, s.110

⁷⁵² "Kemal Atatürk Tarihe Aittir", **El-Mısri**, 12 Kasım 1938

⁷⁵³ "Kemal Atatürk", **El-İttihad**, 14 Kasım 1938

⁷⁵⁴ "Atatürk Öldü", **El-Ahram**, 11 Kasım 1938

⁷⁵⁵ "Atatürk'ün Başarıları", **El-Ahram**, 11 Kasım 1938

bazı cumhuriyetçi ve sosyalist çevreler ise Türkiye’yi demokratik, cumhuriyetçi ve laik yönlü dönüştüren Mustafa Kemal’e sempati ile yaklaştığı görülmüştür. Özellikle Fransız aydınlarının izlenimlerine değinen Yavuz, kullandığı yöntemler eleştirilmekle beraber Atatürk’ü Türkiye’yi çağdaşlaştırarak Avrupa’daki uygar ülkeler seviyesine yükseltmek için radikal dönüşümleri hayata geçiren bir lider olarak görüldüğünü aktarmaktadır. Fransız aydınları farklı açılardan eleştiri ve övgülerini dile getirmişlerdir. Fransa’nın geleceği parlak bir ülkeyi dikkate almaması nedeniyle kendilerinin yerini Almanya, Rusya ve İngiltere’nin aldığı belirtilmiş, özellikle ‘Takriri Sükun Yasası’ ile İstiklal Mahkemelerinin işleyiş biçimleri nedeniyle eleştirilen Mustafa Kemal Paşa ve inkılap metodu hakkında olumlu görüşler ortaya konulmuştur. Türk liderin diktatör olmadığı, olağanüstü yetkileri olmasına rağmen meclise saygı duyduğu belirtilmiştir. Diğer taraftan, inkılapların Türk halkına zorla kabul ettirildiği yönünde eleştiriler yapılmıştır.⁷⁵⁶ İngiliz basını ise inkılaplara oldukça ilgi göstermiş, bazen övgü ile bazen şüphe ile yaklaşmıştır. Ancak genel anlamda Türkiye’nin geleceğine yönelik atılımları ve refahı için önemli olan bu inkılapların gerçekleşmesine İngiltere’nin çıkarları açısından yaklaşmıştır.⁷⁵⁷ Diğer taraftan İngiliz basını Mustafa Kemal Paşa’nın inkılap metodunu hızlı ve otoriter yönü itibarı ile de eleştirmiştir. Yine, İslam’ın anayasadan çıkarılarak resmi bir kurum olarak tasfiyesini Rus inkılâbının “Türk Yoldaşları” ile temasta oluşunun bir ispatı olarak gören yazılar yazılmıştır.⁷⁵⁸

Radikal dönüşümlerin laik yönlü oluşu Türk inkılabına olumlu yaklaşan Fransız kamuoyunun İngiliz kamuoyundan ayrıştırmakla beraber inkılap metoduna yönelik eleştirilerde bir örtüşme söz konusudur. İngilizler gerçekleşen inkılapları kendi çıkarlarına göre değerlendirmeyi tercih etmiştir. Bir taraftan da Müslümanları bir arada tutan ve Panislamik ideolojiyi beslediği için halifeliğin kaldırılmasını olumlu yaklaşmıştır. Özellikle halifeliğin kaldırılması işgal yönetimleri altında bulunan Mısır ve Hindistan’daki Müslümanları doğrudan ilgilendirdiğinden temkinli yaklaşmıştır. Hindistan’daki Müslümanlar ise halifeliğin kaldırılmasına en sert itirazı dile getirmiştir. Mısır’da ise muhafazakârlar ile sekülerleri inkılaplara yaklaşımları açısından ayırmak gerekir. Ancak her ikisinin de bulunduğu ortak nokta halifeliğin kaldırılmasına yönelik

⁷⁵⁶ Bige Yavuz, "Fransız Gözüyle Atatürk Devrimi Üzerine Genel Değerlendirmeler." **Belleten**, Cilt 60, Sayı 228, 1996, s.443-464.

⁷⁵⁷ Yılmaz, **İngiliz Basını...**, s.76

⁷⁵⁸ Yılmaz, **İngiliz Basını...**, s.83-85

getirdikleri eleştiriler olmuştur. Halifeliğin kaldırılmasına Mısır'a göre fazla tepki göstermeyen Fransız ve İngiliz kamuoyu özellikle halifenin siyasi gücünün zayıf olduğu gerekçesiyle kaldırılmasına olumlu yaklaşması bakımından Mısır kamuoyundan ayrılmaktadır. Mısırlılar ise sadece manevi gücü de kalsa hilafetin Müslümanları bir arada tutma işlevi nedeniyle kaldırılmasını onaylamamıştır.

3.2.3. Basının Propaganda Aracı Olarak Kullanılması

Esaslı dönüşümleri hayata geçiren Türkiye Cumhuriyeti iç politikada ve dış politikada karşılaştığı zorlukların getirdiği hassasiyet nedeniyle Türk Hükümeti tarafından dış basında çıkan aleyhte yazılara müdahale edilmiştir. Mısır basınından ilk olarak El-Cihat olmak üzere Türkiye aleyhine yayın yapan birçok gazete Mısır hükümetine şikâyet edilmiş ve yurda girişi yasaklanmıştır.⁷⁵⁹ Türkiye ve Mısır arasındaki tarihi bağlar güçlü olsa da yeni dönemde her iki devletin siyasi rejimlerinin birbirinin zıddı olması sebebiyle ilişkiler mesafeliydi. Diğer taraftan Mısır, Türkiye'den ayrılmak zorunda kalan Osmanlı hanedan mensuplarının ve “yüzelliliklerin” yanında cumhuriyet rejimi ile sorunlu olanların sığındığı bir liman olmuştur. Üstelik Mısır'da bunlardan bazıları Türkiye'ye karşı propaganda çalışmaları yapmaktan geri durmamıştır. Bu durum ister istemez ilişkilerin seviyesine etki etmiştir.⁷⁶⁰ Türk hükümeti politikalarına yönelik gazetelerde çıkan tartışmalara basit bir gözlemci olarak bakmamış, kamuoyunu etkileyebilmek için yazılı propaganda araçları vasıtasıyla aktif bir çabanın içine girerek inkılaplar ve Türkiye aleyhinde yapılan yayınlara da hükümetler nezdinde müdahale etmiştir.⁷⁶¹

Yine Mısır'da hem gazeteciler hem aydınlar arasında Mustafa Kemal ve modern Türkiye birçok açıdan hem övülmüş, hem yerilmiştir. Bunlardan Muhammed Tavfik'in Atatürk hakkındaki biyografisi, Aziz Khanki'nin kitabı⁷⁶² ve El-Ahram'daki Türk hükümetinin destekleyen yazıları Mısır aydınları arasında bu konunun canlılığını göstermektedir.⁷⁶³ Propaganda faaliyetlerinin diğer yönü ise gayri resmi olarak başkaları eliyle yapılan faaliyetler olmasıydı. Kahire merkezli Arapça-Türkçe yayınlanan haftalık Muhadenet

⁷⁵⁹ Mustafa Yılmaz ve Yasemin Doğaner, **Cumhuriyet Döneminde Sansür (1923-1973)**, Siyasal Kitapevi, Ankara, 2007, s.164

⁷⁶⁰ Yılmaz, “Türkiye’de Şapka ve Kıyafet...”, s.91-103

⁷⁶¹ Bein, **Kemalist Turkey...**, s.140

⁷⁶² Bkz. Aziz Khanki Bey, **Turks et Atatürk**, Cairo, F.E. Noury, 1939

⁷⁶³ Bein, **Kemalist Turkey...**, s.177

(Dostluk) gazetesi, bu anlamda Türk Hükümetinin propaganda aracı gibi çalışıyordu. Türkiye Cumhuriyeti ve Cumhurbaşkanı aleyhinde neşriyatta bulunan Kahire'de çıkan El Feth, Musavat⁷⁶⁴ ve Seda-yı Hak gazeteleri hakkında, Mısır hükümeti tarafından kanuni takibat yapıldığı, hatta Musavat gazetesinin sahibi Hafız İsmail'in Kahire'de göz altına alındığı bildirilmiştir.⁷⁶⁵ Aynı zamanda Mısır'da yayımlanan Musavat gazetesinin Türkiye'ye sokulması yasaklanmıştır.⁷⁶⁶ Mısır'da çıkan ve Türkiye aleyhinde yazılar yazan Sada-yı Hak gazetesinin, Türkiye'nin Kahire Elçiliği'nin teşebbüsleri üzerine Mısır hükümetince kapatıldığı bildirilmiştir.⁷⁶⁷ Bu yasaklamalar içerisinde Türk Hükümetinin harf inkılabına yönelik tutumunun etkisi olmuştur. Dış basında aleyhte yayın yapanlar içerisinde Mısır'da yayınlanan "Osmanlı" adlı gazetenin kapatılması talebi Mısır Hükümetine iletilmiştir.⁷⁶⁸ Eski Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi'nin El-Feth dergisinden yayınlanan makalelerinden oluşan ve daha sonra kitap haline getirilen eserin Türk inkılabına yönelik eleştirel bakışı nedeniyle yurda sokulması yasaklanmıştır.⁷⁶⁹ Yine Kahire'de Ermenice olarak basılan "Arev" gazetesi de Türkiye aleyhine zararlı yayınlar yaptığı gerekçesiyle yurda sokulması ve satışı yasaklanmıştır.⁷⁷⁰ Türk inkılabının Mısır'da olumsuz algılanmasının önüne geçmek isteyen Türk hükümeti, iki ülke ilişkilerinde bu konuya önem verdiği ve müdahaleci bir tavır takındığı anlaşılmıştır.

Mısır'da Türk hükümetinin propaganda yayınları belirli bir amaca hizmet ediyordu. Hüseyin Remzi tarafından çıkarılan Muhadenet gazetesi⁷⁷¹ genel olarak Kemalist reformların savunuculuğunu yapıyordu. Diğer önemli yayın olan El-Anba El-

⁷⁶⁴ Kahire Elçiliğince Mısır'da Arapça ve Türkçe olarak çıkan ve Türkiye aleyhinde yayınlar yapan gazetelerle ilgili verilen malumatta, Musavat gazetesi sahibi Yüzelliliklerden İzmirli Hafız İsmail'in parasız olduğu halde, para gerektiren bir gazete çıkarmaya muvaffak olmasının arkasında gizli ellerin desteğinin olduğu anlaşılmakla beraber bu gazetenin Türkiye'nin aleyhinde propaganda yaptığı ifade edilmiştir. TDA, 541-44106-209124-38, Kahire Elçiliğinden Hariciye Vekaletine, 11.02.1927

⁷⁶⁵ BCA, 030.10/266.795/12, Hariciye Vekâletinden Başbakanlığa, 6 Ocak 1929

⁷⁶⁶ BCA, 30.18.1.1./23.18.13, Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı, 20 Mart 1927

⁷⁶⁷ BCA, 030.10/266.795/14, Hariciye Vekâletinden Başbakanlığa, 16 Nisan 1929

⁷⁶⁸ Yılmaz ve Doğaner, **a.g.e.**, s.130; BCA, 030.18.01.12.13, Hariciye Vekaletinden Başvekaletine, 09.03.1928

⁷⁶⁹ BCA, 30.18.1.2., Kararlar Genel Müdürlüğü, 57.65.18, 14 Ağustos 1935; Arapçası "Kavlî fi'l-mer'e ve muşkârenetüh bi-akvâli muşkallideti'l-ğarb" başlığı ile basılan kitap Türkçeye 1994 yılında çevrilmiştir. Kitapta İslam dininde örtünme ve evliliklerin Batı kültürüyle tezatlık teşkil ettiğinden bahsetmektedir. Yusuf Şevki Yavuz, "Mustafa Sabri Efendi", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mustafa-sabri-efendi>, 15.07.2024

⁷⁷⁰ BCA, 30.18.1.2., Kararlar Genel Müdürlüğü, 61.10.15, 15 Ocak 1931

⁷⁷¹ Türkçe ve Arapça olarak basılan gazete Hüseyin Remzi tarafından haftada iki defa çıkarılmıştır. Arapça nüshasında "Haftalık Siyasi ve Ekonomi Dergisi" ibaresi yer alırken Türkçe nüshada "Cumhuriyetçi Türk gazetesi" olarak yer almıştır.

Sharkiya’da, Türk basınından alınmış haber ve fikir yazıları Arapça ve Fransızcaya çevrilerek çıkarılıyordu. Her iki yayın da Türk Dışişleri Bakanlığı tarafından gizlice destekleniyordu.⁷⁷² Kahire’de Türkçe ve Arapça olarak basılan “Muhadenet” gazetesi sahibi ve baş muharriri Hüseyin Remzi Bey’in iki haftada bir basım yaptığı ve üç ayda bir 1.800 TL aldığı bildirilmiş, (Elçilik veya Banka aracılığıyla) Türkiye Cumhuriyeti hesabına çalıştığı ve istenilen seviyede bir gazete olmadığı elçilik tarafından aktarılmıştır. Hüseyin Remzi aleyhinde, Türk vatandaşlarından Nedim imzasıyla yapılan ihbara istinaden gerekli tahkikatlar Büyükelçilikçe yapılarak cevap verildiği bildirilmiştir.⁷⁷³ Diğer bir yazışmada parasal destek gündeme gelmiş, Mısır’da Türkiye lehinde yayım yapan Muhadenet gazetesinin masrafları ve sahibinin maaşı için para yardımı yapılacağı bildirilmiştir.⁷⁷⁴

Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyetindeki inkılapların ve Türklerin savunuculuğu yapan Muhadenet gazetesi, adeta Mısır Türkiye ilişkilerine dair resmi ağzın sözcülüğünü yapmıştır. Mısır basınında Türkiye’ye ilişkin iki makaleyi öne çıkaran gazete, El-Ahram’da belirtilen Türkiye’deki mevcut idareye atfedilen istibdat ve diktatörlük zannının aksine gerçek demokrasi ve halkta adalet anlayışının ortaya çıktığını belirten yazısının yanında El-Siyasa’da çıkan Türkiye’deki ilerlemeleri ve maliye alanında yapılan düzenlemeleri öne çıkartan, ülkenin yabancı sermayenin tahakkümüne boyun eğmediğine vurgu yapan yazıya atıf yapmıştır.⁷⁷⁵ Mısır’ın İzmir Konsolosluğu’nun hazırladığı Anadolu’nun verimli arazilerinin işlenmesi için Mısırlıların Anadolu’ya göç etmesine imkan verilmesine ilişkin ortaya koyduğu iktisadi rapora cevap veren Muhadenet gazetesi Türk milletinin vatan toprağı için büyük bedeller ödediği bir dönemde böyle bir teklifin yersiz olduğunu, nasıl ki “Mısır Mısırlılarıdır” şiarına rehber edinen kardeş Mısır milletinin Türkiye’nin de Türklere ait olduğu gerçeğini teslim etmesini beklediklerini belirtmiştir.⁷⁷⁶

Gazete, Kudüs’te toplanan İslam Kongresi’nde Çin Müslümanları üyesi Musa Carullah Efendi’nin bir kitap bölümü hariç hiçbir basın tarafından bahsedilmeyen teklifini öne

⁷⁷² Amit Bein, **Kemalist Türkiye ve Ortadoğu**, Çev. Ceren Can Aydın, Alfa Basım Yayım, İstanbul, 2023, s.227

⁷⁷³ **BCA**, 030.10/266.797.01, Hariciye Vekâletinden Başbakanlığa, 8 Mayıs 1934

⁷⁷⁴ **BCA**, 030.10/83.547/10, Dahiliye Vekâletinden Başbakanlığa, 25 Aralık 1927

⁷⁷⁵ “İki Makale”, **Muhadenet**, 20 Haziran 1930

⁷⁷⁶ “Anlayamadık”, **Muhadenet**, 22 Ekim 1930

çıkarmıştır. Bu teklif; “*Bazı arkadaşlar bu büyük kongrede birçok tekliflerde bulundular, bunlara karşı takdir ve sitayişlerimi beyan etmekle beraber ben de başka bir teklifte bulunacağım. Teklifim şudur: Bundan böyle gerek bu kongrede ve gerek bundan sonra yapılacak kongrelerde veyahut gazetelerde, mecmualarda umumen Türkler hususen Kemalist Türkler aleyhine hiçbir suretle hareket edilmemesini arzu ederim...! Çünkü Türkler İslamiyet’e asırlarca müzaheret ettiler ve ilelebet edeceklerdir. Ulu Gazi Mustafa Kemal insanlığın en büyük kahramanlarından ve ıslahatçıların en samimilerinden ve İslam milletlerine en ziyade hürmet edenlerdendir. Kendileri biz Türklerin medarı iftarıdır, İslamiyet’in en kuvvetli temelini kuracak, istinatgahı olacaktır*” şeklinde ifade edilmiştir.⁷⁷⁷

Gazete ayrıca Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra Türkiye Mısır ilişkilerinin seyri ve Türk memurların Mısırlılara önceki yıllarda gösterdiği olumsuz tutumun sebeplerine değinmiştir. En öne çıkan sebep olarak Birinci Dünya Savaşı’nda Mısırlıları Türkiye aleyhinde bir vaziyet alması ve İngilizlerin savaş esnasında Türklere karşı mücadele etmelerinde bizzat yer alması olarak gösterilmiştir. Bunun dışında bazı zengin Mısırlıların Türkiye tabiiyetinde çıkması, Hilafet Kongresi ve tabiiyet konusu gibi hususların yanında Türklerin Mısırlıları Türkiye’yi ziyaret etmelerini istememelerinin en büyük sebebi olarak da Türkiye’de yerleşen “Şarktan ve Şarklılardan uzaklaşarak Garplılaşıma düşüncesi” olarak gösterilmiştir.⁷⁷⁸ Türkiye’nin Mısır’da yaşayan Türkler için imtiyaz talep etmesinin anlamlandırılmadığını belirten Muhadenet, Türkiye’nin ülkesindeki yabancı imtiyazlarını kaldırdığını ve bu yapının aleyhinde olduğunu, fakat Türklerin Mısır’daki diğer yabancılardan daha farklı muameleye tabi olmalarını istemediğinden dolayı bu talebi dile getirdiğini belirtmektedir.⁷⁷⁹ Ülkede sadece belli başlı Avrupa ülke vatandaşlarının değil, örneğin Arnavutlar’ın da yabancı sayılıp davalarının karma mahkemelerde görülmesi ister istemez Türklerin de bu konuda imtiyaz istemelerine örnek oluşturmuştur.⁷⁸⁰ Kur’an’ın Türkçeye çevrilmesi ve camilerde okutulması hakkında Türkiye aleyhinde yazı yazanlara karşı savunmaya geçen gazete yakın zamanda gerçekleşen İslam Kongresi’nde Türk Hükümeti’nin bu kararını alkışlayanların

⁷⁷⁷ “Gizli Kalan Bir Hakikat”, **Muhadenet**, 22 Ocak 1932

⁷⁷⁸ “Türkiye’yi Nasıl Görüyorlardı?”, **Muhadenet**, 29 Ocak 1932

⁷⁷⁹ “Türkiye Mısır Arasında Tesfiyesi Muallakta Kalan Mesail Hal Edilmelidir.” **Muhadenet**, 15 Şubat 1932

⁷⁸⁰ “Arnavutlar Ecnebi İtibar Ediliyor” **Muhadenet**, 29 Nisan 1932

olduğunu, Türklerin İslamiyetten uzaklaştığına dair suçlamalara karşı Mısır'ın önde gelen müelliflerinden Mehmet Ferit Vecdi Bey tarafından yazılan “Türk-Kur'an-İslamiyet” başlıklı makaleye atıf yapmıştır.⁷⁸¹ Ezher Darülfünun Reisi olan sabık Şeyhülislam tarafından Kur'an'ın her dile tercüme edilebileceğini ve namazda Arapça bilmeyenlerin kendi dillerinde Kur'an'ı okuyabileceklerini belirttiği kitabını öne çıkaran Muhadenet, Türkiye Cumhuriyeti'nin dine mugayir bir şey yapmayacağını savunmuştur.⁷⁸²

Genç Hristiyanlar Cemiyeti'nin düzenlediği İstanbul seyahati kapsamında Türkiye'ye gelen El-Ahram temsilcisinin İsmet Paşa hakkında olumlu intibasını aktaran Muhadenet, genel anlamda Türkiye Cumhuriyeti liderlerinden “*Demokratlık Türkiye Cumhuriyeti liderlerinin en bariz bir seciyesi hükmünü almaktadır. Bu demokratlık seciyesidir ki Türkiye'nin yeni neslinde hararetli bir inkılapçı ruhu uyandırdı ve Türkiye'yi terakki yolunda hayırlı adımlarla yürümekte olduğunu bütün âleme izhar ettirdi. Mutlakiyetin hakim olduğu devirlerde hakimlerin kibr-i azameti ve takındıkları aristokratlık gururu milletin ruhunu ezmekte, halkın maneviyatını izmihlale sürüklemekte idi. Halk ile hakimler arasında mevcut olan o kalın perdeler... birden bire yüce Gazi'mizin şahsiyetinde tecelli eden demokratlık ruhu bu perdeleri yırttı ve Türk milletini hakiki liderlerine kavuşturdu....*” şeklinde bahsetmiştir.⁷⁸³

Türkiye'de inkılapçıların Mısır'ı ve Mısırlıları gücendirecek bir harekette bulunmayacağını belirten gazete “*Kendi vatandaşlarından alimlik şehadet nağmesini taşıyanların fes giymesine müsaade etmiş olan bir hükümetin mevcut dostluk bağlarını kuvvetlendirmek isteyen kardeş bir hükümet mümessilinin kıyafetini hoş görmemesini mantık nasıl kabul eder. Türkiye Cumhuriyeti kendi haysiyeti kendi hürriyeti için ne kadar titiz ise başka milletlerin ve hususu ile asırların hazırladığı kardeşlik bağlı bulunduğu Mısır ve Mısırlılara karşı da tecavüzü terviç etmemiştir etmez ve etmeyecektir.*” şeklinde konuya açıklık getirirken Mısırlı bir gazetenin yazısının bütün Mısırların Türkiye'ye karşı duygularını ifade etmeyeceği gibi birkaç Türk gazetecinin yazdıklarının da Mısır hakkında Türkiye'nin düşüncelerini temsil etmeyeceğini vurgulamıştır.⁷⁸⁴

⁷⁸¹ “Türk-Kur'an-İslamiyet”, **Muhadenet**, 15 Şubat 1932

⁷⁸² “Sabık Şeyhülislam, Kur'an Tercümesi Her Lisanda Namaz Kılınması Caizdir Diyor.” **Muhadenet**, 8 Nisan 1932

⁷⁸³ “Mısırlılar Nazarında Türkiye” **Muhadenet**, 22 Ağustos 1932

⁷⁸⁴ “Hakikaten Bir Fes Meselesi Var mıdır?”, **Muhadenet**, 12 Aralık 1932

Muhadenet, Mısır ile Türkiye'nin kardeşlik bağlarını kuvvetlendirmek üzere Mısırlı aydınlardan oluşan on kişilik bir grubu Türkiye'ye davet etmiştir. Seyahate ilişkin El-Belağ gazetesi bir makale yayınlarak iki ülke ilişkilerinin siyasi, iktisadi ve ilmi yönüne vurgu yapmıştır.⁷⁸⁵ Mahadenet'in tertiplelediği Türkiye seyahatine katılan El-Mukattam dergisi sahibi ve başmuharriri Fuat Sarruf, Türkiye Cumhuriyeti'nin nasıl teşekkül ettiğine dair övgü dolu makalesinde Atatürk hakkında: *“Muhakkak olan bir şey varsa o da tarihte Türk inkılabı kadar süratle ilerleyen ve inkişaf eden bir inkılaba az ve hatta hiç tesadüf edilemeyeceğidir. İnkılap ricalini tetkik etmek isteyenler için Mustafa Kemal Paşa en geniş ve en yaratıcı bir tetkik mevzuudur. Mustafa Kemal Paşa harp ve siyaset sahalarında kazandığı yüksek muvaffakiyetlerle kendisinin askerlik ve siyaset adamlığı sıfatlarına aynı zamanda haiz olduğunu ispat eden yüksek ve eşsiz bir şahsiyettir. Bu müstesna şahsiyetin en büyük meziyeti elde ettiği sayısız muvaffakiyetlerden sonra durulacak o hâkim noktayı iyice tayin etmesidir. Mustafa Kemal Paşa'nın bütün büyüklüğü ve yüksekliği her yerden ziyade bu noktada göze çarpar. O, arzu ve emellerine tahakküm etmesini bilen nadir şahsiyetlerden biridir.”* demektedir.⁷⁸⁶ Söz konusu seyahatte, El-Şab temsilcisi Mısırlılara karşı Türkiye'de gösterilen ilgiden takdirle bahsederken El-Belağ temsilcisi Gazi'nin on yıl içinde Türkiye'ye yeni bir ruh verdiğini belirtmiştir. Mısırlı gazetecilerin gözünde özetle bu davet Türkiye Cumhuriyeti yöneticilerinin bilgisi dahilinde ortak bir amaca hizmet ettiğini, bunun sadece iki ülke ve iki hükümet arasındaki ilişkiyi değil, Türkiye Mısır milletleri arasında dostluk ve kardeşlik bağlarını kuvvetlendirme amacı taşıdığı ortaya konulmuştur.⁷⁸⁷ Muhadenet tertiplelediği seyahati daha sonra okuyucularına “Nil Kıyısından Bosfor Sahiline” yazı dizisiyle sunmuştur.

Doğu milletleri arasında “İnkılap Türkiyesi”nin Osmanlı saltanatının devamı gibi düşünülmesinin bir yanılgı olduğunu belirten gazete *“İnkılap Türkiyesi sakıt saltanatın pençesinden kurtardığı Türk ırkı ile yepyeni müstakil bir hükümet kurmuştur... Saltanatı deviren inkılapçılar hilafeti de yıkmış, köhne, bozuk idare ile bütün alakasını kesmiştir. Osmanlı saltanatı çökerken dayandığı destekleri de beraber sürüklemiş, medreseler kalkmış, tekkeler kapanmış, taassup boğulmuş, cehalet gerilemeye başlamış, maarif*

⁷⁸⁵ “Muhadenet'in Bir Teşebbüsü”, **Muhadenet**, 7 Ağustos 1933

⁷⁸⁶ “Yeni Türkiye ve Genç Mısır”, **Muhadenet**, 18 Ağustos 1933

⁷⁸⁷ “Muhadenet Tanışma Heyetinin Türkiye'de Gördüğü Parlak İstikbal”, **Muhadenet**, 30 Ağustos 1933

yükselmiş, maliye düzelmiş, ordu kuvvetlenmiş, idare medeni iyileşmiş ve Türk ismi saygılarla anılmaya başlamıştır.” şeklinde yeni durumu özetleyerek aslında bu iki hükümet arasında bir karşılaştırma dahi yapılamayacağını belirtmiştir.⁷⁸⁸

Mısır’da basın uzun yıllar kamuoyunu yönlendirmede önemli bir araç vazifesi gördüğünden Türkiye hakkında çıkan olumsuz haberlere karşı harekete geçen Türk hükümetinin mali anlamda desteklediği Muhadenet, sadece inkılapları Mısır kamuoyuna taşımamış, aynı zamanda Mısırlı aydınların ilgisini Türkiye’ye çekerek yeni Türk rejiminin propaganda aracına dönüşmüştür. Genel olarak tüm Mısır gazeteleri göz önüne alındığında, Türk inkılabına yönelik Mısırlıların bakışında halkta ve aydın çevrelerindeki tepkilerin tonu açısından farklılık ortaya çıkmıştır. Millî Mücadele döneminden halifeliğin kaldırılmasına kadar Mısırlılar Mustafa Kemal Paşa ve ‘Cumhuriyet Türkiye’ hakkında övgü ve hayranlık ile yaklaşmışlardır. Özellikle dini çevreler hilafetin kaldırılmasını ‘İslam’dan kopuş’ olarak değerlendirirken, azınlıkta da olsa seküler aydınlar Türk inkılabının Doğu toplumlarında model olacak özelliklerini öne çıkarmışlardır. Türk hükümeti hayata geçirilen inkılaplar hakkında Mısır basınında yazılanları yakından takip ederek bazı gazeteleri propaganda amaçlı desteklediği gibi bazılarını da şikâyet ederek ülkeye girişini engellemiştir.

⁷⁸⁸ “İnkılap Türkiye’-Osmanlı Devleti Arasında Münasebet”, **Muhadenet**, 29 Ekim 1932

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE-MISIR ARASINDA SİYASİ VE DİPLOMATİK İLİŞKİLER

Ortadoğu'yu da içine alan geniş bir alana yayılmış Osmanlı coğrafyası Birinci Dünya Savaşı sonrası değişmiş ve yerini birbirlerine mesafenin uzak olduğu yeni kurulan devletlere bırakmıştır. Mısır ve Türkiye komşu ülkeleri ilgilendiren ortak sorunları bulunmayacak kadar birbirine uzaktı. Ancak tarihte aynı devletin sınırları içinde bulunmuş olmalarından dolayı elbette birbirleri arasında derin tarihi, kültürel ve iktisadi bağlar bulunmaktaydı. İngiltere ve Fransa'nın Ortadoğu'daki tahakkümü nedeniyle Türkiye'nin bölge ülkeleri ile ilişkileri bu iki hegamonik ülke ile ilişkilerine bağlı olmuştur. Bu anlamda Türkiye'nin Mısır ile ilişkilerinde İngiltere etkin bir role sahiptir.⁷⁸⁹ Birinci Dünya Savaşı sonrası milli bir mücadele vererek bağımsızlığını kazanan Türkiye ile İngilizlerin sınırlı bağımsızlık verdiği Mısır arasındaki ilişkilerin gelişmesi uzun yıllar aldı. Anayasal monarşi ile yönetilen Mısır'da cumhuriyet yönetimini benimseyerek eski rejime ait olan kurumları tasfiye eden Türkiye'nin birbirine mesafeli olması için birçok neden vardı. Gerçekte bu iki ülkenin üzerinde bulunduğu topraklarda kurulan devletler kadim zamanlardan beri rekabet halindeydi ve ilişkilerin seyri ancak her iki ülke kurulduktan yaklaşık on yıl sonra belli bir çerçeveye oturabildi.⁷⁹⁰

Türkiye'nin yaşadığı radikal dönüşümlerin benzeri Mısır'da milliyetçi elitler tarafından planlanmıştı. Öncelikle İngiliz işgalinin sonlanması ve parlamenter sisteme geçiş iki önemli aşama olarak belirmişti. Her açıdan Mısır modernleşme tahayyülü milliyetçi refleksle uyumluydu. Kral Fuad ise denge siyasetini ve statükoyu devam ettiriyordu. Bu

⁷⁸⁹ Haluk Ülman, "Türk Dış Politikasına Yöne Verenler (1923-1968)," I. **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, 23(03), s.268. https://doi.org/10.1502/SBFder_0000001056, Erişim Tarihi: 10.02.2024

⁷⁹⁰ Yabancı güçlerin sürekli elde tutmak istedikleri Mısır toprakları zamanın imparatorluklarının hakimiyet simgesi olması ve Akdeniz ile Ortadoğu için kilit konumu bölgeyi sürekli bir mücadele alanı yapmıştır. Nil Havzası ve Anadolu topraklarında kurulan devletler barındırdıkları medeniyet geçmişiyle bu rekabetin taşıyıcısı olmuşlardı. Firavun kralı II.Ramses ile Hititlerin kralı II.Muvattalli arasında yapılan savaşların sonucu tarihte bilinen ilk yazılı anlaşma olan Kadeş Barış Antlaşması bu iki rekabet alanındaki savaş sonrası imzalanmıştır. Osmanlı döneminde Memluk Devleti ile bölgenin hakimiyetine yönelik mücadele devam etmiş, Yavuz Sultan Selim'in 1517'deki Mısır seferi ile Memluk Devleti'ne son verilmiştir. Yakın tarihte ise merkezi yönetimden uzak ve bağımsız politikaları hayata geçirerek Osmanlı ordusuna baş kaldıran Vali Mehmed Ali Paşa idaresindeki özerk Mısır bu iki bölge rekabetinin sayısız örneklerini oluşturmaktadır. Goldschmidt Jr. ve Davidson, **a.g.e**, s.331

yüzden Türkiye’deki yenilikler ve dönüşümler Mısır’da özellikle seküler milliyetçileri heyecanlandırırken Kral Fuad buna karşı tavır almıştır. Bu durum Atatürk dönemi Türkiye Mısır ilişkilerinin inişli çıkışlı olmasının temel sebeplerindendir. Osmanlı son döneminde yoğun olarak görülen modernleşme çabalarından başlamak üzere yeni Türk devletinin kurulmasıyla Batılılaşma yönünde elde edilen kazanımlar Türkiye’nin İslam Dünyasında göz önünde olmasını sağlıyordu. Mısır da bu anlamda Türkiye’de ilerleme adına yapılan tüm yeniliklere karşı ilgiliydi.⁷⁹¹ Bu dönemde tüm İslam Dünyasında olduğu gibi Türk yanlısı olmak sadece dini bir dayanışmanın değil, modernleşmenin ve ilerlemenin bir ifadesiydi. Zira 20. asırda öne çıkan Türk liderlerin isimleri Mısır ve diğer İslam beldelerinde kullanılıyordu.⁷⁹² Sosyal düzlemde ise, Mısır’da bir Türk yönetici sınıfı oluşmuştu. Bu Türk eliti Mısırlı olmasına rağmen şimdiye kadar Türkiye’deki siyasilere bağlı kalmış ve Mısır vatandaşlığını almamıştır. Osmanlı sonrası Kahire ve Ankara arasındaki resmi ilişkiler kısa bir süre hariç kesilmemiş ve sürekli canlı kalmıştır. Mısırlıların gözünde Türkler kendi ülkelerinde yönetici elit ve toprak sahibi aristokrat bir kesim olarak görülürken Türkiye’de inkılap hareketini gerçekleştiren kadro ise kimi zaman hayranlıkla kimi zaman temkinli ve eleştirel bir yaklaşımla yakından takip edilmiştir.⁷⁹³

Mısır’daki milliyetçilerin önünde en büyük engel ise iktidarın gölgesi gibi duran bitmeyen İngiliz işgaliydi. Diğer taraftan her ne kadar parlamenter monarşiye geçilse de Kral otoriter yönetim tarzıyla sivil iktidarı baskılamıştı. Bağımsızlık müzakerelerinde masada oturan sivil iktidarın baskılanması İngiltere’nin işine geliyordu. Bu yüzden İngiltere, 1922 ile 1936 yılları arasında Mısır’da Birinci Dünya Savaşı öncesi ilan ettiği himayeyi biraz yumuşatarak devam ettirme fırsatını kullanmıştır. İngiltere koymuş olduğu rezervlerle Mısır’ın bağımsız bir ülke olarak hareket etmesini engellemiştir. Bu süre zarfında Mısır’ın Türkiye ile bağımsız bir ilişki kurma özgürlüğü neredeyse yok gibiydi. İlişkilerde İngiltere hep arka planda olmaya devam etmiştir.⁷⁹⁴ Mısır ile Türkiye arasında bu dönemde diplomatik ilişkiler güçlü değildi. Mısır’ın 28 Şubat 1922’de tek taraflı bağımsızlık kazanmasından sonra diğer ülkelerle diplomatik ilişkileri de

⁷⁹¹ Gökalp ve Georgeon, **a.g.e.**, s.21

⁷⁹² Gökalp ve Georgeon, **a.g.e.**, s.23-24

⁷⁹³ Abu el-Ezz, “El-Alaka El-Arabiye...”, s.215

⁷⁹⁴ Ahmet Özgiray, “Türkiye Mısır Siyasi İlişkileri (1920-1938)”, **Tarih İncelemesi Dergisi**, SXI, s.6

başlamıştı. 1922-1923 arası Lozan Konferansı görüşmelerinde Mısır milliyetçileri heyet halinde Türk heyeti ile görüşmeler gerçekleştirmişti. Lozan Barış Antlaşması sonrası Mısır ile ilk ilişkilerin kurulması talebi Ocak 1925'te Mısır'ın Roma Büyükelçiliği tarafından iletilmişti. Bunun üzerine Mısır hükümetinin Türkiye ile resmi münasebet kurma arzusu değerlendirilerek Türk hükümetince iyi kabul gördüğü kendilerine Mısır'ın Roma Sefiri tarafından bildirilmiştir. Bu konuda gönderilen yazıda, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Mısır'ın diplomatik ilişki kurma girişimine olumlu cevap vereceklerini belirtirken aynı zamanda İsveç Büyükelçiliğine gönderilecek notada Lozan Barış Antlaşması'nın yürürlüğe girmesiyle birlikte Türkiye ile Mısır hükümeti arasında diplomatik münasebetlerin kurulacağını, Türkiye'nin çıkarlarının Mısır'da sekiz yıldır koruyan elçiliklerinden ülkelerinin Kralına teşekkür ve minnettarlıklarını iletmeleri istenilmiştir. Böylelikle, Türkiye ile Mısır arasında ilk diplomatik ilişkiler Mısır tarafının 19 Şubat 1925'te Mohammed Heddaya Paşa'yı elçi olarak atamasıyla başlamıştır. Buna karşılık Türkiye ise 21 Nisan 1926'da Muhittin (Akyüz) Paşa'yı elçi olarak atamıştır.⁷⁹⁵ Açılan yeni Mısır Büyükelçiliği'ne mütekabiliyet esaslarına göre Yenişehir'de yedi odalı bir dairenin teslim edilmesi İcra Vekilleri Heyetince kabul edilmiştir.⁷⁹⁶ Türk Elçiliğinin faaliyete başladığı 1926 yılından sonra Mısır ile Türkiye arasında diplomatik ilişkiler için ilk adım atılsa da ancak sınırlı bir mesafe kaydedilebilmiştir. Mısır, Osmanlı Devleti'ne bağlı bir eyaletken şimdi ilişkilerin eşitlik ilkesine göre başlaması kolay olmamıştır. 1926 yılında elçi olarak atanan Muhittin Paşa, en çok Türk vatandaşlarına diğer yabancı ülke vatandaşlarına uygulanan imtiyazların uygulanması için çabalamıştır. Elçi, Türklerin Mısır mahkemelerine çıkmasına tahammül edemediğini belirtmiştir. İngiliz Yüksek Komiseri ise Muhittin Paşa için Mısır'ın bir zamanlar Türkiye'ye bağlı olduğu dönemdeki hislerinden kurtulamadığını ifade etmiştir.⁷⁹⁷

⁷⁹⁵ BCA, 030.10/266.795.2, Hariciye Vekâletinden Başbakanlığa, Şubat 1925; BOA, 16 Şubat 1925, fon kodu: HR.İM., yer no:132-70-1; Abu el-Ezz, "El-Alaka El-Arabiyye...", s.220-221; Şimşir, **Doğunun Kahramanı...**, s.252-253

⁷⁹⁶ BCA, 30-18-1-1/17-94-4, İcra Vekilleri Heyeti Kararnamesi, 21.02.1926

⁷⁹⁷ Abu el-Ezz, "El-Alaka El-Arabiyye...", s.22-221; Hilafet toplantıları sonrasında Mısır'ın Türkiye ile ilişkilerinin diplomatik seviyeden başlamak üzere gelişmesi söz konusudur. El-Şıllak bu tarihten önce ilişkilerin gelişmemiş olmasının doğal olduğunu, 1922 tarihli bağımsızlık bildirgesine kadar bir devletlerinin olmadığını belirtmiştir. Bu dönemde bütün siyasi ve diplomatik çabalar bağımsızlığın elde edilmesine yönelik olduğunu ve bunun dışındaki diplomatik ilişkiler dahil tüm işlerin önem derecesinin düşük olduğunu vurgulamıştır. Ahmed Zekerriyya El-Şıllak, **20 Mayıs 2023 tarihli Mülakat**, Kahire

Mısır Hükümeti Türk vatandaşlarına yönelik kapitülasyonlardan yararlanma izni vermemesine rağmen iki ülke ilişkileri bir taraftan da geliyordu. Yeni kurulan diplomatik ilişkilerin zemini oluşturacak ön anlaşmalar da imzalanmaya başlanmıştır. Mısır Hükümeti'yle bir anlaşma yapılana kadar her iki ülke ürünlerinde diğer devletlere tanıdıkları ayrıcalıkları birbirlerine tanıyacıkları “en ziyade müsaadeye mazhar devlet” ilkesi çerçevesinde geçici ticaret anlaşması (Modus Vivendi) yapılması hususunda bir kararname çıkarılmıştır.⁷⁹⁸ Bununla birlikte 1927 yılında imzalanan anlaşma ile her iki ülkenin ürettiği mallarda üçüncü ülkelerle yaptıkları en avantajlı uygulamadan iki ülkenin de karşılıklı olarak yararlanması kararlaştırılmıştır.⁷⁹⁹ Henüz bir ticaret anlaşması imzalanmadığı için Türk Hükümeti 1929 yılında bu sefer Mısır hükümeti ile her üç ayda bir geçici anlaşmanın imzalanacağına dair karar almıştır.⁸⁰⁰

İki ülke arasındaki diplomatik ilişkiler kurulduktan sonra birçok alanda gerginlikler yaşanmıştır. 1926'da meydana gelen olayda Türk hükümeti Türkiye ile serbest ticaret anlaşması olmayan ülkelere yapılan ithalatta uygulanan gümrük vergisini sekiz katına çıkarmıştı. Bunun üzerine bu düzenlemeye cevap olarak Mısır hükümeti tütüne uygulanan gümrük vergilerinin artırılmasına dair bir Kraliyet Kararnamesi çıkarmıştır. Bu durum imtiyazlardan yararlanan Yunanistan'a karşı aynı ürünün ticaretinde Türklerin dezavantajlı bir konuma düşmesine sebebiyet vermiş ve haksız rekabete yol açmıştır.⁸⁰¹ 1927'de Kral Fuad'ın Mısır Başbakanı Servet ile İtalya'ya yaptığı ziyaret sırasında Türkiye'nin Roma Büyükelçisi ile yapılan görüşmede Türkiye'ye yönelik sıcak mesaj vermeleri iki ülke ilişkilerinde yakınlaşmaya kapı aralamıştır. Ancak daha sonraki yıllardaki gelişmeler bu yakınlaşma için bir müddet daha beklemek gerektiğini göstermiştir.⁸⁰²

Bu dönemde bir taraftan İngiliz-Mısır anlaşması için Mısır Hükümetinin yaptığı yoğun müzakereler sonunda beklenen olmuştu ve bir sonuca varılamamıştı. İngiliz-Mısır

⁷⁹⁸ NA, FO, 371/E 1149/44, Turkey Annual Report 1927, “G. Clerk'den Austen Chamberlain'a”, 27 Şubat 1928; BCA, 30.18.01/01.17.89.9, Kararlar Daire Başkanlığı, 31 Ocak 1926

⁷⁹⁹ Özgiray, **a.g.m.**, s.2

⁸⁰⁰ BCA, 30-18-1-2-/4-31-3, İcra Vekilleri Heyeti Kararnamesi, 09.05.1929

⁸⁰¹ Abu el-Ezz, “El-Alaka El-Arabiyye...”, s.225; Bayyumi, **a.g.e.**, s.114

⁸⁰² Türkiye'nin Roma Büyükelçisinin görüşmeye dair raporunda; Kral Fuad, Türkiye ve Mısır'ın kardeş olduğunu Türkiye'yi “ağabey” olarak gördüklerini, Başbakan Servet Paşa ise Türkiye ile Mısır arasında “ayrılık gayrılık” olmadığını belirtmiştir. Semih Bulut, “Atatürk Dönemi Türkiye-Mısır İlişkileri (1926-1938), **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt:XXVI, Sayı:78, Kasım 2010, s.542; BCA, 030.10/266.795.10, Hariciye Vekâletinden Başbakanlığa, 9 Ağustos 1927

Anlaşmasının Mısır tarafından reddedilmesi sonrasında Batılı güçlerin tahakkümünden kurtulmak isteyen bütün Doğu milletlerinde olduğu gibi Türkiye'nin Mısırlılara karşı sempatisi de devam etmiştir. Ama Mısır Kralı bu sempatinin dışında kalıyordu. 1928 yılında Gazi Mustafa Kemal'in Mısır Kralı'nın tahta çıkışı ve doğum günü münasebetiyle bir telgraf göndermemesine karşı Kral Fuad buna mukabele ederek Cumhuriyet Bayramı dolayısıyla bir tebrik telgrafı göndermediği gibi herhangi bir Mısırlı yetkilinin Türkiye tarafından verilecek davete katılmasını yasaklamıştı.⁸⁰³ 1929'da meydana gelen bir olaydan sonra ise diplomatik ilişkiler daha hassas bir hal almıştır. Muhittin Paşa Kral ile görüşmek üzere İskenderiye'ye gittiğinde Türk elçiye randevu verilmiş fakat Kral Fuad'ın İngiliz bir yetkili ile yaptığı görüşmeden dolayı uzun süre bekleyen Muhittin Paşa saraydan ayrılmıştı.⁸⁰⁴ Bu gergin ilişkiler sadece Muhittin Paşa'dan sonra Mehmet Ali Şevki Alhan zamanında da sürmüştür. Yine imtiyazlar meselesi ve mahkemelerde Türk vatandaşlarının yaşadığı sıkıntılar sorun olmaya devam etmiştir.

Türkiye Mısır ilişkilerini siyasi, ekonomik ve sosyal olarak üç başlık halinde özetleyen Bayyumi'ye göre, Birinci Dünya Savaşı'nda Mısır'ın Türkiye'ye karşı savaşa girmesi Türkleri kızdırmıştı. Mısır'ın hilafet konferansı, uyuşturucu meseleleri, kraliyet tacı meselesi gibi konulardaki tutumuna karşı Türkiye art niyetle yaklaşmıştı. Bu dönemde Mısır'daki Türklere karşı Mısır hükümeti ve Mısırlıların tavrının olumsuz olduğu açıktı. Üstelik Mısır hükümeti Türkiye'nin seçilen cumhurbaşkanının varlığını görmezden gelmişti. Bu dönemde Mısır ve Türkiye arasındaki gerginliği artıran diğer husus ise, son Hıdiv II. Abbas Hilmi'nin Türk hükümetinin bilgisi dahilinde yeniden tahtını kazanma çabalarının Mısırlı yetkililerce rapor edilmesi idi. İlişkilerin mesafeli olmasına sebep olan konu Kral Fuad'ın önceki Hıdiv Abbas Hilmi'nin Türk Hükümeti ile ilişkilerinden duyduğu rahatsızlıktı. Çünkü son Hıdiv Türkiye'de özgürce hareket ediyordu. Bir banka ve “Şirket el-Petrol el-Ehli” adlı sermayesi iki milyon lira olan bir limited şirket kurmuş, ayrıca İş Bankasında büyük miktarda parası bulunuyordu. Yine başka bir raporda ise,

⁸⁰³ NA, FO, 371/E 906/44, Turkey Annual Report 1928, “G. Clerk'den Austen Chamberlain'a”, 6 Şubat 1929

⁸⁰⁴ Abu el-Ezz, “El-Alaka El-Arabiyye...”, s.223-224; İlk diplomatik görevine Tahran'da Büyükelçi olarak başlayan Muhittin Paşa Mısır ile ilişkilerin gergin olduğu bir ortamda 19 Temmuz 1925 tarihli kararname ile Kahire Elçisi olarak atanmıştır. İlişkilerin yeni geliştiği bu dönemde 1929 yılında Kral Fuad ile görüşme isteğinin süruncemede bırakılması sonucu sert tepki gösteren Elçi, yaşanan gerginlik üzerine özür dilemek durumunda kalmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Sadık Erdaş, “Muhittin Akyüz (1870-1940)”, **Atatürk Ansiklopedisi**, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/muhiddin-akyuz-1870-1940/?pdf=3460>, Erişim Tarihi: 02.10.2024

Türk hükümetinin Hıdiv'e "Ticaret ve Sanayi Bankası" adında bir banka kurmasına izin verdiği ve Hıdiv'in Erzurum depreminde zarar görenlere ellibin Türk Lirası bağışta bulunduğu bildirilmişti. Tüm bu hadiselerin sonunda Mısır hükümeti bu durumun Türkiye tarafından Hıdiv'in tahtını geri almasına yönelik destek değil, tamamen ekonomik birtakım faydalar elde etme amacı olduğunu anlayacaktı. Türk hükümeti ise Kral Fuad'ı eski Hıdiv konusunda sakinleştirmeye çalışıyordu. İsmet Paşa sabık Hıdiv ile aktif bir faaliyet yürütmeyeceklerini garanti ederek Mısır'ın kaygılarını ortadan kaldırmıştır. Hıdiv'in faaliyetlerinin siyasi alanda değil sadece iktisadi alanda olduğu ortaya konulmuştur.⁸⁰⁵

1930'lara gelindiğinde İngilizlerle Mısırlılar arasındaki anlaşma müzakereleri tekrar hız kazanmıştı. Türk dış işleri İngiltere-Mısır görüşmelerini yakından takip etmiş, İngilizlerin Mısır'ın isteklerine yanaşmadığını, sadece askeri ve iktisadi bir anlaşmayı kabul edeceğini bildirmişti.⁸⁰⁶ Diğer taraftan Türkiye ile Mısır arasında yapılacak dostluk anlaşmasının zemini hazırlanıyordu. El-Ehram gazetesinde çıkan İsmet Paşa'nın Türkiye-Mısır arasındaki dostane ilişkilere ilişkin verdiği mülakatta, Mısırlıların Türkiye'ye gelip kendi memleketlerindeki gibi kalmalarını temin etmek istediklerini, Türkiye ve Mısır arasında dostluk anlaşmasını hayata geçirmek istediklerini bildirmiştir.⁸⁰⁷ Mısır'ın iç ve dış siyaseti Türkiye Elçiliğince yakından takip ediliyordu. Kahire Elçiliğinden alınan Mısır'ın 1933 yılı siyasi ve iktisadi durumu hakkındaki raporda, ülkenin iç siyasetindeki dengeleri ve partiler arası çekişmeler gözler önüne serilmiştir. Mısır meclisinin sarayın etkisi altında bulunduğunu, partilerin belli prensiplerden ziyade anlık gelişen menfaatlerine göre vaziyet aldığını ve meclisteki dengelerin hassas olduğundan bahisle mecliste çoğunluğu bulunan Halk Partisi'nin durumunun mevcut hükumete bağlı olacağı, zira hükümetin iktidardan çekilmesi durumunda bu partinin bölüneceğini, aynı zamanda El-İttihat Partisi'nin de benzer durumda olduğu bildirilmiştir. Hizb'ül Vatani'nin ise gücünün zayıfladığı ve iktidar olmasına ihtimal verilmediği, parlamento dışı kalan önceki zamanların güçlü partisi Vefd'in ise siyasi faaliyetlerine sessizce devam ettiği, şayet iyi idare edildiği vakit iktidar olup parlamentoda çoğunluğu sağlayacağı vurgulanmıştır. Mısır'ı daha iyi bir konuma getirmek için uğraştığını belirten partilerin aralarındaki ihtilaf

⁸⁰⁵ Bayyumi, **a.g.e.**, s.102-103; Abu el-Ezz, "El-Alaka El-Arabiyye...", s.225-226; Bayyumi, **a.g.e.**, s.116-117

⁸⁰⁶ **TDA**, 37193-149247-13, Hariciye Vekaletinin Yazısı, 26.10.1935, No:146. Gayet Gizlidir.

⁸⁰⁷ **BCA**, 030.10/266.796.06, Hariciye Vekâletinden Başbakanlığa, 10 Kasım 1931

yüzünden ülkelerine hizmet etmedikleri ve birbirleriyle uğraşarak mevcut durumu daha da kötüleştirdikleri aktarılmıştır. Vefd'in memleketin istiklali için çabalayan ve partiye etkili isimleri katan Zağlul Paşa zamanındaki durumunun ondan sonra partinin başına gelen Nahhas Paşa zamanında oldukça zayıfladığı, iktidardaki Abdulfettah Yahya Paşa kabinesinin meclisteki durumunun nazik olduğunu ve bunun meclisin feshine yol açabileceği ifade edilmiştir. Ülkenin dış siyaseti ile ilgili İtalyanların artan etkisine dikkat çeken raporda Mısır'da İtalyanların İngilizlerden sonra en aktif siyaset yapan ülke olduğunu, amaçlarının İngilizler sonrası Mısır'da etkili olmak olduğunu ve Kralın bu anlamda İtalyanlara yakın durduğu belirtilmiştir. Yine, İngilizlerin hakimiyetinin Mısır'ın dış siyasetinde bariz olarak görüldüğünü ve ülkenin askeri ve siyasi anlamda esaretini göstermemek için çabalansa da kapitülasyon esaretinin oluşturduğu ekonomik sıkıntıların gizlenemeyeceği vurgulanmıştır.⁸⁰⁸ Elçi raporunda ayrıca Mısır tarafının Türkiye ile bir dostluk anlaşması yapmak istediğini ve Mısırlı makamların bunun her iki ülkenin yararına olacağını düşündüklerini aktarmıştır.⁸⁰⁹

1932-1933 yılları arası ise bu bölümde ayrıntıları ile vereceğimiz iki ülke arasında ilişkilerini uzun süre gerginleştiren Fes Olayı yaşanmıştır. 1933 sonrası ise yumuşamanın başladığı yıllar olmuştur. Kral Fuad, Abdulazim Raşid Paşa'yı elçi olarak atamış ve Mustafa Kemal Atatürk'e iyi niyet mektubu göndermiştir.⁸¹⁰ 1933'te Mısır'daki vakıfların gelirlerinin nereye aktarılacağı konusu ile Mısır'daki Türk vatandaşlarına karşı hapishanelerde gösterilen kötü muamele iki ülke arasındaki en önemli iki mesele olarak belirmişti.⁸¹¹ Türkiye'deki birtakım kurumların ve kuruluşların desteklenmesi için ayrılan Mısır'daki bazı İslami vakıfların gelirlerini Mısır hükümetinin girişimi ile Mısır'daki kurum ve kuruluşlara aktarılması tekrar gerilimin sebebi olmuştur. Mısır'da Türklerin elinde olan bazı vakıflara Mısır hükümetince el konulmuştu. Prenses Fatma İsmail'e ait Gize ve Dekahliye'de bulunan üçbinüçyüzelliye feddan⁸¹² arazinin gelirlerini Mısır Vakıflar Bakanlığı artık Türkiye'ye göndermeme kararı almıştı. Buradaki arazinin geliri

⁸⁰⁸ BCA, 30.10/266.797.2, Hariciye Vekaletinden Başbakanlığa, 18 Eylül 1934

⁸⁰⁹ BCA, 30.10/266.797.2, Hariciye Vekaletinden Başbakanlığa, 18 Eylül 1934; Arda Baş, **Demokrat Parti Döneminde Türkiye-Mısır İlişkileri (1950-1960)**, Atatürk Araştırmaları Merkezi, Ankara, 2023, s.24-25

⁸¹⁰ Bayyumi, **a.g.e.**, s.103

⁸¹¹ Bulut, **a.g.m.**, s.546

⁸¹² Feddan, Mısır ve Suriye'de kullanılan eski bir alan ölçüsü birimidir. 1 feddan yaklaşık 4.200 metrekareye denk gelmektedir. Cengiz Kallek, "feddan", **TDV İslam Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/feddan>, Erişim Tarihi: 21.10.2024

Osmanlı Harbiye Nezaretine ve İstanbul'da Dar'ul Fünun'a tahsis edilmişti. Bunun üzerine Türkiye'nin açtığı dava Mısır'daki şer'i mahkemelerde görülmeye başlamıştır. El-Ahram ise vakfın amacının değişmediğini vurgulayarak Türkiye'deki rejim değişikliğini saltanat ve cumhuriyet yönetimi arasındaki farklar çerçevesinde ortaya koyarak bu vakıf gelirlerinin tahsisini tartışmaya açmıştır. Bu konudaki davaya ise Mısır'daki şer'i mahkemeleri bakıyordu ve Türklerin aleyhine bir sonuç çıkmıştı. Bu karara göre gelirleri Türkiye'deki üniversitelere ayrılan vakıfların bu gelirleri bundan sonra Mısır'daki üniversitelere bağlanmıştır.⁸¹³ Karma mahkemeler sorununun da devam ettiği bu dönemde Türk Elçi Mehmet Ali Şevki Alhan meselelerin Türkiye'nin talepleri doğrultusunda çözülmesi için İngiliz baskısının yararlı olacağını düşünmüştü. İngilizlerden yapılacak bu talep, Lozan'da İngiliz temsilci Horace Rumbold tarafından sunulan bildiriye göre "İngiliz hükümetinin Türkiye ile Mısır arasındaki zorlukların belirli durumlarda adil bir şekilde çözülmesini sağlamak için iyi niyetlerini göstereceğini taahhüt etmesi" gerekçesine dayandırılmıştır.⁸¹⁴

1933 yılından sonra iki ülke ilişkilerinde belirgin bir gerginlik olmamış, mesafelerin daha kısaldığı karşılıklı iyi niyet anlayışının ortaya çıktığı bir döneme girilmiştir. Afifi'ye göre, Mısır ile Türkiye arasında Vatandaşlık Kanunu dahil birçok alanda ilişkiler gelişmiştir. İki ülkenin çok ortak yönleri vardı. Kral Fuad güçlü adam olmaya, kontrolü elde tutmaya çalışırken hükümette yer alan Saad Zağlul ve bakanları ile birlikte Vefd partisi Türkiye ile ilişkileri iyi tutmaya çalışmıştı. Bu yüzden hükümet Fuad'a Türkiye ile iyi ilişkiler kurması için baskı yapmış ve zamanla ilişkiler düzelmiştir.⁸¹⁵ Diğer taraftan, Mısır Kralı ile İngiliz Hükümeti arasındaki geçimsizliği rapor eden Türkiye'nin Londra Büyükelçiliği Kralın ağır hastalığı nedeniyle vefatının muhtemel görüldüğünü, bu sebeple Kralın özel kalem müdürlüğünü yapan İbraşi Paşa'nın malvarlığının artmasına yönelik birtakım iddiaların İngiliz gazetelerinde gündeme getirilmesi rahatsızlığa sebep olmuş, hatta İngiliz Komiser Vekilinin Kral ile görüşme talebi reddedilmişti. Londra'daki Mısır Maslahatgüzarı matbuatın bu tavrını *Foreign Office*'e şikâyet etmiş, karşılığında basın bu konuda serbest olduğu cevabı üzerine Kral, İngiliz temsilcisine karşı tavrını yumuşatmak durumunda kalmıştı. Kralın İngiltere nezdindeki itibarı sarsılmış, zira

⁸¹³ Abu el-Ezz, "El-Alaka El-Arabiyye...", s.225; Bein, **Kemalist Türkiye ve Ortadoğu...**, s.116-117; "Türkiye Cumhuriyeti Mısır Evkaf Bakanlığına Dava Açtı", **El-Ahram**, 19 Aralık 1935

⁸¹⁴ NA, FO, 371/E 596/44, Turkey Annual Report 1933, "Morgan'dan Sir John Simon'a", 20 Ocak 1934

⁸¹⁵ Muhammed Afifi, **20 Mayıs 2023 tarihli Mülakat**, Kahire

kendisinden sonra gelecek kralın belirlenmesi için oluşturulan hanedan meclisinde son Hıdiv Abbas Hilmi Paşa'nın kayınbiraderi Prens Mehmed Ali Pena'nın isminin gündeme getirilmesinin bunda etkili olduğu vurgulanmıştır.⁸¹⁶

Bununla birlikte İtalya'nın 1930'ların ortalarında Ortadoğu'da saldırgan bir tutum içine girmesiyle birlikte Mısır'ın komşu ülkelerinin İtalya tarafından işgal edilmesi Doğu Akdeniz'deki ortak tehlikeye karşı Mısır ve Türkiye'yi hem birbirine hem de İngiltere'ye yaklaştırmıştır. Bu durum Mısır'ın İngiltere ile 1936'da bir ittifak anlaşması yapmasına zemin hazırlamıştır. İngiliz *Star* gazetesinin haberine dayanan El-Ahram, Türkiye'nin Başvekili İsmet İnönü'nün Londra'yı ziyaretinde İngiltere ile Türkiye arasında yapılacak anlaşmanın Mısır'ı da kapsayacağını iddia etmiştir. 26 Ağustos 1936 yılında imzalanan İngiliz-Mısır Antlaşması sonrası dış politikada bağımsız hareket edecek olan Mısır'ın böyle bir misakı Türkiye ile imzalayabileceği ortaya atılmıştır. Tüm bu yakınlaşmalara rağmen halifelik gibi imparatorluk bakiyesinden kalan sorunlar ile Kemalist reformlara karşı İslam Dünyasında duyulan tepki nedeniyle bu yakınlaşma belirli bir mesafede ilerlemiştir.⁸¹⁷ İngiltere ilişkilerde anahtar rol oynamaya devam etmiştir. Mısır'la ilişkileri geliştirmek için Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, İngiltere'nin Türkiye'deki Büyükelçisi Percy Lorain'den tecrübe paylaşımı yapmalarını talep etmişti. Yine Mısır'ın Milletler Cemiyeti üyeliği söz konusu olduğunda Türk Hükümeti'nden yardım talep edilince Tevfik Rüştü Bey Ankara'daki İngiliz Büyükelçisinden bu konudaki muvafakatini alma gereği duymuştu. Öyleki ne Türkiye ne de Mısır, İngiltere olmaksızın yakın ilişkiler geliştiremiyordu.⁸¹⁸ 1936'da her iki ülke arasında yeni siyasi kazanımların ve bölgesel karışıklıkların arifesine denk gelmişti. Türkiye'nin kendi sınırlarının güneyinde hegemonyal hedeflerine yönelik Mısır'ın çekincelerinin karşısında Mısır'ın Levant bölgesinde güçlü hale gelmesine karşı Türkiye'nin çekinceleri daha ileri seviyede birlikteliklerini zorunlu kılmıştı.⁸¹⁹

Kral Fuad 1936'da ölünce Mısır Türkiye ilişkileri adına pek çok şey değişti. Hıdiv Abbas'ın varlığının Abidin Sarayı'nda uyandırdığı hassasiyet bitmişti. Çünkü eski

⁸¹⁶ BCA, 030.10/234.579/18, Hariciye Vekâletinden Başbakanlığa, 18 Kasım 1934

⁸¹⁷ Bein, **Kemalist Türkiye ve Ortadoğu...**, s.96-97; TDA, 37353-150044-58, Kahire Elçiliğinden Dışişleri Bakanlığına, 18.09.1936, No. 417/267; Ahmed Şefik Paşa, **Havliyyâtü Mısri's-Siyasiyye 1924...**, s.101

⁸¹⁸ Özgiray, **a.g.m.**, s.5-6

⁸¹⁹ Bein, **Kemalist Türkiye ve Ortadoğu...**, s.158-159

Hıdiv'in tekrar geri gelme hayallerinden vaz geçtiği biliniyordu. Mısır'da Atatürk'ün yaptığı reformlar hakkındaki fikir savaşları da bitmişti. Dolayısıyla ilişkiler bundan sonra tam olarak düzelmeye başlamıştır. Üstelik, Mısır'da ikamet eden Türkiye muhalifleri eski güçlerini yitirmişti. Bir taraftan yaklaşan dünya savaşı tehlikesi de iki ülkenin birbiriyle daha kurumsal ve hukuki bir zeminde ilişki kurmalarını zorunlu kılmıştır.⁸²⁰ Üstelik 1936 Mısır-İngiliz Anlaşmasıyla birlikte Mısır hükümeti dış politikada biraz daha bağımsız hareket etmeye başlamıştır. Bu dönemde iki ülkenin yakınlaşmasına etki eden en önemli faktör İtalya'nın Doğu Akdeniz'deki emelleri karşısında ortak bir tehdit algısına sahip olmasıydı. Diğer önemli faktör ise 1936'da Kral Fuad'ın ölümünden sonra Kral Faruk ile birlikte ilişkilerde engelleri kaldıracak yeni bir döneme girme fırsatı oluşmasıydı.⁸²¹ Kral Fuad'ın ölümünün ardından Atatürk hem elçisini göndererek hem de taziyesini ileterek büyük ilgi göstermiştir. Mısır hükümeti ve Krallık ailesi bu ilgiye karşı teşekkürlerini iletmiştir. Kral Faruk'un tahta çıkmasıyla iki ülke ilişkileri yeni bir ivme kazanmıştır. Bu yeni dönemde Türkiye-Mısır Dostluk Anlaşması ile Tabiiyet Sözleşmesi ve İkamet Anlaşması imzalanabilmiştir.⁸²²

4.1. İki Farklı Rejim: Mesafeli İlişkilerin Arka Planındaki Sorun Alanları

4.1.1. Hilafet Meselesi

Cumhuriyetin kurucu kadroları halifeliğin İslam Dünyasında dünyevi gücünün kalmadığı ve halifeliğin merkez ülkesi olarak sürekli Batı'nın bölgeye yönelik hedeflerinde çatışmanın merkezinde olmasına sebep olduğunu düşünüyordu. Aslında cumhuriyetin ilanı ile halifenin siyasi-dünyevi yetkilerinin artık var olamayacağını göstermiştir.⁸²³ Ayrıca hilafetin ilgası hususunda yapılan Meclis görüşmelerinde Halifelik kurumunun

⁸²⁰ Abu el-Ezz, "El-Alaka El-Arabiyye...", s.227

⁸²¹ Bein, **Kemalist Türkiye ve Ortadoğu...**, s.158

⁸²² Şimşir, **Doğunun Kahramanı...**, s.318-319

⁸²³ Atatürk Nutuk'ta bu durumu "...Gerçek olan bir nokta vardır ki, o da cumhuriyetin ilanının yeniden bir halifelik meselesi ortaya çıkarmış olmasıdır." şeklinde ifade etmiştir. Ayrıca halifelik kaldırılmadan önce İsmet Paşa'ya gönderdiği mektubunda "...Halife'nin ve halifelik makamının gerçekte ne dini ve ne de siyasi bakımdan hiçbir anlamı ve var olma gerekçesi yoktur." demektedir. Gazi Mustafa Kemal, **Nutuk**, Kaynak Yayınları, Ankara, 2015, s.621-633; Mustafa Kemal Atatürk'ün 1927 yılında açıkladığı "Seçim Hakkında Beyannamesi"nde ise "Türk milletinin başında bela olduğu asırlardan beri sabit olan Hilafetin ilgası" şeklinde bahsederek hilafetin sorumluluğunun getirdiği olumsuz sonuçlara dikkat çekmiştir. Mustafa Kemal Atatürk, **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV**, Atam, Ankara, 2006

İslam'da zorunlu olmadığı savı ileri sürülmüştür.⁸²⁴ Ancak halifeliğin durumu sadece yeni kurulan devleti değil, bütün İslam ülkelerini ilgilendiriyordu. Mısır bu anlamda halifeliğin kaldırılması sonrası en fazla etkilenen ülkelerden olmuş, halifeliğin yeniden canlandırılması konusunda öne çıkmıştır. Mısır'da İngiliz işgal yönetimine karşı ortaya çıkan 1919 Devrimi milliyetçi bir refleksle yapılmasına rağmen Mısırlılar İslami değerleri hep muhafaza etmiştir. Dolayısıyla İslami bağlılığı diri olan Mısırlılar için 'İslam Dünyası' hilafetsiz ve Türkiyesiz düşünülemezdi.⁸²⁵ Ancak Mısırlılar halifeliğin İslam Dünyasına liderlik ettiği dönemlerde Türkler tarafından kendilerinden alındığını unutmamıştı ve halifelik eski sahiplerine geri dönmeliydi. Halifeliğin ilgası bu fırsatı ortaya çıkarmıştı.

Halifelik makamının 3 Mart 1924'te Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin aldığı karar ile kaldırılmasından sonra İslam Dünyasında büyük bir şaşkınlık meydana gelmiş ve alınan karar çeşitli tepkilere sebep olmuştur. Bu dönemde fikri tartışmalar öne çıkmıştır. Hilafetin kaldırılması haberini büyük bir şaşkınlıkla karşılayan Mısırlılar aynı zamanda Hicaz Emiri Şerif Hüseyin'in kendisini halife ilan ettiği haberini de almıştı. Mısır'da halifeliğin devam etmesi ve Hicaz Emirinin halifeliğinin tanınmaması hususunda ortak bir görüş hakimdi. Hilafetin kaldırılması sonrası Kahire'nin yeni hilafet merkezi olması gerektiğine ilişkin görüşler Kahire Hilafet Konferansı'nda dile getirilecek, bu konu yoğun bir şekilde tartışılacaktı. Özellikle Ezherli yöneticiler ve Reşid Rıza bu görüşün en önemli savunucuları olmuştur.⁸²⁶ Ankara'da alınan karar üzerine, Ezher alimleri tarafından yayınlanan bildiride hilafetin din ve dünya işlerinde riyaseti temsil ettiğini ve ana görevinin İslam milletlerinin işlerini yürütmek olduğunu vurguladıktan sonra Türklerin saltanatı hilafetten ayırırken işledikleri bidate bir yenisini daha eklediklerini belirtilmiştir. Alimler, Halifeliğin kaldırılmasının şer'i hükümlere uygun olmadığını, kaldırılan bu kurumun İslam'dan ortaya çıktığını, bütün Müslümanları ilgilendiren bir konuda küçük bir grubun karar almasının İslam'a göre doğru olmadığını belirterek bir fetva

⁸²⁴ Hilafetin kaldırılması sırasındaki meclis görüşmelerinde söz alan Adliye Vekili Seyit Bey, "Hilafetin mahiyeti şeriyesi" başlıklı konuşmasında hilafet makamının İslam dinindeki yerini açıklamaya çalışmıştır. Halifelik meselesinin dini olmaktan çok dünyevi alanı ilgilendirdiğini, mevcut ayetlerin ve hadislerin doğrudan yönetim şekli veya yöneticinin belirlenmesi ile ilgili olmadığını belirtmiştir. **TBMM Zabıt Ceridesi**, Dönem 2, Cilt. 7, 3 Mart 1924, s.40-61

⁸²⁵ Abu el-Ezz, "El-Alaka El-Arabiyye...", s.215

⁸²⁶ Mengüç, **a.g.t.**, s.198-202

yayınlanmıştır.⁸²⁷ Ayrıca 25 Mart'ta Ezher Şeyhi ve bütün dini müesseseler bir araya gelerek bir karara varmıştır. Abdülmecid'in siyasi güç olmaksızın manevi halife ilan edilmesiyle aslında onun hilafetinin caiz olmadığı, çünkü yetkisinin bulunmadığı ileri sürülmüştür. Kendi ülkesinde kalmaktan aciz, kendi ailesini bile himaye etmekten aciz olan birine Müslümanların biat etmesinin uygun olmadığı, bu nedenle yeni bir halifenin seçilmesi amacıyla bütün Müslüman ülkelerin davet edileceği bir konferansın Kahire şehrinde yapılmasını uygun gördüklerini açıklamışlardır.⁸²⁸

Halifeliğin İslam dini içerisindeki yeri tartışmalarında Ali Abdurrazık "İslam ve Yönetim Esaslar"ı adlı eserinde, hilafetin İslam'ın kutsal kitaplarında veya yasalarında hiçbir temeli olmadığını ve bu kurumun halka zorla dayatıldığını belirtmiştir. Bu nedenle Müslümanların uzun yıllar aktarılan siyasi geleneklere bağlı olmalarının gerekli olmadığını ve yenilikler yapabileceğini vurgulanmıştır. Bu itiraz Mısır'da seküler bir çok politikacı ve düşünür tarafından desteklenecekti.⁸²⁹ Abdurrazık'a göre, "her topluluk, medeni ve siyasi işlerinde, kendi haline bırakılmış, bütün toplulukların arasında yegane bağ yalnızca İslam birliği olmuştur."⁸³⁰ Devlet işleri, iktidar ve yargı gibi temel işlevlerin dinle ilgili olmadığını, İslam'da esas olarak halifelik kurumunun temellerinin olmadığını ve tamamen siyasi nitelikte olduğunu belirten Abdurrazık konuyu "Hükümdarlıklarının temellerinin ve devletlerinin düzenini, mükemmellik ve sağlamlığı milletlerin deneyimleriyle sabit olan insan ruhunun daha çağdaş mefhumlarına ve yönetim ilkelerine göre şekillendirmekte tamamen özgürdürler." şeklinde seküler bir yorumla

⁸²⁷ "Halifeliğin Kaldırılması Şer'i Hükümlere Uygun Değildir", **El-Ahram**, 6 Mart 1924

⁸²⁸ Ahmed Şefik Paşa, **Havliyyâtu Mısri's-Siyasiyye 1924**, s.104; Mısır'daki dini otoritelerin temsilcileri halifeliğin mevcut durumunu değerlendirmek üzere bir araya geldikleri bu toplantıda; "İslam'da halifeliğin İslam'ın manevi ve dünyevi işlerinin genel kontrolünü ima ettiğinden; Türkiye Hükümeti, Halife Abdülmecid'i dünyevi yetkilerinden mahrum bırakarak, onu İslam'ın arzuladığı anlamda halife olmaktan uzaklaştırdığından; Halifenin prensipte Peygamberin temsilcisi olması, İslam'la ilgili her şeyi koruması gerektiği ve bunun da zorunlu olarak Halifenin saygı, hürmet ve itaat konusu olması gerektiği anlamına geldiği; ve Halife Abdülmecid'in artık bu niteliklere sahip olmadığı ve kendi ülkesinde yaşama yetkisinin bile olmadığı göz önüne alındığında; şimdi, Halifenin kimin atanacağını ele almak üzere tüm Müslüman milletlerin temsil edileceği bir İslam Kongresi toplanmasına karar verilmiştir" denilmektedir. Alınan kararlara bakıldığında, halifenin siyasi gücünün kendisinden alınmasına varoluşsal bir kriz olarak değerlendirerek Türkiye'nin aldığı bu karara karşı çıkılmış ve yeni bir halifenin seçilmesi gerektiğine dikkat çekilmiştir. "The Caliphate, Egyptian Ulema And A Moslem Congress", **The Times**, 28 Mart 1924

⁸²⁹ Tignor, **a.g.e.**, s.253

⁸³⁰ Abdurrazık, **a.g.e.**, s.99; Hilafet tartışmaları verilirken Ali Abdurrazık Arapça olarak basılan *El İslam ve Uşûlü'l-Hüküm* adlı kitabında İslami kaynakların hilafet kurumuna nasıl yaklaştığını genişçe anlatmaktadır. Bu eseri önemli kılan 1925 tarihinde yazılmasıydı. Bu dönemde Hilafet kaldırılırken yeniden bu kurumun kurulması ile ilgili İslam Dünyasında yapılan çabalar mevcuttu. 1926'da Mısır'da ve Kudüs'te Hilafet toplantıları yapılmıştır.

açıklamıştır.⁸³¹ Ali Abdurrazık ile Reşid Rıza'nın hilafet konusundaki görüş ayrılıklarına değinen Mengüç, Ali Abdurrazık'a göre hilafetin İslam içerisinde gerekli bir kurum olmadığını, Reşid Rıza'nın ise ıslahçı bir program benimseyerek bu kurumun ihyası için Arap unsurları öne çıkardığını belirtmiştir. Bu anlamda Reşid Rıza'nın Mısır'da toplanacak Hilafet Konferansı'nı ideal hilafet düşüncesinin kurulması için bir fırsat olarak gördüğünü aktarmaktadır.⁸³²

Aynı dönemde öne çıkan Şerif Hüseyin ise kendisinin neden halifelğe en uygun aday olduğunu, savaş sonrası İngiltere'nin tutumu nedeniyle hayal kırıklığını şu şekilde dile getirmiştir: *“Ben hilafeti almaya çalışmadım, hatta almadan nefret ettim. Bütün halklar bana geldi ve halife olmam gerektiğini iletiler. Çünkü benim, Arap ülkelerinden bir halkın ve iki kutsal yerin emiri, Kureyşli ve Arap olmam önemliydi. Ama ben asla halife olmaya çalışmadım, bu teklifi kabul etmezsem halkım benden nefret edecekti. Müslümanlar gerçek bir halife isterlerse mutlaka beni seçecekler. Ben İslam'a göre hilafetin temel şartları için uygun biriyim ve halife olursam en zor zamanda geleceğim. İngiltere hem bana hem Türklere söz vermişti, bu sözü tutmak için Alman İmparatorunu da kefil yapmıştı. Bu sözden sonra ben kabul ettim ve halife oldum, fakat İngiltere bu sözü tutmadı ve Türkiye ile bir barış yaptı. Benimle hiçbir istişare yapmadan yapılan bu barış nedeniyle Türkler Mekke ve Medine'den çıktılar. Halkım bana İngiltere'nin neden sözünü tutmadığını sormaktadır.”*⁸³³ Mısır'da yapılan hilafet tartışmalarında öne çıkan isimlerden Muhammed Mustafa el-Meraği önceden beri Şerif Hüseyin'in hilafet makamına gelmesi için çabalayan İngilizlerin girişimlerine karşı halifenin Kureyş'ten olması zorunluluğun bulunmadığını söyleyerek Osmanlı hilafetinin meşruiyeti konusundaki itirazlara katılmamıştır. Hilafetin 1924 yılında kaldırılmasıyla öne çıkan Şerif Hüseyin acele etmişti. Çünkü Kral Fuad'ın bunun kabul etmesi mümkün değildi. Fuad halifeliği almaya doğrudan istekli olmasa da Mısır gazeteleri halifeliğin Mısır'a gelmesi konusunda yazılar yayınlamıştır. Meraği ise Mısır'ın dini eğitimde öncülük ettiğini ve yüksek eğitilmiş Müslümanların bulunmasından dolayı halifelik konusunda Mısır'ın potansiyelini öne çıkarmıştır. Ayrıca hilafetin kaldırılması sonrası Osmanlı

⁸³¹ Abdurrazık, **a.g.e.**, s.111

⁸³² Mengüç, **a.g.t.**, s.178-185

⁸³³ “Hilafet ve Halifenin Vaatleri Arasında Kral Hüseyin'in Konuşması”, **El-Ahram**, 14 Mart 1924

hilafetine itaat etmekle yükümlü olmadıklarını ve bütün Müslümanların temsilcilerin katılacağı bir toplantının Kahire’de yapılmasını içeren bir bildiriye desteklemiştir.⁸³⁴

Halifeliğin kaldırılması doğrudan Müslüman dünyayı ilgilendirmekle beraber himayesi altında bulunan topraklarda yaşayan Müslüman nüfus nedeniyle İngiltere ve Fransa’yı da ilgilendiriyordu. İngiliz askeri yetkililerce gönderilen raporlarda Osmanlı hilafetinin Türkiye’nin milli meclisi tarafından kaldırılmasının İslam’ı sadece dini yönüyle etkilediği anlaşılsa da İngiliz hükümeti açısından ciddi siyasi sonuçları olma potansiyeline sahip olduğu iletilmiştir. Öncelikle Araplar tarafından bu durumun halifeliğin tekrar Araplara dönmesi için bir fırsat olarak kullanılacağı, konumunu İngilizlere borçlu olan Hicaz Kralı Hüseyin’in Yakın Doğu’da Arap bağımsızlığının tek temsilcisi olarak öne çıktığı vurgulanmıştır. Aynı zamanda Mısır’da Zağlul hükümeti ile İngiliz hükümetinin ilişkilerini etkileyeceği ve Hindistan ile Orta Asya’daki İngiliz aleyhtarı Bolşevik propagandayı teşvik edeceği belirtilen raporda, Ankara’da Meclisin aldığı kararın İngiliz dış işleri, Hindistan ve Sömürge Bakanlıklarınca dikkate alınması gerektiği ifade edilmiştir.⁸³⁵

Halifeliğin Mısır’a getirilme çabasının İngiliz yetkililerce yakından takip edilmesi doğaldı. Halifeliğin kaldırılması kararı sonrası Kral Hüseyin’in halife ilan edildiği haberlerine karşı Mısırlılar tepki göstermişti. Bu kararı haksız bulmakla birlikte, Mısırlılar içerisinde Abdülmecid veya Kral Fuad’ı halife olarak görmek isteyenlerin bulunduğu İngiliz Yüksek Komiseri Allenby tarafından raporlanmıştır.⁸³⁶ Mısır’daki öne çıkan siyasi partiler ise konuya temkinli yaklaştılar. Savaş sonrası Mısır siyasetinde yeni bir sayfa açmak ve demokratik kurumların yerleşmesi için çabalayan siyasal partiler bu duruma kuşku ile yaklaşımları doğaldı. Hilafetin Mısır’a getirilmesine İngilizlerin ülkedeki konumunun güçlendireceği ve Mısır’daki siyasete daha fazla karışmasına imkân vereceği gerekçesiyle hem Zağlul liderliğindeki Vefd hem seküler-milliyetçi çizgideki Hizb’ül Umme hilafetin Mısır’a getirilmesine karşı çıkmıştır.⁸³⁷ Ana akım siyasi partilerden Vefd’in yanında Liberal Anayasacılar da Mısır’a halifeliğin getirilmesini istemiyordu. Fuad’a karşı şüphe ile yaklaşan Liberal Anayasacılar, Lütfi el-Seyyid ve

⁸³⁴ Elie Kedourie, “Egypt and the Caliphate: 1915-1946”, *Journal of the Royal Asiatic Society*, 95:3-4 (October 1963), s. 210-211

⁸³⁵ “The Abolition of the Caliphate”, *The Times*, 6 Mart 1924

⁸³⁶ Şimşir, *Doğunun Kahramanı...*, s.171-172

⁸³⁷ Mengüç, *a.g.t.*, s.209-210

Hüseyin Heykel'in katı anayasacı tutumlarının da etkisiyle Vefd ile aynı noktada buluşmuştu.⁸³⁸

Kral Fuad'ın halife seçilmesi için Muhammed Sayit Paşa'nın evinde toplanan Mısır ulemaları bir toplantı yaparak Kral Fuad'ın halife olarak ilan edilmesi kararı almışlardı. Böylelikle hilafet Mısır'a getirilecekti. Bu karar Kral Fuad'a iletilince kendilerine "Mısır'a karşı yükümlülüğüm bana yeter" şeklinde cevap vererek teklifi reddettiğini belirten Ahmed Şefik Paşa, Mısırlıların bu konunun peşini bırakmadıklarını belirtmiştir. Daha sonra Neşet Paşa, Tanta ve İskenderiye'deki ulemalara giderek bu fikri canlı tutmaya çalışmıştır. Ayrıca Prens Tosun Paşa 15 Mart 1924 tarihinde Başbakana bir mektup yazarak hilafetle meselesini tartışmak üzere bir konferans yapılması talebini iletmişti. Kral ise bu konudaki görüşünü açık bir şekilde ifade etmekten kaçınmıştır.⁸³⁹

Mısır basını bir taraftan Fuad'ın halifeliğini tartışıyordu. El-Ahram'da çıkan "Kralın, Hükümetin ve Büyük Âlimlerin Görüşü: Mısır Kralı Halife Olabilir mi?" alt başlıklı yazıda, Mısır'ın İslam hilafeti konusu ile çok ilgilendiği için her kesimin ayrı bir görüşü bulunduğu, ortaya çıkan ortak görüşlerinin; Hicaz Kralı'nın hilafetini kabul etmemeleri ve bütün İslam ülkelerindeki Müslümanları temsil edecek büyük İslam konferansı yapılması olduğu ifade edilmiştir. Ancak bazı İslam ülkeleri konferansın Kahire'de toplanmasını kabul etmemiştir. Mısır'daki bazı kesimler ise Kemalistlerden etkilenerek konferansa karşı çıkmıştır. Dini bir mesele olmasına rağmen Mısır'da âlimler bu konuda resmi bir açıklama yapmamış, çünkü Mısır uleması hilafet konusunun hareketli olduğunu görerek beklemeyi tercih etmişlerdi. Yazara göre, Mısır en büyük İslam devleti olup anayasasında da dininin İslam olduğu açıktır. Hem teknik hem dini-ilmi medeniyet olarak Mısır diğer İslam ülkeleri gibi değildir. Mutlaka hilafetin merkezi Kahire'de olmalıdır. Mısır'ın tek bir sorunu ise ülkede yabancı işgalci askerin bulunmasıdır. Ancak bu geçici bir durumdur. Hilafetin neden kaldırıldığı tartışmalarında Türkler kendilerine bir menfaat sağlamadığını söylese de bunun doğru olmadığını, maddi gücün zayıf olabileceğini ancak manevi gücün her zaman devam edeceğini vurgulayan yazar şayet Avrupa ülkeleri hilafetin kaldırılması için Kemalistlere destekte bulunmuşsa bu Kemalistler için değil, gizli bir amaçlarına ulaşmak için olduğunu belirtmiştir.⁸⁴⁰ Burada gizli amacın ne olduğu

⁸³⁸ Kedourie, **a.g.m.**, s. 222-223

⁸³⁹ Ahmed Şefik Paşa, **Havliyyâtü Mısri's-Siyasiyye 1924**, s.102-103

⁸⁴⁰ "Mısır ile Hilafet", **El-Ahram**, 21 Mart 1924

açıklanmasa da bunun bir destekten ziyade Büyük Britanya'nın kendi dış politik çıkarlarıyla ilgili Ortadoğu ve Hint Alt Kıtası'ndaki Müslümanları ilgilendiren meselelerde, sadece manevi bir birlikteliği ortaya çıkarsa da başka bir güç merkezinin ortadan kaldırılmasına yönelik duyduğu memnuniyetin ifadesi olarak anlaşılabilir. El-Siyasa ise hilafet toplantısı yapmanın Mısırlıların hakkı olduğunu, Müslümanların seslerini duyurmak için en iyi ediplerini, ulemalarını, yüksek görüşlü insanlarını seçmeleri gerektiğini öne çıkarmıştır. Bu amaçla Mısırlıların toplantı için bütün Müslümanları davet etmeleri gerektiğini öneren gazete Kahire'de yapılması düşünülen hilafet kongresinin savunuculuğunu yapmıştır.⁸⁴¹

Mısır'da hilafet toplantısı kararı daha önce Şerif Hüseyin'in halifelik kararını destekleyen tarafları tereddüte düşürmüştü. Şerif, halifeliğine ilişkin yayınladığı bildirgesinde Kudüs'teki Mescid-i Aksa da dahil olmak üzere Müslümanların kutsal yerlerini elinde tuttuğunu ilan ederek ve kendi başına karar alarak acele etmişti. Şam'da Basın Bürosunca yayılan haberde; Mısır'daki dini otoritelerin Abdülmecid'in hilafetinden yana oldukları, Filistin Arap Kongresi Yürütme Komitesi Başkanı Musa Kazım Paşa El-Hüseini'nin, Komite üyelerinin muhalefeti ve Filistin'deki Müslüman nüfusun aydın kesimi henüz bu hakkı kabul etmemesinden dolayı üyeleriyle birlikte konferansa katılmaya karar verdiği bildirilmektedir.⁸⁴² Halifeliğin kaldırılmasından sonra gecikmeli olarak 13-19 Mayıs 1926 tarihinde Kahire'de gerçekleştirilen Hilafet Kongresinde Kral Fuad'ın halifelik konusundaki hevesleri ortaya çıkınca yapılan toplantı halifelik konusunda bir karar alınmamıştır. Türkiye'nin tepki gösterdiği toplantıda düzenleyiciler arasında çıkan anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır.⁸⁴³ 19 Mayıs 1926 tarihindeki kongre toplantısında, hilafet kurmanın İslam şeriatına göre mümkün olduğuna karar verilerek, bununla ilgili gerekli tedbirleri almanın tüm Müslümanların görevi olduğu ifade edilmiştir. Bu amaçla yasal bir hilafet kurumu kurmak adına İslam ülkelerinden gelen delegelerin bu düzenlemeyi oluşturmak adına neler yapmaları gerektiğinin görüşülmesinin ve Müslümanların esaslı bir şekilde temsil edilmesinin gerekli olduğu vurgulanmıştır.⁸⁴⁴ Hilafet Konferansında toplanma amacına uygun olarak halifenin seçilmesi şöyle dursun, halife seçiminde

⁸⁴¹ "Hilafet Krizi: İslam Konferansı Çözümdür", **El-Siyasa**, 10 Mart 1924

⁸⁴² "The Caliphate: Damascus and King Husein", **The Times**, 4 Nisan 1924,

⁸⁴³ Azmi Özcan, "Hilâfet, Osmanlı Dönemi (Caliphate, Ottoman Period)", **İslam Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hilafet#2-osmanli-donemi>, Erişim Tarihi: 26.04.2024

⁸⁴⁴ **BCA**, 030.10/203.383/27, Dahiliye Vekâletinden Başbakanlığa, 28 Eylül 1926

izlenecek yöntem konusunda dahi bir uzlaşma sağlanamamıştır. Konferansta hilafete ilişkin konuşulan teorik ve pratik meselelerle birlikte, halife seçimi ile ilgili izlenecek usulün ne olacağı tartışmaları gündemi doldurmuştur.⁸⁴⁵ Kahire’de toplanan Büyük İslam Konferansı, İslam Dünyasını birleştirmedeği gibi aksine ayırmıştı. Mısırlılar bu konferansta başat bir rol oynasa da Kral Fuad’ı halife seçtirme isteklerini gerçekleştirememiştir.⁸⁴⁶ Kongrede Kral Fuad meseleyi kendi durumunu güçlendirmek adına kullanmak istemesinin yanında yapılan konferansta İslam ülkeleri arasında oluşan ittifaklar-zıtlaşmalar ve sorun etrafında hem iç dinamikler hem dış dinamiklerin aldığı pozisyon çözüme yönelik etkili bir adım atılmasına imkân vermediği için Kongre bir sonuca varamadan sona ermiştir.⁸⁴⁷ Kahire’deki toplantı ile aynı zaman diliminde bu sefer Hicaz Kralı Abdülaziz, Hilafet konusu ile ilgili olmasa da Mekke’de Dünya Müslüman Kongresi’ni toplayarak İslam Dünyasının dikkatini çekmek istemiştir.⁸⁴⁸ 1926 yılında Mekke İslam Milletleri Konferansı’na katılan Türkiye savaş sonrası Arap Dünyası ile yakınlaşma fırsatı bulmuştur. Bu vesile ile hem İngiliz karşıtlığı üzerinden Araplarla hem de İngiltere’ye karşı bağımsızlık mücadelesi veren Mısır heyeti ile yakın temas kurmuştur.⁸⁴⁹

Bu kongrelerden beş yıl sonra bu sefer Kudüs’te 1931’de düzenlenen İslam Kongresi’nde Türkiye’nin hilafet konusundaki hassasiyeti devam etmiş, kongreyi yakından takip eden Türkiye halifelik konusunda bir gündem olup olmadığını hem Mısır hem de İngiltere nezdinde takip etmiştir.⁸⁵⁰ Kudüs’te düzenlenecek olan İslam kongresine ilişkin Kahire Elçiliğince gönderilen yazıda, Hariciye Veziri ile görüşmelerinde, kongreyi düzenleyen heyette Kudüs Müftüsü tarafından kongrede Hilafet meselesi ile Ezher Camiasını ilgilendiren işlerden asla bahsetmeyeceklerine dair teminat aldıklarını, özellikle Hilafet meselesinde Türkiye’nin de rahatsız olduğunu ve kongrede arzularının aksi yönünde şeylerin müzakere edilmesi durumunda kongreyi akamete uğratacakları bilgisi Vezir

⁸⁴⁵ Mengüç, **a.g.t.**, s.223

⁸⁴⁶ Şimşir, **Doğunun Kahramanı...**, s.177-178

⁸⁴⁷ Gökalp ve Georgeon, **a.g.e.**, s.115; Özcan, **a.g.m.**, s.546-53

⁸⁴⁸ Ferhat Koca, “Musa Carullah Bigiyev ve İslam Kongreleri (1926-1931)”, **Hitit İlahiyat Dergisi**, Haziran 2022, 21-1, s.33-80.

⁸⁴⁹ Mehmet Okur, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türkiye-Mısır İlişkileri ve Mısırlı Bir Gazetecinin Gözüyle Mustafa Kemal Paşa”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, 8 (3), Eylül 2011, s.203; Baş, **a.g.e.**, s.14

⁸⁵⁰ Recep Murat Geçikli, “1931 Kudüs-İslam Kongresi ve Türkiye’nin Kongreye Yaklaşımı”, **History Studies**, Volume 8, Issue 4, p.89-102

tarafından aktarılmıştır.⁸⁵¹ Türkiye'ye verilen güvenceden sonra gerçekten Kongre'de İslam Dünyasını ilgilendiren Filistin Sorunu gündeme alınarak bu konuya dikkat çekilmiştir. Daha sonraki yıllarda Halifelik meselesi önemini yavaş yavaş yitirmişse de İslam Dünyasında fikirsel düzeyde de olsa canlılığını hep korumuştur. Ancak, Halifeliğin kaldırılmasının zihinsel kopuş anlamında Atatürk döneminin İslam Dünyası üzerindeki etkileri bakımından bir dönüm noktası olduğu belirginleşmiştir. Artık Türkiye İslam Dünyası'nın merkezi olmaktan çıkıyordu ve milliyeti esas alarak kendi sınırları içerisindeki çıkarlarını savunan bir ulus devlet modeline geçen ülke imajı çiziyordu. Halifeliğin siyasi gücünün kalmaması bir gerekçe olarak öne çıksa da asıl mesele Cumhuriyetin yeni kadrolarının İslam Dünyası ile fikirsel kopuşuyla ilgiliydi. Bunun altında yatan rasyonel sebepler yok değildi. Türkiye kendi içine dönecek, ülkesini ve milletini modern ülkeler ve uluslar seviyesine çıkarmayı önceleyerek halifeliği doğrudan ilgilendiren İslam Dünyasındaki problemlerden uzak kalacaktı. Bu durum sadece manevi işlevi kalan bir kurumun reelpolitik gerekçelerle tasfiye edilmesi olarak görülebilir.

4.1.2. Kapitülasyonlar Meselesi: Karma Mahkemeler Krizi

Hıdiv İsmail zamanında kurulan Karma Mahkemeler ülkede yoğun bulunan yabancıların sorunlarını çözmede pratikte önemli işlev görmüştür. Ancak Mısır'ın adli bakımından egemenliğini Avrupa devletlerinin müdahalesine açık bırakmıştır. Bu da Mısır'daki milliyetçi akımların tepkisini çekmiştir. İngiliz yetkililere göre Türkiye savaşın başlangıcında kapitülasyonların geçersizliğini duyurmuş ancak birçok ülkede yabancılara tanınan bu ayrıcalık değiştirilse de Mısır'da geçerliliğini korumuştur. Uzun süre işlev gören mahkemeler neredeyse İngiliz işgalinin bittiği döneme kadar devam etmiştir. Karma Mahkemeler ve Konsolosluk Mahkemeleri ancak 1949'da kaldırılmıştır.⁸⁵²

Mısır hükümeti, ilk başlarda Birinci Dünya Savaşı'nı sona erdiren anlaşmalardan sonra kapitülasyonlardan vazgeçen ülkeler için karma mahkemelerin yetkili olmadığını ileri sürmüştür. Ancak yeni Kral Kararnamesine göre ülkedeki yabancıların daha önce olduğu gibi karma mahkemelere bağlı olmaya devam edecekti. Bununla birlikte Türkler ve diğer

⁸⁵¹ BCA, 30-10/229-544-7, Hariciye Vekaletinden Başvekalete, 02.12.1931

⁸⁵² Sevdâ Özkaya, "Modernleşme Sürecinde Mısır'da Karma Mahkemeler Kurulması Meselesi, *Turkish Studies*, Volume 9/4 Spring 2014, s. 937-940; "The Capitulations Changes in the Middle East", *The Times*, 20 Mayıs 1932

Osmanlı tebaası savaştan önce yerel tebaa olarak görüldüğünden kararnameye göre Mısır mahkemelerinin yargı yetkisine bağlı olacaklardı.⁸⁵³ Karma İstinaf Mahkemesi Birleşik Daireleri ise aldığı kararla söz konusu mahkemelerin yargı yetkisinin kapitülasyon uygulanan devletlerin tebaasını kapsadığını, Türk tebaasını ve Lozan Antlaşması uyarınca Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılan eyaletlerden oluşan devletlerin tebaasını kapsamadığına hükmetmiştir. İncelenen kararda buna gerekçe olarak, "yabancılar" teriminin yalnızca Karma Yargı Alanı oluşturulduğunda yabancı olarak kabul edilenleri kapsayabileceğine dair bir beyan içermektedir. The Times, söz konusu kararın Lozan Antlaşması'nı ihlal ettiğini ileri süren Türkleri üzdüğünü ve şaşırttığını belirtmiştir.⁸⁵⁴

Mısır hükümetinin almış olduğu bu olumsuz tavır nedeniyle Mısır yargısının ortaya koyduğu yeni kararda kapitülasyonlar çerçevesinde ülkede ikamet eden bütün yabancılara bu hakkı tanıdığı halde Türk vatandaşlarını dışarıda bırakmıştır. Yabancıların davalarını görmek üzere Kahire, Mansure ve İskenderiye'de bulunan karma ilk derece mahkemeleri ile birlikte İskenderiye'de karma istinaf mahkemesi bulunuyordu. İç hukuk düzenlemesinde Medeni Kanun'un 5 inci maddesine göre Mısır'daki yabancılar, yerliler ile olan ihtilaflarında karma mahkemelerde görülecekti. Kahire Karma İlk Derece Mahkemesinin tazminatla ilgili bir Türk vatandaşını ilgilendiren davada ecnebi kelimesinin kapitülasyonlardan yararlanan veya yararlanmayan bütün devletlerin uyruklarını kapsadığını ve Lozan'a göre Türklerin yabancı olduğundan yola çıkarak açılan davaya bakmaya yetkili olduğuna karar vermişti. Mısır hükümetince istinafa götürülen bu karara karşı İskenderiye'deki Karma İstinaf Mahkemesi: *"Ecnebi kelimesi kapitülasyonlardan müstefid olan ve olmayan devletler tebaasına şamil ise de kanunu medenin hini tanziminde beşinci maddesi Osmanlı İmparatorluğu tebaasına tatbik edilmediği cihetle, Türklerin ecnebi addedilemeyeceğine ve Osmanlı İmparatorluğu'nun eczayı sabıkasından Türkiye, Suriye, Irak vesaire tebaasının yerli addedildiğine"* karar vermiştir.⁸⁵⁵

Avrupa ülkeleri vatandaşlarının Mısır'da yararlandığı kapitülasyonlardan Türk vatandaşlarının da aynı avantajı elde etmesini isteyen Türk hükümetinin talebini Kahire hoş karşılamamıştır. Türk devletinin Lozan Antlaşması ile kurtulduğu bu sorumluluğun

⁸⁵³ "Mixed Tribunals in Egypt", **The Times**, 25 Nisan 1929, s.15

⁸⁵⁴ "The Mixed Courts in Egypt, **The Times**, 4 Mayıs 1929

⁸⁵⁵ "Mısır'daki Türk Tebaasının Vaziyeti Çok Gariptir", **Akşam**, 28 Ocak 1932, s.10

aynısını Mısır'a yüklemesi ikiyüzlülük olarak değerlendirilmiştir. Ankara'nın itirazı ise diğer ülke vatandaşları bu haktan yararlanırken Türk uyrukluların bunun dışında tutulmasıydı.⁸⁵⁶ Bir taraftan da Mısır gazetelerinde Türkiye tarafından sunulan vatandaşlık ve ikamete ilişkin anlaşma önerileri tartışılmıştır. Türklerin Mısır'daki sivil yargıda yargılanması gerektiği, bu ayrıcalıkların Türkiye'de kaldırıldığı, bu önerilerin kabul edilmemesi halinde Türkiye'nin Lahey'e gidebileceğine yönelik eleştiriler yapılmıştır.⁸⁵⁷ Hükümetler arasındaki ilişkiler pek samimi ilerlemiyordu. Tevfik Rüştü Bey, İngilizlerin Mısır'daki Büyükelçisine Mısır'daki tüm yabancıların kapitülasyonlardan yararlanacağını umut ettiğini iletmişti, fakat durum yine değişmemişti.⁸⁵⁸

Mısırlıların Türklere karşı nazik duygular beslememesi çeşitli sebeplere dayanıyordu. Kral Fuad'ın Mısır monarşisi ile Türkiye'nin devrimci cumhuriyetçiliği arasında doğal bir düşmanlık vardı. Türkler saltanatı destekleyenlerin Mısır'da sempati ile karşılandığını düşünüyordu. Türklerin en çok rahatsız olduğu konu Mısır İstinaf Mahkemesinin, karma mahkemelerin Türk vatandaşlarının davalarına bakmaya yetkili olmadığına dair aldığı kararıydı. Türk hükümeti bunu art niyetli bir karar olarak değerlendirmiş ve Türkiye'de bulunan Kahire Büyükelçisi Muhittin Paşa'yı geri göndermemeyi dahi düşünmüştü. Daha sonra Muhittin Paşa'nın Kral Fuad ile yaşadığı randevu krizi aslında iki ülke liderlerinin arka plandaki gizli çekişmesinin bir yansıması olarak anlaşılıyordu.⁸⁵⁹ 1933'e gelindiğinde geçmişte daha belirgin şekilde hissedilen sorunların yerini Mısır'daki vakıf gelirlerinin Türkiye'de kime tahsis edileceği ile Mısır'daki mahkemelerde ve hapishanelerde Türklere karşı yapılan kötü muameleler gibi ikincil sorunlara bırakmıştır.⁸⁶⁰

1934 tarihinde iki ülke ilişkilerinde belli bir iyileşme görülse de her iki ülkedeki İngiliz Büyükelçileri iletişimde anahtar rol oynamıştır. İki ülke arasında uzun yıllar bekletilen sorun alanlarını çözmesi beklenen anlaşma taslağı Türkiye'nin beklentilerini karşılamıyordu. Özellikle, "Türkiye'nin Mısır'dan özel olarak istediği kapitülasyonlardan

⁸⁵⁶ Bein, **Kemalist Türkiye ve Ortadoğu...**, s. 116

⁸⁵⁷ Bayyumi, **a.g.e.**, s.105-106

⁸⁵⁸ NA, FO, 371/E 913/44, Turkey Annual Report 1930, "G. Clerk'den A. Henderson'a", 24 Şubat 1931

⁸⁵⁹ NA, FO, 371/E 729/44, Turkey Annual Report 1929, "G. Clerk'den A. Henderson'a", 3 Şubat 1930; Özgiray, **a.g.m.**, s.3

⁸⁶⁰ Melek Çolak, "Türk-Mısır İlişkileri Çerçevesinde Mısır'ın Atatürk ve Türk Devrimine Bakışı (1919-1938)" **Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 6, Temmuz 2010, s.30

vazgeçmesi, Mısır Kraliyet Sarayı mensuplarının Mısır'ın tebaası olduğunu Türkiye'nin kabul etmesi" maddeleri Mısır'ın Türkiye'nin taleplerine karşı geri adım atmadığını göstermiştir. Türk hükümeti de artık bir anlaşma zemininde buluşup her iki devletin dostluk ve iyi komşuluk çerçevesinde bir zeminde buluşmasını istemiştir. Ancak yapılan görüşmelerden bir netice alınamamıştır.⁸⁶¹ İki ülke arasındaki ilişkiler yumuşama sinyali vermişti. Mısır basını Türk-Mısır Anlaşmasının imzalanmasına ilişkin ilk olarak Türkiye'nin Mısır'daki kapitülasyon ayrıcalıkları talebinden vazgeçmesi, ikincisi ise Türkiye'nin Mısır kraliyet ailesinin tüm üyelerini Mısır vatandaşı olarak tanıması şartlarının bulunduğunu ileri sürmüştür. Yapılacak anlaşma dostluk ikamet ve tabiiyet ile ilgili üç bölümden oluşuyordu. Nihayet Dostluk Antlaşması 7 Nisan 1937 yılında imzalanabilmiştir. Bu gelişmeyle birlikte siyasi ve ekonomik ilişkiler hukuksal bir zemine kavuşmuştur. Bu yakınlaşmadan sonra Mısır'ın Milletler Cemiyeti üyeliği dönem başkanlığını üstlenen Türk Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey zamanında onaylanmıştır.⁸⁶² Diğer taraftan 1936 yılında imzalanan İngiliz-Mısır anlaşmasının sonucu adli ve mali kapitülasyonların Mısır'ın isteği doğrultusunda karara bağlandığı bildirilmiştir. Bu ayrıcalıklar belli bir süre devam etse de kaldırılacağı bir anlaşma ile hüküm altına alınmış oldu. ⁸⁶³ Böylelikle Mısır Türkiye'nin Lozan'da kurtulduğu kapitülasyonlar meselesini uzun süre müzakereler sonunda çözüme kavuşturarak hem Türkiye ile ikili ilişkilerde gerginlik olmasını bertaraf etmiş hem de adli ve mali açıdan bağımsızlığını diğer Avrupa ülkelerine karşı elde etmiştir.

4.1.3. Afyon Üretimi Nedeniyle Mısır'ın Tepkisi

Osmanlı döneminde önemli bir üretim kalemi olan afyon, cumhuriyet ilan edildiğinde Türkiye'nin önde gelen ihracat kalemleri arasında yer alıyordu ve üretilen afyonun alıcıları Fransa, Hollanda ve ABD idi. Savaş sonrası koşullarda ülkenin ekonomik olarak ihtiyaç duyduğu afyon için Japonya, Fransa ve İtalya'dan gelen müteşebbislere labaratuvar kurma izni verilmişti. Ancak belli bir süre sonra bu labaratuvarlarda eroin üretiminin de yapıldığını öğrenen Türk hükümeti bu işletmelerin kapatılmasına karar vermiştir. Daha sonra 14 Aralık 1928 yılında yapılan yasal düzenleme ile afyonun

⁸⁶¹ Özgiray, **a.g.m.**, s.4-5

⁸⁶² Özgiray, **a.g.m.**, s.7; NA, FO, 371/E 854/44, Turkey Annual Report 1934, "P. Lorain'den John Simon'a", 7 Şubat 1935

⁸⁶³ BCA, 030.10/266.798.21, Hariciye Vekâletinden Başvekâlete, 15 Mayıs 1936

üretimi, dış pazara yönelik işlemleri denetim altına alınmıştır. 1932 yılında afyon üretiminin devlet tekeline alınana kadar o dönemde özellikle ABD'nin başını çektiği devletlerin baskısı sürmüştür.⁸⁶⁴

1930 yılında Türkiye'deki Afyon üretiminden kaynaklı Mısır ve Türkiye arasında anlaşmazlık çıkmıştır. ABD'nin Türkiye'deki afyon üretimini azaltmak için yaptığı baskıyla birlikte Mısır Hükümeti de bu konuda Türkiye'ye yönelik tepkilerini çeşitli düzeyde göstermiştir.⁸⁶⁵ Mısır bir Türk gemi kaptanını uyuşturucu taşıdığı iddiasıyla 25 gün tutuklamış, bu olay da diplomatik gerginliğe sebep olmuştur.⁸⁶⁶ Mısır'ın Kahire şehrinde çıkan El-Keşkül ve El-Ehram gazetelerinde, Türkiye'de büyük miktarda afyon kaçakçılığı yapıldığı ile ilgili yazılar çıkmıştır. El-Keşkül gazetesi Türkiye'nin Cumhurbaşkanı'nı afyon satıcısı olarak rencide edici bir şekilde resmetmiştir. Elçiliğe sunulan raporda Başbakan Sıtkı Paşa'nın bu gazetelerin temsilcilerini çağırarak uyardığı bildirilmektedir.⁸⁶⁷ Türk hükümetinin afyonun üretimi ve pazarlanması hususunda tedbirler alması Mısır basınına yansımıştır. Mısır'da yayınlanan El-Mukattam gazetesinde İstanbul'daki uyuşturucu madde imal eden üç fabrikanın hükümetçe kapatılmasının memnuniyetle karşılandığını, son zamanlarda ortaya çıkan uyuşturucu kaçakçıları müdafaa edilenler tarafında bu maddenin ticaretinin Türkiye'de yasaklanmadığını ileri sürmesine karşın Türkiye'den uyuşturucu maddenin imali ve ticaretinin yasaklanmasının diğer devletler düzleminde Türkiye'yi yücelteceğini aktarmıştır.⁸⁶⁸ Mısır'da çıkan El-Ehram gazetesinde Türkiye'nin Afyon Mukavelesi'ni imzalamasının sadece Milletler Cemiyeti'ne üye olmasından kaynaklanmadığını, Türkiye'nin 6 ile 8 milyon lira arasında kaybı olsa da uyuşturucu maddelerin üretimi ile ilgili kararın alınmasında Gazi Mustafa Kemal'in büyük etkisi olduğu bildirmiştir.⁸⁶⁹

Türkiye'nin uyuşturucu maddelerin önlenmesine ilişkin almış olduğu tedbirlere değinen El-Ahram'da çıkan yazıda, Türk hükümetinin yabancı ülkelere uyuşturucu maddelerin ihracatını yasaklayan düzenlemelere gittiğini, bundan sonra üretimin hangi ülke için yapılacağı bilgisinin verileceği ve bir memurun bu işle ilgileceğini, ayrıca bu

⁸⁶⁴ Çağrı Erhan, **Beyaz Savaş: Türk Amerikan İlişkilerinde Afyon Sorunu**, Altınbaş Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2018, s.19-22

⁸⁶⁵ Bulut, **a.g.m.**, s.543

⁸⁶⁶ Abu el-Ezz, "El-Alaka El-Arabiyye...", s.224

⁸⁶⁷ **BCA**, 030.10/180.243/8, Hariciye Vekâletinden Başbakanlığa, 27 Ocak 1931

⁸⁶⁸ **BCA**, 030.10/180.243/11, Hariciye Vekâletinden Başbakanlığa, 26 Şubat 1931

⁸⁶⁹ **BCA**, 030.10/266.796/14, Hariciye Vekâletinden Başbakanlığa, 5 Mart 1933

maddelerin Amerika'ya ihracının yasaklandığı bildirilmektedir.⁸⁷⁰ Uyuşturucu maddelerin yurt içinde satışı ve ihracına ilişkin İcra Vekilleri Heyeti'nin 18 Şubat 1931 yılında aldığı kararın Mısır'da oluşturduğu tesire istinaden elçilik tarafından gönderilen yazıda, Abdulfettah Yahya Paşa ve Kahire Polis Müdürü Russel Paşa'nın Mısır halkının en çok zarar gördüğü eroin ve kokainin sıkı bir kontrol altına alınmasını memnuniyetle karşıladıkları belirtilmektedir. Bu karar ile birlikte Türkiye aleyhine yayınlar yapan Mısır basınında artık konuya ilişkin bir yazı yazılmadığı aktarılmıştır.⁸⁷¹ Mısır'da yayınlanan El-Mukattam gazetesinin “Türkiye uyuşturucu maddeler kaçakçılığı ile mücadele ediyor” başlığındaki haberde, bu maddenin imali konusunda Türkiye'nin aldığı tedbirlere rağmen ticaretinin serbest olduğu ama dışarıya çıkarılacak uyuşturucu maddelere Türk hükümetinin sıkı takip yaptığı belirtilmektedir.⁸⁷²

Mısır Hükümeti bu konuya çok büyük önem atfetmişti ve bir temsilci göndermişti. Mısır Polis Kumandanı ve Uyuşturucu Maddeler Kaçakçılığı İstihbarat Müdürü Russel Paşa'nın Türkiye'ye yaptığı ziyaretten sonra Cemiyet-i Akvam'a sunulmak üzere hazırladığı rapor İngiliz *Daily Herald* gazetesinde yayınlanmıştır. Raporda Russel Paşa'nın ziyaret kapsamında devlet yetkilileri ile yaptığı temaslarda Türkiye'nin afyon ihracatında yarı yarıya azaltma yapmasının uyuşturucu maddelerin insani bir düşünce ile kullanılmasına dair Cumhurbaşkanı tarafından yapılan bir müdahale sayesinde olduğu belirtilmektedir. Raporda, kaçakçıların yasadışı trafiğin önemli bir merkezi haline gelmiş görünen Türkiye'deki koşullardan yararlandığını, ancak Türk Hükümeti'nin tehlikenin farkında olduğu ve bununla başa çıkmak için adımlar attığı vurgulanmıştır.⁸⁷³ The Times'da çıkan yazıda ise, Mısır Narkotik Polisinin yaptığı açıklamayı haberleştirerek Türk polisinin İstanbul ile İskenderiye arasında eroin kaçakçılığı yaptıkları iddiasıyla altı kişiyi tutukladığı bildirilmiştir. Türk polisinin Mısır Narkotik Bürosu tarafından deliller sunulmasından itibaren çok hızlı ve zekice davrandıkları için tebrik edilmeleri gerektiği ve bu durumun Cenevre'de Türkiye'nin uyuşturucu trafiğinin bastırılmasına yardımcı olmadığı yönündeki görüşün ortadan kaldırılmasına yardımcı olması gerektiği belirtilmiştir.⁸⁷⁴ Türkiye'nin ekonomik anlamda önemli bir ihracat kalemi olan afyonun

⁸⁷⁰ BCA, 030.10/180-243-12, Hariciye Vekaletinden Başvekalete, 31 Mart 1931

⁸⁷¹ BCA, 030.10/178-230-2, Hariciye Vekaletinden Başvekalete, 27 Mayıs 1931

⁸⁷² BCA, 030.10/180.244/1, Hariciye Vekâletinden Başbakanlığa, 26 Temmuz 1931

⁸⁷³ BCA, 030.10/266-796-16, Hariciye Vekaletinden Başvekalete, 15 Mart 1933; “Drug Traffic in Egypt”, **The Times**, 19 Şubat 1932

⁸⁷⁴ “Drug-Smuggling into Egypt: Arrests in Constantinopol”, **The Times**, 24 Haziran 1932

illegal uyuşturucu ticareti kapsamında Türkiye'nin dış kamuoyunda oluşturduğu olumsuz algısı ekonomik getirisinin üzerinde bir maliyete sebep olduğundan, hükümetçe alınan tedbirler sayesinde dış baskılar azaltılmıştır.

4.1.4. Fes Olayı

Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin lider kadrosu Osmanlı'dan kalma giyim tarzını kaldırarak millet ögesini güçlendirmek ve eşit şartlar içerisinde ayrımcılığa yol açmayacak bir toplum düzenini oluşturmak için şapka inkılabını gerekli görmüştü.⁸⁷⁵ Yapılan bu köklü değişiklikten yedi yıl sonra Mısır'ın milli sembollerinden olan fes iki ülke ilişkilerinde diplomatik bir krize sebep olacaktı. Mehmet Ali Paşa zamanında orduda giyilmeye başlanan fes, Mısır'da kullanılan adıyla tarbuş, zamanla Mısır'ın milli giysisi haline gelmişti. Mısır sarayında, kamu hizmetlerinde, orduda ve poliste zorunlu halen gelen fes 1952 yılında kurulan yeni cumhuriyet hükümeti zamanında tarihe karışmıştı. İki zıt rejimi temsil eden iki ülke ilişkilerindeki gerginliğin örnek bir göstergesi olan Fes Olayı her iki ülke kamuoyununu ve diplomasisini uzun süre meşgul edecekti.⁸⁷⁶

Fes krizi iki ülke arasında ciddi bir diplomatik olaya sebebiyet vermişti. 1932 yılında Ankara'da yapılan Cumhuriyet kutlamalarına katılan Mısır Elçisi Hamza Bey'e Gazi Mustafa Kemal'in "rahat etmesi" için fesini çıkarması talebine karşılık elçi salonu terk etmiş, ortaya çıkan diplomatik krizi düzeltmek için her iki ülke makamları yoğun çaba sarf etmiştir. Bu kriz aynı zamanda iki ülkenin yakınlaşması için bir fırsata dönüşmüş, 1937'de imzalanacak dostluk ve iş birliği anlaşmasına giden yolu açmıştır.⁸⁷⁷ Olayın nasıl meydana geldiği hem olayın muhatapları hem de görgü tanıklarınca farklı değerlendirilmiştir. Cumhuriyetin dokuzuncu kuruluş yıldönümünde Atatürk tarafından verilen resmi yemeğe katılan Mısır'ın Ankara Elçisi Hamza Bey'in fes giymesi üzerine yaşanan olayın psikolojik ve sosyolojik arka planını sıralayan Şimşir, fesin ülkede giyilmesinin yasak olduğunu ve Ankara'da artık kimsenin fes giymediğini, Mısır elçisi ise Ankara'daki fesli tek kişi olarak özellikle davetlerde fesle katılmaya özen gösterdiğini vurgulamıştır. Ayrıca fes Mısır milliyetçiliğinin ve Mısır'ın egemenliğinin bir sembolü

⁸⁷⁵ Yılmaz, "Türkiye'de Şapka...", s.92

⁸⁷⁶ Samir Raafat, "The Tarboosh: And The Turco-Egyptian Hat Incident Of 29 October 1932", **The Egyptian Mail**, 26 Ekim 1996, <http://www.egy.com/historica/96-10-26.php>, Erişim Tarihi: 22.05.2024

⁸⁷⁷ Gökalp ve Georgeon, **a.g.e.**, s.119

olarak görülüyordu. Elçi fes giyerek şapkaya alışmaya çalışan Türk halkını hiçe saymıştı. Türk halkının duygularının incineceğini hesaba katması gereken elçinin hareketinin bir kışkırtma olarak görülebileceğini ifade etmiştir. Bu duruşun şapka inkılabına karşı bir direniş olarak görülebileceğini belirtmiştir.⁸⁷⁸ Hadisenin nasıl geliştiğini bizzat yemeğe katılan yabancı misyon temsilcileri detayları ile aktarmıştır. Yemekte bulunan Fransa Büyükelçisi Conte de Chambrun olayı şöyle ifade etmiştir: “*Ulusal bayram onuruna padişahların som altın tabaklarında hükümet üyelerine ve kordiplomatiğe verilen yıllık yemeği bitiriyorduk... İki yüz kişilik davetliler arasında Mısır Elçisinin kırmızı fesi gösterişle sırtıyordu. Cumhurbaşkanı arada bir sezdirmeden fese alaycı bir göz atıyordu. Zavallı meslektaşım (Hamza Bey) bunun farkına varmadı. Ama Gazi masadan kalkınca Mısırlının yanından geçti ve geçerken, bir kedi mırıltısını andıran usulca bir sesle kendisine bir şeyler söyledi, onun omuzunu okşadı. Kendisini kucaklıyor sanmıştım ki birde ne göreyim, bir garson fesi gümüş bir tepside hızlı adımlarla götürüyordu. Tepsinin arkasından baka kaldık.*” Davette bulunan İngiliz Büyükelçisi Sir George Clerk ise Atatürk’ün Mısır Elçisinin yanından geçerken, kendisine akşam fesini çıkarma talimatı verdiğini kralına söylemesini istediğini aktarmıştır. Bu olay bir anlamda Kral Fuad’ın Türkiye’de yapılan inkılaplara karşı duruşu ve iki rejim arasındaki zıtlıktan kaynaklı Atatürk’ün tepkisinin gün yüzüne çıkmasıydı. Bunun üzerine bir diplomatik kriz yaşanmıştır. Dışişleri Bakanı Tefik Rüşti, olayı hafifleterek Gazi’nin elçiye rahat etmesi için fesini çıkarmasını söylediğini ifade etmiştir.⁸⁷⁹

Gazi’nin fes konusundaki hassasiyetini vurgulayan Samir Raafat, Türk protokol görevlilerinin olayın yaşandığı gecede elçiye yaklaşıp fesini çıkarmasını tavsiye ettiklerini, Elçi Abdülmelik Hamza Bey ise takmış olduğu fesin Mısır’ın milli kıyafetinin bir parçası olduğunu ileri sürerek ev sahiplerinin teklifini reddettiğini belirtmektedir.⁸⁸⁰ Mısır Dışişleri Bakanı olayın Mısır Elçisinin onurunu zedeleyecek şekilde geliştiğini belirtmiştir. Yine Mısır muhalefeti fesin Mısır’ın ulusal başlığı olduğunu ve yapılan hareketin Mısır’a hakaret anlamına geldiğini dillendirmiştir. Hariciye Vekili Tefik Rüşti Aras, Cumhuriyet Bayramı’nda Mısır Sefirinin fesinin çıkartıldığına dair haberlerin

⁸⁷⁸ Bilal N. Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)**, Cilt 7, 1930-1933, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2006, s.38-39; Bilal N. Şimşir, “Fes Olayı: Türkiye-Mısır İlişkilerinde Bir Sayfa (1932-1933)”, **Belleten**, Cilt: XLVIII, Sayı:189-190, s.5

⁸⁷⁹ Şimşir, **İngiliz Belgelerinde...**, Cilt 7, s.39; Şimşir, “Fes Olayı...”, s.7

⁸⁸⁰ Raafat, “The Tarboosh: And The Turco-Egyptian...”,

uydurma olduğunu, Mısır gazetelerinin bu konuyu fazlaca işlediklerini, Mısır hükümetinin bir nota vererek özür ve bunun gelecekte tekrar edilmeyeceğine dair bir teminat istediğini belirtmiştir. Bu işin esasının aslında farklı geliştiğini açıklayan Bakan, Mısır Sefirine fesini çıkarabileceğinin ifade edilmesinin Mısır için bir haysiyet meselesi olmayacağı, bu nedenle bununla ilgili bir özre de gerek olmadığını aktarmıştır. Her ne kadar Türk Dışişleri Bakanı olayı yatıştırmak amacıyla Elçi ile görüşse de önce İngiliz gazetelerinde hadisenin hararetini yükselterek yorumlar yapılmıştır. Ardından Türk gazeteleri yaşanan olayın saptırıldığı yönünde haberler yapmıştır. Mısır gazetelerinde Londra kaynaklı bir haberden yola çıkarak Büyükelçinin haysiyetine halel getiren bir manzaranın oluştuğu ileri sürülmüş ve bu durumun gerçeğin ortaya çıkmasını engellediği belirtilmiştir. Oysaki durum bu şekilde gelişmemiştir. Mısır Büyükelçisinin fesini çıkartmaya zorlayan bir durumun olmadığını, resmi davete katılanların kendi resmi kıyafetleriyle katıldıkları, Reisi Cumhur'un Büyükelçiye resmi vazifenin bittiğinden sıcaktan etkileniyorsa fesini çıkararak rahat edebileceğini söylediğini, Mısırlıların düşüncelerini bulandıran hadisenin aslının bu olduğu ifade edilmiştir. Mısır'ın özür beklentisi karşısında Türkiye özür dilemeden olayı geçiştirmeye çalışmıştır. Konu Gazi'nin Elçiye "rahat etmesi" için fesini çıkarmasını istediğine dair daha yumuşak ifadelerle kapatılmak istenildiği anlaşılmıştır. Mısır'a fes meselesi hakkında Anadolu Ajansı vasıtasıyla gönderilen tekzip yazısına Mısır resmî gazetesinde ve sarayın fikirlerini yayınlayan gazetede yer verilmemesinin Ankara tarafından hayretle karşılandığı bildirilmiştir. Çünkü Türkiye'nin notasına karşı Mısır makamları yumuşama sinyali vermemişti. Karşılıklı gerginliğin artması üzerine İngiliz diplomasisi devreye girmiş ve gerginlik yatışmıştır.⁸⁸¹ Mısır'ın cevabi notası ise ülkelerinin milli sembollerine duyulan saygının kendilerini tatmin ettiğini belirten bir içerikteydi: *"Öte yandan Krallık Hükümeti, Cumhuriyet Hükümetinin ulusal başlığın giyilmesine ilişkin beyanını ve her devletin arzu ettiği üniformayı benimseme hakkını tanımasını hoşnutlukla değerlendirir. Krallık Hükümeti her devletin ulusal ve uluslararası yaşamın gereklerini göz önünde*

⁸⁸¹ Şimşir, **İngiliz Belgelerinde...**, Cilt 7, s.40-41; NA, FO, 371/E 529/44, Turkey Annual Report 1932, "Sir G. Clerk'den Sir John Simon'a", 27 Ocak 1933; "Mısır Gazetelerinde Bir Münasebetsizlik", **Hakimiyet-i Milliye**, 6 Aralık 1932; "Mısır Notasına Cevabımız Hazırlandı", **Akşam**, 7 Aralık 1932; "Mısır Notasına Cevap", **Akşam**, 8 Aralık 1932; "Mısır'la Aramızda Noktai Nazar Farkı Neden İleri Geliyor?", **Akşam**, 10 Aralık 1932, s.2

*tutarak kendi protokolünü düzenleme hakkı ile diplomatik temsilcilerin bu çerçeve içindeki haklarının çelişmeyeceğinin kuşkusuz olduğu görüşündedir...*⁸⁸²

Bu krizde Türk basını İngiliz basınına suçlayarak iki dost hükümet ve iki kardeş ulusun arasını bozmaya çalıştıklarını öne çıkarmıştır.⁸⁸³ Fes krizi ile ilgili Akşam gazetesinde çıkan haberde meselenin nasıl geliştiğine yönelik açıklama yaparak Mısır’la Türkiye’nin arasını bozmak isteyenleri “müstefidler” olarak nitelemiştir. Konunun Reiscumhurun Cumhuriyet bayramı vesilesi ile verilen yemekte Mısır sefirinin feshini çıkarması için ısrar etmediğini, sefirden teamül gereği fesini çıkararak rahat etmesini istediğini ve dolayısıyla Mısırlıları üzecek bir hadisenin yaşanmadığını vurgulamıştır.⁸⁸⁴ Yine meseleden dolayı Mısır hükümetinin Ankara’ya nota gönderip özür talep ettiğine dair Mısır gazetelerinde çıkan haberleri eleştirerek konunun bizzat sefire sorularak açıklığa kavuşturulmuş olsaydı durumun anlaşılabilirliğini belirterek çıkan haberlerin doğru olması halinde iki ülke dostluğuna hanel geleceği konusunda uyarılarda bulunmuştur.⁸⁸⁵ Mısır gazeteleri daha önce yalan bir haber üzerinden şiddetlenen yayınlarını bırakmış, hakikat anlaşıldığından kızgınlığın yerini iki memleketin dostluğunun gerektirdiği sükûnet ve anlaşmaya bıraktığı belirtilmektedir.⁸⁸⁶

Bein’e göre görünürdeki fes krizinin kaynağının Mısır Büyükelçisinin başlığına yapılan hakaretin ev sahibi ülkenin yasalarına saygı göstermemesinden kaynaklandığı anlaşılsa da arka planda iki ülke arasında Kral Fuad’ın halifelik makamı için gizlemediği arzusu ile iki ülke arasındaki ilişkilerinde rahatsızlık konusu olan ve çözülemeyen birçok hukuki ve mali konulardan kaynaklanmaktaydı.⁸⁸⁷ Bu kriz aslında iki ülke arasındaki çıkar çatışmasının bir yansıması ve her anlamda iki ülkenin pragmatizmi dış politikada öne çıkarmasının bir sonucudur.⁸⁸⁸ Mısır ile Türkiye arasında gerginliğe sebep olan ve 1932 yılında gerçekleşen “Fes Krizi” Kral Fuad ve Atatürk arasındaki ilişkilerin seyrini göstermesi açısından bir turnusol kağıdıydı. Afifi’ye göre, “*Mısır aydınları fes konusunda 1925-1927 arasında makaleler yazmıştı. Birçok gazetede Mısır’ın Atatürk gibi yapması*

⁸⁸² Mısır Dışişleri Bakanlığının 27.12.1932 tarihli Notası için bkz.: Şimşir, “Fes Olayı...”, s.47

⁸⁸³ Bein, **Kemalist Türkiye ve Ortadoğu...**, s.113

⁸⁸⁴ “Mısır’la Aramızı Bozmak İsteyenler Var”, **Akşam**, 5 Aralık 1932, s.2

⁸⁸⁵ “Kahire Gazetelerine Göre Mısır Hükümeti Ankara’ya Nota Göndermiş, Bir Nevi Tarziye mi İstiyormuş?”, **Akşam**, 6 Aralık 1932

⁸⁸⁶ “Fes Hadisesinin Hakikati Anlaşıyor”, **Hakimiyet-i Milliye**, 18 Aralık 1932

⁸⁸⁷ Bein, **Kemalist Türkiye ve Ortadoğu...**, s.115

⁸⁸⁸ Bein, **Kemalist Türkiye ve Ortadoğu...**, s.111

gerektiği ifade edilmişti. Bu tansiyon sadece Fes ile ilgili değildi. Bu, Kral Fuad'ın kendisini Doğu'nun en güçlü adamı olarak görme çabası ile ilgiliydi. Fesle ilgili olan ise küçük bir tansiyondur ve bitti. Bundan fazlası değildi.”⁸⁸⁹

1933 yılı ile birlikte fes olayının etkileri ortadan kalkmaya başlamış, krizin ortaya çıkardığı gerginliği yumuşatacak bir gelişme yaşanmıştır. Gazi hem düzenlenen yılbaşı balosunda Elçinin gönlünü almış, hem de dostluk jestinde bulunarak Mısır kralının yaş günü için düzenlenen davete katılmıştır. Ankara’da yapılan yılbaşı balosuna bu sefer fes olmadan katılan Mısır Büyükelçisi Hamza Bey ile Atatürk arasında geçen konuşmada Gazi, bu sefer nükteli bir ifade ile elçiye fesini giymediği için kendisini hükümete rapor edeceğini ifade etmiş ve ardından Kral Fuad’a karşı sevgilerini iletmıştır. Bundan sonra mesele iki ülke yetkililerinin karşılıklı iyi niyet açıklamalarıyla birlikte ortadan kalkmıştır. Mısır hükümeti bu yakınlaşmaya ancak daha sonraki yıllarda karşılık verecekti. Bu olayın ardından uzun süre boş kalan Kahire Elçiliğine Maslahatgüzar olarak Kahire’de görev yapan Mehmet Ali Şevki Bey atanmıştır.⁸⁹⁰ Aynı yıl Kahire’de gerçekleşen Cumhuriyetin 10. Yılı resepsiyonuna Mısır hükümetinden kimsenin katılmaması bu yumuşamanın kısa vadede gerçekleşmeyeceğini göstermiştir. Böylelikle Mısırlılar Fes Olayına karşılık olarak değerlendirilebilecek bir cevap vermiştir. Tekrar gerilen ilişkilerin düzelmesinde Fes Olayında olduğu gibi Mısır’daki İngiliz Yüksek Komiseri Sir Percy Lorain’nin aktif rol aldığı ve ilişkilerin belli seviyede ilerlemesini sağladığı anlaşılmıştır.⁸⁹¹ Fes Olayının Türkiye’nin Mısır ilişkilerinde krizin ve uzlaşmanın aracı olduğunu, iç siyasette ise uzun süre gündemini koruduğunu ortaya koyan Mansy’e göre, simgesel bir anlam ifade eden fes ile şapka arasında Batı yanlısı aydınların ve El-Ezher ulemasının dahil olduğu tartışma ortamının içeride de toplumsal ve kültürel çeşitliliğin belirtisi olarak görülmüştür.⁸⁹² Her ne kadar modern çabaların bir çıktısı olsa da fes, Osmanlı dönemini hatırlatan bir sembol olarak görüldüğünden inkılapların hayata geçtiği dönemde hem iç hem dış siyasette yansıması bakımından Fes Olayı iki yönlü olarak değerlendirilebilir. Gazi Mustafa Kemal’in Mısır Büyükelçisine gösterdiği tavır inkılapların halk tarafından benimsetilmeye çalışıldığı dönemde anlaşılır

⁸⁸⁹ Muhammed Afifi, **20 Mayıs 2023 tarihli Mülakat**, Kahire

⁸⁹⁰ Şimşir, “Fes Olayı...”, s.9; Şimşir, **İngiliz Belgelerinde...**, Cilt 8, s.11; Çolak, **a.g.m.**, s.30; Şimşir, **Doğunun Kahramanı...**, s.312-316

⁸⁹¹ Şimşir, **Doğunun Kahramanı...**, s.316-318

⁸⁹² Gökalp ve Georgeon, **a.g.e.**, s.119

bir durumdur. Diğer taraftan anayasal monarşiyi benimseyen yönetim yapısı ile Mısır Kralına karşı eski rejimin izlerini silmeye çalışan cumhuriyet rejimi liderinin antipati duyması inkılap hareketinin dış siyasetteki yansıması bakımından gösterilen savunmacı bir duruş olarak değerlendirilebilir.

4.2. İki Ülkeyi Birbirine Yaklaştıran Faktörler

Birinci Dünya Savaşı sonrası kurulan uluslararası sistemde bağımsız bir ulus devlet olarak kendine yer bulan Türkiye ile iki savaş arası dönemi kazandığı sınırlı bağımsızlıkla geçiren Mısır'ın ilişkileri istenilen seviyede değildi. 1923-1933 yılları arası inişli çıkışlı olan ilişkiler daha sonraki yıllarda hem iç dinamiklerin belirli bir zemine oturmasıyla hem dış dinamiklerin etkisiyle yakınlaşarak devam etmiştir. 1934 yılı sonrası ilişkilerin gelişmesinde Mısır üzerinde etkisini devam ettiren İngilizlerin etkisi olsa da esas yakınlaşma dünyadaki gerginleşen ortamdan kaynaklı olduğu ortaya çıkmıştır.⁸⁹³ Türk Dışişleri Bakanı İngiliz Büyükelçisine İtalya-Habeşistan sorunu çözüldüğünde Mısır'da da kalıcı bir çözüme kavuşulacağı yönündeki samimi umudunu ileterek Mısır'ın bağımsızlık arzusuna sempati ile baktıklarını, aynı zamanda herhangi bir çözümün hem Süveyş Kanalı hem de Sudan konusunda İngiltere'yi memnun etmesi gerektiğini ifade etmiştir. Açıklamaya bakıldığında Mısır'a duydukları sempatinin İngilizleri rahatsız edecek seviyede olmamasına dikkat edildiği görülmektedir. Ayrıca Mısırlıların Türklerden hala nefret etmesinin kendilerini korkuttuğunu, bu nedenle hükümetlerinin Kahire ile ilişkilerde bir yol kat edemediğini sözlerine ekleyen Elçi bir anlamda İngilizlerin ilişkilerdeki anahtar rolüne dolaylı gönderme yapmıştır.⁸⁹⁴ 1935 yılından sonra ilişkilerin durulduğu ve gerginliklerin yaşanmadığı bir döneme girilmiştir. Türkiye tarafından Mısır Kralı Fuad'a o zamana kadar çıkarılmış pullardan oluşan bir pul albümü takdim edilmiştir.⁸⁹⁵ Mısır Ziraat Vezareti tercümanı Mustafa Hafvani daha önce bedevi Kral İbn-i Suud ile başlayan Şark liderleri hakkında yazdığı kitaplara Atatürk ile devam etmek istediğini, Atatürk ile ilgili yazmak istediği eser için Kahire Elçiliğimizden kaynak eser talep ettiği bildirilmiştir.⁸⁹⁶

⁸⁹³ Bulut, **a.g.m.**, s.556-557

⁸⁹⁴ **NA**, FO, 371/E 933/44, Turkey Annual Report 1935, "Sir P. Lorain'den Eden'e", 20 Şubat 1936

⁸⁹⁵ **BCA**, 030.10/197.349/3, Hariciye Vekâletinden Başbakanlığa, 20 Mayıs 1935

⁸⁹⁶ **BCA**, 030.10/266-798-3, Hariciye Vekaletinden Başvekalet, 10.06.1935

1936'da ise Mısır'da akademi çevresinden profesörlerin ve 90 üniversite öğrencisinden oluşan bir heyet Çanakkale ve İstanbul'u ziyaret ederek yakınlaşan iki ülke ilişkilerine katkı yapmıştır. Özellikle Çanakkale'de yapılan törende Mısırlı grubun lideri bir konuşma yaparak Atatürk ve Türk askerini övmesi dikkat çekicidir. Grup daha sonra İstanbul Üniversitesi'nde misafir edilmiştir.⁸⁹⁷ El Cihat gazetesinin, Türkiye-Mısır arasında yapılacak dostluk, tabiiyet ve ikamet konusunda 3 anlaşmanın görüşülmek üzere Dışişleri Bakanlarının katılımıyla Ankara ve Kahire'de toplanılacağına dair haberler çıkmıştır.⁸⁹⁸ 1937 yılında ise ilişkiler yıl boyu daha ileri bir seviyeye ulaşmıştır. Mısır'ın milletler Cemiyeti'ne kabulü ve kapitülasyonların kaldırılması yönündeki taleplerine karşı Türkiye'nin gösterdiği olumlu yaklaşım Mısır'ı Türkiye'ye yaklaştırmıştır. Ancak Türkiye anlaşma imzalanmadan önce İngiltere'nin Mısır Büyükelçisine danışarak yapılacak anlaşmanın İngiliz hükümeti ile istişare içinde olması gereği duymuştur. Sonunda, iki ülke arasında dostluk ikamet ve vatandaşlık konularını ilgilendiren anlaşmalar 1937 yılında imzalanmıştır.⁸⁹⁹ Akşam gazetesinin haberine göre, Dostluk Antlaşmasıyla Türkiye Mısır'daki kapitülasyonların kaldırılmasını kabul etmiştir. Mısır'la yapılan anlaşma ile iki ülke birbirine göndereceği diplomatik temsilcilere ve çalışanlarına uygulanacağı muafiyet ve ayrıcalıklar belirlenecek ve ticari ilişkilerin ilerletilmesine çalışılacaktır. İkamet anlaşmasında ise her iki tarafın vatandaşları diğer ülkenin kanunlarına ve düzenine uymak şartıyla diğer ülkeye girebilecek, ikamet edebilecek, yerleşebilecek ve seyahat edebilecekti.⁹⁰⁰

Mısır'ın Milletler Cemiyeti üyeliği Tevfik Rüştü Aras'ın başkan olduğu kurulda oy birliği ile kabul edilmiştir. Daha sonra bir konuşma yapan Aras, Mısır'ın Akdeniz'de yeni bir denge unsuru olmasını, Türkiye'nin statükodan yana olduğunu ifade etmiştir.⁹⁰¹ İki ülke arasında imzalanan anlaşmalardan sonra Mısır basınında Kral Faruk'un 1937 yazında Türkiye'yi ziyaret edeceği haberleri çıkmıştır. Ancak Türk Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras yapmış oldukları davete Kral'ın 1939'dan önce katılmasını beklemediklerini belirtmişti. Ayrıca İngiltere'nin Mısır büyükelçisine Hindistan'da Ağa Han'ın halifeliğin

⁸⁹⁷ Özgiray, **a.g.m.**, s.6; **BCA**, 30.10/200.367.10, Dahiliye Vekâletinden Başbakanlığa, 29 Temmuz 1936

⁸⁹⁸ **BCA**, 030.10/266.798.17, Hariciye Vekâletinden Başvekâlete, 28 Ağustos 1936

⁸⁹⁹ **NA**, FO, 371/E 2214/44, Turkey Annual Report 1937, "P. Lorain'den Viscount Halifax'a", 19 Nisan 1938

⁹⁰⁰ "Mısırla yaptığımız Dostluk Muahedesinin Esasları", **Akşam**, 18 Nisan 1937

⁹⁰¹ "Mısır Akdeniz'de Yeni Bir Muvazene Unsuru Olacak", **Akşam**, 28 Mayıs 1937

yeniden canlandırılması olasılığına istinaden Mısır'da yaptığı görüşmelere Türk hükümetinin soğukkanlı yaklaşmayacağını ifade etmiştir.⁹⁰² Bu dönemde belli başlı gelişmeler artık iki ülkeyi birbirine zıt iki rejimin zaman zaman gerginlikler yaşadığı ortamdan iki eşit devlet temelinde daha uzun soluklu bir ilişkinin başladığı döneme geçildiğinin işaretini vermiştir.

4.2.1. Mısır Kadın Hareketinin Türkiye'ye İlgisi

Müslüman reformizmini savunan kadın hareketi Batı'nın hegemonyası altında bulunan ülkelerde sömürge karşıtı ve milliyetçi motivasyonla ortaya çıkmıştır.⁹⁰³ Öne çıkan Arap feministler Türkiye'de kadınların özgürleşmesine yönelik gelişmelere kayıtsız kalmamış, Türkiye'yi bölge toplumları için örnek görmüştür. Mısır'da Huda Şaravi ve arkadaşları bu anlamda Türkiye'ye öncü rol yükleyerek modernlik ve kadın hakları konusunda Türkiye'nin oluşturduğu liderlik imajına gönüllü olarak destek vermişlerdir.⁹⁰⁴ 1923 yılında kurulan Mısır Kadın Hareketi oy hakkı, eşit eğitim ve evlilik yasalarında reform yapılması gibi köklü değişikliklerin hayata geçirilmesi için mücadele etmiştir. Avrupa'nın sahip olduğu sosyal değerleri benimseyen hareket İngilizlerden bağımsızlığın kazanılmasını savunmuştur. Mısır'da kadın hareketi temsilcilerinin o dönemki milliyetçilerin yakınları olması tesadüfi değildi. Türkiye ile Mısır'ın ilişkilerinin yeni yeni geliştiği ve ideolojik olarak iki farklı rejimin birbirlerini iten faktörleri barındırdığı dönemde Mısırlı kadınlar Türkiye'deki gelişmelere ilgi göstermiş ve örnek almıştır.⁹⁰⁵ Mısır aristokrasisi içerisinde öne çıkan Huda Şaravi başta olmak üzere Mısırlı kadınlar çok evlilik ve boşanma konusundaki İslami uygulamaların değiştirilmesini dile getirmiştir. Özellikle kadının statüsünün değiştirilmesine yönelik yazılar yazan Kasım Emin, Mısır'daki kadın hareketini ayakta tutmuştur.⁹⁰⁶ Türk basını da Mısır'daki kadın hareketinin hem ülke içinde hem ülke dışındaki faaliyetlerini takip etmiştir. İkdam

⁹⁰² NA, FO, 371/E 1214/44, Turkey Annual Report 1938, "P. Lorain'den Viscount Halifax'a", 16 Şubat 1939

⁹⁰³ Lila Abu Lughod, *Remaking Women: Feminism and Modernity in the Middle-East*, Princeton University, 1998'den aktaran Zehra Ali, **İslami Feminizmler**, Çev. Öykü Elitez, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s.19

⁹⁰⁴ Bein, **Kemalist Türkiye ve Ortadoğu...**, s.251-255

⁹⁰⁵ Sedef Bulut ve Miray Vurmay Güzel, "Ortadoğulu Kadın Gözünden Atatürk Döneminde Kadın Hakları: Mısır Örneği", **DTCF Dergisi**, 57.1, (2017): 1-49, s.3; Cleveland, **a.g.e.**, s.223

⁹⁰⁶ Gökalp ve Georgeon, **a.g.e.**, s.131; Özellikle örtünme uygulamasına karşı kadınların en bilinen karşı duruşu, feminist ve önde gelen bir siyasinin eşi olan Huda Şaravi'nin 1923 yılında Roma'daki bir kadın konferansından dönerken peçesini çıkarmasıydı. Tignor, **a.g.e.**, s.250

gazetesi, dünyadaki kadın hareketi birlikleri ile de temasını sürdüren Mısır kadın hareketi birliğini temsil eden bir heyetin hükümetten kadınların genel seçimlere katılımı ile medeni ve siyasi hukuka kavuşmaları için talepte bulunduğunu aktarmıştır.⁹⁰⁷ Akşam gazetesi ise, Mısır kadınları Ezher Üniversitesi'nin özgürlüklerini kısıtlayıcı tutumlarına rağmen dünya kadınlarına verilen hakların kendilerine de verilmesi için mücadele ettiklerini ve Mısır kadınların yılmadan davalarını savunduklarını vurgulamıştır.⁹⁰⁸

Diğer taraftan Türk kadınlarına verilen haklar bir İslam toplumu içerisinde bulunan Mısırlı kadınları heyecanlandırması ve çeşitli vesilelerle Türkiye'deki inkılap hareketlerine ilgilerini göstermeleri doğaldı. Mısırlı kadınların Cumhuriyetin ilanı sonrası Türk kadınlarının aile hayatına dair 1926 yılında elde ettiği hakları ve daha sonra elde ettiği siyasi hakları yakından takip etmişti. Ortak kültür ve tarih mirası dolayısıyla kendilerine örnek alabilecekleri Türk kadınlarına karşı hissettikleri yakınlık ve özellikle siyasi haklar bakımından birçok Avrupa ülkesinin önünde oluşu Mısırlı kadınları heyecanlandırmıştı. Türk modelini kendi ülkelerinde de uygulayabileceklerini göstermek için Avrupa'nın birçok ülkesine ve Türkiye'ye yaptıkları seyahatlerde kadın hakları bağlamında birçok girişim yapmışlardı. Mısır gazeteleri de bu girişimleri yakından takip ediyordu. Mısır'dan El-Belağ gazetesine göre genel olarak tüm milletler kadın hakları ve kadın erkek eşitliği için büyük bir savaş vermiş fakat Türk kadınları bu savaşı vermemişti. Bununla birlikte yeni Türkiye'deki kadınlara eşitliğe ve özgürlüklerine ilişkin bütün haklar verilmiştir. Mustafa Kemal Paşa kadınların sadece peçelerini kaldırmamış; onlara özgürlüklerini vererek iş hayatına girmelerini sağlamıştı. İş hayatına giren kadınlar bazı alanlarda erkeklerden daha başarılı olmuştur.⁹⁰⁹ Gazete burada genel anlamda Türkiye'de yapılan köklü değişikliklerin halk tarafından bir mücadele ile değil kurucu irade tarafından kendilerine bir özgürlük alanı olarak verildiğini öne çıkararak Mustafa Kemal Paşa'yı övmüştür.

Mısırlı kadınların Türk inkılabından nasıl etkilendiğine dair haberler Türkiye'deki birçok gazetede yer verilmiştir. Mısır kadın haklarının öncüsü olan Huda Şaravi, Anadolu Ajansı'na verdiği mülakatta, Türk Ulusal Kurultayı'nda Türk kadınlarına verilen siyasal haklar hakkında övgüyle bahsetmiş ve Türk kadınları ile aralarındaki yakın bağlara vurgu

⁹⁰⁷ "Mısır Kadınlarının Pek Mühim Mutalibatı", **İkdam**, 9 Aralık 1926

⁹⁰⁸ "Mısır Mektupları", **Akşam**, 16 Haziran 1937

⁹⁰⁹ "Yeni Türkiye'de Kadınlar", **El-Belağ**, 4 Şubat 1928

yapmıştır.⁹¹⁰ Mısırlı kadınların dahil olduğu heyet 12. Uluslararası Kadınlar Birliği Kongresi'ne katılmak üzere ilk olarak İzmir'e gelmişti. Mısır Heyetine, Huda Şaravi başkanlık etmiş ve yapılan seyahate damgasını vurmuştur. Şaravi, Şark'taki kadınların kurtuluşunu Atatürk'e borçlu olduklarını, Mısır'da çemberi peçenin 1923'te kaldırıldığını belirtmiştir.⁹¹¹ 1935 yılında 12. Uluslararası Kadınlar Birliği Kongresinin İstanbul'da düzenlenmesi tesadüfi değildi. Çünkü bir yıl öncesinde Türk kadını siyasi haklar kazanmıştı. Bu yenilik ister istemez hem Müslüman dünyanın hem de Batı dünyasının ilgisini çekmişti. Kongreye yoğun ilgi gösteren L'Egyptienne 114. sayısını Türkiye özel sayısı olarak basmıştır. İlk defa Müslüman bir ülkede toplanılan kongre öncesinde Türkiye'ye gelen Mısır kadınları heyeti başkanı Şaravi yaptığı açıklamalarla Türkiye'ye olan hayranlığını ve örnek aldığı hususları dile getirmiştir.⁹¹² Yine aynı ziyaret kapsamında Şaravi, İstanbul'da verdiği demeçte, vatanın kurtuluşunda Türk kadınlığına verdiği mevkiyi memnuniyetle karşıladıklarını ve büyük cesaretle yürüttüğü ıslahatı tamamlaması için Atatürk'e duacı olduklarını dile getirmiştir.⁹¹³

İstanbul'dan sonra Atatürk ile görüşmek üzere Ankara'ya hareket eden kadınlar kongresi üyesi 30 kişi resmi görevlilerce karşılanmıştır.⁹¹⁴ Mısır Kadınlar Birliği Başkanı Huda Şaravi Cumhuriyet gazetesine verdiği mülakatta, *"Biz Mısırlılar zaten Atatürk'ü çok sever ve onun açtığı yolda yürümeyi bir şeref biliriz. Hatta siz ona Atatürk dersiniz. Biz ise onu 'Ataşark' diye anarız. Çünkü yalnız Türk'ün değil, bütün Şark'ın ve bilhassa Kardeş Mısır'ın da atası ve önderidir. Atatürk sayesinde Türk kadınının bugün nail olduğu inkişafı gıpta ile takip ediyoruz. Biz Türk kadınına ve Türklüğe yakın ve kardeş olmakla sevinç duyuyoruz"*⁹¹⁵ ifadelerini kullanmıştır. Bu ilginin ortaya çıkardığı söylemler genel anlamda Türk inkılabının Mısır kadınlarını etkilediğinin somut örneklerini oluşturmaktadır. Aynı zamanda Mısır'daki kadın hareketinin iki ülke arasında kurulan yakınlığın bir yumuşak güç unsuru aracı olabileceğini göstermiştir.

⁹¹⁰ "Ne Mutlu Türk Kadınlarına", **Akşam**, 29 Ocak 1935

⁹¹¹ "Kadının Kurtuluşunu Atatürk'e Borçluyuz", **Cumhuriyet**, 13 Nisan 1935

⁹¹² Bulut ve Güzel, **a.g.m.**, s.10-19

⁹¹³ "Biz Türkiye'ye Hayran olmaya Geldik", **Cumhuriyet**, 16 Nisan 1935

⁹¹⁴ "Dünya Kadınları Ankara Yolunda", **Cumhuriyet**, 26 Nisan 1935

⁹¹⁵ "Mısır Kadınları ve Atatürk", **Cumhuriyet**, 28 Nisan 1935

4.2.2. Cumhuriyetin Kraliçesi Keriman Halis'in Mısır Ziyareti

Bu dönemdeki yakınlaşmanın diğer bir aracı da dünya güzeli seçilen Keriman Halis'in Mısır'ı ziyaret etmesiydi. Bu seyahat hem Türk kadınının Doğu milletleri gözünde geldiği yeri göstermek anlamında Türkiye'nin yumuşak gücüne hizmet ettiği gibi Mısır ile Türkiye arasındaki gergin ilişkilerin hemen sonrasına denk gelmesi açısından önemliydi. Keriman Halis'in kısa ziyaretinin Fes Olayından hemen sonra gerçekleşmesi Mısır'da Türkiye'ye karşı gelişen kızgınlığı yatıştırmıştı. Bu ziyaret Türkiye'nin propaganda ve kadın imajına yönelik kamu diplomasisi aracı olarak kullandığı bir dış politika aracına dönüşmüştür.⁹¹⁶ Mısır basını bir yandan gerginleşen iki ülke ilişkilerinin yumuşamasına vesile olan bu ziyaret çerçevesinde misafirini “Kemalist Cumhuriyetin” iyi niyet elçisi olarak görmüştür. Bu ziyaret aynı zamanda Mısır kadın hareketinin liderleri tarafından “Türk kadınlarının modernleşmesi ve özgürleşmesini gösteren bir sembol” olarak değerlendirilmiştir.⁹¹⁷

Türk basınında Akşam ve Cumhuriyet gazetelerinde bu seyahate yer verilmiştir. Mısır Kadınlar Birliği Başkanı Huda Şaravi, Keriman Halis için şerefine bir ziyafet vermiş, ikinci ağırlama Safiye Zağlul tarafından Beyt'ül Umme (Milletin Evi) denilen konakta yapılmıştır.⁹¹⁸ Başka şehirlerde de ağırlanan dünya güzelinin Mansure şehrini ziyaretinde çarşı kapanmış, halk yollara dökülmüştür. Şehirde “Yaşasın Türkiye, yaşasın Gazi” sesleri yükselmiştir.⁹¹⁹ İskenderiye ve Kahire’de yoğun halk sevgisi ile karşılaşan Keriman Halis, Abidin Sarayı’nda Kral ve Kraliçe ile görüştüktan sonra Mısır Kadın Birliği Başkanı tarafından misafir edilmiştir.⁹²⁰ İngiliz basınında, tam bir özgürleşmeye doğru hızlı ilerleyen Türk kadınının medeni haklarına yönelik yapılan köklü değişiklikleri dile getiren The Times, 1932’de Keriman Halis’in kainat güzeli seçilmesini Türk kadınının büyük zaferi olarak nitelendirmiştir. “*Halis'in Türkiye'ye döndüğünde uzun ve zorlu bir seferden dönen büyük bir komutanın gurur duyabileceği şekilde vatandaşlar tarafından karşılandığını, elde edilen bu başarının sadece ulusal gururu harekete geçirmedigini aynı zamanda Türk kadınlarının kazandığı yeni özgürlüğün bir sembolü ve*

⁹¹⁶ Bein, **Kemalist Türkiye ve Ortadoğu...**, s.248-249

⁹¹⁷ Bein, **Kemalist Türkiye ve Ortadoğu...**, s. 235-240

⁹¹⁸ “Keriman Halis'i ‘Mısırlıların Annesi’ Safiye Zağlul Kabul Etti”, **Cumhuriyet**, 20 Mart 1933

⁹¹⁹ “Mansure Bayram Yaptı, **Cumhuriyet**, 30 Mart 1933

⁹²⁰ “Dünya Güzelinin Mısır Seyahati ve İstikbal Resmi”, **Akşam**, 15 Mart 1933, s.8

Türkiye'nin uzun süredir medeni uluslar arasında yer almasını engelleyen zincirlerden nihayet kurtulduğunun dünyaya bir kanıtı olarak görüldüğü” belirtilmektedir.⁹²¹

4.2.3. Yaklaşan İtalya Tehlikesi

İkinci Dünya Savaşı önce Türk dış politikasının en zorlayıcı ülkesi yayılma politikası izlemeye başlamış olan İtalya’ydı. Habeşistan’ın işgali sonrası İtalya’nın Doğu Akdeniz hedefleri Türkiye’yi oldukça rahatsız etmişti. Daha önce Türkiye’nin Milletler Cemiyeti üyeliğine bu emelleri münasebetiyle karşı çıkan İtalya faşist söylemlerine 1928 yılında başlamıştı.⁹²² İki dünya savaşı arasında Türkiye bölgesel politikalara kayıtsız kalmamakla birlikte bölgedeki sorun alanlarından ve çatışmalardan uzak durmuştur. Ortadoğu ülkeleri ile Türkiye arasındaki ilişki 1930’ların sonuna doğru savaş tehlikesinin ortaya çıkmasıyla pragmatik bir çerçeveye oturmuştur.⁹²³ Bu döneme geçilmeden çok önce 1927 yılında, İtalya ve İngiltere’nin Mısır’da Türkiye aleyhine politikalarını rapor eden Kahire Elçiliğince iletilen yazıda; İngiltere’nin Mısır Yüksek Komiseri Lord Loyd’un göreve başlayalı daha iki ay olan İtalya Sefiri ile iyi bir dostluk kurduğunu, İngilizlerin İtalya ile birlikte Türkiye’den ayrılarak Mısır’a yerleşen muhalefeti yeniden desteklemeye başladıklarını ve İtalya etkisinde kalan basının yeniden ortaya çıkarak Türkiye’yi eleştirmeye çalıştıkları belirtilmektedir. İtalya ile Türkiye arasında bir harp çıkması halinde Mısırlıların Türkiye’yi destekleyeceğini, Trablusgarp’ta vuku bulması muhtemel kalkışmalara madden ve manen yardım edememeleri için İtalyanların çabaladıklarını ve memleketleri dahilinde huzursuzluk çıkarmaya çalıştıkları ifade edilmektedir. Ayrıca son günlerde Servet Paşa ile yapılan görüşmelerinde kendisine İtalyanların İzmir ve Anadolu’nun aleyhinde teşebbüslerine dair bazı şeyleri işittiğine dair bilgiler aktardığı bildirilmektedir.⁹²⁴

Türk Dışişleri yaklaşan savaş öncesi Mısır’ın zorunlu tercihinine dikkat çekerek Başbakanlığa ilettiği yazıda Kral ve İngilizlerin arasının açık olduğu gibi Mısır halkının İngilizleri sevmemesine rağmen İtalyanların Habeşistan’dan sonra Mısır’ı işgal etmek

⁹²¹ “Feminism in Turkey: The Lifted Veil”, **The Times**, 2 Kasım 1932

⁹²² Faruk Sönmezoglu, **İki Savaş Sırası ve Arasında Türk Dış Politikası**, Der Yayınları, İstanbul, 2011, s.310-312

⁹²³ Bein, **Kemalist Türkiye ve Ortadoğu...**, s.15

⁹²⁴ **TDA**, 541-44106-209124-38, Kahire Elçiliğinden Hariciye Vekaletine, 11.02.1927

isteyeceği yönündeki haberler nedeniyle İngiliz işgalini daha ehven bulmuş oldukları ifade edilmiştir. Ayrıca Mısır hükümeti bu koşullarda bağımsızlık yerine İngilizlerden kapitülasyonların kaldırılması meselesini öne çıkarmıştır.⁹²⁵ Savaş öncesi İtalya'nın saldırgan tutumu Türkiye'yi de oldukça etkilemiştir. 1930'lara kadar toprak bütünlüğü ve bağımsızlığa yönelik Batı'dan duyduğu güvenlik endişesinin yerini 1934 yılından itibaren İtalya almıştır.⁹²⁶ Türkiye'nin yaklaşımı Batı'ya karşı 1930'dan sonra yavaş yavaş değişirken 1936 yılı ile birlikte Türkiye, İngiltere ve daha sonra Fransa ile iş birliğine yönelmiştir. Yaklaşan İtalya tehlikesi bu yakınlaşmayı tetiklemiştir. İtalya 1935 yılı Ekim ayında Habeşistan'a saldırınca bu endişenin yersiz olmadığı anlaşılmıştır.⁹²⁷

İtalya'nın 1935'te Habeşistan'a saldırması Milletler Cemiyeti'ni harekete geçirmişti. Misak'ın 12. maddesini ihlal eden İtalya'ya karşı Türkiye'nin de dahil olduğu üye ülkeler ekonomik ve mali zorlama tedbirlerin alınması kararını desteklemiştir. Bununla birlikte Türkiye kendisine gelebilecek saldırı tehlikesini bertaraf etmek amacıyla İngiltere'nin önerdiği "Akdeniz Paktı"na katılmıştır.⁹²⁸ İtalya'nın bu saldırganlığı ile birlikte Akdeniz ve Süveyş Kanalı'nda oluşturduğu tehlikeli durum İngiltere'nin bölgedeki çıkarlarını etkilemeye başlamıştı. Bu durum Türkiye ile İngiltere'nin yakınlaşmasında ortak tehdit algılamaları dolayısıyla bir fırsatı doğurmuştur.⁹²⁹ Benzer şekilde Mısır yaklaşan tehlikenin farkındaydı ve İngiltere ile ittifak kurmanın ülke savunması için gerekli olduğunu biliyordu. İki ülke arasındaki iş birliği Türkiye'nin 1937 yılında Sadabat Paktı'nın kuruluşunda yer almasıyla belirgin bir şekilde ortaya çıkmıştır.⁹³⁰ Mısır'ın pakta katılması yıl içinde gündeme getirilmiş ve Kahire'deki İngiliz Büyükelçisi ile Mısır Başbakanı arasında istişare konusu olmuş olsa da bu yönde hiçbir gelişme yaşanmamıştır.⁹³¹ Bu bağlamda Türkiye'nin, Mısır'ın Pakt'a katılmasını memnuniyetle karşılayacağı ifade edilmiştir. Türkiye'nin Kahire Elçiliği, ayrıca İtalya'nın Doğu Akdeniz ve Kızıldeniz'de İngiltere aleyhine oluşturduğu tehlike nedeniyle İngiltere'nin

⁹²⁵ TDA, 37193-149247-22, Hariciye Vekaletinin Yazısı, 16.10.1935, No:139. Gayet Gizlidir.

⁹²⁶ Ülman, a.g.m., s.244-245

⁹²⁷ Ülman, a.g.m., s.250-252

⁹²⁸ Hüner Tuncer, *Atatürk Döneminde Türk Dış Politikası*, Sia Kitap, İstanbul, 2021, s.132-133; Erdoğan Karakuş, *İkinci Dünya Savaşı Öncesinde İngiliz Belgelerinde Türk İngiliz İlişkileri 1938-1939*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006, s.90

⁹²⁹ Hüner Tuncer, *İsmet İnönü'nün Dış Politikası 1938-1950*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2022, s.29

⁹³⁰ Karakuş, a.g.e., s.95

⁹³¹ NA, FO, 371/E 1214/44, Turkey Annual Report 1938, "P. Loraine'den Viscount Halifax'a", 16 Şubat 1939

Arap ülkelerinin bağımsızlıklarını koruması için bir birlik kurulmasını desteklediğini aktarmıştır.⁹³² Diğer taraftan İngiltere-Mısır ittifak anlaşması müzakerelerinde sona gelinmişti. Mısır uzun müzakereler neticesinde isteklerinin birçoğunu İngiltere'ye kabul ettirememiş ve İngiltere'nin Sudan'daki varlığından rahatsız olmakla birlikte İtalya'nın bu saldırısı karşısında ülkesinin ilhak edileceğini düşünerek İngiltere ile ittifak anlaşması yapmayı tercih etmiştir. Aynı şekilde İngiltere ise imparatorluk yollarının tehlikeye düşmesini istemediğinden Mısır'ı kendi tarafında bir ittifakta tutmak istemiştir.⁹³³

Akşam gazetesinde çıkan haber savaş tehlikesi nedeniyle ülkelerin aldığı konumlara yer vermiştir. İtalya'nın Habeşistan işgali Mısır'ı tedirgin etmişti. Mısır'ın Akdeniz'in Doğu kapısı üzerinde olması ve Habeşistan'a yakınlığı dolayısıyla sahip olduğu jeostratejik konumu İngiltere'nin de önlem olarak donanmasının büyük bir kısmını bu bölgeye sevk etmesini sağlamıştı. Tehlikenin farkında olan Mısırlılar ise İngiltere'nin bu tahkimatına karşı çıkmamıştır.⁹³⁴ Savaş tehlikesi Mısır'ı ister istemez hem İngiltere'ye hem de Türkiye'ye yaklaştırarak ittifak ve dostluk anlaşmalarının zeminini oluşturmuştur.

4.2.4. Türkiye-Mısır Dostluk Antlaşması, İkamet Antlaşması ve Tabiiyet Sözleşmesi 1937

Lozan Barış Antlaşması imzalandığında Mısır ile Türkiye arasındaki ilişkilerde mevcut sorunların daha sonra iki ülke arasında çözüleceği hüküm altına alındığından Türk vatandaşlarını ilgilendiren tabiiyet meselesi dahil birçok konu ertelenerek ileri tarihlerde müzakere edilmiştir. İki ülke diplomatik temsilciliklerinin resmi olarak karşılıklı göreve başladığı yılı takip eden 1927 yılında Mısır ve Türkiye temsilcileri tarafından dostluk antlaşması taslağı hazırlanmıştır. İki ülke arasındaki ilişkileri güçlendirmeye yönelik çabalar içerisinde Mısır Vatandaşlık Kanununa göre Mısır'da yaşayan Türklerden Türk vatandaşlığını tercih edenler hakkında zorunlu olarak sınır dışı edilmesi düzenlemesi kaldırılarak bu konuyu Mısır hükümetinin tercihine bırakan değişiklik de vardır.⁹³⁵ Ancak Türkiye'nin teşebbüsüne rağmen Mısır Hükümeti bir tabiiyet itilafnamesinin imzalanmasına yanaşmayıp 1926 ve 1929 tarihlerinde tabiiyetle ilgili kanunlar

⁹³² BCA, 30.10/260.751.21, Hariciye Vekaletinden Başbakanlığa, 28 Mayıs 1936

⁹³³ İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları 1. Cilt (1920-1945)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000, s.536

⁹³⁴ "Mısır Meselesi", *Akşam*, 1 Ocak 1936

⁹³⁵ Bayyumi, *a.g.e.*, s.104-105

çıkarmıştır. Oysa Mısır'da bulunan kendi tebaası hakkında Fransa, İtalya ve Almanya ile bahsi geçen anlaşmaların imzalandığı belirtilmiştir. Mısır tabiiyeti meselesi hakkında Türkiye'nin Kahire elçiliği bir rapor yayınlamış ve konunun ilgili maddelerini açıklamıştır. Raporda Lozan Antlaşması'nın 17. maddesinde 5 Kasım 1914'ten itibaren Türkiye'nin Mısır'daki haklarından vazgeçtiği ve 19. maddesinde, Mısır'ın tanınmasından dolayı iki ülke arasındaki sorunların ilgili devletler arasında sonradan çözüleceği belirtildiğinden Türkiye'den ayrılan diğer topraklara ilişkin anlaşma hükümlerinin Mısır için uygulanmayacağı belirtilmişti. Çıkarılan kanun düzenlemesindeki maddelerdeki⁹³⁶ şikâyet edilen hususlar şu şekilde sıralanmıştır: Türkiye'nin Mısır'ı tanıdığı 5 Kasım 1914'te ikametine bakılmaksızın tüm Krallık azalarını Mısır vatandaşı kabul edileceğini, bu tarihten sonra Mısır'da ikamet etmiş olan Osmanlı vatandaşları iki ülke arasında seçim yapmaya veya Mısır'ı terk etmeye mecbur bırakılmıştır. Mısır'da Türk Vatandaşı olarak kalmak isteyen birçok kişinin bulunması ve ihracatımızın Mısır'a fazla olması nedeniyle bazı tedbirleri almak üzere *mukavele-i bilmisil* karşılık verilmesinin yerinde olmayacağı bildirilmiştir. Türkiye'nin aleyhinde maddeler içeren Tabiiyet Kanununu kabul etmekle birlikte Lozan Antlaşması çerçevesinde bir mukavelenin yapılmasına İngilizlerin müsaade etmeyeceği ve bunun yerine mevcut maddelerin tadil edilmesi için girişimde bulunacağı bizzat o dönemde başbakanlık yapmış olan Nahhas Paşa tarafından iletilmişti. Ancak Vefd'in iktidardan uzaklaşması sonrası yeni Hariciye Vekili samimiyetinin gerçek olmasına rağmen Mısır

⁹³⁶ Tabiiyet yasasının ilgili maddeleri ile ilgili raporda belirtilen daha geniş yorumlar şu şekildedir: “1- Birinci maddenin birinci fıkrasında *hanedan Kralının bil istihkak Mısır tebaası addolunduğu tasrih edilmektedir. Eski kanunda münderiç olmayan bu fıkranın Hıdiv Abbas Hilmi Paşa ile Prens Seyfettin hakkındaki hükümetimizin noktai nazarını hükümsüz bırakmak için vaaz edildiği kaviyen meczumdur.* 2- Birinci maddenin üçüncü fıkrasında 5 Teşrinisani 1914 tarihinden evvel Mısır'da tesisi ikamet etmiş ve kanunun tarihi neşrine kadar temekkünde berdevam bulunmuş olan Osmanlı tebaasının Mısır tebaası addolunduğu musarrahtır. Yalnız ikinci maddede bunlardan kendisi veya ebeveyni Türkiye'de veya Türkiye'den ayrılmış memleketlerde mütevellit olup bu kanunun neşrinden evvel 1926 kanunu mucibince Türkiye veya Türkiye'den ayrılmış memleketler lehine hakkı hıyarlarını istimal etmiş bulunanların Mısırlı addedilmemekle beraber Dahiliye Nezaretinin emrile altı ay zarfında Mısır'ı terke mecbur oldukları ilave edilmektedir. 3- Üçüncü madde mucibince 5 Teşrinisani 1914 tarihinden sonra Mısır'da tesisi ikamet eylemiş ve o tarihten itibaren ikametlerini temdit eylemiş bulunan Osmanlı tebaası bir sene zarfında Mısır tebaası addolunmaları zımnında müracaatta bulunabilirler. Böyle bir müracaatta bulunmadıkları surette altı ay zarfında Mısır'ı terke davet olunacaklardır. 1926 kanununun üçüncü maddesini teşkil eden ve hiçbir esasatı hukukiyeye muvafık olmadığı defatla izah olunan bu ahkâmın, tadil olunacağı Harbiye Nazırı tarafından kerraren vaat olduğu halde ipka edildiği görülmektedir. 4-Kanunun dördüncü maddesinde Mısır'da tesisi ikamet eylemiş olup bilahare temekkünde devam etmemiş bulunanların da aynı şekilde Mısır tabiiyetini iktisap için müracaatta bulunabilecekleri zikr ediliyor. Ancak meclisi vükala müstesna ahvalde Mısır tabiiyetini bahşetmemeye salahiyettardır.” **BCA**, 30-10/266-795-17, Hariciye Vekaletinden Başvekalete, 2 Mayıs 1929

ile Türkiye arasında böyle bir mukavelenin yapılmasını istemeyen dış kuvvetlerin etkisi ile alelacele bir tabiiyet kanununu yayınladıklarını vurgulanmıştır. Mısır'ın bu dönemde özellikle halk tarafından desteği bulunan Vefd, parlamentodaki çoğunluğuna rağmen İngilizlerin isteğiyle iktidardan uzaklaşmasının oluşturduğu siyasi tablo tahtını korumak için İngilizlerin desteğine ihtiyacı olan kralın güçlü olduğu tabloya dönüşmüştür. Bu dönemde parlamentoda alınan kararlarda raporda zikredilen dış kuvvet olarak İngilizlerin arka planda belirleyici olduğu bu meselede de anlaşılmıştır.⁹³⁷

Türk Hükümeti ise Mısır uyruğundan olanlara Türkiye'de taşınmaz satın almalarının önünü açarak bu dönemde ikili ilişkilere yönelik önemli bir adım atmıştı. Mısırlılara Türkiye'de gayrimenkul satın alma hakkı tanıyan kararnameye göre Lozan Barış Antlaşması'nın 17. ve 19. maddelerindeki hükümlere aykırı olarak Mısır'ın 1929'da çıkardığı Tabiiyet Yasasının bu konudaki müzakerelere olumsuz etki edeceği ve iki ülke arasında yapılacak ikamet sözleşmesinden önce Mısır uyruğunda bulunanlara bu hakkın verilmesinin sorunun çözümünü zorlaştıracığı bilinse de iktisadi çıkarlar göz önünde bulundurularak Amerikalılar için verilmiş olan bu hakkın Mısırlılara da verilmesinin kararname ile onaylanması uygun görülmüştür.⁹³⁸ Bununla birlikte dostluk anlaşması için devam eden müzakereler 1930'ların ilk yarısında bir netice vermemiş, bu dönemde Fes Olayı nedeniyle gerginleşen ilişkiler 1935'le birlikte Doğu Akdeniz'de bir savaş tehlikesinin ortaya çıkmasıyla Mısır'ı dış ilişkilerinde ittifak kurmaya yönelik adımlar atmaya zorlamıştır. Böylelikle 1937 yılında imzalanan Türkiye-Mısır Dostluk Antlaşması, İkamet Antlaşması ve Tabiiyet Sözleşmesiyle⁹³⁹ iki ülke arasında yeni bir sayfa açılmıştır.

El-Cihat adlı Mısır gazetesi konuyu takip etmiş, Türkiye ile Mısır arasında yapılacak müzakerelerde mutabık kalındığını ve yapılacak anlaşmanın Dostluk, Mülkiyet ve Tabiiyet başlıklarından ibaret olduğunu, ayrıca Başbakan İsmet İnönü'nün bu vesile ile Mısır'a gideceğini ileri sürmüştür.⁹⁴⁰ Türkiye tarafını Dışişleri Bakanı Tefik Rüştü Aras'ın, Mısır tarafını Mısır Elçisi ve olağanüstü Yetkili Temsilcisi Mohammed El-Mofti El-Gazaerli'nin imzacı olarak yer aldığı anlaşma metni 7 Nisan 1937 yılında imzalanmış

⁹³⁷ BCA, 30-10/266-795-17, Hariciye Vekaletinden Başvekalet, 2 Mayıs 1929

⁹³⁸ Baş, a.g.e., s.19; BCA, 030.18.1.2./13.54.13, İcra Vekilleri Heyeti Kararnamesi, Ağustos 1930

⁹³⁹ Anlaşma metinleri için bkz.: TBMM Kavanin Mecmuası, D.5, C.17, Ankara, TBMM Matbaası, 1937, s.1050-1056

⁹⁴⁰ Baş, a.g.e., s.26; BCA, 030.10/266.798.17, Hariciye Vekâletinden Başvekâlete, 28 Ağustos 1936

ve anlaşma uyarınca onay belgelerinin Kahire’ye verilişinden itibaren 15 gün içinde yürürlüğe gireceği belirtilmiştir. Süre belirtilmediğinden halen yürürlükte olan ve 4 maddeden oluşan anlaşma Mısır ile Türkiye arasında dostluğu pekiştirerek bundan sonra kuracakları ilişkilere sağlam bir alt yapı teşkil etmiştir.⁹⁴¹ İmzalanan Dostluk Antlaşmasının hükümlerinde barışı, samimiyeti ve daimî dostluğu esas aldığı, her iki ülkenin diplomatik temsilciliklerinin karşılıklılık ilkesine göre diğer ülkenin sağlamış olduğu imtiyaz vesaire uygulamalara sahip olacağı belirtilmiştir. İkamet Muahedesine göre, her iki ülke vatandaşları “en ziyade müsaadeye mazhar millet” ilkesi gereğince diğer ülkede yabancılara bu konuda tanınmış olan hakların aynısından yararlanma hakkına sahip olacak şekilde akit tarafın ülkesine serbestçe seyahat, ikamet ve yerleşebilecekleri kayıt altına alınmıştır. Son olarak Tabiiyet Mukavelenamesi, Osmanlı Devleti’nin savaşa girdiği 5 Kasım 1914 tarihini esas alarak vatandaşlık haklarını düzenlemiştir. Tabiiyetle ilgili sözleşmede böylelikle 1929 tarihli Tabiiyet Yasasına göre Türkiye’nin savaşa girdiği 5 Kasım 1914 tarihindeki ikametine bakılmaksızın Türk vatandaşlığını tercih edenlerin zorunlu olarak sınır dışı edilmesi uygulamasına son verilmiştir. Bu anlaşmalardan sonra uzun yıllar aynı imparatorluk sınırları içerisinde bir arada yaşamış iki toplum için şimdi birbirine “uzak komşular” olarak bağımsız iki devlet çatısı altında ilişkilerini sürdürecektir sağlam bir zemin oluşmuştur.

⁹⁴¹ Anlaşma maddeleri için bkz.: Soysal, **a.g.e.**, s.536-537

SONUÇ

19. asrın ortalarına kadar Mehmet Ali Paşa'nın modern yapılarla kurduğu güçlü ordusu ve ekonomisi sayesinde Osmanlı Devleti içerisinde imtiyazlı bir eyalet konumuna gelen Mısır, idari olarak ayrışma sürecine girerek başkent ile daha özerk hareket edecek bağlarını geliştirmiştir. Mehmet Ali Paşa'nın başlattığı dönüşüm halefleri tarafından devam ettirilmemiş, Hıdiv İsmail zamanındaki atılım ve neticesindeki borçlanmalar imtiyazlı eyaleti büyük güçlerin müdahale edeceği bir döneme sürüklemiştir. 1882'de İngiltere'nin müdahalesi ile birlikte Birinci Dünya Savaşı'na kadar Mısır'da bulunan fiili İngiliz işgal yönetimi tüm idari, askeri ve siyasi dinamikleri elinde tutmuştur. 'Örtülü himaye'ye dönüşen bu işgal döneminde milliyetçilik temelinde Mısır'da bir takım fikir hareketleri gelişmiştir. Bu dönemde basının serbest olması milliyetçi düşüncenin yayılmasında önemli bir etken olurken ülke yönetiminde yabancıların yer alması milliyetçi düşüncüyü canlandırmıştır. Avrupa merkezli milliyetçiliğin ortak bir amaca yönelik toplum oluşturulmasında anahtar rol üstlenmesi pratiği Mısır'da toprağa dayalı milliyetçilik çerçevesinde kendini göstermiş ve Arap milliyetçiliğinden ayrılmıştır. "Mısır Mısırlılarıdır" sloganı işgale karşı direncin ifadesi olarak kalmıştır. Bu dönemde vatanseverlik üzerinden Mısırlılık bilinci oluşmuştur. Ortaya çıkan milliyetçi anlayış bir taraftan İslami öğelerinden beslenerek işgale karşı bir duruş sergilerken padişahın halifelik konumu bu direnci ayakta tutmak için etkili bir dayanak oluşturmuştur.

1882'de İngilizler tarafından işgal edilen Mısır, Süveyş Kanalı'nın önemli bir geçiş noktası olması hasebiyle zamanla İngiltere'nin Doğu Akdeniz ve Hint denizindeki çıkarları için güvenli bir liman olmuştur. Mısır milliyetçiliği esaslı olarak bu işgal dönemindeki iklimde gelişme göstermiştir. İşgalle birlikte Mısır'da söz sahibi olan yüksek komiserler milliyetçileri baskılayarak bağımsızlık, anayasa ve parlamento gibi hedeflerin gelişimini engellemiştir. Osmanlı Devleti'nden bağımsız bir devlet kurma fikri Mısır'da olgunlaşmamıştı. İlk olarak bağımsızlık fikri ve İttihat ve Terakki yönetiminin Türk milliyetçiliğini önceleyen politikalarından sonra belirginleşmiştir. Ancak bu politikaların sebep değil, sonuç olduğu yönünde görüşler ileri sürülmekle birlikte kanaatimizce bu iki durumun birbirini tetiklemesi sonucu bağımsızlık fikrinin ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Milliyetçi düşünce bu dönemde iktidarın gölgesi olarak duran İngiliz işgali sayesinde fikir aşamasından aksiyon aşamasına geçememiştir. Mısır

milliyetçiliği Birinci Dünya Savaşı'na kadar İslami öğelerden beslenirken işgal dönemi boyunca İngiliz karşıtlığı sayesinde varlığını sürdürmüştür. Bu anlamda Mısır'ın savaş sonrası giriştiği bağımsızlık mücadelesinde en belirleyici faktör İngiltere'nin ülkedeki kalıcı varlığı olmuştur.

Birinci Dünya Savaşı sırasında İngilizlerin verdiği bağımsızlık sözü ve savaş sonrası toplumların kendi kaderini tayin hakkı ilkesi çerçevesinde ortaya çıkan rüzgâr Mısırlıları bağımsızlık yolunda heyecanlandırmıştır. Bu dönemde Mısırlılar Arap milliyetçiliğine yanaşmamış ve sadece Mısır'ı ilgilendiren bir bağımsızlık mücadelesine girmiştir. Vefd, Araplık, İslam ve Osmanlılık ötesinde kadim medeniyeti öne çıkaran bir kimlik ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Özellikle seküler milliyetçi aydınlar da firavun medeniyeti vurgusu belirgin bir şekilde ortaya çıkmıştır. Ancak Mısır'da belli etnisiteye dayanan bir milliyetçiliğin gelişmemesi ve ülkede İslami anlayışın güçlü olması neticesinde zihinlerdeki 'ümme't' ögesinin 'millet' ögesinden daha güçlü kalmasına neden olmuştur. Milliyetçi düşüncenin zayıflığı ortak amaç etrafında toplanması beklenen ulus idealini geciktirmiştir. Mısır'da bu durum 1952 yılında Hür Subaylar tarafından gerçekleştirilen darbeden sonra krallık rejimine son verilirken Cemal Abdülnasır liderliğinde gelişen pan-Arapçı söylemle telafi edilmeye çalışılacaktır.

28 Şubat 1922'de Mısır'a İngiltere tarafından tek taraflı verilen bağımsızlık bölgede İngiliz askeri ve siyasi çıkarlarının gözetilmesi şartıyla mümkün olmuştur. 1924 yılı ile birlikte 1936'ya kadar devam edecek müzakerelerde 1922 yılındaki bağımsızlık anlaşmasında belirlenen konular çözüme kavuşturulmaya çalışılmıştır. 'Nahas-Handerson 1930 taslağı' üzerinden çalışan taraflar 1936'da anlaşmaya varmıştır. Yaklaşan dünya savaşı da bu süreci hızlandırmış ve Mısırlılar ısrar ettikleri birçok hususta taviz vermek durumunda kalmıştır. Bu anlaşmayla İngiliz işgali gerçek anlamıyla sonlanmış ve Mısır, savunmasını Mısırlıların yaptığı görece daha bağımsız bir ülkeye dönüşmüştür. Özellikle yabancılara tanınan adli ve mali alandaki ayrıcalıkları kapsayan kapitülasyonların kaldırılması tam bağımsızlığa yönelik önemli bir adım olmuştur. 1922 tarihli tek taraflı bağımsızlık bildirgesi Mısırlıların söz sahibi olmadığı bir metinken, 1936 yılındaki ittifak anlaşması Mısır hükümeti temsilcilerinin müzakere ettiği ve tarafların serbest iradelerine bağlı olarak karar verdikleri bir anlaşma niteliğindedir. Ortaya çıkan sonuçta Mısır'da işgal döneminde kurulan Milli Hareketin-*el-Hareket'ül-Vataniyye* fikri alt yapıyı kurması nedeniyle dolaylı olarak bağımsızlığın kazanılmasına etki ettiği

söylenebilir. Burada ana etken ise 1930'ların ortasından itibaren gerilen yeni uluslararası ortamda İngilizlerin Mısır'daki çıkarlarını yeniden gözden geçirmesini gerekli kılan dengelerin değişmesiydi.

Türkiye ve Mısır ilişkilerini bağımsızlık, Türk Millî Mücadelesi ve Türkiye'deki inkılap hareketleri üzerinden inceleyen bu çalışmada Mısır'ın Türkiye ile olan bağının Ortadoğu'da Osmanlı bakiyesi başka bir ülke ile kıyaslanmayacak ölçüde güçlü olduğu sonucu ortaya çıkmıştır. Birinci Dünya Savaşı sonrasında Misak-ı Millî ile birlikte belirlenen vatan toprağının dışında kalan Mısır'ın Türkiye'den kopuşu siyasi ve kurumsal düzeyde ve halk nezdinde kolay olmamıştır. Çünkü Osmanlı Devleti'nden ayrı olarak bağımsız bir Mısır devleti kurma fikri savaştan hemen önce ancak gelişebilmiştir. Halifeliği temsil eden imparatorluk ile Mısır'ın bağı sürekli canlı kalmıştır. Mısırlıların Türklerden değil, İngiliz işgalinden kurtularak kazanacakları bir bağımsızlık hayali vardı. Birinci Dünya Savaşı sonrasında Mısır bir taraftan bağımsızlık mücadelesi verirken aynı dönemde Türkler, kazandıkları Millî Mücadele zaferi ile bir anlamda emperyalist sisteme karşı milli bir başkaldırı sergilemişti. Yunanlılara karşı Türklerin büyük zafer elde etmesi sonrasında imzalanan Lozan Barış Anlaşması ile Türkler Birinci Dünya Savaşının galibi Batılı Güçlerin karşısına onlarla eşit konumda bir muhatap olarak çıkmıştı.

Bu bağlamda Mısır'ın Türkiye ile kalan hukuki bağının da görüleceği Lozan Barış Konferansı savaş sonrası dönemde Türkiye Mısır ilişkilerinde ilk yakınlaşmanın gerçekleştiği uluslararası arena olmuştur. Konferans Mısırlılara bağımsızlık davasını duyurmak için önemli bir fırsat sunmuştur. Ortada henüz bir barış anlaşması yokken ve Türkiye'nin Mısır'daki hakları hukuki olarak da olsa devam ederken Mısırlıların Konferansta savunacakları bağımsızlık fikri önemli hale gelmiştir. Aynı zamanda Mısır'da siyasi parti ve hükümet yetkilileri Ankara'ya ziyarete bulunarak Türkiye'nin Mısır hakkındaki tutumunu öğrenmiş ve Türkiye'nin Mısır'daki haklarından vazgeçerken bu hakları İngiltere lehine bırakmayacağından emin olarak endişelerini gidermiştir. Bu dönemde bile Mısır'da Türkiye'ye bağlı kalma konusunda görüşleri savunan aydınların olması şaşırtıcı olmuştur. Fakat Paris Konferansı'nda olduğu gibi Mısır heyetine Konferansta bir söz hakkı fırsat verilmemiştir. Bununla birlikte, yeni Türk devletinin kurulmasının Mısır'daki bağımsızlık mücadelesini dolaylı olarak etkilediği, İslam Dünyasının içinden çıkan bir örnek olarak Mısırlıları heyecanlandığı açıkça görülmüştür.

Çalışmada ele alınan iki ülke ilişkilerinde belirleyici değişkenler ortaya konulurken modernleşme deneyimlerinin 20. asırda her iki ülkeye bıraktığı miras açısından yaklaşmıştır. Osmanlı Devleti'nin 19. asırda geçirdiği zihinsel ve kurumsal dönüşüm Birinci Dünya Savaşı sonrası verdiği kurtuluş mücadelesi neticesinde kurulan Türkiye Cumhuriyeti için önemli bir bakiye bıraktığı bilinen bir gerçektir. Bu mirasın birikimi ile birlikte cumhuriyetin kurucu kadroları dönüştürme yerine köklü değişiklikleri tercih etmiştir. Zira daha önce geçirilen Tanzimat ve Meşrutiyet süreçleri bu kadroların zihinsel arka planında modernleşme için bir laboratuvar vazifesi görmüştür. Mısır'da aynı dönemde modernleşme pratikleri açısından hızlı bir dönüşüm gerçekleşmiştir. Ancak 19. asırda Türkiye'nin Batı ile kurduğu ilişkiler bir kesintiye uğramazken Mısır'ın Mehmet Ali Paşa döneminde Batı kurumları ve düşüncesi ile olgunlaşan bağları halefleri zamanında zayıflamış ve 1882 İngiliz işgali ile de kesintiye uğramıştır. Dolayısıyla Birinci Dünya Savaşı sonrası Türkiye modernleşme deneyimi anlamında daha zengin bir mirasa sahip olmuştur. Bu açıdan iki ülke ilişkilerinde zihinsel arka plandaki algıyı görmek adına en belirgin ölçüt Türk inkılâbına karşı Mısırlıların tutumudur. İki ülkenin modernleşme sürecindeki dinamikleri, kurumsal ve toplumsal düzeydeki farklılıkları ilişkilerin gidişatına etki ettiği ortaya çıkmıştır.

Benzer bir kültür iklimi ve aynı yönetsel anlayışın getirdiği yakınlık iki ülke arasındaki zihinsel kopuşun zor olduğunu gösterdiği gibi yenilikçi çevrelerin iktidar pratiği deneyimi açısından farklılıklar barındırmaktadır. Lozan Barış Antlaşması sonrası cumhuriyet rejimiyle yeni Türk devletinin temellerini atan Mustafa Kemal ve kurucu kadro için Osmanlı Devleti prototipi bir ülke rejimi ile ilişkilerin mesafeli olması kaçınılmazdı. Türkiye'de yenilikçi askeri elit cumhuriyet kurulduktan sonra iktidarını devam ettirerek büyük dönüşümlere imza atarken Mısır'daki bu yenilikçi zihniyetin iktidar olmasındaki en büyük engel Mısır'daki anayasal monarşi rejimi ve İngiliz himayesinin farklı ölçeklerde 1900'lerin ortasına kadar devam etmiş olmasıdır. İngiliz varlığı ve monarşisi arasında ezilen parlamenter sistemin ortaya çıkardığı siyasal iktidar sınırlı ölçüde hareket edebilmiştir.

Yeni Türk devletinin rejimi Batı'yı model alan reformları hayata geçirirken genel anlamda din alanında yapılan köklü değişiklikler İslam coğrafyasında olduğu gibi Mısır'da da tepki çekmiştir. Bağımsızlık mücadelesinde öne çıkan Mısır milliyetçilerinin bu sefer entelektüel düzeyde Türkiye'deki inkılap hareketine karşı zaman zaman övgü ve

eleştiri ile yaklaşarak etkilendiği görülmüştür. Türk inkılâbının model olup olmayacağına yönelik açmaz Mısırlı aydınların zihninde önemli bir yer etmiş ve bu aydınlar Türk inkılabına yönelik tartışmalarda öncü rol oynamıştır. Ancak Mısır'da Türk inkılabının aksine, geleneksel olanı modern olana uyarlama baskındır. Zira Mısır'da dini kurumlar ve dini anlayış uzun süre etkili olmaya devam etmiştir. Birkaç istisna dışında Mısır'da geleneksel olana mesafeli ve İslam dininin etkisini modern yapılardan ayırıştıran bir dünyevi anlayışı benimseyen aydın sayısı azdır. Mısır deneyimi daha çok Osmanlı son dönemindeki fikirsel hareketleri ve o dönemki dönüşümü andırmaktadır. Türk inkılabı ise modern dünya ile geleneksel yapılar arasında keskin bir çizgi çekmiştir. Buradan yola çıkarak Mısırlıların Türk inkılabına bakışındaki çekinceyi görebiliriz. Zaman zaman eskiden tamamen kopuş şeklinde ortaya çıkan radikal öneriler olsa da Türkiye'deki inkılâp hareketinin modern ile geleneksel dünya arasında oluşturduğu net ayrım Mısırlı aydınların kafasını karıştırmıştır. Bu kafa karışıklığı Türk inkılabına karşı tepkilerin bir taraftan Mısır'daki İslamcı modernistlerin Batılı kurumların benimsenmesinin geleneklere bağlı kalarak modernleşme anlayışına olduğu gibi, Batılı anlayışın uyarlanmasına karşı çıkan ve köklü değişikliklerden yana Batılı modelleri öneren aydınların tutumlarında görülmüştür.

Bu çalışma Türk inkılabının Mısır basınında yankılanmakla birlikte Mısır'da ulus devlet pratiğini güçlendirecek harf değişimi, yeni şapka modeli gibi tekliflere bakarak Türkiye'deki köklü değişikliklerin özellikle aydın düzeyinde etkileri olduğunu iddia etmektedir. Milliyetçi, İngiliz yanlısı, kral yanlısı ve muhafazakâr basının gazete ve dergileri üzerinden Türkiye'deki değişime bakışı resmedilirken ortaya çıkan sonuç tek bir bakış açısının olmamasıdır. Özellikle Türkiye'nin Batı'yı model olarak bu kadar benimsemesine temkinli yaklaşılmıştır. Yazılarda hayranlık düzeyinden en ağır eleştirilere kadar bunu görmek mümkündür. Yapılan inkılaplar hakkında Türkiye'ye bakışta en belirgin kırılma 1924'te halifeliğin kaldırılmasında kendini göstermiştir. Hilafetin önceki sahibi olan Mısırlılar halifesiz bir Müslüman toplumunu asla düşünemezdi. Diğer taraftan halifeliğin kaldırılmasının hemen sonrasında 1926'da yapılan Hilafet Kongresi'nde halifeliğin durumunun görüşülmesi ve Mısırlıların ülkelerine tekrar hilafetin dönüşünü mümkün kılacak bir ortamı oluşturma çabası içerisine girmeleri tesadüf değildi. Liberal eğilimli El-Hilal, El-Mukattam ve El-Ahram gelenekçilere mesafeli çizgisiyle genel anlamda Türk inkılabını desteklemiştir.

Halifeliğin kaldırılması ve harf inkılabına karşı El-Ahram ve El-Siyasa daha temkinli bir çizgide yer almakla birlikte eleştirilerinin sesini yükseltmiştir. İslami değerleri merkeze alan El-Menar ise, Türk inkılabına karşı en sert eleştirileri yapmıştır. Yapılan düzenlemeleri Türklerin İslam Dünyasından kopması olarak değerlendirmiştir. Türk hükümeti ülkesindeki inkılap hareketi hakkında Mısır'da yazılan yazıları yakından takip ederek aleyhte yazan gazetelerin yurda girişini yasakladığı gibi Kahire Elçiliği vasıtasıyla şikâyet etmiştir. Bu dönemde Türk inkılabına yönelik ağır eleştiriler yüzellilikler tarafından çıkarıldığı bilinen El-Musavat gibi dergilerde yer alırken bunlara karşı yeni Türk rejimi karşı propaganda araçlarını kullanmak adına Mısır'da El-Muhadenet gazetesini desteklemiştir.

İki ülke siyasi ve diplomatik ilişkileri 1925 yılından sonra başlamakla beraber 1930'ların ortasına kadar devam eden inişli çıkışlı ilişkilerde en fazla gündemi Hilafet Meselesi ile Fes Krizi oluşturmuştur. İtalya'nın Doğu Akdeniz ve Süveyş Kanalı'na yönelik muhtemel saldırı potansiyeli Mısır'ı ve Türkiye'yi İngiltere'nin de içinde olacağı bir ittifaka yaklaştırmıştır. Bu dönemde Mısır, İngiltere ile 1936'da ittifak anlaşması imzaladığı gibi Türkiye ile de 1937'de Dostluk Antlaşmasını imzalamıştır. İncelediğimiz dönemde ilişkilerin inişli çıkışlı oluşu geçmişten gelen tarihsel rekabet ve farklı rejimlerin birbirlerine mesafe ile yaklaşmasından kaynaklanmıştır. Ancak daha sonraki dönemler dahil olmak üzere ilişkilerin bir türlü istenilen seviyeye gelmemesi karşıt rejim argümanından daha çok tarihsel rekabetle ilgili olduğu açıktır. Dolayısıyla ilişkilerde en belirleyici değişken daha çok bölgenin lideri olma motivasyonu ile ilgilidir. Bununla birlikte, iki ülkenin sahip olduğu tarihi ve kültürel değerlerin oluşturacağı ortak çıkar havzası bu rekabetin getirdiği anlaşmazlıklar ve bir takım sorun alanlarının getirdiği mesafenin ötesinde iki ülkeye de Doğu Akdeniz ve Ortadoğu havzasında daha fazla kazanacakları fırsat alanlarını sunmaktadır.

KAYNAKÇA

ARŞİV

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA),

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, **Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I.**, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın 130 (2013), HH.SYS,123-12/35, HR.SYS,2109/7-12, HR.SYS,2111/11-13,12-13

BOA, Yer: 571/36118-142612-58/27 Aralık 1922

BOA, fon kodu: HR.İM., yer no:132-70-1/16 Şubat 1925

Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA),

BCA, 30.10/198.355/2, Hariciye Vekâletinden Başbakanlığa, 5 Ocak 1922

BCA, 30.10/203.383/27, Dahiliye Vekâletinden Başbakanlığa, 28 Eylül 1926

BCA, 30.18.01/01.17.89.9, Kararlar Daire Başkanlığı, 31 Ocak 1926

BCA, 30.10/266.795.2, Hariciye Vekâletinden Başbakanlığa, Şubat 1925

BCA, 30-18-1-1-/17-94-4, İcra Vekilleri Heyeti Kararnamesi, 21.02.1926

BCA, 30.18.1.1./23.18.13, Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı, 20 Mart 1927

BCA, 30.10/266.795.10, Hariciye Vekâletinden Başbakanlığa, 9 Ağustos 1927

BCA, 30.10/83.547/10, Dahiliye Vekâletinden Başbakanlığa, 25 Aralık 1927

BCA, 30.18.01.12.13, Hariciye Vekaletinden Başvekalet, 09.03.1928

BCA, 30.10/266.795/12, Hariciye Vekâletinden Başbakanlığa, 6 Ocak 1929

BCA, 30.10/266.795/14, Hariciye Vekâletinden Başbakanlığa, 16 Nisan 1929

BCA, 30.10/266-795-17, Hariciye Vekaletinden Başvekalet, 2 Mayıs 1929

BCA, 30-18-1-2-/4-31-3, İcra Vekilleri Heyeti Kararnamesi, 9 Mayıs 1929

BCA, 30.18.1.2. İcra Vekilleri Heyeti Kararnamesi, 13.54.13, 10 Ağustos 1930

BCA, 30.10/266.798.17, Hariciye Vekâletinden Başvekâlete, 28 Ağustos 1936

BCA, 30.10/266.795.26, Matbuat Umum Müdürlüğünden Başvekalet Müsteşarlığına, 9 Ekim 1930

BCA, 30.10/180.243/8, Hariciye Vekâletinden Başbakanlığa, 27 Ocak 1931

BCA, 30.10/180.243/11, Hariciye Vekâletinden Başbakanlığa, 26 Şubat 1931

BCA, 180-243-12, Hariciye Vekaletinden Başvekalet, 31 Mart 1931

BCA, 178-230-2, Hariciye Vekaletinden Başvekalet, 27 Mayıs 1931

BCA, 30.10/180.244/1, Hariciye Vekâletinden Başbakanlığa, 26 Temmuz 1931

- BCA**, 30.10/266.796.06, Hariciye Vekâletinden Başbakanlığa, 10 Kasım 1931
- BCA**, 30.10/229-544-7, Hariciye Vekaletinden Başvekalet, 2 Aralık 1931
- BCA**, 30.10/266.796/14, Hariciye Vekâletinden Başbakanlığa, 5 Mart 1933
- BCA**, 266-796-16, Hariciye Vekaletinden Başvekalet, 15.03.1933
- BCA**, 490.01/607.102.06, Harici Matbuat Şubesinden Halk Fırkası Umumi Katipliğine, 23 Ocak 1934
- BCA**, 30.10.0.0, Hariciye Vekaletinden Başbakanlığa, 266.797.2, 18 Eylül 1934
- BCA**, 30.10/84.554/3, Dahiliye Vekâletinden Başbakanlığa, 18 Kasım 1934
- BCA**, 30.10/234.579/18, Hariciye Vekâletinden Başbakanlığa, 18 Kasım 1934
- BCA**, 30.10/266.797.04, Hariciye Vekâletinden Başbakanlığa, 26 Kasım 1934
- BCA**, 30.10/266.797.01, Hariciye Vekâletinden Başbakanlığa, 8 Mayıs 1934
- BCA**, 30.10/197.349/3, Hariciye Vekâletinden Başbakanlığa, 20 Mayıs 1935
- BCA**, 266-798-3, Hariciye Vekaletinden Başvekalet, 10 Haziran 1935
- BCA**, 30.10/266.798.12, Hariciye Vekâletinden Başvekâlete, 22 Şubat 1936
- BCA**, 30.10/266.798.21, Hariciye Vekâletinden Başvekâlete, 15 Mayıs 1936
- BCA**, 30.10/260.751.21, Hariciye Vekaletinden Başbakanlığa, 28 Mayıs 1936
- BCA**, 30.10/200.367.10, Dahiliye Vekâletinden Başbakanlığa, 29 Temmuz 1936
- BCA**, 30.10/266.798.17, Hariciye Vekâletinden Başvekâlete, 28 Ağustos 1936
- BCA**, 30.10/266.798.19, Hariciye Vekaletinden Başbakanlığa, 2 Eylül 1936

T.C. Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi

- TDA**, 541-44106-209124-38, Kahire Elçiliğinden Hariciye Vekaletine, 11 Şubat 1927
- TDA**, 37193-149247-22, Hariciye Vekaletinin Yazısı, 16 Ekim 1935, No:139. Gayet Gizlidir.
- TDA**, 37193-149247-13, Hariciye Vekaletinin Yazısı, 26 Ekim 1935, No:146. Gayet Gizlidir.
- TDA**, 37353-150044-58, Kahire Elçiliğinden Dışişleri Bakanlığına, 18 Eylül 1936, No. 417/267

National Archives (NA),

- NA**, CAB 23/27/13, Conclusions of a Meeting of the Cabinet, 4 Kasım 1921
- NA**, CAB 24/31/5, Kurzon of Kedleston to Allenby, 19 Kasım 1921
- NA**, CAB 23/39/17, Conclusios of a Concerence of Ministers, 18 Kasım 1921

NA, CAB 23/24/11, Conclusions of a Meeting of the Cabinet, 22 Şubat 1921

NA, CAB/23/49/4, Conclusions of a Meeting of the Cabinet, 22 Kasım 1924

NA, CAB 23/49/5, Conclusions of a Meeting of the Cabinet, 24 Kasım 1924

NA, CAB 24/189/17, Draft Treaty Alliance Between Great Britain and Egypt, 8 Kasım 1927

NA, FO, 371/E 10937/144, Turkey Annual Report 1922, “Henderson’dan Lord Curzon’a”, 7 Kasım 1923

NA, FO, 729/E 10937/109/44, Türkiye Yıllık Raporu, Henderson’dan Lord Curzon’a, 12 Kasım 1922

NA, FO 954/5A/10, Notes on Member of the Delegation, 13-14 Ağustos 1936

NA, FO, 371/E 1149/44, Turkey Annual Report 1927, “G. Clerk’dan Austen Chamberlain’a”, 27 Şubat 1928

NA, FO, 371/E 906/44, Turkey Annual Report 1928, “G. Clerk’dan Austen Chamberlain’a”, 6 Şubat 1929

NA, FO, 371/E 729/44, Turkey Annual Report 1929, “G. Clerk’dan A. Henderson’a”, 3 Şubat 1930

NA, FO, 371/E 913/44, Turkey Annual Report 1930, “G. Clerk’dan A. Henderson’a”, 24 Şubat 1931

NA, FO, 371/E 529/44, Turkey Annual Report 1932, “G. Clerk’dan John Simon’a”, 27 Ocak 1933

NA, FO, 371/E 596/44, Turkey Annual Report 1933, “Morgan’dan Sir John Simon’a”, 20 Ocak 1934

NA, FO, 371/E 854/44, Turkey Annual Report 1934, “P. Lorain’dan John Simon’a”, 7 Şubat 1935

NA, FO, 371/E 933/44, Turkey Annual Report 1935, “Sir P. Lorain’dan Eden’e”, 20 Şubat 1936

NA, FO, 954/5A/10, Notes on Member of the Delegation, 13-14 Ağustos 1936

NA, FO, 371/E 2214/44, Turkey Annual Report 1937, “P. Lorain’dan Viscount Halifax’a”, 19 Nisan 1938

NA, FO, 371/E 1214/44, Turkey Annual Report 1938, “P. Lorain’dan Viscount Halifax’a”, 16 Şubat 1939

Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi

TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem 2, Cilt. 7, 3 Mart 1924

TBMM Zabıt Ceridesi, Term. 2, Vol. 10, Session 14, 01.12.1340 (1 December 1924)

TBMM Kavanin Mecmuası, D.5, C.17, Ankara, TBMM Matbaası, 1937

GAZETELER

The Times

“The Position in Egypt”, **The Times**, 21 Nisan 1919

“The Future Of Egypt”, **The Times**, 25 Ağustos 1920

“The Egyptian Impasse: Negotiations Fail”, **The Times**, 21 Kasım 1921

“Zağlul’s Idea of Independence: Prepare to Fight for It”, **The Times**, 15 Eylül 1921

“Mr. Chamberlain On Egypt”, **The Times**, 18 Kasım 1922

“Treaty Progress At Lausanne”, **The Times**, 4 Şubat 1923

“Egypt, New Constitution Signed: Powers of the King”, **The Times**, 20 Nisan 1923

“From Sultan to President”, **The Times**, 2 Kasım 1923

“The Abolition of the Caliphate”, **The Times**, 6 Mart 1924

“The Caliphate, Egyptian Ulema And A Moslem Congress”, **The Times**, 28 Mart 1924

“The Caliphate: Damascus and King Husein”, **The Times**, 4 Nisan 1924

“End of Egypt Talk: Zağlul Pasha Leaving” **The Times**, 4 Ekim 1924

“Anglo-Egyptian Conversations: Cause of Breakdown, Zağlul’s Impossible Demands”, **The Times**, 8 Ekim 1924

“Egypt and the League: Parliament’s Protest”, **The Times**, 27 Kasım 1924

“The Dissolution in Egypt”, **The Times**, 26 Mart 1925

“Mixed Tribunals in Egypt”, **The Times**, 25 Nisan 1929

“The Mixed Courts in Egypt, **The Times**, 4 Mayıs 1929

“Drug Traffic in Egypt”, **The Times**, 19 Şubat 1932

“Drug-Smuggling into Egypt: Arrests in Constantinopol”, **The Times**, 24 Haziran 1932

“The Capitulations Changes in the Middle East”, **The Times**, 20 Mayıs 1932

“Feminism in Turkey: The Lifted Veil”, **The Times**, 2 Kasım 1932

“Relations with Egypt: Four Reserved Points”, **The Times**, 3 Mart 1936

Akşam Gazetesi

“İngiltere Mısır Politikasını Değiştiriyor: Lord Lloyd Neden Azledildi?”, **Akşam**, 2 Ağustos 1929

“Mısır Meselesi: Mısır Milliyetperverleri İtilaf Aleyhinde”, **Akşam**, 23 Eylül 1929

- “Mısır’daki Türk Tebaasının Vaziyeti Çok Gariptir”, **Akşam**, 28 Ocak 1932
- “İngiltere-Mısır: İki Hükümet Arasında İttifak Akdediliyor”, **Akşam**, 17 Ağustos 1932
- “Mısır’la Aramızı Bozmak İsteyenler Var”, **Akşam**, 5 Aralık 1932
- “Kahire Gazetelerine Göre Mısır Hükümeti Ankara’ya Nota Göndermiş, Bir Nevi Tarziye mi İstiyormuş?”, **Akşam**, 6 Aralık 1932
- “Mısır Notasına Cevabımız Hazırlandı”, **Akşam**, 7 Aralık 1932
- “Mısır Notasına Cevap”, **Akşam**, 8 Aralık 1932
- “Mısır’la Aramızda Noktai Nazar Farkı Neden İleri Geliyor?”, **Akşam**, 10 Aralık 1932
- “İngiliz-Mısır Askeri Anlaşması”, **Akşam**, 4 Ağustos 1936
- “İngiliz-Mısır İtilafı: İtilaf Tasdik Edilince İngiliz Askerleri Derhal Çekilecek”, **Akşam**, 14 Ağustos 1929
- “Dünya Güzelinin Mısır Seyahati ve İstikbal Resmi”, **Akşam**, 15 Mart 1933
- “Ne Mutlu Türk Kadınlarına”, **Akşam**, 29 Ocak 1935
- “Mısır Meselesi”, **Akşam**, 1 Ocak 1936
- “İngiliz-Mısır Muahedesi’nin Başlıca Esasları”, **Akşam**, 28 Ağustos 1936
- “Mısır’la yaptığımız Dostluk Muahedesinin Esasları”, **Akşam**, 18 Nisan 1937
- “Mısır Akdeniz’de Yeni Bir Muvazene unsuru Olacak”, **Akşam**, 28 Mayıs 1937
- “Mısır Mektupları”, **Akşam**, 16 Haziran 1937

Cumhuriyet

- “Keriman Halis’i ‘Mısırlıların Annesi’ Safiye Zağlul Kabul Etti”, **Cumhuriyet**, 20 Mart 1933
- “Mansure Bayram Yaptı”, **Cumhuriyet**, 30 Mart 1933
- “Kadının Kurtuluşunu Atatürk’e Borçluyuz”, **Cumhuriyet**, 13 Nisan 1935
- “Biz Türkiye’ye Hayran olmaya Geldik”, **Cumhuriyet**, 16 Nisan 1935
- “Dünya Kadınları Ankara Yolunda”, **Cumhuriyet**, 26 Nisan 1935
- “Mısır Kadınları ve Atatürk”, **Cumhuriyet**, 28 Nisan 1935

Hakimiyet-i Milliye

- “Mısır Sevinç İçinde Yüzüyor”, **Hakimiyet-i Milliye**, 20 Eylül 1922
- “Mısır Bir Heyet Gönderiyor”, **Hakimiyet-i Milliye**, 6 Ekim 1922
- “İslam Memleketlerinde”, **Hakimiyet-i Milliye**, 29 Ekim 1922
- “Mısır Milliyetçileri Heyeti Şehrimizde”, **Hakimiyet-i Milliye**, 25 Aralık 1922
- “Mısır Senelerden Beri İstiklali İçin Çalışmaktadır”, **Hakimiyet-i Milliye**, 15 Ocak 1923
- “Mısır Gazetelerinde Bir Münasebetsizlik”, **Hakimiyet-i Milliye**, 6 Aralık 1932
- “Fes Hadisesinin Hakikatı Anlaşıyor”, **Hakimiyet-i Milliye**, 18 Aralık 1932

İkdam

“Mısır Kadınlarının Pek Mühim Mutalibatı”, **İkdam**, 9 Aralık 1926

El-Menar

“Türklerin Yunanlılara Karşı Zaferi”, **El-Menar**, Kasım 1922

“Türk’ün Yunan’a karşı Zaferi”, **El-Menar**, Kasım 1922

“İslam Halifeliğinin İşlevleri”, **El-Menar**, Kasım 1922

“Türkiye’nin Yeni İnkılabı”, **El-Menar**, 19 Kasım 1922

“Doğu’da Lozan Barış Konferansı”, **El Menar**, Aralık 1922

“Halifenin Yetkisinin Alınmasına Dair Görüşler”, **El-Menar**, Aralık 1922

“Konferansta Arap Heyetleri”, **El-Menar**, Şubat 1923

“Ateşten Gömlek”, **El-Menar**, Mayıs 1923

“Türk İnkılabı için Bağımsızlık Aşaması”, **El-Menar**, Mayıs 1924

“Türkiye Cumhuriyeti’nde Dini-Siyasi İnkılaplar”, **El-Menar**, Mayıs 1924

“Kemalistler ve İttihatçılar”, **El-Menar**, Mayıs 1924

“Türkler Hilafeti ve İslami Faydalarını Kaldırdı”, **El-Menar**, Mayıs 1924

“Türkiye Cumhuriyeti Hakkında İslam Aleminin Görüşü”, **El-Menar**, Mayıs 1924

“Türk İnkılabı Hakkında Mısırlıların Görüşü”, **El-Menar**, Mayıs 1924

El-Hilal

“Mustafa Kemal Paşa”, **El-Hilal**, 1 Haziran 1921

“Hükm’ül Müstebdin”, **El-Hilal**, 1 Kasım 1923

“Türkiye’nin Toplumsal ve Fikri Gelişimi”, **El-Hilal**, 1 Kasım 1923

El-Ahram

“Doğu Konferansı’nda Saad Paşa ve Mısır”, **El-Ahram**, 26 Ekim 1922

“Ankara ve İstanbul”, **El-Ahram**, 8 Kasım 1922

“Britanya’nın Türklerin İsteklerine Karşı Çıkması”, **El-Ahram**, 17 Kasım 1922

“Lozan Konferansı’nda”, **El-Ahram**, 29 Kasım 1922

“Lloyd George ve Yunan Felaketi”, **El-Ahram**, 19 Aralık 1922

“Vefd Heyetinden Lozan Konferansı’na”, **El-Ahram**, 27 Aralık 1922

“Türkler ve Araplar Lozan Konferansı’nda”, **El-Ahram**, 30 Aralık 1922

“Süveyş Kanalı Meselesi”, **El-Ahram**, 8 Ocak 1923

“Bugünün Siyaseti”, **El-Ahram**, 7 Şubat 1923

“Halifeliğin Kaldırılması Şer’i Hükümlere Uygun Değildir”, **El-Ahram**, 6 Mart 1924

“Hilafet ve Halifenin Vaatleri Arasında Kral Hüseyin’in Konuşması”, **El-Ahram**, 14 Mart 1924

“Mısır ile Hilafet”, **El-Ahram**, 21 Mart 1924

“Kur’an Tercümesi ve Diğer Din Dışı Yenilikler”, **El-Ahram**, 25 Ocak 1932

“Türkler, İslam ve Kur’an-ı Kerim”, **El-Ahram**, 26 Şubat 1932

“Türkiye Cumhuriyeti Mısır Evkaf Bakanlığına Dava Açtı”, **El-Ahram**, 19 Aralık 1935

“Atatürk Öldü”, **El-Ahram**, 11 Kasım 1938

“Atatürk’ün Başarıları”, **El-Ahram**, 11 Kasım 1938

El-Ahbar

“Hilafetin Kaldırılması Kararı”, **El-Ahbar**, 3 Mart 1924

“Hilafetin kaldırılması Kararı Hakkında”, **El-Ahbar**, 4 Mart 1924

“Hilafet Meselesine İlişkin Açıklamalar”, **El-Ahbar**, 4 Mart 1924

“Kral Hüseyin ve Halifelik Arsuzu”, **El-Ahbar**, 6 Mart 1924

“Hilafetin Kaldırılması Kararına Karşı Protesto”, **El-Ahbar**, 8 Mart 1924

“Halifelik ve Onun Kaldırılmasına Yönelik Müslümanların Görevi”, **El-Ahbar**, 9 Mart 1924

“Kemalist Bomba, İslamı ve Türkiye’yi Kalbinden Vurdu”, **El-Ahbar**, 6 Mart 1924

“Tekkelerin Kapatılması”, **El-Ahbar**, 9 Eylül 1925

El-Mukattam

“Tarihe Dair Bir Kelime, Atatürk, Modern Türkiye’nin Aşıkları”, **El-Mukattam**, 16 Kasım 1938

El-Siyasa

“Ankara ve Sultan”, **El-Siyasa**, 6 Kasım 1922

“Hilafetin Saltanattan Ayrılması ve Mısır ile İslam Milletlerinin bu konudaki Tutumu”, **El-Siyasa**, 8 Kasım 1922

“Halifeliğin Kaldırılmasından Ders Aldık mı?”, **El-Siyasa**, 7 Mart 1924

“Hilafet Krizi: İslam Konferansı Çözümdür”, **El-Siyasa**, 10 Mart 1924

“Türkiye’deki Yeni Harfler”, **El-Siyasa**, 4 Kasım 1928

“Laik Türkiye: Arapları ve İslam’ı Tehdit Eden Bir Tehlike”, **El-Siyasa**, 7 Şubat 1935

El-İttihad

“Kemal Atatürk”, **El-İttihad**, 14 Kasım 1938

El-Mısri

“Kemal Atatürk Tarihe Aittir”, **El-Mısri**, 12 Kasım 1938

El-Belağ

“Yeni Türkiye’de Kadınlar”, **El-Belağ**, 4 Şubat 1928

Kawkab El-Şark

“Yeni Türk Mevzuatı Hakkında”, **Kawkab Al-Şark**, 15 Mart 1926

Lisan El-Hal

“Mudanya ve Lozan Konferansı Arası”, **Lisan El-Hal**, 1 Aralık 1922

Muhadenet

“İki Makale”, **Muhadenet**, 20 Haziran 1930

“Anlayamadık”, **Muhadenet**, 22 Ekim 1930

“Gizli Kalan Bir Hakikat”, **Muhadenet**, 22 Ocak 1932

“Türkiye’yi Nasıl Görüyorlardı?”, **Muhadenet**, 29 Ocak 1932

“Türkiye Mısır arasında tesfiyesi muallakta kalan mesail hal edilmelidir.” **Muhadenet**, 15 Şubat 1932

“Arnavutlar Ecnebi İtibar Ediliyor” **Muhadenet**, 29 Nisan 1932

“Türk-Kur’an-İslamiyet”, **Muhadenet**, 15 Şubat 1932

“Sabık Şeyhülislam, Kur’an tercümesi her lisanda namaz kılınması caizdir diyor.” **Muhadenet**, 8 Nisan 1932

“Mısırlılar Nazarında Türkiye” **Muhadenet**, 22 Ağustos 1932

“Hakikaten Bir Fes Meselesi Var mıdır?”, **Muhadenet**, 12 Aralık 1932

“Muhadenet’in Bir Teşebbüsü”, **Muhadenet**, 7 Ağustos 1933

“Yeni Türkiye ve Genç Mısır”, **Muhadenet**, 18 Ağustos 1933

“Muhadenet Tanışma Heyetinin Türkiye’de Gördüğü Parlak İstikbal”, **Muhadenet**, 30 Ağustos 1933

“İnkılap Türkiyesi-Osmanlı Devleti Arasında Münasebet”, **Muhadenet**, 29 Ekim 1932

El-Risala

Abd El-Wahhab Azzam, “1-4 El-Nahda el-Turkiya el-Akhira”, **El-Risala**, 29 Temmuz 1935

Wadi El-Nil

“Türkiye’de evlilik”, **Wadi El-Nil**, 20 Şubat 1926

“Bir haftada Türkiye”, **Wadi El-Nil**, 5 Eylül 1928

KİTAPLAR

ABDURRAZİK, Ali, **İslam'da İktidarın Temelleri**, Çev. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul, Birleşik Yayıncılık, 1995

AĞAOĞULLARI, Mehmet Ali, **Ulus-Devlet ya da Halkın Egemenliği**, İmge Kitabevi, Ankara, 2006

AKÇURA, Yusuf, **Üç Tarz-ı Siyaset**, Günümüz Türkçesine Uyarlayan: Erol Kılınç, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2015

ALİ, Zehra, **İslami Feminizmler**, Çev. Öykü Elitez, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014

ANDERSON, Benedict, **Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması**, Metis Yayınları, İstanbul, 2011

ARMAOĞLU, Fahir, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995**, Timaş Yayınları 22. Baskı, İstanbul, 2017

ATATÜRK, Mustafa Kemal, **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV**, Atam, Ankara, 2006

AYALON, Ami, **The Press in the Arab Middle East: A History**, Oxford University Press, New York, 1995

AYDIN, Suavi, **Modernleşme ve Milliyetçilik**, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1993

AYKAN, Mahmut Bali, "Türk Dış Politikası (1919-2012)", içinde **Türkiye'nin Dış Politika Anlayışı**, Ed. Haydar Çakmak, Barış Platin Kitap, Ankara, 2012

BALİBAR, Etienne, WALLERSTEIN, Immanuel, **İrk Ulus Sınıf Belirsiz Kimlikler**, Çev. Nazlı Ökten, İstanbul, Metis Yayınları, 2007

BAŞ, Arda, **Demokrat Parti Döneminde Türkiye-Mısır İlişkileri (1950-1960)**, Atatürk Araştırmaları Merkezi, Ankara, 2023

BAYYUMİ, Zekeriyya Suleyman, **Mevkif Mısır min el Müteğayyirat fi Turkiyya Beyn'el Harbeyn'ul Alemitayn 1918-1938**, Dar'ul Kitab'ul Camia, Kahire, 1989

BAYUR, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılap Tarihi**, Cilt 3 Kısım 1 Savaşın başından 1914-1915 kışına kadar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991

BEIN, Amit, **Kemalist Türkiye ve Ortadoğu**, Çev. Ceren Can Aydın, Alfa Basım Yayım, İstanbul, 2023

_____, **Kemalist Turkey and the Middle East**, Cambridge University Press, 2017

BERKES, Niyazi, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2014

BOTMAN, Selma, **Egypt From Independence to Revolution 1919-1952**, Syracuse University Press, New York, 1991

CHOUEİRİ, Youssef M., **Ortadoğu Tarihi: Dini, Siyasi, Kültürel ve Ekonomik Perspektiften**, Çev. Fethi Aytuna, İnkılap Kitapevi, İstanbul, 2011

_____, “Ortadoğu Tarihi” içinde **Ortadoğu’da Milliyetçilik Akımları: Yeni Pan-Arabizm Olgusu**, Haz. Youssef M. Choueiri, Çev. Fethi Aytuna, İnkılap Kitapevi, 2011

CLEVELAND, William L., **Modern Ortadoğu Tarihi**, Çev. Mehmet Harmancı, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2008

CROMER, Evelyn Baring, **Modern Egypt**, Norwood Press, New York, 1916

DAWN, C. Ernest, “The origins of Arab nationalism”, **The origins of Arab nationalism**, ed. Rashid Khalidi vd., Columbia University Press, New York, 1991

_____, **From Ottomanism to Arabism: Essays on the origins of Arab nationalism**, Urbana: University of Illinois Press, 1973

DEEB, Marius K., **Party Politics in Egypt: The Wafd & its Rivals 1919-1939**, Ithaca Press, London, 1979

EL-AKKAD, Abbas Mahmud, **Saad Zağlul Sire ve Tahiyye**, Matbaat-ı Hicazi, Kahire, 1936

EL-BARGOUTİ, Tamim, **El-Vataniyye El-Elife**, Dar’ul Kutub vel-Vesaik el-Kavmiyye, Kahire, 2016

El-EZZ, Muhammed Abu, “El-Alaka El-Arabiyye El-Turkiyye”, içinde Yunan Lebin Rızık, **El-Alaka El-arabiyye el-Turkiyye fi’ma beyn El-Harbeyn El-Alemiteyn**, Cüz’ül evvel, 1991

EL-FEKİ, Mustafa, “Makram Ebeid: Politician of the Majority Party”, **Contemporary Egypt: Through Egyptian Eyes**, Ed. By. Charles Trip, Routledge, 1993

EL-RAFİ, Abdurrahman, **Tarih-ü Hareket el Kavmiyye fi Mısır el Kadime**, Kahire, 1963

EMİN, Ahmed, **Sarıktan Fese: Modern Mısır’ın Doğuşuna Tanıklığım**, Çev. Mustafa Taha Güler, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2023

ERHAN, Çağrı, **Beyaz Savaş: Türk Amerikan İlişkilerinde Afyon Sorunu**, Altınbaş Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2018

EŞ-ŞİLLAK, Ahmed Zekeriyya, “Safahat Matviyye min Tarih El-Hareket-El İstiklaliyye fi Mısır Li Ahmed Lutfi Seyyid”, **Dırasa ve Tahlil**, Havliyyet Kuliyet-El İnsaniyyat vel Ulum el İctimaiyye, Sayı 12, Katar, Katar Üniversitesi, 1989

FAHMY, Khaled, **Paşanın Adamları: Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır**, Çev. Deniz Zarakolu, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010

FERİD, Muhammed, **Mısır Mısırlılarındır İngiliz İşgaline Karşı Osmanlı Hilafeti**, Çev. Ali Benli, Kahire: Klasik 41. Kitap, 1978

FRASER, T.G., MANGO, Andrew, MCNAMARA, Robert, **Modern Ortadoğu'nun Kuruluşu**, Çev. Füsun Doruker, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2011

GARFY, Ahmed Ahmed, **Mısır'ın Osmanlı Devleti'nden Kopuşu**, Hitapevi Yayınları, Ankara, 2021

GELLNER, Ernest **Uluslar ve Ulusçuluk**, Çev. Büşra Ersanlı Behar ve Günay Göksu Özdoğan, İnsan Yayınları, İstanbul, 1992

GERSHONI, Israel, JANKOWSKY, James P., **Egypt, Islam and th Arabs: The Search for Egyptian Nationhood 1900-1930**, Oxford University Press, 1986

GÜLER, Zeynep, **Süveyş'in Batısında Arap Milliyetçiliği Mısır ve Nasırcılık**, Yenihayat Yayınları, İstanbul, 2004

GOLDSCHMİDT JR., Arthur, DAVIDSON, Lawrence, **Kısa Ortadoğu Tarihi**, Çev. Aydemir Güler, Doruk Yayıncılık, İstanbul, 2008

_____, **Modern Egypt The Formation of a Nation State**, Second Edition, Westview Press, Oxford, 2004

GÖKALP, İskender, GEORGEON, François, "İslam Dünyası ve Kemalizm" içinde Maged Mansy, **Biçim ve Reform Mısır ve Kemalist Türkiye**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007

GÖNLÜBOL, Mehmet, SAR, Cem, **Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1990

GÖRGÜN, Hilal, "Çağdaş Mısır'da Ulus Oluşturma Faaliyetleri Bağlamında Tarihyazımı", içinde **Mısır'da Tarih Kaynakları ve Tarihyazımı**, Halil İbrahim Erol vd.(ed), İlem Yayınları, Ankara, 2021

HAMİD, Rauf Abbas, "El-Harrek'ül Vataniyye fi Mısır 1918-1952", **Sevret 23 Temmuz 1952 Dirasaat fi el-Hukba en-Nasiriyye**, ed. Muhammed Seyyid İdris, Merkez el-Ahram Liddirasat es-siyasiyye vel istrategiyye, Kahire, 2003

HANİOĞLU, M. Şükrü, "The Young Turks and the Arabs Before the Revolution of 1908", **The origins of Arab nationalism**, ed. Rashid Khalidi vd., Columbia University Press, New York, 1991

HATHAWAY, Jane, **Osmanlı Hakimiyetinde Arap Toprakları 1516-1800**, Çev. Gül Çağalı Güven, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018

HOURLANİ, Albert, "Modern Ortadoğu'nun Osmanlı Geçmişi", içinde **Osmanlı ve Dünya**, Haz. Kemal Karpat, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2000

_____, **Çağdaş Arap Düşüncesi**, Çev. Latif Boyacı ve Hüseyin Yılmaz, İnsan Yayınları, İstanbul, 2014

_____, **Arabic thought in the liberal age 1798-1939**, Cambridge University Press, 1983

- HUREWITZ, J.C., **Orta Doğu Siyaseti: Askeri Boyutlar**, Çev.Em. Tümgeneral Nusret Özselçuk, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1980
- JANKOWSKY, James, "Egypt and Early Arab nationalism 1908-1922", **The origins of Arab nationalism**, ed. Rashid Khalidi vd., Columbia University Press, New York, 1991
- KARACAN, Ali Naci, **Lozan**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 12. Basım, İstanbul, 2024
- KARAKUŞ, Erdoğan, **İkinci Dünya Savaşı Öncesinde İngiliz Belgelerinde Türk İngiliz İlişkileri 1938-1939**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006
- KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, V. Cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2011
- KARATAŞ, Mehmet, **Modernlik Küreselleşme ve Türkiye'nin Kimlikler Evreni**, Küre Yayınları, İstanbul, 2015
- KARPAT, Kemal, **Osmanlı'dan Günümüze Ortadoğu'da Millet, Milliyet, Milliyetçilik**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011
- _____, **Türk Dış Politikası Tarihi**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012
- KAYALI, Hasan, **Jön Türkler ve Araplar Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık 1908-1918**, Çev. Türkan Yöney, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017
- KEDOURIE, Elie, **Avrupa'da Milliyetçilik**, Çev. M. Haluk Timurtaş, MEB Sosyal İlimler Komisyonu Yayınları, Ankara, 1971
- KELIDAR, Abbas, "The political press in Egypt, 1882–1914." **Contemporary Egypt: through Egyptian Eyes**, Ed. By. Charles Tripp, Routledge, 2002
- KEMAL, Gazi Mustafa, **Nutuk**, Kaynak Yayınları, Ankara, 2015
- KIZILTOPRAK, Süleyman, **Mısır'da Osmanlı İşgali: Osmanlı'nın Diplomasi Savaşı (1882-1887)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010
- KLIEMAN, Aaron S., **Foundations of British Policy in the Arab World: The Cairo Conference of 1921**, London, The Johns Hopkins Press, 1970
- KURŞUN, Zekeriya, **Osmanlı Arapları Hilafet-Siyaset-Milliyet (1798 -1918)**, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul, 2022
- LEWIS, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, 8. Baskı, Çev. Boğaç Babür Turna, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2015
- LONG, Charles William Richard, **British Pro-Consuls in Egypt, 1914-1929: The Challenge of Nationalism**, Routledge, 2005
- MANSFIELD, Peter, **Ortadoğu Tarihi**, Çev. Hüseyin Hüsrev Yolsal, Say Yayınları, İstanbul, 2012

- _____, **Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası**, Çev. Nuran Ülken, Sander Yayınları, İstanbul, 1975
- MARLOWE, John, **Anglo-Egyptian Relations 1800-1956**, Routledge, New York, 1922
- MARSOT, Afaf Lutfi Al-Sayyid, **Mısır Tarihi Arapların Fethinden Bugüne**, Çev. Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2007
- _____, **Egypt and Cromer: A Study in Anglo-Egyptian Relations**, Praeger, 1969
- MENGÜÇ, Hilal Livaoğlu, **Mısır'da Antik Mirasa Dönüş: Firavunculuk Tezi**, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2018
- MITCHELL, Timothy, **Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi**, Çev. Zeynep Altok, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001
- MORGENTHAU, Hans J., **Uluslararası Politika: Güç ve Barış Mücadelesi**, Cilt I. Türk Siyasi İlimler Derneği Yayınları, 1970
- OWEN, Roger, **State, Power and Politics in the Making of the Modern Middle East**, Second Edition, Routledge, London and New York, 2000
- _____, **The Middle East in the World Economy 1800-1914**, St. Martin's Press, New York, 2005
- ÖZKOÇ, Özge **Mısır'ın Uzun 19. Yüzyıl Modernleşme, Merkezileşme ve Özerklik**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2015
- PAPPE, Ilan, **Ortadoğu'yu Anlamak**, Çev. Gül Atmaca, NTV Yayınları, İstanbul, 2011
- POLAT, Ü. Gülsüm, **Osmanlı Devleti ve İngiltere Ekseninde I. Dünya Savaşı Yıllarında Mısır**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2015
- RAİF, Ragıp ve AHMED, Rauf, **Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Mısır Meselesi**, Haz. Mustafa Öztürk-Sevda Özkaya Özer, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları, Merkezi Yayınları, Elazığ, 2011
- RAMAZAN, Abdulazim, **Tatavvur el-Hareke el-Vataniyye fi Mısır 1918-1936**, 1. Cilt, Heyet el-Mısıriyye el-Amme el-Kitabe, 1995
- REİD, Donald Malcolm, **Whose Pharaohs: Archaeology, Museums, and Egyptian National Identity from Napoleon to World War I**, University of California Press, London, 2002
- RIZK, Yunan Lebib, **Tarih Mısır Beyn el-Fikr ve el-Siyase**, Kahire, Dar el-Kitap el-Vesaik el Kavmiyye, 2009
- SAİD, Emin Muhammed, SABİT, Kerim Halil, **Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın Hayatı: Anadolu'da Türk Mücadelesi**, Çev. Zekeriya Kurşun, Doğan Egmont Yayıncılık, İstanbul, 2010

SAFRAN, Nadav, **Egypt in Search of Political Community: an Analysis of the Intellectual and Political Evolution of Egypt, 1804-1952**, Harvard University Press, 1961

SOYSAL, İsmail, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları 1. Cilt (1920-1945)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000

SÖNMEZOĞLU, Faruk, **İki Savaş Sırası ve Arasında Türk Dış Politikası**, Der Yayınları, İstanbul, 2011

ŞEFİK PAŞA, Ahmed, **Havliyyâtu Mısri's-Siyasiyye**, Haz. Ahmed Zekeriya eş-Şılık, el-Hey'etu'l-Mısriyyetu'l-Âmme li'l-Kitâb, 1. Cilt, Kahire, 2012

ŞİMŞİR, Bilal N., **Lozan Telgrafları I (1922-1923)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2019

_____, **Lozan Telgrafları II (Şubat- Ağustos 1923)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1994

_____, **Doğunun Kahramanı Atatürk**, Bilgi Yayınevi, İkinci Basım, Ankara, 2015

_____, **İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)**, Cilt 7, 1930-1933, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2006

_____, **İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)**, Cilt 8, 1930-1933, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2006

TERRY, Janice J., **The Wafd, 1919-1952: cornerstone of Egyptian political power**, Third World Centre for Research and Pub., London, 1982

TİBİ, Bassam, **Arab Nationalism: Between Islam and the Nation-State**, Mac Millan Press, London, 1997

TIGNOR, Robert L., **Egypt: A Short History**, Princeton University Press, New Jersey, 2011

TRIPP, Charles, "Ali Mahir and the the Politics of the Egyptian Army, 1936-1942", **Contemporary Egypt: Through Egyptian Eyes**, Ed. By. Charles Tripp, Routledge, 1993

TUNCER, Hüner, **Atatürk Döneminde Türk Dış Politikası**, Sia Kitap, İstanbul, 2021

_____, **İsmet İnönü'nün Dış Politikası 1938-1950**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2022

TÜRKÖNE, Mümtaz'er, **Modernleşme, Laiklik ve Demokrasi**, İstanbul, Ark Yayınevi, 1994

YILMAZ, Mustafa, **İngiliz Basını ve Atatürk'ün Türkiye'si**, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2002

_____, “Açış Konuşmaları”, **Avrupa Birliği: Çağdaş Uygarlığın Yolu mu, Ulusal Egemenliğin Sonu mu?**, Ed. Mustafa Yılmaz vd., Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2005

YILMAZ, Mustafa, DOĞANER, Yasemin, **Cumhuriyet Döneminde Sansür (1923-1973)**, Siyasal Kitapevi, Ankara, 2007

YILMAZ Türel, “Türk Dış Politikası 1919-1912”, içinde **Doğu Ülkeleri ile İlişkiler**, Ed. Haydar Çakmak, Barış Platin Kitap, Ankara, 2012

ZEİNE, Zeine N., **Türk Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu**, Çev. Emrah Akbaş, Özgü Yayıncılık, İstanbul, 2020

ZUBEİDA, Sami, **Islam, the People and the State: Political Ideas and Movements in the Middle East**, I.B. Tairis, New York, 2009

MAKALELER

AHMED, Jamal Mohamed, “The Intellectual Orgins of Egyptian Nationalism”, Vol.3, Reviewed by: J.S.F. Parker, **University of Khartum**, Vol. 41, 1960, pp. 114-116, <https://www.jstor.org/stable/41716959>, Erişim Tarihi: 09.09.2024

BALCI, Meral, “İngiliz General Allenby’nin Filistin ve Suriye’deki Faaliyetleri”. **Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Cilt 6, Sayı 1, Haziran 2019, s. 63-77.

BAŞ, Arda, “Atatürk Dönemi Türkiye-Mısır ilişkileri ve Günümüze Etkileri”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, 31(92), 2015, 31-76.

BULUT, Sedef, GÜZEL, Miray Vurmay, “Ortadoğulu Kadın Gözünden Atatürk Döneminde Kadın Hakları: Mısır Örneği”, **DTCF Dergisi**, 57.1, (2017): 1-49.

BULUT, Semih, “Atatürk Dönemi Türkiye-Mısır İlişkileri (1926-1938)”, **Atatürk Yushi CHİBA**, Yushi, "Media History of Modern Egypt: A Critical Review" **Kyoto Working Papers on Area Studies**, G-COE Series 84, 2010, s.1-17.

ÇOLAK, Melek, “Türk-Mısır İlişkileri Çerçevesinde Mısır’ın Atatürk ve Türk Devrimine Bakışı (1919-1938)” **Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 6, Temmuz 2010, s.24-35.

GEÇİKLİ, Recep Murat, “1931 Kudüs-İslam Kongresi ve Türkiye’nin Kongreye Yaklaşımı”, **History Studies**, Volume 8, Issue 4, p.89-102.

GÖRGÜN, Hilal, "Mısır’da XIX. Yüzyıl Sonunda Panislamist Osmanlı Tarih Yazıcılığı: Muhammed Ferid ve Mustafa Kâmil" **İslâm Araştırmaları Dergisi**, 4 (2000), s. 105-131.

GÜLER, E. Zeynep, “Batılılaşma ve Modernleşme Üzerine Düşünceler: Tahtavi ve Dostoyevski”, İ.Ü. **Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, No:33, Ekim 2015, s.145-163.

KEDOURIE, Elie, “Egypt and the Caliphate: 1915-1946”, **Journal of the Royal Asiatic Society**, 95:3-4 (October 1963), s.208-248.

KOCA, Ferhat, “Musa Carullah Bigiyev ve İslam Kongreleri (1926-1931)”, **Hitit İlahiyat Dergisi**, Haziran 2022, 21-1, s.33-80.

MENGÜÇ, Hilal Livaoğlu, "Geleceği Geçmişte Aramak: 20. Yüzyıl Mısır Tarih Yazıcılığında Kadim Köken Teması." **Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi**, Cilt:6, Sayı: 2, 2019, s.197-224.

OKUR, Mehmet, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türkiye-Mısır İlişkileri ve Mısırlı Bir Gazetecinin Gözüyle Mustafa Kemal Paşa”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, 8 (3), Eylül 2011, s.199-211.

OKUTAN, Çağatay, “Arap Milliyetçiliği”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, 2001, 56(2), s.157-172.

ORAN, Baskın, “Kara Afrika’da Az-Gelişmiş Ülke Milliyetçiliği”, Doktora Tezi Özeti, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, **Dergipark Akademi**, Cilt:28, Sayı:3, 1973, s.247-248, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ausbf/issue/3131/43497>, Erişim tarihi: 06.11.2024

ÖZGİRAY, Ahmet, “Türkiye Mısır Siyasi İlişkileri (1920-1938)”, **Tarih İncelemesi Dergisi**, SXI, (1996), s.1-8.

ÖZKAYA, Sevdâ Özkaya, “Modernleşme Sürecinde Mısır’da Karma Mahkemeler Kurulması Meselesi”, **Turkish Studies**, Volume 9/4 Spring 2014, s.927-942.

POLAT, Ü. Gülsüm, “Millî Mücadele Sürecinde Mısır ile Kurulan Bağ ve ‘Kemalist Propaganda’ Algısı”, **Akademik Ortadoğu**, Cilt:8, Sayı 1, 2013, s.51-70.

SEZER, Ayten, “Mısır Basınında Atatürk ve İnkılapları”, (Richard Hattemer’dan Çeviri), **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt:XVII, Sayı:50, Temmuz 2001, s.385-408.

SMİTH, Charles D., "The ‘Crisis of Orientation’: The Shift of Egyptian Intellectuals to Islamic Subjects in the 1930's", **International Journal of Middle East Studies** 4.4, 1973, s.382-410.

ŞİMŞİR, Bilal N., “Fes Olayı: Türkiye-Mısır İlişkilerinde Bir Sayfa (1932-1933)”, **Belleten**, Cilt: XLVIII, Sayı:189-190, s.1-54.

ÜLMAN, Haluk, “Türk Dış Politikasına Yöne Verenler (1923-1968),” I. **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, 23(03), s.268. https://doi.org/10.1502/SBFder_0000001056, Erişim Tarihi: 10.02.2024

WOOD, Michael, “The Use of the Pharaonic Past in Modern Egyptian Nationalism”, **Journal of the American Research Center in Egypt**, 1998, Vol. 35 (1998), pp.179-196.

YAVUZ, Bige, "Fransız Gözüyle Atatürk Devrimi Üzerine Genel Değerlendirmeler." **Belleten**, Cilt 60, Sayı 228, 1996, s.443-464.

YAVUZ, Resul, "The Activities of the Hejaz and Egypt Committees that Were Invited to Paris Peace Conference After the World War I." **Tarih İncelemeleri Dergisi**, 34.1 (2019): 311-348.

YILMAZ, Mehmet Serhat, "Türkiye’de Şapka ve Kıyafet İnkılabının Mısır Kamuoyunda Yansımaları (1925-1932)", **Cumhuriyet Tarihi Araştırma Dergisi**, Sayı 2, 2005, s. 91-103.

YILMAZ, Mehmet Serhat, "Mısır Basınında Millî Mücadele Dönemi Türkiye’si Üzerine Bir Araştırma (1919-1922)", **Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Sayı:2, 2009, s.99-122.

YILMAZ, Mustafa, "Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası (1919-1938)", **Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları**, C. 16, Ankara, 2002, s. 1044-1050.

YÜCEL, İdris, "Fransız Belgelerinde Son Halife Abdülmecid ve Türkiye’de Hilafetin Kaldırılması", **Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı: 61, Güz 2017, s. 467-492.

TEZLER

BAŞ, Arda, **Demokrat Parti Dönemi Türkiye Mısır İlişkileri 1950-1960**, Gazi Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2015

BEARCE JR, George Donham, **Saad Zaghlul and Egyptian Nationalism**, Yüksek Lisans Tezi, University of Wisconsin, 1949

EREL ÇALAN, Zeynep Gül, **İngiliz Kaynaklarına Göre Vefd Partisi’nin Kuruluşuna Kadar Mısır’da İngiliz Politikaları**, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2021

HAMUD, Macide Mahmud, **Dar’ül Mendub el-Sami fi Mısır (1914-1924)**, Ain Shams Üniversitesi, Doktora Tezi, 2. Cilt, 1999

HATTEMER, Richard, **Ataturk und die Turkische Reformpolitik im Spiegel der Agyptischen Presse; Eine Inhaltsanalyse Ausgewahlter, Pressereaktionen auf Massnahmen zur Umgestaltung des Politischen, Religiösen und Kulturellen Lebens in der Turkei zwischen 1922 und 1938**, Islamkundliche Untersuchungen, 210, Klaus Schwars, Berlin, 1997

LANDAU, Jacob M., **Parliamentary Institutions and Parties in Egypt (1866-1924)**, Doktora Tezi, University of London, 1949

MENGÜÇ, Hilal Livaoğlu, **Mısır Basınında Hilafet Tartışmaları 1922-1926**, İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2017

METİN, Celal, **Türk Modernleşmesi ve İran (1890-1936)**, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2006

ÖZKAYA, Sevdâ, **Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır (1839-1882)**, Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 2007

ÖZKOÇ, Özge, **İmparatorluk İktidarının Sınırında Osmanlı Mısırı: Mehmet Ali Paşa Döneminden Hıdivliğe**, Yayınlanmış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2013

RAPORLAR, TOPLANTILAR VE DİĞER KAYNAKLAR

ERDAŞ, Sadık, “Muhittin Akyüz (1870-1940)”, **Atatürk Ansiklopedisi**, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/muhiddin-akyuz-1870-1940/?pdf=3460>, Erişim Tarihi: 02.10.2024

GÜNEŞ, İhsan Güneş, “Celalettin Arif Bey (1875-1930)”, **Atatürk Ansiklopedisi**, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/celalettin-arif-bey-1875-1930/>, Erişim tarihi: 12.11.2023

HAMID, Rauf Abbas, “Ahmed Lutfi Seyyid vel İhtilal el-Britani”, 29 Kasım 1999, <https://www.raoufabbas.org/Download/1999-11-29%20AhmedLoutfiAlSayed.pdf>, Erişim tarihi: 18.10.2020

HARB, Muhammed, “ el-Menâr ”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/el-menar>, Erişim Tarihi:29.02.2024

KAHRAMAN Kemal, “Wilfrid Scawen Blunt”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/blunt-wilfrid-scawen>, Erişim Tarihi: 2 Aralık 2021

KALLEK, Cengiz, “feddan”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/feddan>, Erişim Tarihi: 21.10.2024

KARA, İsmail, “İslam Düşüncesi Seminerleri”, **Zeytinburnu Kültür Sanat**, 21 Kasım 2013, <https://www.youtube.com/watch?v=93NIKNcoojU>, Erişim Tarihi:10.11.2019

KAVAK, Özgür, “Ali Abdurrazık”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ali-abdurrazik>, Erişim Tarihi: 26.04.2024

ÖZCAN, Azmi, “Hilâfet, Osmanlı Dönemi (Caliphate, Ottoman Period)”, **İslam Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hilafet#2-osmanli-donemi>, Erişim Tarihi: 26.04.2024

YILMAZ, Mustafa, “Abolition of the Caliphate in the Eyes of the Statesmen Newspaper”, **3 Mart 1924 Yasaları’nın 100. Yılı Sempozyumu**, Ankara, 8 Mart 2024

White Book, **The Egyptian Delegation to the Peace Conference**, Published by Egyptian Delegation, University of California Library, Paris, 1919

“Misak-ı Millî Beyannamesi”, <https://www.ttk.gov.tr/belgelerle-tarih/misak-i-milli-beyannamesi/>, Erişim Tarihi: 02.03.2024

Report of the Special Mission to Egypt under Lord Milner, and related papers, Qatar Digital Library, https://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100000001491.0x000295, Erişim Tarihi: 06.12.2022

El-Ahram Online, “Egypt's 1923 Constitution: The height of liberalism”, <https://english.ahram.org.eg/NewsContent/1/1199/327747/Egypt/-Revolution/Egypt--Constitution-The-height-of-liberalism.aspx>, Erişim tarihi: 22.01.2023

https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc002/kanuntbmmc002/kanuntbmmc00200343.pdf, Erişim tarihi: 12.02.2024

<https://www.aldiwan.net/poem21008.html>, Erişim Tarihi: 23.04.2024

https://wwi.lib.byu.edu/index.php/The_Entente_Cordiale_Between_The_United_Kingdom_and_France, Erişim Tarihi: 1 Aralık 2021

http://acta.bibl.u-szeged.hu/50005/1/mediterranean_026_079-088.pdf, Erişim Tarihi: 3 Aralık 2021

<https://www.encyclopedia.com/humanities/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/liberal-constitutionalist-party>, Erişim Tarihi: 05.09.2023

https://constitutionnet.org/sites/default/files/1923_-egyptian_constitution_english_1.pdf, Erişim tarihi: 22.01.2023

<https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1936/nov/24/anglo-egyptian-treaty>, Erişim Tarihi: 22.01.2023

Samir Raafat, “The Tarboosh: And The Turco-Egyptian Hat Incident Of 29 October 1932”, **The Egyptian Mail**, 26 Ekim 1996, <http://www.egy.com/historica/96-10-26.php>, Erişim Tarihi: 22.05.2024

Mısır Hükümeti Resmî Gazetesi, “Ploclamation”, **Journal Officiel Du Government Egytien**, Samedi 19 Decembre, No:171

KAYNAK KİŞİLER

EL-ŞİLLAK, Ahmed Zekeriyya, Ain Shams Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, **20 Mayıs 2023 tarihli mülakat**, Kahire

AFİFİ, Muhammed, Kahire Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, **20 Mayıs 2023 tarihli mülakat**, Kahire

Sahife 2

AKŞAM

28 Mayıs 1937

Dün Geceki ve Bu Sabahki Telgraflar

B. Mussolini, terki teslimat için B. Ruzvelte müracaat etti

İtalyan Başvekili Amerika Reiscumhurundan bir konferansı içtimaa davet etmesini istedi

Roma 28 (Akşam) — İtalyan gazeteleri B. Mussolini tarafından Amerika Reiscumhuruna B. Ruzvelt ile itilâh olan yarışı durdurmak üzere beynelmîl bir konferansı içtimaa davet etmesini istedi.

Ciornale d'Italia gazetesi bu hususta diyor ki: «Son zamanlarda Avrupa'nın itilâh olan yarışı tenkid eden

ve bir dünya itilâh konferansı içtimaa davet etmek arzusu izah etmiş olan B. Ruzvelt, itilâh olan yarışı durdurmak hususunda mutavassat retinî oynamış ve salâhiyetler bir zattır. Böyle bir teşebbüs, muvafak olamaz. Zira Amerika Avrupaya büyük itilâh menfaatleri bağı olmaksızın beraber, Avrupa devletleri arasındaki itilâhları yabancılara.

İspanyada anarşistler yeni bir hükûmet kurdular Hususî mülkiyeti kaldırdılar, birçok mutedil cumhuriyetçi öldürdüler

Perpignan 27 (A.A.) — Aragonda Barbaton mintakasında anarşistlerin liberter bir cumhuriyet ilan ederek hususî mülkiyeti ortadan kaldırdı ve mutedil birçok cumhuriyetçileri öldürmüş oldukları haber verilmektedir.

İntizam ve asayiş temine memur kıtânın Barbaton ya varıp varamadıkları malûm değildir.

İtalya ademi müdahale hakkında henüz karar vermedi

Roma 27 — Salâhiyetler mahallî, İtalyanın İspanyada bir müteke yapısına hakkindaki İngiltere tarafından serdedilmiş olan teklif üzerine takip edeceği hattı hareketi henüz tesbit etmemiş olduğunu beyan etmektedir.

Bilbao cephesinde vaziyet

Salamanca 27 (A.A.) — Frankist

Askerî malûller

Bunlara ne kadar maaş bağlanacak?

Ankara 28 — Askerî malûllerin terfih hakkında Meclis verilen yeni ilâhiya göre birinci dereceden malûl olanlara 100, ikinci derece 90, üçüncü derece 70, dördüncü derece 60, beşinci derece 50, altıncı dereceden malûl olanlara 40 lira maaş bağlanacaktır.

Bu projeye göre eski kazınma malûl zabitan ve efvada tekaüd maaşlarının fazla tanınması olan zamlar iki misline çıkacaktır.

Galatasaray takımına Ankara ziyafet

Ankara 27 — Gençlerbirliği ve Ankara gençlik takımı ile karışmak üzere gelirine gelen Galatasaray takımına Ankara ziyafet verildi.

Bu esnada nutukları söylenmiş, eski Galatasaray hatıraları anılmış ve eğlence geç vakte kadar devam etmiştir. Ziyafette içkiyi bekleyen B. Şukri Kaya, Adilî vekil B. Sarıoğlu Şukri ve daha birçok yüksek zevat bulunmuşlardır.

Muhacirlerin beraberlerinde getirecekleri keresteler

Ankara 27 (Telefon) — İskân kanunun bazı maddelerinin tadilı hakkındaki kanunun tatbikatını gösteren talimatname meriyete konmuş.

Bu talimatnameye göre, memleketimizde iskan edilmek üzere gelecek muhacirlerin, gürnük vesaire resimlerinden muaf olarak beraberlerinde getirecekleri keresteleri nihiyi vekâletine verdikleri takdirde rayîç flatleri ile beher metre mikât için ihtiyar edecekleri masraflarının mecmuunu Türk parası olarak alacaklardır.

kurvetler, Bilbao'nun müdafaa halta için son derecede mühim olan San Pedro dağılarını işgal etmişlerdir.

Asiler bir Fransız tayyaresini düşürdüler

Bilbao 27 — Havas ajansı muhabirinden: Tayyareci dün sabah İspanyol asileri tarafından düşürülmüş olan Alt-Pyrenes Fransız kumpanyasının pilotu Leopold Galy, hafif suretle yaralı bulunmaktadı.

Tayyarenin yegâne yolcusu madam Larranaga, daha ağır surette yaralıdır.

Alman tayyareci hakkında idam kararının tatbiki geri bırakıldı

Bilbao 27 (A.A.) — Hükümet, halk mahkemeleri tarafından idama mahkûm edilmiş olan Alman tayyareci hakkında kararın tatbiki tehir etmeğe karar vermiştir.

Terorizme karşı 1 Teşrinisade Cenevrede bir konferans toplanacak

Cenevre 28 (Akşam) — Milletler Cemiyeti konseyi terörizme karşı 1 teşrinisade Cenevrede beynelmîl bir konferans toplamağa karar vermiştir. Terörizme karşı beynelmîl iki muahede aktedilecek ve beynelmîl bir ceza mahkemesi de kurulacaktır.

Milletler Cemiyetine âza olmayan devletler, bu konferansa iştirak etmeğe davet edileceklerdir.

Sovyet - Mançuko hududunda müsademe

Dairen 28 (Mançukü) — Gazetelerin verdiği habere göre Sovyet - Mançuko hududunda Sovyet ve Japon askerleri arasında yarım saat bir müsademe vuku bulmuştur.

Sanat mektepleri

Muallim yetiştirmek için Ankara'da bir mektep açılacak

Memleketin her tarafında yeniden açılmış olan sanat mektepleri büyük bir rağbet görmekte ve talebe adedi gittikçe artmaktadır. Buna mukabil muallim ihtiyacı fazladır.

Sanat mekteplerindeki muallimlerden çoğu Maarif vekâletinin Avrupada tahsil ettirdiği gençlerdir. Bunların arasında Avrupalı muallimler de vardır. Fakat bunlar yüksek aylıkla çalıştıkları için pahalıya mal olmaktadır.

Bunu gözönünde tutan Maarif vekâleti sanat mekteplerine muallim yetiştirmek üzere bu sene Ankara'da bir mektep açmaya karar vermiştir. Bu mektebin icap ettirdiği masrafları karşılamak için bu sene Maarif bütçesine tahsisat konmuştur.

Atatürk

Bugünlerde İstanbulu şerefliendirecekleri söyleniyor

Ankara 27 (Telefon) — Atatürkün yaz tatil yapmak üzere bugünlerde İstanbulu şerefliendirecekleri söyleniyor.

Atatürkün hitabesi

Afina 27 (A.A.) — Türkiye Reiscumhur Ataturk, Bayvellet İmet İnönü şerefine verilen ziyafet emsasında telefona gönderdikleri mesaja acil olarak aynı akşam aşağıdaki yazıya da telefona bildirmişlerdir:

General Metakasa: Hududlarımızın bir ve anı müdafaa kuvvetlerimizin bir ve ayrılmaz kuvvetleri olduğuna söylemekle en büyük insanlık ve askerlik zevkini duyduğumu size bildirmekle memnundum.

K. Atatürk

General Metakasa da Atatürk'e yine telefona şu cevabı arz etmiştir:

«Tamamile ve her daim için mutabakız.»

Metakasa

Yıldırım Beyazıdın hazinesi aranıyor

Hazine milyonlarca liralık serveti ihtiva ediyormuş

Ankara 27 (Telefon) — Selânik muhabirlerinden bir zat, Ankara vilâyetine müracaat ederek, Yıldırım Beyazıdın Temurlenle yaptığı harb esnasında beraberinde taşıdığı hazinesi gömüldüğü yerde araştırması yapmak için müsaade verilmesini istemiştir.

Bu müsaade kendisine verilmiş ve bugünden itibaren mahallinde araştırmaya başlanmıştır.

Bu zatın ifadesine göre, bulunacak hazine milyonlarca liralık bir serveti ihtiva etmektedir.

Bugün birçok meraklılar, araştırma yapmak üzere, Hissar gittikler ve gay vakitlere kadar deşilmediler. Araştırmaya Hissar altından bir kayıbtından başlanmıştır.

Kral Abdullah geliyor

İngiltere kralının tac giyme merasiminde bulunmak üzere Mavrayi Eden Kralı Abdullah, memleketine dönerken İstanbul ve Ankara'dan geçecektir. Kralın pazar sabahı gelmesi bekleniyor. Kral Abdullahın Ankara'da bir kaç gün kalması muhtemeldir.

Yeni İngiliz kabinesi teşekkül ediyor

Kabine, Baldwinin reisliği altında son toplantısını yaptı

Londra 27 (A.A.) — Kabine, dün saat 10 da B. Baldwinin riyaçeti altında hatâlık son içtimaa akdetmiştir.

Parlâmento mahallî, B. Chamberlainin bugün Krala takdim edeceği kabine listesi hakkında tahminlerde bulunmaktadırlar. Bu mahallî, Sir John Simonun Maliye ve Sir Samuel Hoareın Bahriye nazırlığına ve B. Duff Cooperın Bahriye nazırlığına deruhde edeceğin beyan etmektedir.

B. Edin hariciye nezaretinde kalacaktır.

B. Makdonald istifa etti

Londra 27 (A.A.) — B. Makdonald saat 11 de meclislihas reisiğinden istifasını krala takdim etmek üzere Buckingham sarayına gitmiştir. Muallimlerin istifası, yarın B. Baldwin ve B. Runcimann istifaları ile birlikte katilvet kresbedecektir.

İplik ithali serbes

Ankara 27 — Bütün iplik pozisyonlarına ait tarife serbest listeye itilâh edilmiştir.

"Mısır, Akdenizde yeni bir müvazene unsuru olacak,"

Hariciye vekilimiz Tevfik Rüşti Arasın Cenevrede mühim bir nutku

Cenevre 29 (A.A.) — Anadolu ajansının husul muhabirî bildiriyor:

Dün, Milletler Cemiyeti asambleinin öğleden sonrakı içtimaa, reis Doktor Tevfik Rüşti Aras, Mısır Milletler Cemiyetine kabulünü rey koydu. Neticede, Mısır, bütün reylerin itilâh ile kabul edildiği ve Mısır heyeti asamblede yer aldığı zaman, muraahhas heyetler azası ile samilîn, giddetli alışkanlıklar ile karşılandı.

Bunu müteakip, reis Doktor Tevfik Rüşti Aras aşağıdaki nutku söyledi:

«Gerek asamble reisi ve gerek Türkiye basadegesi, şifalıları ile Mısır Milletler Cemiyetine girmesi minasetle, bu dakikada çok husul bir memnuniyetle söz almaktayım.

Türkiyenin kendisine birçok müteke ve tarihî hatıralar ve şağlam bir dostluğun samimî rahlatları ile yekundan bağı bulunduğuna bu çok mühim Akdeniz memleketi, çok kısa bir zamanda, sultıperver olduğu kadar sanlı bir inkişafın muhtelî merhalelerini katelmeye muvaffak olmuştur.

Akdenizin bu istikbalî açığı genç devleti tam istikbalini katı surette aldıkdan sonra, son günlerde İsviçrenin misafirperver toprakları üzerinde, kaldrımının kalpten ve çok meşru bir surette istediği kapitülasyonlar rejiminin lâğvı ile kasımıştır.

Madinin bu mürasım kalması ve samimî bir itimâle kabûle bütün kitalar devletlerinin bu yüksek meclisine girmesi ile Türk milletinin her daim yüksek meşiyetlerini takdir ettiği ve enerji ve çalıkan millet için yeni bir devir açılmıştır.

Mısır, büyük Cenevre müessesesine, dünyanın şimdiki kadar gördüğü enternasyonal teşekküllerin en geniş olan bu müesseseye itilâhından bahsederken, eski Mısırın küçük Asyanın eski bir milleti ile olan minasetlerine alt tarihî bir vakayî hatırlamak isterim.

Doktor Tevfik Rüşti Arasın alışkanlıklarına bu nutkunun müteakip, alfabe arasıle 25 muraahhas heyeti söz alarak Mısır Milletler Cemiyeti meselesine iştirakîlî teklif ile Mısır heyetine samimî surette hoş geldiniz demişlerdir.

Yugoslavya ve Bulgaristanda feyzan Zazar ve ziyan milyonları buluyor

Belgrad 26 — Son günlerde yağın yağmurların mühim zararları sebeb olmuştur. Belgradta gecenin saat üçte dolu yağmış ve halk büyük bir korku geçirmiştir. Bir çok evlerin camları kırılmıştır. Kırılmıştır. Sokakları sular kaplamıştır. Zazar ve ziyan mühimdir.

Sofya 26 — Sofya havalisine tufan andran yağmurlar yağmıştır. Radomir, Tatarpazarı, Eskiçuma kazalarında bir çok köyler su altında kalmıştır. Yıldırım isabetli 15 kişi ölmüştür. Büyük bir felâket meydana gelmiştir. Zazar ve ziyan milyonlarca leveyi bulmaktadır.

Tren dün de geç geldi

Yugoslavya ve Bulgaristandaki feyzanlar yulünden dün de ekspres yedi saat geç gelmiştir.

Devlet demiryolları ve limanları işletme idaresinin yeni sene bütçesi

Ankara 27 (Telefon) — Devlet demiryolları ve limanları işletme idaresinin 1937 mali yılı bütçesi meclis ruznamesine alınmıştır. İdarenin yeni yıl varidatı 1936 yılına nazaran 3 milyon 550 bin lira fazlasıyla 26 milyon 921 bin lira olarak teklif edilmiştir. Masraf kısmı takdiratı aynıdır.

Esbabı mucibe mazbatasına göre, devlet demiryolları tarafından işletilen hatların uzunluğu, geçen sene alınan sark demiryolu haric olmak üzere 6148 buçuk kilometreyi bulmaktadır.

Paris sergisine rağbet

Paris 27 (A.A.) — Dün, serginin ikinci günü idi. Sergiye girenler, duhuliyi veriyorlardı. Ziyaretçiler, pek çoktu. Hava, güzeldi. Emebiller ve vilâyetler halkı ile dolu olan kamyonların ardi arası kesimiyordu.

Sayı — 170

Cüme 20 Haziran 1930

Sene — 4

Abonesi
Mısır 50 kuruş
Renebi 70 kuruş

MUHADENET

Cumhuriyet Türk gazetesi
Sahip ve baş muharriri : H. REMZİ

İlharisi
Şari Abdülvehab
[gubra]
kahire

İKİ MAKALE

El Ahram gazetesi Mhmut Esat-Haydar Rifat Beyler davasının neticelenmesi üzerine bir makale siyasiye neyretti. Makalede davanın muhtasar bir tarihçesi yapıldıktan sonra :

« Şüphesiz ki Türkiye'de vukus gelen bu pek nadir hadise Türkiye'de cari olan idareye tevcih edilen isnatları, bahusus istipdat ve fazla diktatörlük hakkında ki zanlar; nefye, halkta hükümetin adolotüne karşı olan emniyeti arttırmağa, ve hükümetin dahilü haricte heysiyetü şerefini yükseltmeğe kâfidir. Bundan dolayı meseleyi tarihin Mustafa kemal Paşa hesabına koyt ettiğî hasanat cümlesinden olmak üzere kemalî menüniyetle tesvil ediyoruz ve tomenaj ederiz ki garik hükümetleri aynı yolu tutsunlar. Çünkü mazide garbo bir çok hususatta televvat etmiş olan garik bu gün yalnız iki noktada temayüz etmektedir : İlkiki bir demokrasi halıkta adalet ve insafın gariz bir tabiat halini olması. Bu iki moziyeti de goip ederse her şeyi gaip etmiş, iftihar edecek bir sıfatı kalmamış demektir. »

El Ahram refikimizin bu satırlarını her Türkün büyük bir şahıru gururla okuyacağına eminiz ve Türk milletini, Türk diyarını her gün bir az daha yükselten cumhuriyet hükümeti de, dos, düşman, her kes tarafından takdir, teslim edilen iyi idaresinden dolayı ne derece iftihar etse yeridir.

..

İkinci makale daha pek yakın zamanlarda Türk idaresinin bakiyatını görmekte pek çok hatalarını ihtlar ettiğininiz El Siyase gazetesinde intişar etmiştir.

El Siyasenin bu makalesini aynen nakle hacmimiz müsait değildir. En mühim noktalarını iktibas ile iktifa ediyoruz.

« Hükümetin maliyesi » başlığı altında ki kısımda :

« Bilakis Ankara hükümeti memlekette hakiki bir maliye usulu koyan ilk Türk hükümetidir, Masrafatide varidatını nazari değil ameli bir surette tevazün ettir-

miştir. Müstahsilin sırtından bir çok yükü kaldırmış, vergi tahsilatını arttırmış, fevkalade ehemmiyetli hayli faideli inşaat vücud etirmiş ve bunları yalnız kendiporasıla yapmış cenabi sermayesinin zulmü tahakkümüne boyun eğmemiştir.

Memleketin menabii varidatını hali faaliyete geçirmek ahvali maliyesini tesbit için on güç sene geçmiştir.

Türkiye bu gün lüzumsuz saraylar, yapıyor yolları hazırlıyor, köprüler kuruyor, araziye irva yolunu arıyor, bataklıkları kurutuyor, memlekette istihşal çoğaltmak için daha yüzlerce iş yapıyor.

Vaziyet bu merkeze iken memleketi haraba sürüklüycek tehdidini gösteren müthiş buhranın sebebi ne idi ? Hiç ! Enbebi sermayesine iltica etmeden çok büyük bir program yerli sermaye ile tatbik ederek Türkiye'nin terakkî ve tekdâdümü içü Türkiye'nin kanını omen cenabi sermayesine muhtar olmadığının göstermek idi.

Son on sene memleketin bu hususta ki kabiliyetine nit bir tecrübe idi, aynı zamanda Avrupalılara :

« Şimdi görürsünüz ki biz zannettiğiniz gibi değiliz. Bütün mali, iktisadi tesist hilelerinizi öğrenebiliriz, hurmete layıkız, bize emmiyet edilebilir. Memleketi islah ettik, terakkıyatınıza devam için bir istihşal meydanı haline gelen diyarımızda sermayelerinizi işletmek suretile bize yardım ediniz ve Türkiye tabii menabii servetile layık olduğu mevki bulsun, diğer taraftan hükümetin yüksek ahlakı, inkılabın halkta husulo getirdiği yeni ruh ile Türkiye cihanın en zengin bir memleketi olsun » demektir.

Gazete hükümetin on beş senelik iktisat programından, akdedilecek istikrazların buhranın izalesine değil millî servetin işletilmesine sebep olacağını sikrederek ve iktisat programının ziraat, ticaret, sanat alemine taalluk ettiğî ve bu 15 sene zarfında iktisad ve kâletinin en mühim nezaret olacağı beyan edilmektedir.

Türkiye

SEYYAHIN CEMİYETİ NE FİHSATLAR KACIRIYOR !

İstanbulda seyyahin kongresi akdedildi. Yemin ederiz ki yazacaklarımızı latif iklimlerde neço ve oğlence ile geçirmek isteyen bir Mısırlının haberi bile olmalıdır. Çünkü buna dair vaktile ne bir ilân yapıldı, ne bir makale yazıldı ! Suriye ve Lüpnandaki Fransız idaresi, bilerek bilmeyerek bir hata işledi : Mısırdan Suriye ve Lüpnana gileceklerin veba aşısı : şehadetnamesi getirmodiken viza alamıyacığını ilân etti, aynı zamanda Fransa ve İtalya için büyü bir şarta lüzum olmadığî yazıldı, hotta lavıcreo hükümeti viza-ı fi bilo kaldırdı, bütün Mısırlılara kapısını açtı.

Suriye ve Lüpnana gilecek isteyenler derhul kararı değişikdiler, daha az kulfetli yerlere vize oldılar. Bunu gören Suriye ve Lüpnanda emri görî oldı, şehadetname falan istemomeğî minasip gördü. Fakat bir kısım seyyahları gaip etti, Fransa, İtalya, lavıcreyo kaçırıldı. Fransa seyyahin cemiyetinin ekineğine yağ sürdü. Mısırlılara Türkiye bir seyyahin kongresi akdedildiğinden haberi bilo olmadığî gibi Türkiye seyyahin cemiyetinin de bu son hadiseden malumat aldığı çok şüphelidir.

Seyyahin cemiyeti yahut Türing kulüp kongre minasebetle knıyk yarığ, güzelliik masahakası, at yarışı gibi oğlencolar tertip etse, futbol, tenis maçları hazırlasa ve bunu bir kaç ay evolden itibaren her vasta ile ilân etse idi ominiz ki İstanbul yüzlerce Mısırlı gider, binlerce lira girerdi, bahusus Türk parasının şu düğgünlüğü, Türkiye'nin şu ucuzluğu zamanında l. Yalovanın işe başladığı bir sırada l.

Tokrar ediyoruz. seyyahin cemiyeti bir az daha tezyiti faaliyot ederek, şu sıkıntılı günlerle Türk diyarına pek çok hizmet eder, Türkiye piyasasına az çok bir hayat verebilir ve bunun için ne güzel fırsatlar düğüyor ve ne yazık ki hepsi kaçırılıyor.

Yalovaya rağbet gülden güne artıyormuş ! Fakat nefsi menleket ne istifade ed-yor ? Ayatıptan, İzmirden, her hangi bir Türk vilayetinlen Yalovaya, Burusaya gilecek ziyaretinin, hastanın tomin ettiğî faide yerli paranın bir Türkün cebinden çıkup kaçka bir Türkün kahasına girmesi demektir değil mi ? Bunda memleketin serveti için ne faide varır ? Halbuki bir cenabi memlekette tedavi, tenezzüh için gilecek olanlar manevi kazançlar, makkabili maddi fedakârlık edocekler, memlekete, Türk ölkesine yeni yeni servetler bırakacaklardır. O halde yeni eski şıfa, oğlence yerlerimizi yabancı müsafirlerle şondirmek için uğraşmalıyız.

Filhakika ilânetlik, reklam edik bu gün çok ince, pek mühim bir ilân, bir sanat halini almışır. Fakat Türkün zekâsı bunu kavramaktan âriz mi dir ? Hışa...öyle iso niçin yapılmıyor ? Nasıl oluyor ki Lüpnan seyyahin cemiyeti kadar bir varlık gösterilemiyor, güzel, şirin İstanbul, yeşil Burusa, zîmârt Yalova Lüpnanın kıyıları kadar rağbet bulmıyor. Hakikat tomanen bunun aksidir, her kes Türkiye'ye gılmeğe moyal... İlavetli...Fakat cenabi memlekette seyyahin cemiyetlerinin korkunc propagandaları karışma cesaret edemiyorlar ve Türkiye seyyahin cemiyetinin varlığı a kadar zaif idi ki...

Maanafih bütün hatayı seyyahin cemiyetino yüklemek de doğru değildir. Mesalede en büyük atakadar olmakla beraber başka gınalıkârlar da eksik değildir. Hatta bu hususta az çok her Türkün bir mesuliyeti vardır ve bunların başında biz gazeteciler l...

Kabine

İSTİFA ETTİ

Nahhas Paşa serayla husulo gelon bir ihtilaf üzerine istifa etmiştir. Kıral Hıazretleri Meclisi ayan ve mobusan reislerini seraya davet etmiştir.

EK 6: BCA, 030.10/83.547/10, Dahiliye Vekâletinden Başbakanlığa, 25 Aralık 1927

خارجیه وکالت
امین و سرکار دارالدولت و عدالت
شعبه داری
تاریخ

F C
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞIVI

باش وکالت جلیله یه

مستجالد : ۲۶۶۷۸/۵۷۱

تورکیه لپنده کی مقالاتیله مملکتیمز مصریلره طاعتتمده و امر تجده مصروف اولان مساعیمز مصر متعصبانینه قارشى عدتله مدافعهده و بر طاقم مخالف و مطرودلرک تجاوزاتنه قالا و قلماً مقابلهده بر چوق فائده و خدماتی سبقت ایتمن بولنان مصرده منتشر = مخادنت = غزتمسک مصارفنی قورویاماق یوزندن قریباً تعطیل نشریات ایتمک مجبوریتنده قالمیقى قاهره ایلیچیلکزدن وارد اولوب بر صورتی لفاً تقدیم صوب فخیما نه لری قلنمن اولان تحریرات مندرجاتند مستبان بویورولمقدور .

فی الحقیقه شمدی یه قدر داخلیه وکالت جلیله می امنیت عمومییه مدیریتی ایله وکالت عاجزی طرفندن مذکور غزته مدیرتیه قاهره ایلیچیلکمز واسطه سیله متعدد دفعه لر نقدی ارسالاقده بولونولمش ایسه ده اشجو ارسالاقده آتیا دخی بر صورت منتظمه ده ایفاسی ضرورتی حاصل اولدینی مذکور تحریرات مؤداسندن آکلاشیلمقدور و بوکا ایسه تخصیصات کافیه موجود اولمه سی حبسیله امکان کوروله مه مگده در . حالبوکه مصرده کیتدکجه اشمینتی تأسیسه چالیشان و تورکیه منافعی بر چوق نا بجا تعرضلره قارشى مدافعهده بولنان یکانه بر = تورک = غزتمسک صرف کاشی معاونت کوره مه مک سببندن تعطیل نشریات ایتمسی نزد فخیما نه لرجه تجویز بویورولمیه یقى بدیهی بولونمسه بناً مذکور غزته یه معاونته و عینی زمانده صاحبک معیشتنی تأمیننه مدار اوله بیلیمک مقدار کاشی میلفک صورت منتظمه و دائمه ده تنسیب بویورولمحق تخصیصا دن افراز و ارسالى خصوصک دوائر عائده سنه امر و حواله سنه و نتیجه نک اتیاسنه مساعده بویورولمسی مسترحمدلرند

۱۱ کانون اول ۱۹۲۷

خارجیه وکیلی

تقسیم ۱۱

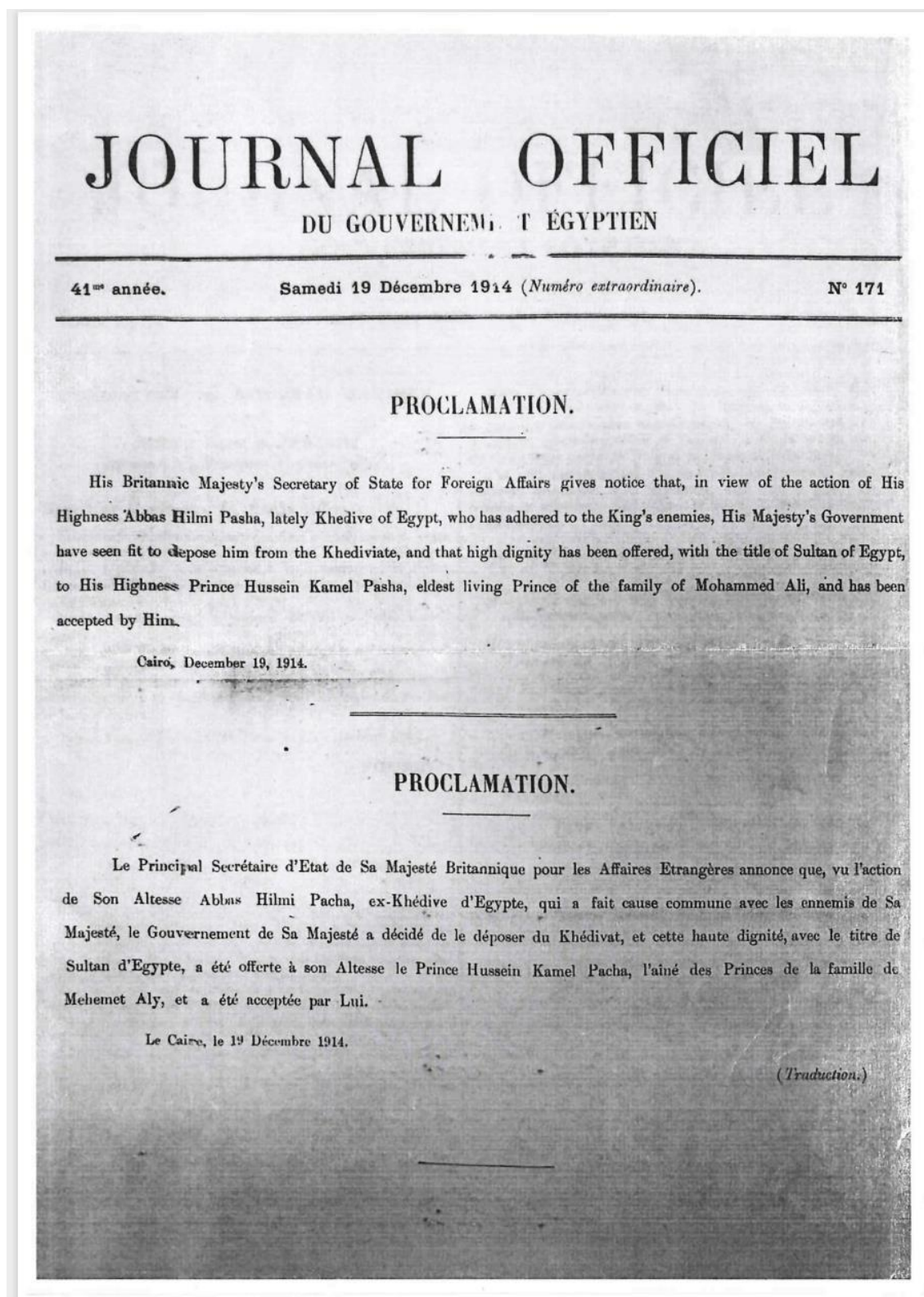
آیله بری اظهاریسین مضایق نوز براسی وریده یقین دایره یوب

ضامه ۱۱

030	10				83	547	10
-----	----	--	--	--	----	-----	----

2

EK 7: "Proclamation", **Journal Officiel Du Gouvernement Egyptien**, Samedi 19
Decembre, No:171

EK 8: "Mustafa Kemal Paşa", **El-Hilal**, 1 Haziran 1921

٨٣١

مصطفى كمال باشا

الغريبة أن تسربت إليها روح التضامن والاتلاف فيما بينها . فإن المصائب المشتركة
تؤلف القلوب كما لا يخفى . والمتأمل في أفق السياسة الشرقية تلوح له حركة جديدة
يمكننا أن نسميها « جامعة الشعوب الشرقية » لتأهض الغرب ووقفه عند حده

مصطفى كمال باشا

بلياسة الحديث

لقد قبل أن أزمته الضيق تجب الرجال العظام . وفي مقدمة الرجال الذين أتمجيتهم
حالة الشرق الحاضرة مصطفى كمال التركي . ذلك الناصر العاصي الذي استهزأت به
الدول حين كان ضيفاً يتأزعه عاملاً الفشل والتجاح ثم أصبح اليوم رأس الحكومة

المنار . ج ٢٥ م ٤ ٢٧٣ الانقلاب الديني السياسي التركي

الانقلاب الديني السياسي

في الجمهورية التركية

(الدسائس الاوربية، في الدولة العثمانية، تأثير التعليم الاوربي والمدارس في حل المسألة الشرقية . طلاب الاصلاح للدولة مقلدون . مدحت باشا وعصبته ، جمعية الاتحاد والترقي ، السكاليون . إلغاء الخلافة العثمانية وطرد الخليفة الوهمي وعشبرته من البلاد التركية واستصفاء اموالهم . إلغاء نظارة الامور الشرعية ، إلغاء وزارة الاوقاف ، إلغاء المدارس الدينية . جعل التعليم بجميع انواعه لنظارة المعارف التركية .
عنه المسلمين واضطرابهم)

(تمهيد ومقدمات)

ما زالت الدسائس الاوربية تتغلغل في مدارس الدولة العثمانية فنفسد الافكار الدينية التي خولت هذه الدولة انتحال مقام الخلافة الاسلامية ، وتفسد المقومات الاجتماعية وتقطع الروابط السياسية التي كانت بها هذه الدولة سلطنة (امبراطورية) اسلامية عظيمة بخضم لها كثير من الشعوب المختلفة في الانساب واللغات والاديان والاقاليم — ما زالت كذلك حتى صارت مصداقا لقول بعض عقلاء الاوربيين: ان المدارس الثانوية قد عملت في حل المسألة الشرقية ما عجز عن مثله جميع سفراء الدول في الآستانة .

بدأ ساسة أوربة وأساتذتها ينفثون سم المصبيتين الدينية والجنسية في الشعوب الاوربية المسيحية العثمانية كاليونان والصرب والرومان والبلغار حتى نهضوا بهما الى طلب استقلال بلادهم وساعدتهم الدول الاوربية على ذلك حتى نالوه ، ثم طفقوا ينفثون هذا السم في ارواح سائر الشعوب العثمانية عامة ، وعصبية الجنس واللغة في شعب الترك خاصة ، حتى صار المتعلمون من هؤلاء أشد كراهة للسلطنة العثمانية من الروم والارمن فيها ، فعفق بعض هؤلاء الترك الذين لقبوا أنفسهم (المنار : ج ٤) (٣٥) (المجلد الخامس ، والمشررون)

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞINA

Tarih: 31/12/2024

Tez Başlığı / Konusu:
Mısır'ın Bağımsızlık Mücadelesi ve Türkiye İlişkileri (1919-1937)

Yukarıda başlığı / konusu gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş c) Ana bölümler d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 250 sayfalık kısmına ilişkin, 31/12/2024 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 7

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç
- 2- Kaynakça hariç
- 3- Alıntılar hariç/dâhil
- 4- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Tez Çalışması Orjinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

(Öğrencinin İmzası)

Adı Soyadı:	Kemal Kaya
Öğrenci No:	N16241266
Anabilim Dalı:	Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı
Programı:	Doktora Tezi
Statüsü:	☐ Yüksek Lisans ☒ Doktora

DANIŞMAN ONAYI

Tarih: 31/12/2024

UYGUNDUR.

Prof Dr. Mustafa YILMAZ

**HACETTEPE UNIVERSITY
ATATURK INSTITUTE
THESIS/DISSERTATION ORIGINALITY REPORT**

ATATURK'S PRINCIPLES AND HISTORY OF MODERN TURKEY TO THE DEPARTMENT PRESIDENCY

Date: 31/12/2024

Thesis Title / Topic:

Egypt's Struggle for Independence and It's Relations with Türkiye (1919-1937)

According to the originality report obtained by myself/my thesis advisor by using the Turnitin plagiarism detection software and by applying the filtering options stated below on 31/12/2024 for the total of 250 pages including the a) Title Page b) Introduction, c) Main Chapters d) Conclusion sections of my thesis entitled as above, the similarity index of my thesis is 7 %.

Filtering options applied:

1. Approval and Declaration sections excluded
2. Bibliography/Works Cited excluded
3. Quotes excluded
4. Match size up to 5 words excluded

I declare that I have carefully read Hacettepe University Ataturk Institute for Obtaining and Using Thesis Originality Reports; that according to the maximum similarity index values specified in the Guidelines, my thesis does not include any form of plagiarism; that in any future detection of possible infringement of the regulations I accept all legal responsibility; and that all the information I have provided is correct to the best of my knowledge.

I respectfully submit this for approval.

Signature

Name Surname:	Kemal Kaya
Student No:	N16241266
Department:	Ataturk Institute
Program:	Ph.D's Thesis
Status:	☐ Masters ☒ Ph.D. ☐ Integrated Ph.D.

ADVISOR APPROVAL

Date: 31/12/2024

APPROVED

Prof Dr. Mustafa YILMAZ

EK 12: Tez Çalışması Kurul İzin Muafiyet Formu

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ETİK KURUL İZİN MUAFİYETİ FORMU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞINA

Tarih: 25/12/2024

Tez Başlığı / Konusu:

Mısır'ın Bağımsızlık Mücadelesi ve Türkiye İlişkileri (1919-1937)

Yukarıda başlığı / konusu gösterilen tez çalışmam:

1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır,
2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir.
3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir.
4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir.

Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullar ve Komisyonlarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kuruldan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Adı Soyadı: Kemal Kaya
Öğrenci Numarası: N16241266
Anabilim Dalı: Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı
Programı: Doktora Tezi
Statüsü: ☐ Yüksek Lisans ☒ Doktora ☐ Bütünleşik Dr.

DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI

Tarih: 25/12/2024

APPROVED.

Prof. Dr. Mustafa YILMAZ

**HACETTEPE UNIVERSITY
ATATURK INSTITUTE
ETHICS BOARD WAIVER FORM FOR THESIS WORK**

HACETTEPE UNIVERSITY
ATATURK INSTITUTE
ATATURK'S PRINCIPLES AND HISTORY OF MODERN TURKEY TO THE DEPARTMENT PRESIDENCY

Date: 25/12/2024

Thesis Title/Topic:

Egypt's Struggle for Independence and It's Relations with Türkiye (1919-1937)

My thesis work related to the title/topic above:

1. Does not perform experimentation on animals or people.
2. Does not necessitate the use of biological material (blood, urine, biological fluids and samples, etc.).
3. Does not involve any interference of the body's integrity.
4. Is not based on observational and descriptive research (survey, measures/scales, data scanning, system-model development).

I declare, I have carefully read Hacettepe University's Ethics Regulations and the Commission's Guidelines, and in order to proceed with my thesis according to these regulations I do not have to get permission from the Ethics Board for anything; in any infringement of the regulations I accept all legal responsibility and I declare that all the information I have provided is true.

I respectfully submit this for approval.

Signature

Name Surname:	Kemal Kaya
Student No:	N16241266
Department:	Ataturk Institute
Program:	Ph.D's Thesis
Status:	☐ Masters ☒ Ph.D. ☐ Integrated Ph.D.

ADVISER COMMENTS AND APPROVAL

Date: 25/12/2024

UYGUNDUR.

Prof. Dr. Mustafa YILMAZ